सत्यमेव जयते

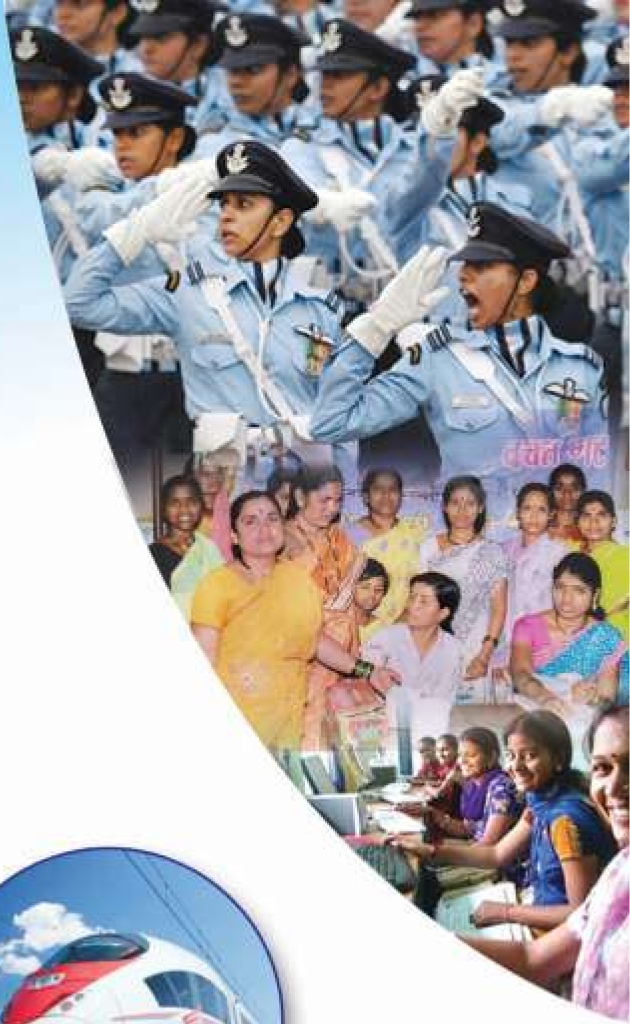

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०१७-१८

DES

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०१७-१८

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन राज्य विधानमंडळाच्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनामध्ये सादर करण्यासाठी दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन २०१७-१८ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून मालिकेतील हा ५७ वा अंक आहे.

२. या प्रकाशनात अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थितीबाबतची माहिती व संदर्भासाठी शक्य त्या ठिकाणी निर्देशांक व स्थितीदर्शक कल देण्यात आले आहेत. हे प्रकाशन राज्याच्या महत्वाच्या सांख्यिकीची समयमालिकानिहाय अद्ययावत माहिती आणि भारतातील सर्व राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक उपलब्ध करुन देते. अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नामुळे या प्रकाशनात समाविष्ट केलेली काही आकडेवारी / अंदाज अस्थायी स्वरुपातील आहेत.

३. राज्य व केंद्र शासनाचे संबंधित विभाग, कार्यालये व उपक्रम यांनी उपयुक्त माहिती या संचालनालयास वेळेत उपलब्ध करून दिल्यामुळे हे प्रकाशन तयार करणे शक्य झाले, त्याबद्दल हे संचालनालय त्यांचे आभारी आहे.

र.र. शिंगे
संचालक,
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

मुंबई

दिनांक : ८ मार्च, २०१८

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७-१८

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	राज्याचा संक्षिप्त आढावा	१
अ.	**दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्र**	३
ब.	**महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती**	६
१.	**राज्य अर्थव्यवस्था**	९
२.	**लोकसंख्या**	१३
३.	**राज्य उत्पन्न**	२१
४.	**किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था** किंमती सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	३९
५.	**लोकवित्त**	६५
६.	**संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार**	७९
७.	**कृषि व संलग्न कार्ये** कृषि सिंचन फलोत्पादन पशुसंवर्धन दुग्ध विकास मत्स्यव्यवसाय वने व सामाजिक वनीकरण	८९
८.	**उद्योग आणि सहकार** उद्योग सहकार	१२९
९.	**पायाभूत सुविधा** ऊर्जा वाहतूक व दळणवळण	१५३
१०.	**सामाजिक क्षेत्र** शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य महिला व बाल कल्याण रोजगार व दारिद्र्य गृहनिर्माण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता पर्यावरण संवर्धन सामाजिक न्याय मानव विकास	१८१
११.	**विशेष अभ्यास**	२५५
	व्याख्या सूची	२५९
क.	**भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक**	२६७

परिशिष्टे

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. २.१	महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारित लोकसंख्या	१८
परि. २.२	महाराष्ट्रातील जनगणनांवर आधारित ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या	१८
परि. २.३	जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक - जनगणना २०११	१९
परि. ३.१	मूळ किंमतींनुसार स्थूल राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतींनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार	२७
परि. ३.२	मूळ किंमतीनुसार स्थूल राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार	२८
परि. ३.३	मूळ किंमतींनुसार निव्वळ राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार	२९
परि. ३.४	मूळ किंमतींनुसार निव्वळ राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न -स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार	३०
परि. ३.५	मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार	३१
परि. ३.६	मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न - स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार	३२
परि. ३.७	मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार	३३
परि. ३.८	मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न - स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार	३४
परि. ३.९	स्थूल जिल्हा मुल्यवृध्दी - चालू किंमतींनुसार	३५
परि. ३.१०	स्थूल जिल्हा मुल्यवृध्दी - स्थिर किंमतींनुसार	३६
परि. ३.११	दरडोई स्थूल जिल्हा मुल्यवृध्दी - चालू किंमतींनुसार	३७
परि. ४.१	महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक	४८
परि. ४.२	महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक	४९
परि. ४.३	निवडक राज्यांसाठी केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालयाने परिगणित केलेला ग्राहक किंमती निर्देशांक	५०
परि. ४.४	महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५१
परि. ४.५	औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक	५२
परि. ४.६	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक	५३
परि. ४.७	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक	५४
परि. ४.८	अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक	५५
परि. ४.९	महत्त्वाच्या किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचे दर	५६
परि. ४.१०	जिल्हावार शिधापत्रिकांची संख्या (३१ डिसेंबर २०१७ रोजी)	५७
परि. ४.११	अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना वाटप केलेला तांदूळ व गहू	५८
परि. ४.१२	भारत सरकारकडून राज्याला मिळालेले नियतन	५८
परि. ४.१३	जिल्हावार उपलब्ध गोदामांची संख्या, क्षमता, रास्त भाव दुकानांची संख्या	५९
परि. ४.१४	अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१६-१७ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वाटप	६०
परि. ४.१५	अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१७-१८ करीता अन्नधान्याचे डिसेंबर पर्यंत नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वाटप	६२

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. ५.१	दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प	७४
परि. ५.२	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल	७५
परि. ५.३	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चाचे कल	७६
परि. ५.४	वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे	७७
परि. ५.५	शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च	७८
परि. ६.१	सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	८६
परि. ६.२	जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०१७-१८)	८७
परि. ६.३	जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजना	८८
परि. ७.१	कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	११९
परि. ७.२	राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	१२२
परि. ७.३	राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता	१२३
परि. ७.४	राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक	१२४
परि. ७.५	राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र	१२५
परि. ७.६	सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी आकारणी, वसुली व थकबाकी	१२६
परि. ७.७	महाराष्ट्रातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी	१२७
परि. ८.१	महाराष्ट्रातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी (वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)	१४६
परि. ८.२	भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक	१४८
परि. ८.३	महाराष्ट्रातील खनिजांचे उत्पादन	१४९
परि. ८.४	महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा तपशील	१५०
परि. ९.१	राज्यातील विजेचा पुरवठा व वापर	१७६
परि. ९.२	महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)	१७७
परि. ९.३	जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)	१७८
परि. ९.४	महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	१७९
परि. १०.१	विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या	२३९
परि. १०.२	सन २०१७-१८ मधील आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४०
परि. १०.३	सन २०१७-१८ मधील तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४१
परि. १०.४	सन २०१७-१८ मधील कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४२
परि. १०.५	सन २०१७-१८ मध्ये कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या	२४३
परि. १०.६	राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालये)	२४४
परि. १०.७	राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर	२४५
परि. १०.८	काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २०११ नुसार आर्थिक वर्गवारी	२४६

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. १०.९	महाराष्ट्रातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार	२४७
परि. १०.१०	महाराष्ट्रातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार	२४८
परि. १०.११	राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	२४९
परि. १०.१२	कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ३१ डिसेंबर, २०१७ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या	२५०
परि. १०.१३	महाराष्ट्रातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या विविध कामांच्या प्रकारानुसार संख्या व त्यावरील खर्च	२५१
परि. १०.१४	महाराष्ट्रातील औद्योगिक विवाद **	२५२
परि. १०.१५	जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११	२५३

राज्याचा संक्षिप्त आढावा

देशाच्या पश्चिम व मध्य भागात वसलेल्या महाराष्ट्राला अरबी समुद्राचा ७२० किमी लांबीचा विस्तीर्ण समुद्रकिनारा लाभला असून सह्याद्री व सातपुडा या पर्वतरांगांची नैसर्गिक तटबंदी लाभली आहे. राज्याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी राज्याची विभागणी ३६ जिल्हे व ६ महसूल विभागांत (कोकण, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती आणि नागपूर) करण्यात आली आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ११.२४ कोटी लोकसंख्या असलेले महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्येनुसार देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे तर क्षेत्रफळानुसार ३.०८ लाख चौरस किमी भौगोलिक क्षेत्रफळासह तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. राज्याचे मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झाले असून ४५.२ टक्के जनता शहरात राहते.

राज्याचे हवामान उष्ण कटिबंधीय मोसमी आहे. मार्चपासून सुरु होणाऱ्या व अंगाची काहिली करणाऱ्या उन्हाळ्या पाठोपाठ जूनच्या सुरुवातीला पाऊस येतो. महाराष्ट्राला लाभलेला निसर्गाचा वरदहस्त हा त्याच्या घनदाट व संपन्न जंगलांमध्ये दिसून येतो आणि राज्यात ६ मुख्य व्याघ्र प्रकल्प व ६ राष्ट्रीय उद्याने आहेत.

राज्याची राजधानी मुंबई ही फक्त अग्रेसर कार्पोरेट संस्थांच्या व कंपन्यांच्या मुख्य कार्यालयांचे माहेरघर नसून आशिया खंडातील सर्वात जुना शेअर बाजार, मुंबई शेअर बाजार, हा देखील याच शहरात दिमाखात उभा आहे.

उद्योग क्षेत्रात व्यावसायिक सुलभता वाढविण्यासाठी राज्याने विविध उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यात पुढाकार घेतला आहे. नुकत्याच जाहीर करण्यात आलेल्या स्टार्ट अप धोरणाची नाविन्यपूर्ण व निर्मितीक्षम उद्योग जगतातून एक पुढारलेले धोरण म्हणून दखल घेण्यात आली आहे. या धोरणाद्वारे नवीन व भावी उद्योजकांना फक्त संस्थात्मक आधार न देता त्यांना बौद्धिक संपदेसाठी सुद्धा आधार देण्यात आला आहे. या धोरणाद्वारे नोकऱ्या मागणाऱ्यांपेक्षा नोकऱ्या निर्माण करणाऱ्यांना प्रोत्साहन देऊन बेरोजगारीच्या प्रश्नाकडे बघण्याचा राज्याचा बदललेला दृष्टीकोन अधोरेखित होतो. तसेच स्वतःचे एरोस्पेस व संरक्षण उत्पादन धोरण आणि फिनटेक धोरण जाहीर करणारे महाराष्ट्र हे देशातले पहिले राज्य बनले आहे. याद्वारे रोजगार निर्मितीला चालना मिळेल.

उत्तम पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञानातील प्रगती, कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता, प्रमुख भागांशी संपर्क व्यवस्था आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीची मुबलकता यामुळे महाराष्ट्र हे गुंतवणूकदारांसाठी कायमच पसंतीचे राज्य राहिले असून नुकत्याच झालेल्या 'मॅग्नेटिक महाराष्ट्र गुंतवणूक शिखर संमेलनाला' मिळालेला प्रचंड प्रतिसाद हेच सिद्ध करतो.

वैश्विक तापमानवाढ व हवामानातील बदल हे जगासमोर व राज्यासमोर उभे ठाकलेले मोठे संकट आहे. हे लक्षात घेऊन पाच लाख इलेक्ट्रिक वाहनांची निर्मिती व वापर करण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आलेले इलेक्ट्रिक वाहन धोरण जाहीर करणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. राज्याने स्वच्छ इंधनाप्रती आपली बांधिलकी दर्शविली आहे व वैश्विक तापमानवाढीच्या प्रश्नास शाश्वत वाहतूक व्यवस्थेच्या दृष्टीकोनातून पाहण्याचे उदाहरण देशासमोर ठेवले आहे.

महाराष्ट्र ही फक्त एक भौगोलिक संज्ञा नसून लोकांच्या एकतेने व कष्टाने उभे राहिलेले एक राज्य आहे. राज्यात विविध चालीरीतींचे व परंपरांचे लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. आपल्या समृद्ध संगीत व नृत्य परंपरेसाठी राज्याचे नाव देशात आदराने घेतले जाते. पोवाडा, भारुड, गोंधळ आणि लावणीद्वारे लोककलेमध्ये केलेल्या भरीव योगदानासाठी राज्य जाणले जाते. राज्यात सर्व जाती व पंथांचे सणसमारंभ उत्साहाने व एकत्रितपणे साजरे केले जातात. देशाच्या सामाजिक व राजकीय प्रगतीमध्ये राज्याचा बहुमोल वाटा आहे.

अजंठा, वेरूळ व घारापुरीच्या लेण्या, गेट वे ऑफ इंडिया आणि चैत्य व विहार सारखी वास्तुकलेचा उत्तम नमुना असलेली स्थळे ही कायमच जगभरातील पर्यटकांच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू राहिली आहेत व बहुतांश काळ पर्यटकांच्या गर्दीने फुललेली असतात. राज्याने साहित्य, कला, क्रीडा व सामाजिक सेवा यांमध्ये आपला स्वतःचा ठसा उमटवला आहे. सिनेजगतात जागतिक स्तरावर नावारूपाला आलेले व आता आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताची ओळख व ताकद बनलेले, बॉलीवूड हे देखील राज्याचाच एक हिस्सा आहे.

काळाच्या प्रत्येक उंबरठ्यावर आपले पुरोगामित्व व आधुनिकत्व सिद्ध करणारे महाराष्ट्र राज्य हे आज शाश्वत विकासाच्या वाटेवर दमदार पाऊले टाकत आहे आणि प्रगती करीत आहे.

*****

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)		१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०१६-१७ (८)
१.	**भौगोलिक क्षेत्र** - (हजार चौ.कि.मी.)	३०६	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८
२.	**प्रशासकीय रचना -**							
	महसूली विभाग	४	४	६	६	६	६	६
	जिल्हे	२६	२६	२८	३१	३५	३५	३६
	तालुके	२२९	२३५	३०१	३०३	३५३	३५५[@@]	३५५[@@]
	वस्ती असलेली गावे	३५,८५१	३५,७७८	३९,३५४	४०,४१२	४१,०९५	४०,९५९	४०,९५९
	वस्ती नसलेली गावे	३,०१६	२,८८३	२,४७९	२,६१३	२,६१६	२,७०६	२,७०६
	शहरे [#]	२६६	२८९	३०७	३३६	३७८	५३४	५३४
३.	**जनगणनेनुसार लोकसंख्या -** (हजारात)	(१९६१)	(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०११)
	एकूण	३९,५५४	५०,४१२	६२,७८४	७८,९३७	९६,८७९	१,१२,३७४	१,१२,३७४
	पुरुष	२०,४२९	२६,११६	३२,४१५	४०,८२६	५०,४०१	५८,२४३	५८,२४३
	स्त्रिया	१९,१२५	२४,२९६	३०,३६९	३८,१११	४६,४७८	५४,१३१	५४,१३१
	ग्रामीण	२८,३९१	३४,७०१	४०,७९१	४८,३९५	५५,७७८	६१,५५६	६१,५५६
	नागरी	११,१६३	१५,७११	२१,९९३	३०,५४२	४१,१०१	५०,८१८	५०,८१८
	अनुसूचित जाती	२,२२७	३,१७७	४,४८०	८,७५८	९,८८२	१३,२७६	१३,२७६
	अनुसूचित जमाती	२,३९७	३,८४१	५,७७२	७,३१८	८,५७७	१०,५१०	१०,५१०
	लोकसंख्येची घनता (प्रती चौ.कि.मी.)	१२९	१६४	२०४	२५७	३१५	३६५	३६५
	साक्षरतेचे प्रमाण (टक्के)	३५.१	४५.८	५७.१	६४.९	७६.९	८२.३	८२.३
	स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	९३६	९३०	९३७	९३४	९२२	९२९	९२९
	नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	२८.२२	३१.१७	३५.०३	३८.६९	४२.४३	४५.२	४५.२
४.	**सांकेतिक राज्य उत्पन्न -**							
	राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२,२४९	५,७८०	१९,३७७	६८,८६१	२,४३,५८४	९,५०,७७१	१९,८६,८०६[+†]
	कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र (₹ कोटी)	५८५	१,०७८	३,७५६	१२,३२६	३२,७११	१,२२,९३२	२,२६,५४८[+††]
	उद्योग क्षेत्र (₹ कोटी)	५५३	१,७३२	६,२२४	२२,५५४	६४,९४२	२,६३,५१२	५,४६,३०३[+††]
	सेवा क्षेत्र (₹ कोटी)	१,१११	२,९६९	९,३९७	३३,९८१	१,४५,९३१	५,६४,३२६	९,२९,१३९[+††]
	दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	५७६	१,१६८	३,११२	८,८११	२८,५४०	८४,८५८	१,६५,४९१[+]
५.	**पर्जन्य** — सरासरीशी तुलना (%)						१०२.३	८४.३
६.	**कृषि** - (क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये)							
	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१७,८७८	१७,६६८	१८,२९९	१८,५६५	१७,८४४	१७,४०६	उ. ना.
	पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	१८,८२३	१८,७३७	१९,६४२	२१,८५९	२१,६१९	२३,१७५	उ. ना.
	स्थूल सिंचित क्षेत्र	१,२२०	१,५७०	२,४१५	३,३१९	३,८५२	@	@
	त्यापैकी लाभ क्षेत्र ^	२२६[$]	४२२	७१८	१,०७६[$$]	१,७६४[##]	२,९५५[##]	३,९४७[##++]
	स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	६.५	८.४	१२.३	१५.२	१७.८	उ. ना.	उ. ना.
७.	**प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र -** (हजार हेक्टरमध्ये)							
	तांदूळ	१,३००	१,३५२	१,४५९	१,५९७	१,५१२	१,५१६	१,५३५
	गहू	९०७	८१२	१,०६३	८६७	७५४	१,३०७	१,२७२
	ज्वारी	६,२८४	५,७०३	६,४६९	६,३००	५,०९४	४,०६०	३,६१६
	बाजरी	१,६३५	२,०३९	१,५३४	१,९४०	१,८००	१,०३५	८३७
	सर्व तृणधान्ये	१०,६०६	१०,३२०	१०,९७६	११,१३६	९,८२४	८,९८५	८,४९०
	सर्व कडधान्ये	२,३४९	२,५६६	२,७१५	३,२५७	३,५५७	४,०३८	४,३५८
	सर्व अन्नधान्ये	१२,९५५	१२,८८६	१३,६९१	१४,३९३	१३,३८२	१३,०२३	१२,८४८

उ. ना. उपलब्ध नाही @@ मुंबई व मुंबई उपनगर जिल्ह्यांमधील ३ तालुके वगळून # गणना शहरांसह + पहिले सुधारित अंदाज (पायाभूत वर्ष २०११-१२)

† बाजार किंमतींनुसार अंदाज †† मूळ किंमतींनुसार अंदाज टीप:राज्य उत्पन्नाचे १९६०-६१ ते २०१०-११ चे अंदाज घटक खर्चावर आधारित आहेत.

@ जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दि. २६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शासन निर्णया अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धतीबाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

$ १९६१-६२ $$ १९९१-९२ ## प्रकल्प कालव्यांवरील उपसा व धरणातून नदी नाल्यांमध्ये सोडलेल्या पाण्यामुळे प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र समाविष्ट

^ जलसंपदा विभागाकडून निर्मित लाभक्षेत्र ++ आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

	बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०१६-१७ (८)
	ऊस क्षेत्र	१५५	२०४	३१९	५३६	६८७	१,०४१	उ. ना.
	ऊस तोडणी क्षेत्र	१५५	१६७	२५८	४४२	५९५	९६५	६३३
	कापूस	२,५००	२,७५०	२,५५०	२,७२१	३,०७७	३,९४२	४,२१२
	भूईमूग	१,०८३	९०४	६९५	८६४	४९०	३९५	३५५
८.	**प्रमुख पिकांचे उत्पादन -** (हजार टनात)							
	तांदूळ	१,३६९	१,६६२	२,३१५	२,३४४	१,९३०	२,६९१	३,५८१
	गहू	४०१	४४०	८८६	९०९	९४८	२,३०१	२,२१४
	ज्वारी	४,२२४	१,५५७	४,४०९	५,९२९	३,९८८	३,४५२	२,५३८
	बाजरी	४८९	८२४	६९७	१,११५	१,०८७	१,१२३	८००
	सर्व तृणधान्ये	६,७५५	४,७३७	८,६४७	१०,७४०	८,४९७	१२,३१७	१२,६४६
	सर्व कडधान्ये	९८९	६७७	८२५	१,४४१	१,६३७	३,०९६	४,५८४
	सर्व अन्नधान्ये	७,७४४	५,४१४	९,४७२	१२,१८१	१०,१३४	१५,४१३	१७,२२९
	ऊस	१०,४०४	१४,४३३	२३,७०६	३८,१५४	४९,५६९	८५,६९१	५४,२३७
	कापूस (रुई)#	१,६७३	४८४	१,२२४	१,८७५	१,८०३	७,४७३	१०,७५५
	भुईमूग	८००	५८६	४५१	९७९	४७०	४७०	४२०
९.	**कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक@ -**	--	--	--	१३६.५	१२७.४	२२३.८	२४०.२
१०.	**कृषि गणना -**		(१९७०-७१)	(१९८०-८१)	(१९९०-९१)	(२०००-०१)	(२००५-०६)	(२०१०-११)
	वहिती जमिनीच्या खातेदारांची संख्या (हजारात)	--	४,९५१	६,८६३	९,४७०	१२,१३८	१३,७१६	१३,६९९
	वहिती जमिनीचे क्षेत्र (हजार हेक्टर्समध्ये)	--	२१,१७९	२१,३६२	२०,९२५	२०,१०३	२०,००५	१९,७६७
	वहिती जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	--	४.२८	३.११	२.२१	१.६६	१.४६	१.४४
११.	**पशुधन गणना -**	(१९६१)	(१९६६)	(१९७८)	(१९८७)	(१९९७)	(२००७)	(२०१२)
	एकूण पशुधन (हजारात)	२६,०४८	२५,४४९	२९,६४२	३४,२५५	३९,६३८	३५,९५५	३२,४८९
	एकूण कुक्कुटादी पक्षी+ (हजारात)	१०,५७८	९,९०२	१८,७५१	२४,८३०	३५,३९२	६४,७५६@@ (२००३)	७७,७९५@@ (२००३)
	ट्रॅक्टर	१,४२७	३,२७४	१२,९१७	३४,५२९	७९,८९३	१,०५,६११	१,०५,६११
१२.	**वन क्षेत्र** (चौ.कि.मी.)	६३,५४४	६२,३११	६४,२२२	६३,७९८	६१,९३५	६१,९३९	६१,७२४*
१३.	**औद्योगिक गुंतवणूक$ -**						(२०१६)	(२०१७)
	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	--	--	--	--	--	१९,४७२	१९,८२६
	प्रस्तावित गुंतवणूक (₹ कोटी)	--	--	--	--	--	११,४१,२३४	११,८९,८१५
१४.	**वीज** - (दशलक्ष कि.वॅ.तास)							
	एकूण निर्मिती	३,२६८	७,९२५	१७,८६४	३६,४३०	६१,२०९	८३,०१७	१,१५,०४६
	एकूण वापर	२,७२०	७,६५०	१४,०३४	२९,९७१	४७,२८९	८७,३९६	१,०८,४५५
	औद्योगिक वापर	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	३३,८३३
	कृषि वापर	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	२८,२७२
	घरगुती वापर	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	२६,८७४

* अस्थायी # कापसाचे उत्पादन १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे हजार गासड्यांमध्ये @ पाया - त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १०० $ ऑगस्ट १९९१ ते डिसेंबर

@@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये कुक्कुटपालन केंद्रामधील पक्षी समाविष्ट आहेत. + एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी समाविष्ट आहेत.

उ. ना. उपलब्ध नाही

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०१६-१७ (८)
१५. बँका - (अनुसूचित वाणिज्यिक)		(जून १९७१)	(जून १९८१)	(जून १९९१)	(जून २००१)	(जून २०१०)	(जून २०१६)
बँक कार्यालये	उ.ना.	१,४७१	३,६२७	५,५९१	६,२९४	८,०३७	११,९२७
				(मार्च १९९१)	(मार्च २००१)		
ग्रामीण लोकसंख्येसाठी बँक कार्यालये	उ.ना.	४५०	१,३५५	२,७४९	२,२९४	२,१७०	२,९७९
१६. शिक्षण+ -							
प्राथमिक शाळा	३४,५९४	४४,५३५	५१,०४५	५७,७४४	६५,९६०	७५,६९५	१,०४,९७१
विद्यार्थी (हजारात)	४,१७८	६,५३९	८,३९२	१०,४२४	११,८५७	१०,६२६	१५,९८६
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह)	२,४६८	५,३१३	६,११९	१०,५१९	१५,३८९	२१,३५७	२५,७३७
विद्यार्थी (हजारात)	८५८	१,९८५	३,३०९	६,२६०	९,२६७	१०,७११	६,६१५
१७. आरोग्य -		(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०१६)
रुग्णालये	उ.ना.	२९९	५३०	७६८	१,१०२	१,३६८	१,४०२
दवाखाने	उ.ना.	१,३७२	१,७७६	१,८९६	१,५४४	३,०१२	३,०८७
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	उ.ना.	८८	११४	१४४	१०६	१०३	१०८
							(२०१६)
जन्मदर@	३४.७	३२.२	२८.५	२६.२	२०.७	१६.७	१५.९
मृत्युदर@	१३.८	१२.३	९.६	८.२	७.५	६.३	५.९
अर्भक मृत्युदर@	८६	१०५	७९	६०	४५	२५	१९
१८. वाहतूक -							
रेल्वे मार्गाची लांबी (किलोमीटर)	५,०५६	५,२२६	५,२३३	५,४३४	५,४५९	५,९८४	६,१६५
एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर)†	३९,२४१	६५,३६४	१,४१,१३१	१,७२,९६५	२,१६,९६८	२,४१,७१२	३,०३,३५९
त्यापैकी पृष्ठांकित	२४,८५२	३५,८५३	६६,६१६	१,३२,०४८	१,७८,९९९	२,२१,१८२	उ. ना.
मोटार वाहने (हजारात)	१००	३१२	८०५	२,६४१	६,६०७	१६,९९०	२९,१८६
१९. सहकार -							
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२१,४००	२०,४२०	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२१,०८९*
सभासद (लाखात)	२२	३८	५४	७९	१०१	१५०	१६८*
सहकारी संस्थांची एकूण संख्या	३१,५६५	४२,५९७	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५८,०१६	२,२४,३०६	१,९५,३०१*
एकूण सभासद (लाखात)	४२	८६	१४८	२६९	४३०	५३०	५२५*
सहकारी संस्थांचे एकूण खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२९१	१,४८९	५,२१०	२४,२८४	१,३४,४४०	२,४८,४३४	३,६३,८७८*
२०. स्थानिक स्वराज्य संस्था -							(२०१७-१८)$
जिल्हा परिषदा	२५	२५	२५	२९	३३	३३	३४
ग्रामपंचायती	२१,६३६	२२,३००	२४,२८१	२५,८२७	२७,७३५	२७,९१३	२७,८५५
पंचायत समित्या	२९५	२९६	२९६	२९८	३२१	३५१	३५१
नगर परिषदा	२१९	२२१	२२०	२२८	२२८	२२२	२३६
महानगरपालिका	३	४	५	११	१५	२३	२७
नगर पंचायत	--	--	--	--	३	४	१२४
कटक मंडळे	७	७	७	७	७	७	७

* अस्थायी @ नमुना नोंदणी पाहणी उ. ना. उपलब्ध नाही

† सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते $ राज्य निवडणूक आयोगाच्या अहवालानुसार (दि. ३१.१२.२०१७ रोजीची)

+ वर्ष २०११-१२ पासून सदर माहितीचा आधार बदलला असल्यामुळे सदर माहिती प्राथमिक शाळा (१ ते ८) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (९ ते १२) या स्वरुपात प्राप्त झाली असून पूर्वीची माहिती प्राथमिक शाळा (१ ते ७) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (८ ते १२) या स्वरुपात आहे. तसेच सदर माहितीचा आधार महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद आहे.

ब. महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र	भारत	भारताशी तुलना (टक्केवारी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. लोकसंख्या (२०११)				
१.१ एकूण लोकसंख्या	हजारात	१,१२,३७४	१२,१०,८५५	९.३
(अ) पुरुष	-"-	५८,२४३	६,२३,२७०	९.३
(ब) स्त्रिया	-"-	५४,१३१	५,८७,५८५	९.२
१.२ (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	६१,५५६	८,३३,७४९	७.४
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येचेएकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	५४.८	६८.९	--
१.३ (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	५०,८१८	३,७७,१०६	१३.५
(ब) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	४५.२	३१.१	--
१.४ स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	९२९	९४३	--
१.५ लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर (२००१-२०११)	टक्के	१६.०	१७.७	--
१.६ साक्षरतेचे प्रमाण	-"-	८२.३	७३.०	--
१.७ अनुसूचित जाती व जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या	हजारात	२३,७८६	३,०५,९२४	७.८
१.८ एकूण काम करणारे	-"-	४९,४२८	४,८१,८८९	१०.३
१.९ भौगोलिक क्षेत्र	लाख चौ.कि.मी.	३.०८	३२.९	९.४
२. कृषि (२०१४-१५)				
२.१ निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१७,३४५	१,४०,१३०	१२.४
२.२ पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	-"-	२३,४७४	१,९८,३६०	११.८
२.३ स्थूल सिंचित क्षेत्र	-"-	उ.ना.	९६,४५७	--
२.४ स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	उ.ना.	४८.६	--
२.५ प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२०१२-१३ ते २०१४-१५ या वर्षांची सरासरी)				
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	१,५७२	४३,६६७	३.६
(२) गहू	-"-	९६०	३०,६४५	३.१
(३) ज्वारी	-"-	३,३८८	६,०५६	५५.९
(४) बाजरी	-"-	८०५	७,४७५	१०.८
(५) एकूण तृणधान्ये	-"-	७,८७०	९९,३६३	७.९
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	-"-	११,३३१	१,२३,३७२	९.२
(७) ऊस क्षेत्र	-"-	उ.ना.	५,०२०	--
तोडणी क्षेत्र	-"-	९६८	उ.ना.	--
(८) कापूस	-"-	४,१७९	१२,२५२	३४.१
(९) भूईमूग	-"-	३२०	४,९९८	६.४

उ.ना. उपलब्ध नाही

महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र	भारत	भारताशी तुलना (टक्केवारी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
३. पशुधन गणना				
३.१ एकूण पशुधन (२०१२)	हजारात	३२,४८९	५,१२,०५७	६.३
३.२ व्हील ट्रॅक्टर्स (२००३)	-”-	१०६	२,३६१	४.५
३.३ सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिने व इलेक्ट्रीक पंप (२००३)	-”-	१,१७४	१५,६८४	७.५
४. वने				
४.१ एकूण वन क्षेत्र (२०१७)	चौ.कि.मी.	६१,७२४*	७,६७,४१९	८.०
५. उद्योग				
५.१ औद्योगिक गुंतवणूक $				
(अ) मंजूर प्रकल्प	संख्या	१९,८२६	१,१०,५१८	१७.९
(ब) प्रस्तावित गुंतवणूक	₹ कोटी	११,८९,८१५	१,१८,२९,५३७	१०.१
६. वीज (२०१५-१६)				
६.१ एकूण निर्मिती	दशलक्ष कि. वॅ. तास	१,१३,७८७	११,६७,५८४	९.७
६.२ एकूण वापर#	-”-	१,१६,७४३	८,३३,३६४	१४.०
६.३ (अ) औद्योगिक वापर	-”-	४०,२३१	२,८५,६९६	१४.१
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	३४.५	३४.३	--
७. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च २०१७)				
७.१ बँक कार्यालये	संख्या	१२,१९१	१,३४,०१४	९.१
७.२ बँक कार्यालये असलेली शहरे व गावे (मार्च २०१७)	-”-	३,१७६	४६,०६१	६.९
८. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२०१६-१७)				
८.१ सांकेतिक (नॉमिनल) उत्पन्न	₹ कोटी	१९,८६,८०६+	१,३४,९२,६५७+	१४.७
८.२ चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	₹	१,६५,४९१+	१,०३,८७०+	--
८.३ सांकेतिक (नॉमिनल) स्थूल राज्य उत्पन्न / सांकेतिक (नॉमिनल) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न †	₹ कोटी	२२,५७,०३२+	१,५२,५३,७१४+	१४.८

$ ऑगस्ट १९९१ ते डिसेंबर २०१७ + पहिले सुधारित अंदाज # वितरण परवानाधारकांमार्फत ग्राहकांना केलेली वीज विक्री * अस्थायी

† स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न बाजार किंमतीनुसार

१

राज्य अर्थव्यवस्था

१. राज्य अर्थव्यवस्था

राज्य उत्पन्न

१.१ सन २०१७-१८ च्या पूर्वानुमानानुसार राज्य अर्थव्यवस्था मागील वर्षाच्या तुलनेत ७.३ टक्के वृध्दिदराने वाढेल असे अपेक्षित आहे, ही वाढ राज्य अर्थव्यवस्थेच्या २०१६-१७ मधील १०.० टक्के वाढीच्या पार्श्वभूमीवर आहे. तर देशाची अर्थव्यवस्था ६.५ टक्क्यांनी वाढणे अपेक्षित आहे. सन २०१६-१७ मध्ये चांगला पाऊस (सरासरी पावसाच्या ९४.९ टक्के) पडल्याने कृषि उत्पादन जास्त झाले, सन २०१७-१८ मध्ये कमी पाऊस (सरासरी पावसाच्या ८४.३ टक्के) पडला या पार्श्वभूमीवर 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्रात मागील वर्षाच्या तुलनेत (-) ८.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०१७-१८ मध्ये 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्रात अनुक्रमे ६.५ टक्के व ९.७ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. पूर्वानुमानानुसार सन २०१७-१८ साठी वास्तविक ('रिअल') (सन २०११-१२ च्या स्थिर किंमतीनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ १९,५९,९२० कोटी अपेक्षित आहे, तर सांकेतिक ('नॉमिनल') चालू किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २४,९६,५०५ कोटी अपेक्षित आहे.

- सन २०१५-१६ च्या तुलनेत सन २०१६-१७ मध्ये अर्थव्यवस्थेची वाढ १०.० टक्के अशी दोन अंकी
- सन २०१७-१८ चे स्थूल राज्य उत्पन्न २०१६-१७ पेक्षा ₹ २,३९,४७३ कोटीने वाढेल
- सन २०१७-१८ चे दरडोई उत्पन्न ₹ १,८०,५९६ असून तर २०१६-१७ मध्ये ते ₹ १,६५,४९१ होते
- दरडोई उत्पन्नात महाराष्ट्र प्रमुख राज्यांमध्ये अग्रेसर
- चालू किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न सन २०१३-१४ मध्ये ₹ १६,४९,६९५, तर २०१७-१८ मध्ये ते ₹ २४,९६,५०५
- सन २०१६-१७ चे राज्याचे दरडोई उत्पन्न सन २०१५-१६ च्या तुलनेत १२.१ टक्क्यांनी वाढले तर तत्सम कालावधीसाठी कर्नाटकाचे १०.२ टक्क्यांनी वाढले

१.२ पहिल्या सुधारित अंदाजानुसार सन २०१६-१७ चे वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ १८,२६,२९६ कोटी होते व ते मागील वर्षीच्या ₹ १६,६०,३८७ कोटी स्थूल राज्य उत्पन्नापेक्षा १०.० टक्क्यांनी अधिक आहे. सन २०१६-१७ चे सांकेतिक ('नॉमिनल') (चालू किंमतींनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २२,५७,०३२ कोटी होते तर ते सन २०१५-१६ साठी ₹ १९,८६,७२१ कोटी होते. सन २०१६-१७ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ १,६५,४९१ होते तर ते सन २०१५-१६ मध्ये ₹ १,४७,६१० होते.

तपशील	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+	२०१७-१८$
चालू किंमतींनुसार दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)	९९,५६४	१,११,९८०	१,२५,०३९	१,३२,६११	१,४७,६१०	१,६५,४९१	१,८०,५९६
चालू किंमतींनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	१२,८०,३६९	१४,५९,६२८	१६,४९,६९५	१७,८०,७२१	१९,८६,७२१	२२,५७,०३२	२४,९६,५०५
निवडक राज्यांचे दरडोई उत्पन्न (२०१६-१७)							
राज्य	आंध्र प्रदेश	कर्नाटक	मध्य प्रदेश	महाराष्ट्र	तामिळनाडू	तेलंगणा	उत्तर प्रदेश
दरडोई उत्पन्न (₹)	१,२२,३७६	१,५७,४७४	७२,५९९	१,६५,४९१	१,५३,२६३	१,५५,६१२	५१,९२०

@ प्राथमिक अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज $ पूर्वानुमान टिप : पायाभूत वर्ष २०११-१२

जागतिक अर्थव्यवस्था २०१७

देश	जागतिक	अमेरीकेची संयुक्त राज्ये	जपान	फ्रान्स	जर्मनी	चीन	भारत@	महाराष्ट्र@
स्थूल उत्पन्न वृद्धीदर (टक्के)	३.०	२.२	१.७	१.७	२.०	६.८	६.५	७.३

@सन २०१७-१८

किंमती

१.३ राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागाचा सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष : २००३) एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत अनुक्रमे २७१.३ व २६०.७ होता. सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत ग्रामीण भागात वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर १.८ टक्के तर नागरी भागात २.१ टक्के होता.

१.४ राज्यातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे संगणकीकरण झाले आहे. सर्व रास्त भाव दुकानांमध्ये धान्य वाटपासाठी सेवा यंत्रे बसविण्यात आली आहेत. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत ८७ टक्के लाभधारकांचे तसेच अवर्षण प्रवण १४ जिल्ह्यांमधील दारिद्र्य रेषेवरील गटातील शेतकऱ्यांपैकी ९३ टक्के लाभार्थ्यांची आधार संलग्नता पूर्ण झाली आहे.

लोकवित्त

१.५ अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार राज्याची सन २०१७-१८ ची अपेक्षित महसुली जमा ₹ २,४३,७३८ कोटी, तर सुधारित अंदाजानुसार सन २०१६-१७ करिता ती ₹ २,२०,०१२ कोटी आहे. अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार कर महसूल आणि करेतर महसूल अनुक्रमे ₹ १,९०,८४२ कोटी आणि ₹ ५२,८९६ कोटी अपेक्षित आहे. एप्रिल ते डिसेंबर,२०१७ या कालावधीत प्रत्यक्ष महसुली जमा ₹ १,६६,००५ कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६८.१ टक्के) असून ती सन २०१६-१७च्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत १७.८ टक्के अधिक आहे.

१.६ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार महसुली खर्च ₹ २,४८,२४९ कोटी अपेक्षित असून सुधारित अंदाज २०१६-१७ नुसार ₹ २,३४,३९० कोटी आहे.

१.७ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार अपेक्षित महसुली तूट, वित्तीय तूट आणि ऋणभार अनुक्रमे ₹ ४,५११ कोटी, ₹ ३८,७८९ कोटी व ₹ ४,१३,०४४ कोटी आहे. अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार वित्तीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १.६ टक्के तसेच ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १६.६ टक्के अपेक्षित असून हे दोन्ही वित्तीय निर्देशक १४ व्या वित्त आयोगाने 'एकत्रित वित्तीय सुधारणेचा मार्ग' या अंतर्गत घालून दिलेल्या अनुक्रमे २.८ टक्के आणि २२.२ टक्के राजकोषीय मर्यादेत आहेत.

१.८ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार भांडवली जमेचा एकूण जमेतील आणि भांडवली खर्चाचा एकूण खर्चातील हिस्सा अनुक्रमे १४.१ टक्के व १२.५ टक्के अपेक्षित आहे.

वर्ष	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८
ऋणभाराची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	१७.६	१६.९	१६.३	१६.५	१६.३	१६.४#	१६.६##
एकत्रित वित्तीय सुधारणा मार्गअंतर्गत आखून दिलेली मर्यादा (टक्के)	२६.१	२५.५	२४.८	२४.३	२१.९	२२.१	२२.२
एकूण महसुली जमा (₹ कोटी)	१,२५,३१३#	१,४४,६२३#	१,५८,४१०#	१,८०,७९४#	१,९८,३२१#	२,२०,०१२#	२,४३,७३८##

सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा

१.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ३१ मार्च, २०१७ रोजी एकूण ठेवी व स्थूल कर्जे अनुक्रमे ₹ २१.६४ लाख कोटी व ₹ २३.०० लाख कोटी होते. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे ३१ मार्च, २०१७ रोजी कर्ज-ठेवी प्रमाण १०६.३ टक्के होते तर ते ३१ मार्च, २०१६ रोजी १०२.७ टक्के होते. देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल कर्ज यामध्ये राज्यातील बँकांचा हिस्सा अनुक्रमे २०.१ टक्के व २९.० टक्के होता.

१.१० सन २०१७-१८ ची राज्यासाठी प्राधान्य क्षेत्राकरिता वार्षिक कर्ज योजना ₹ २.९१ लाख कोटी असून ती मागील वर्षापेक्षा १४.१ टक्के जास्त आहे. या योजनेमध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा हिस्सा २६.५ टक्के आणि 'ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग व लघु उद्योग' क्षेत्राचा हिस्सा ६६.१ टक्के आहे.

१.११ प्रधानमंत्री जन-धन योजनेअंतर्गत ७ फेब्रुवारी, २०१८ पर्यंत राज्यात सुमारे ₹ ४,३०४ कोटी ठेवींसह सुमारे २.२० कोटी बँक खाती उघडण्यात आली. उघडण्यात आलेल्या खात्यांपैकी सुमारे २६ टक्के खाती किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली होती.

१.१२ प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेअंतर्गत वितरित करण्यात येणाऱ्या कर्जामध्ये महाराष्ट्र अग्रेसर राज्यापैकी एक आहे. सदर योजनेअंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये राज्यात ३३.४ लाख ['शिशु' (₹ ५०,००० पर्यंत) अंतर्गत ३०.५ लाख, 'किशोर' (₹ ५०,००० ते ₹ ५ लाख) अंतर्गत २.२ लाख व 'तरुण' (₹ ५ लाख ते ₹ १० लाख) अंतर्गत ०.७ लाख] लाभार्थ्यांना एकूण ₹ १६,९७६ कोटी कर्ज वितरित करण्यात आले. सन २०१७-१८ मध्ये ९ फेब्रुवारीपर्यंत २६.१ लाख ('शिशु' अंतर्गत २३.७ लाख, 'किशोर' अंतर्गत १.८ लाख व 'तरुण' अंतर्गत ०.६ लाख) लाभार्थ्यांना एकूण ₹ १४,२३५ कोटी कर्ज वितरित करण्यात आले.

वर्ष	वितरित केलेले कर्ज (₹ कोटी)			
	शिशु	किशोर	तरुण	एकूण
२०१५-१६	६,६१६	३,४६२	३,२९४	१३,३७२
२०१६-१७	६,९०९	४,९४७	५,१२०	१६,९७६
२०१७-१८+	५,९२२	४,१२४	४,१८९	१४,२३५
एकूण	१९,४४७	१२,५३३	१२,६०३	४४,५८३

+ ९ फेब्रुवारीपर्यंत

कृषि व संलग्न कार्ये

१.१३ सन २०१७ मध्ये सरासरी पावसाच्या फक्त ८४.३ टक्के पाऊस पडला. राज्यातील ३५५ तालुक्यांपैकी (मुंबई शहर व उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळून) १४७ मध्ये अपुरा पाऊस, १४६ मध्ये सरासरी आणि ६२ मध्ये अतिरिक्त पाऊस पडला.

१.१४ कृषी गणना २०१०-११ प्रमाणे वहिती खात्यांच्या सरासरी क्षेत्रानुसार राज्याचा (१.४४ हेक्टर) देशात दहावा क्रमांक आहे. अल्प व अत्यल्प (२.० हेक्टर पर्यंत) भूधारक वहिती शेतक-यांच्या खात्यांचे एकूण क्षेत्र ८९.२५ लाख हेक्टर असून एकूण क्षेत्राच्या ४५.२ टक्के आहे, तर वहिती खातेदारांची संख्या १०७.६१ लाख आहे, जी एकूण वहिती खात्यांच्या संख्येच्या ७८.६ टक्के आहे.

१.१५ सन २०१७ च्या खरीप हंगामामध्ये १५०.४५ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. गतवर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया आणि कापूस यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे चार टक्के, ४६ टक्के, १५ टक्के आणि ४४ टक्के घट अपेक्षित असून उसाच्या उत्पादनात २५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

१.१६ सन २०१७-१८ मध्ये रब्बी पिकांखालील क्षेत्र ४६.८८ लाख हेक्टर आहे. गतवर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये आणि तेलबिया यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे ३९ टक्के, चार टक्के आणि ७३ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१७ सन २०१७-१८ मध्ये फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र १५.२२ लाख हेक्टर असून उत्पादन २०७.५४ लाख मे. टन अपेक्षित आहे, तर सन २०१६-१७ मध्ये १६.७३ लाख हेक्टर क्षेत्रात २१९.९३ लाख मे. टन उत्पादन झाले.

बाब	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७#	२०१७-१८$
पावसाची सरासरीच्या तुलनेत टक्केवारी	१०२.३	९०.३	१२४.६	७०.२	५९.४	९४.९	८४.३
राज्यातील पीक उत्पादन	उत्पादन ('००० मे.टन)						
तृणधान्ये	१०,२७६	८,६६७	१०,६७७	९,२५९	७,२१०	१२,६४६	९,९७७
कडधान्य	२,२२५	२,२६२	३,११४	२,०१९	१,५४५	४,५८४	३,३०६
एकूण अन्नधान्ये	१२,५०१	१०,९२९	१३,७९१	११,२७८	८,७५५	१७,२३०	१३,२८३
तेलबिया	४,४८५	५,०८७	५,२९४	२,८५०	२,४३६	५,११३	४,१८७
ऊस	८६,७३३	६९,६४८	७६,९०१	८४,६९९	७३,६८०	५४,२३७	६७,८६३
कपास (रुई)@	७,२००	७,६५५	८,८३४	७,०००	७,५००	१०,७५५	६,०४९
फळे	१०,५३८	९,७८५	१३,४५८	११,०९०	९,७५०	१०,६३०	१०,८८०$$
भाजीपाला	८,७७८	८,००८	१०,१६२	८,७८३	९,४५२	१०,५२०	९,०४४$$

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन ००० गासड्यांमध्ये # अंतिम अंदाज $ दूसरे आगाऊ अंदाज $$ पहिले आगाऊ अंदाज

१.१८ मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये मिळून एकत्रितपणे १५ ऑक्टोबर, २०१६ रोजीचा एकूण उपयुक्त जलसाठा २९,८१४ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार उपयुक्त जलसाठा क्षमतेच्या ६९.६ टक्के होता.

१.१९ 'जलयुक्त शिवार अभियान' अंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये निवडण्यात आलेल्या एकूण ५,२९१ गावांमध्ये ५,८९७.६ लाख घन मीटर जलसाठ्याच्या निर्मितीद्वारे २,८३० गावे पाणी टंचाई मुक्त करण्यात आली. या अभियानांतर्गत सन २०१७-१८ मध्ये एकूण ५,०१८ गावांची निवड करण्यात आली आहे.

१.२० सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ४२,१७२ कोटी पीक कर्ज वित्तीय संस्थांद्वारे वाटप करण्यात आले तर सन २०१५-१६ मध्ये ₹ ४०,५८१ कोटी वाटप झाले होते. सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ५४,६०६ कोटी तर सन २०१५-१६ मध्ये ₹ ३२,२८४ कोटी रकमेचे कृषी मुदत कर्ज वाटप करण्यात आले होते. सन २०१७-१८ मध्ये वार्षिक कर्ज योजनेअंतर्गत कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्रासाठी ₹ ७७,२०७ कोटी वार्षिक लक्ष आहे. प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी सन २०१६-१७ मध्ये शेतकऱ्यांना एकूण ₹ १५,४६१ कोटी कर्ज वितरित केले, त्यापैकी अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ₹ ६,३१४ कोटी (४०.८ टक्के) कर्ज वितरित करण्यात आले.

१.२१ सन २०१६-१७ मध्ये दुधाचे एकूण उत्पादन १०४.०२ लाख मे. टन होते तर सन २०१५-१६ मध्ये ते १०१.५२ लाख मे. टन होते.

१.२२ सागरी व गोड्या पाण्यातील अंदाजित मत्स्य उत्पादन सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत अनुक्रमे ३.५० लाख मे. टन व १.१५ लाख मे. टन होते. सन २०१६-१७ मध्ये सदर उत्पादन अनुक्रमे ४.६३ लाख मे. टन व २.०० लाख मे. टन होते.

उद्योग व सहकार

१.२३ व्यावसायिक सुलभता म्हणजेच व्यवसायांकरिता सोपे, जलद व वादमुक्त नियमन होय. याअंतर्गत राज्याने ३७२ सुधारणांपोटी पुरावे सादर करून अंमलबजावणी केली असून त्यापैकी ३४८ सुधारणांना केंद्र शासनाने मंजुरी दिली आहे.

- 'एशियन कॉम्पिटिटिव्हनेस इन्स्टिट्यूट ऑफ लि क्युआन यु स्कूल ऑफ पब्लिक पॉलिसी ऑफ सिंगापूर' संस्थेच्या व्यावसायिक सुलभता निर्देशकानुसार महाराष्ट्र देशात प्रथम क्रमांकावर
- रिझर्व्ह बँकेच्या मुंबई विभागीय कार्यालयाकडे महाराष्ट्र , दादरा व नगर हवेली, दमण व दिव सहित एप्रिल-डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत ₹ ७४,१२३ कोटी थेट विदेशी गुंतवणूकीचे इक्विटी इनफ्लोज (अखिल भारताच्या सुमारे ३२ टक्के) प्राप्त
- मेक इन इंडिया २०१६ परिषदेमध्ये करण्यात आलेल्या ₹ आठ लाख कोटी गुंतवणूकीच्या २,९८४ प्रस्तावांच्या सामंजस्य करारांपैकी ₹ ४.९१ लाख कोटी गुंतवणूकीचे (६१ टक्के) प्रकल्प अंमलबजावणीच्या विविध टप्प्यांवर

१.२४ ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत राज्यात ₹ ११,८९,८१५ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीच्या एकूण १९,८२६ औद्योगिक प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली. त्यापैकी ₹ २,९२,२५२ कोटी (२४.६ टक्के) प्रस्तावित गुंतवणुकीचे ८,९७४ प्रकल्प (४५.३ टक्के) कार्यान्वित झाले व त्याद्वारे सुमारे १२.६७ लाख रोजगार निर्मिती झाली.

१.२५ देशातील विदेशी थेट गुंतवणुकीमध्ये राज्याने आघाडीचे स्थान राखले आहे.

१.२६ राज्य शासनाने सुरु केलेल्या विविध सुधारणा प्रदर्शित करण्याकरिता तसेच गुंतवणुक आकर्षित करण्याकरिता व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याकरिता फेब्रुवारी, २०१८ मध्ये मॅग्नेटिक महाराष्ट्र-कन्वर्जन्स २०१८ ही जागतिक गुंतवणूक परिषद आयोजित करण्यात आली. या जागतिक गुंतवणूक परिषदेत ₹ १२.०७ लाख कोटी मुल्याची गुंतवणूक असलेले व ३६.७७ लाख प्रस्तावित रोजगार असलेले ४,१०८ प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले.

१.२७ डिसेंबर, २०१७ अखेर राज्यात एकूण ₹ ८५,३६२ कोटी गुंतवणूक व २७.६ लाख रोजगार क्षमतेचे ३.६ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम उद्योग आधार ज्ञापन प्राप्त आहेत.

१.२८ वार्षिक उद्योग पाहणी २०१४-१५ नुसार स्थूल मूल्यवृद्धीत (₹ २,३९,०७६ कोटी) राज्य अग्रस्थानी आहे व देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धीत राज्याचा हिस्सा २०.५ टक्के आहे.

१.२९ महिला उद्योजकांच्या सहभागास प्रोत्साहन देण्यासाठी व महिला परिचालीत उद्योगांचे प्रमाण ९ टक्क्यांवरुन २० टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यासाठी विशेष महिला उद्योजक धोरण २०१७ जाहीर केले आहे. देशात महिला उद्योजकांसाठी स्वतंत्र धोरण राबविणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे.

१.३० राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी सुमारे ५.२५ कोटी सभासद असलेल्या १.९५ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी ११ टक्के कृषि पतपुरवठा, १० टक्के बिगर-कृषि पतपुरवठा तर ७९ टक्के इतर कार्यात गुंतलेल्या संस्था होत्या. एकूण सहकारी संस्थांपैकी १८.७ टक्के संस्था तोट्यात, त्यापैकी ३२.६ टक्के कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या.

पायाभूत सुविधा

ऊर्जा

१.३१ राज्यातील विजेची स्थापित क्षमता ३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी ३५,४६८ मेगावॅट होती. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरअखेर ७४,९६८ दशलक्ष युनिटस् वीज निर्मिती असून ऑक्टोबरपर्यंत राज्यातील एकूण विजेचा वापर ६५,९८० दशलक्ष युनिटस् होता.

१.३२ महावितरणची सन २०१६-१७ मध्ये १६,९०३ मेगावॅट सरासरी कमाल विजेची मागणी ३७ मेगावॅट तुटीचे भारनियमन करून भागविण्यात आली. सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंतची १७,१२१ मेगावॅट विजेची सरासरी कमाल मागणी होती व ८२ मेगावॅट भारनियमन होते.

१.३३ सन २०१६-१७ मध्ये महापारेषणची पारेषण हानी, महावितरणची वितरण हानी आणि 'एकत्रित तांत्रिक व व्यावसायिक' हानी अनुक्रमे ३.६ टक्के, १४.७ टक्के व १८.९ टक्के होती.

परिवहन

१.३४ मार्च, २०१७ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी सुमारे ३.०३ लाख किमी होती.

> ➢ नीती आयोगाच्या पायाभूत सुविधा २०१७ च्या अहवालानुसार पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमधील एकूण खर्चामध्ये ११ टक्के हिश्शासह महाराष्ट्र देशात अग्रेसर

१.३५ मुंबई व नागपूर यांना जोडणारा 'महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग' हा आठ पदरी (७०१ किमी लांब व १२० मीटर रुंद) द्रुतगती महामार्ग प्रस्तावित असून या महामार्गामुळे मुंबई ते नागपूर अंतर आठ तासात गाठता येईल. या प्रकल्पाचा एकूण खर्च ₹ ४६,००० कोटी अपेक्षित आहे. या महामार्गासाठी एकूण ८,५१३.१९ हेक्टर आवश्यक जमिनीपैकी ५,१६५.२८ हेक्टर जमिनीचे भूसंपादन झाले आहे.

१.३६ राज्यातील रस्त्यावरील वाहनांची १ जानेवारी, २०१८ रोजी एकूण संख्या ३१४ लाख (प्रति लाख लोकसंख्येमागे २५,८५९ वाहने आणि प्रति किमी रस्त्यामागे १०४ वाहने) होती.

१.३७ मुंबई मेट्रो रेल प्रकल्पांतर्गत दहिसर-डी. एन. नगर (१८.६ किमी), कुलाबा-वांद्रे-सिप्झ (३३.५ किमी), वडाळा-घाटकोपर-ठाणे-कासारवडवली (३२ किमी), अंधेरी (पूर्व)-दहिसर (पूर्व) (१६.५ किमी) व डी. एन. नगर-मंडाळे (२३.६ किमी) हे प्रकल्प प्रगतीपथावर आहेत. नागपूर व पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांतर्गत अनुक्रमे ३८.२२ किमी व ३१.२५ किमी लांबीचे काम प्रगतीपथावर आहे. या मेट्रो रेल प्रकल्पांची अंदाजित एकत्रित किंमत ₹ ८१,३८९ कोटी आहे.

१.३८ सन २०१६-१७ मध्ये मोठी बंदरे व लहान बंदरे यांच्या मार्फत झालेली एकत्रित मालवाहतूक १,६००.९३ लाख मे. टन होती, तर ती मागील वर्षी १,५३९.८६ लाख मे. टन होती.

१.३९ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाने सन २०१६-१७ मध्ये प्रती दिवस सरासरी १६,४४७ बसेसमधून ६६.३१ लाख प्रवाशांना घेवून ५५.८२ लाख किमी समर्थतेने प्रवासी वाहतूक केली आहे.

१.४० सन २०१६-१७ मध्ये राज्यातील विमानतळांवरून झालेली देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक अनुक्रमे २.७८ लाख मे. टन व ५.४८ लाख मे. टन होती तर मागील वर्षामध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे २.४९ लाख मे. टन व ४.९७ लाख मे. टन होती. सन २०१६-१७ मध्ये देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय विमानतळांवरून झालेली प्रवासी वाहतूक अनुक्रमे ४१५.०५ लाख व १२८.९१ लाख होती.

सामाजिक क्षेत्र

१.४१ सन २०१५-१६ मध्ये घेण्यात आलेल्या पाचव्या 'रोजगार व बेरोजगार पाहणी' नुसार राज्यातील नित्य मुख्य कार्यस्थितीनुसार १५ वर्षे व त्यावरील व्यक्तींसाठी श्रमशक्ति सहभाग दर ५२.७ टक्के, काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येशी प्रमाण ५१.६ टक्के व बेरोजगारीचा दर २.१ टक्के होता.

१.४२ सन २०१७-१८ मध्ये एकूण १,०६,५२७ प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शाळा आहेत व त्यातील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या १५९.०९ लाख आहे. सन २०१७-१८ मध्ये माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) २६,८७९ शाळा आहेत व त्यातील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या ६६.४८ लाख आहे.

१.४३ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालानुसार उच्च शिक्षणातील सन २०१६-१७ मधील पटसंख्या ४०.१६ लाख होती. सन २०१६-१७ करिता स्त्री-पुरुष असमानता निर्देशांक ०.८८ होता.

१.४४ सन २०१६ मधील जन्म दर, मृत्यूदर, अर्भक मृत्यूदर, पाच वर्षाखालील अर्भक मृत्यूदर, नवजात शिशु मृत्यूदर हे अनुक्रमे १५.९, ५.९, १९, २१ व १३ होते. सन २०११ ते २०१३ या कालावधीकरिता माता मृत्यू प्रमाण ६८ होते.

१.४५ सन २०११-१५ मध्ये जन्माच्या वेळेची आर्युमर्यादा व्यक्तींकरीता ७२ वर्षे असून स्त्री व पुरूषांकरीता ती अनुक्रमे ७३.९ वर्षे व ७०.३ वर्षे होती.

१.४६ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील अतिमागास १२५ तालुक्यांमधील ग्रामीण भाग व त्या भागातील 'क' वर्ग नगरपालिकांमध्ये राबविण्यात येत आहे. संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम यांच्या सहकार्याने दारिद्र्याची समस्या हाताळण्यासाठी उपजिविकेच्या संधी प्राधान्याने निर्माण करण्यावर भर देऊन कार्यवाही करण्यासाठी प्राथम्याने २७ तालुक्यांसाठी 'ॲक्शन रूम टु रेड्युस पॉवर्टी ' स्थापन करण्यात आली आहे.

* * * * *

२

लोकसंख्या

२. लोकसंख्या

२.१ जनगणना २०११ (मालिकेतील १५ वी) भारताचे महानिबंधक यांच्या कार्यालयामार्फत संपूर्ण देशात घेण्यात आली. जनगणना २०११ नुसार, लोकसंख्येच्या बाबतीत राज्य ११.२४ कोटी लोकसंख्येसह उत्तर प्रदेशनंतर दुसऱ्या स्थानावर आहे. महाराष्ट्र आणि अखिल भारताची लोकसंख्या तक्ता २.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१ जनगणनानिहाय लोकसंख्या

(कोटी)

लोकसंख्या		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
		२००१	२०११	२००१	२०११
ग्रामीण	पुरुष	२.८५	३.१५	३८.१६	४२.७८
	स्त्री	२.७३	३.००	३६.०९	४०.६०
	व्यक्ती	५.५८	६.१५	७४.२५	८३.३८
नागरी	पुरुष	२.१९	२.६७	१५.०६	१९.५५
	स्त्री	१.९२	२.४१	१३.५६	१८.१६
	व्यक्ती	४.११	५.०८	२८.६२	३७.७१
एकूण	**पुरुष**	**५.०४**	**५.८२**	**५३.२२**	**६२.३३**
	स्त्री	**४.६५**	**५.४१**	**४९.६५**	**५८.७६**
	व्यक्ती	**९.६९**	**११.२४**	**१०२.८७**	**१२१.०९**
अनुसूचित जाती	पुरुष	०.५१	०.६८	८.६१	१०.३५
	स्त्री	०.४८	०.६५	८.०५	९.७९
	व्यक्ती	०.९९	१.३३	१६.६६	२०.१४
अनुसूचित जमाती	पुरुष	०.४४	०.५३	४.२६	५.२५
	स्त्री	०.४२	०.५२	४.१७	५.२०
	व्यक्ती	०.८६	१.०५	८.४३	१०.४५

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

२.२ राज्यात लोकसंख्येचा सर्वात कमी दशवार्षिक वृद्धीदर १६.० टक्के सन २००१- ११ या दशकात नोंदविला गेला आहे. इतर राज्यांच्या तुलनेत राज्यात नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षणीय आहे. निवडक राज्यांचे लोकसंख्या विषयक महत्वाचे निर्देशक तक्ता २.२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता २.२ निवडक राज्यांचे लोकसंख्या विषयक महत्वाचे निर्देशक

राज्य	दशवार्षिक वृद्धीदर (टक्के)		लोकसंख्येची घनता$		नागरी लोकसंख्या (टक्के)		झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्येची नागरी लोकसंख्येशी टक्केवारी	
	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	१४.६	११.०	२७७	३०८	२७.३	३३.४	२४.९	३६.१
गुजरात	२२.७	१९.३	२५८	३०८	३७.४	४२.६	९.९	६.५
कर्नाटक	१७.५	१५.६	२७६	३१९	३४.०	३८.७	७.८	१३.९
केरळ	९.४	४.९	८१९	८६०	२६.०	४७.७	०.८	१.३
मध्य प्रदेश	२४.३	२०.४	१९६	२३६	२६.५	२७.६	१५.१	२८.४
महाराष्ट्र	**२२.७**	**१६.०**	**३१५**	**३६५**	**४२.४**	**४५.२**	**२७.३**	**२३.३**
राजस्थान	२८.४	२१.३	१६५	२००	२३.४	२४.९	९.८	१२.१
उत्तर प्रदेश	२५.९	२०.२	६९०	८२९	२०.८	२२.३	१२.७	१४.०
अखिल भारत	**२१.५**	**१७.७**	**३२५**	**३८२**	**२७.८**	**३१.१**	**१४.९**	**१७.४**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

$ लोकसंख्या प्रती चौ. किमी

@ तेलंगणा समाविष्ट

२.३ **स्त्री-पुरुष प्रमाण व बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण:** जनगणना २०११ नुसार चंद्रपूर, सातारा, सांगली आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यांमध्ये बालकांमधील मुलामुलींच्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून आले. गोंदिया, गडचिरोली आणि चंद्रपूर यांचा अपवाद वगळता राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण ९५० पेक्षा कमी आहे. निवडक राज्यांतील स्त्री-पुरुष प्रमाण व बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण अनुक्रमे तक्ता २.३ व २.४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता २.३ निवडक राज्यांमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण$

राज्य	ग्रामीण		नागरी		एकूण	
	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	९८३	९९६	९६५	९८७	९७८	९९३
गुजरात	९४५	९४९	८८०	८८०	९२०	९१९
कर्नाटक	९७७	९७९	९४२	९६३	९६५	९७३
केरळ	१,०५९	१,०७८	१,०५८	१,०९१	१,०५८	१,०८४
मध्य प्रदेश	९२७	९३६	८९८	९१८	९१९	९३१
महाराष्ट्र	**९६०**	**९५२**	**८७३**	**९०३**	**९२२**	**९२९**
राजस्थान	९३०	९३३	८९०	९१४	९२१	९२८
उत्तर प्रदेश	९०४	९१८	८७६	८९४	८९८	९१२
अखिल भारत	**९४६**	**९४९**	**९००**	**९२९**	**९३३**	**९४३**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय $ दर हजार पुरुषांच्या तुलनेत असलेली स्त्रियांची संख्या @ तेलंगणा समाविष्ट

तक्ता २.४ निवडक राज्यांमधील बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण$

राज्य	ग्रामीण		नागरी		एकूण	
	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	९६३	९४१	९५५	९३५	९६१	९३९
गुजरात	९०६	९१४	८३७	८५२	८८३	८९०
कर्नाटक	९४९	९५०	९४०	९४६	९४६	९४८
केरळ	९६१	९६५	९५८	९६३	९६०	९६४
मध्य प्रदेश	९३९	९२३	९०७	९०१	९३२	९१८
महाराष्ट्र	९१६	८९०	९०८	८९९	९१३	८९४
राजस्थान	९१४	८९२	८८७	८७४	९०९	८८८
उत्तर प्रदेश	९२१	९०६	८९०	८८५	९१६	९०२
अखिल भारत	**९३४**	**९२३**	**९०६**	**९०५**	**९२७**	**९१८**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय $ ०-६ वयोगटातील दर हजार मुलांच्या तुलनेत मुलींची संख्या @ तेलंगणा समाविष्ट

२.४ **साक्षरता दर:** देशात पुरुष व स्त्री साक्षरता दर यांच्यात लक्षणीय तफावत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील स्त्री पुरुष साक्षरतेमधील तफावत १६.३ टक्के आहे. स्त्री पुरुष साक्षरतेच्या दरामधील सर्वात जास्त तफावत राजस्थानमध्ये (२७.१ टक्के) आढळून आली असून ती अखिल भारत स्तरावरील तफावतीपेक्षा खूप जास्त आहे. १९ राज्यांमध्ये स्त्री पुरुष साक्षरतेमधील तफावत ही अखिल भारत स्तरावरील तफावतीपेक्षा कमी आहे. निवडक राज्यांकरिता साक्षरता दर तक्ता २.५ मध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारित लोकसंख्या परिशिष्ट २.१ मध्ये दिली आहे, तर जनगणनांवर आधारित महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या परिशिष्ट २.२ मध्ये दिली असून जनगणना २०११ नुसार, जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक परिशिष्ट २.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.५ निवडक राज्यांकरिता साक्षरता दर (वयोगट ७ वर्षे व अधिक)

(टक्के)

राज्य	२००१			२०११		
	पुरुष	स्त्री	व्यक्ती	पुरुष	स्त्री	व्यक्ती
आंध्र प्रदेश@	७०.३	५०.४	६०.५	७४.९	५९.२	६७.०
गुजरात	७९.७	५७.८	६९.१	८५.८	६९.७	७८.०
कर्नाटक	७६.१	५६.९	६६.६	८२.५	६८.१	७५.४
केरळ	९४.२	८७.७	९०.९	९६.१	९२.१	९४.०
मध्य प्रदेश	७६.१	५०.३	६३.७	७८.७	५९.२	६९.३
महाराष्ट्र	**८६.०**	**६७.०**	**७६.९**	**८८.४**	**७५.९**	**८२.३**
राजस्थान	७५.७	४३.९	६०.४	७९.२	५२.१	६६.१
उत्तर प्रदेश	६८.८	४२.२	५६.२	७७.३	५७.२	६७.७
अखिल भारत	**७५.३**	**५३.७**	**६४.८**	**८०.९**	**६४.६**	**७३.०**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय @ तेलंगणा समाविष्ट

२.५ **शैक्षणिक स्तरानुसार लोकसंख्या:** साक्षरता व शिक्षणाच्या वरच्या स्तरामुळे जागरूकता निर्माण होते आणि आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा होण्यास मदत होते. निवडक राज्यांमधील मॅट्रिक व त्यापेक्षा वरचा शैक्षणिक स्तर असलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण तक्ता २.६ मध्ये दिले आहे.

२.६ **कार्य सहभाग दर:** राज्याचा कार्य सहभाग दर सन २००१ मधील ४२.५ टक्क्यांवरून सन २०११ मध्ये ४४.० टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. निवडक राज्यांचा कार्य सहभाग दर तक्ता २.७ मध्ये व जनगणना २०११ नुसार, निवडक राज्यांमधील विशिष्ट वयोगटातील कार्य सहभाग दर तक्ता २.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता २.६ निवडक राज्यांमधील मॅट्रिक व त्यापेक्षा वरचा शैक्षणिक स्तर असलेल्या लोकसंख्येचे प्रमाण

(टक्के$)

राज्य	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	१८.४	२७.३
गुजरात	२०.७	२५.०
कर्नाटक	२१.८	३०.५
केरळ	२९.२	४०.९
मध्य प्रदेश	१३.६	१७.७
महाराष्ट्र	**२५.०**	**३२.७**
राजस्थान	१२.२	१७.९
उत्तर प्रदेश	१५.०	२१.४
अखिल भारत	**१८.४**	**२४.९**

$ वयोगट ७ वर्षे व त्यावरील लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी
@ तेलंगणा समाविष्ट
आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

तक्ता २.७ निवडक राज्यांमधील कार्य सहभाग दर$

(टक्के)

राज्य	पुरुष		स्त्री		व्यक्ती	
	२००१	२०११	२००१	२०११	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	५६.२	५७.०	३५.१	३६.२	४५.८	४६.६
गुजरात	५४.९	५७.२	२७.९	२३.४	४१.९	४१.०
कर्नाटक	५६.६	५९.०	३२.०	३१.९	४४.५	४५.६
केरळ	५०.२	५२.७	१५.४	१८.२	३२.३	३४.८
मध्य प्रदेश	५१.५	५३.६	३३.२	३२.६	४२.७	४३.५
महाराष्ट्र	**५३.३**	**५६.०**	**३०.८**	**३१.१**	**४२.५**	**४४.०**
राजस्थान	५०.०	५१.५	३३.५	३५.१	४२.१	४३.६
उत्तर प्रदेश	४६.८	४७.७	१६.५	१६.७	३२.५	३२.९
अखिल भारत	**५१.७**	**५३.३**	**२५.६**	**२५.५**	**३९.१**	**३९.८**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय $ कार्य सहभाग दर: एकूण कामगारांची एकूण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी @ तेलंगणा समाविष्ट

२.७ **स्त्री प्रमुख असलेली कुटुंबे:** कुटुंब प्रमुख स्त्री असलेली कुटुंबे आर्थिकदृष्ट्या वंचित राहण्याची शक्यता असते. निवडक राज्यांमधील स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेल्या कुटुंबांचे प्रमाण तक्ता २.९ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता २.८ निवडक राज्यांमधील विशिष्ट वयोगटातील कार्य सहभाग दर

(टक्के)

राज्य	वयोगट	
	१५ ते २९ वर्षे	१५ ते ५९ वर्षे
आंध्र प्रदेश@	५०.०	६४.९
गुजरात	४९.२	५९.३
कर्नाटक	५१.४	६३.९
केरळ	३०.७	४९.४
मध्य प्रदेश	५२.९	६६.१
महाराष्ट्र	**४७.५**	**६१.८**
राजस्थान	५५.१	६७.६
उत्तर प्रदेश	३७.३	५०.१
अखिल भारत	**४५.०**	**५८.५**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय @ तेलंगणा समाविष्ट

तक्ता २.९ निवडक राज्यांमधील स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेल्या कुटुंबांचे प्रमाण

राज्य	कुटुंबांची संख्या (लाख)		स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेली कुटुंबे (टक्के)	
	२००१	२०११	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	१६९.६१	२१०.२३	११.३	१४.९
गुजरात	९६.६८	१२२.४८	८.०	१०.१
कर्नाटक	१०३.८०	१३३.५७	१३.९	१७.०
केरळ	६७.१३	७८.५४	२२.६	२५.३
मध्य प्रदेश	१०८.९३	१५०.९३	७.५	१०.०
महाराष्ट्र	**१९५.२२**	**२४४.२२**	**१०.१**	**१२.९**
राजस्थान	९२.९६	१२७.११	६.९	९.३
उत्तर प्रदेश	२५६.८८	३३४.४८	७.९	१२.०
अखिल भारत	**१,९३१.९९**	**२,४९५.०२**	**१०.४**	**१३.२**

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय @ तेलंगणा समाविष्ट

२.८ **पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत:** जनगणना २०११ नुसार निवडक राज्यांतील कुटुंबांना उपलब्ध असलेल्या पिण्याच्या पाण्याचा स्त्रोत, शौचालय सुविधा व सांडपाणी व्यवस्थापन सुविधा यानुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१० निवडक राज्यांतील पिण्याच्या पाण्याचा स्त्रोत, शौचालय सुविधा व सांडपाणी व्यवस्थापन सुविधा यानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

राज्य	सुविधा उपलब्ध असलेली कुटुंबे#								
	पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता			घराच्या परिसरात शौचालय उपलब्ध असलेली	घराच्या परिसरात शौचालय उपलब्ध नसलेली		सांडपाणी व्यवस्थापनाचा प्रकार		
	परिसरात	परीसराजवळ	दूर		सार्वजनिक शौचालय	खुल्यावरील शौच	बंद गटार	उघडे गटार	गटार नाही
आंध्र प्रदेश@	४३.२	३७.३	१९.५	४९.६	२.५	४८.०	२१.६	३५.४	४३.१
गुजरात	६४.०	२३.५	१२.४	५७.४	२.३	४०.४	३७.३	९.४	५३.३
कर्नाटक	४४.५	३७.३	१८.२	५१.२	३.८	४५.०	२६.१	३४.६	३९.३
केरळ	७७.७	१४.१	८.२	९५.२	१.१	३.८	२५.३	२१.२	५३.६
मध्य प्रदेश	२३.९	४५.६	३०.५	२८.८	१.२	७०.०	९.८	३०.१	६०.१
महाराष्ट्र	**५९.४**	**२७.६**	**१३.१**	**५३.१**	**१२.९**	**३४.०**	**३३.२**	**३४.२**	**३२.५**
राजस्थान	३५.०	३९.०	२५.९	३५.०	०.७	६४.३	१०.७	३०.८	५८.५
उत्तर प्रदेश	५१.९	३६.०	१२.१	३५.७	१.३	६३.०	१२.९	५६.१	३१.१
अखिल भारत	**४६.६**	**३५.८**	**१७.६**	**४६.९**	**३.२**	**४९.८**	**१८.१**	**३३.०**	**४८.९**

संस्थात्मक कुटुंबे वगळून @ तेलंगणा समाविष्ट
टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही
आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.९ **प्रकाश योजनेचे स्त्रोत:** जनगणना २०११ नुसार राज्यातील ८३.९ टक्के कुटुंबांनी प्रकाश योजनेचा मुख्य स्रोत म्हणून विजेच्या वापराची नोंद केली आहे. तसेच, प्रकाश योजनेचा दुसरा प्रमुख स्रोत म्हणून १४.५ टक्के कुटुंबांनी केरोसीनच्या वापराची नोंद केली आहे. प्रकाश योजनेचा स्रोत म्हणून विजेचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांचे सर्वात कमी प्रमाण गडचिरोली (५९.२ टक्के) आणि नंदुरबार (५८.३ टक्के) या जिल्ह्यांमध्ये आढळून आले आहे. निवडक राज्यांमधील प्रकाश योजनेच्या स्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.११ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.११ प्रकाश योजनेच्या स्रोतानुसार कुटुंबांची# टक्केवारी

(टक्के)

राज्य	प्रकाशाचे स्रोत			प्रकाश योजना नसलेली
	वीज	केरोसीन	इतर$	
आंध्र प्रदेश@	९२.२	६.९	०.६	०.४
गुजरात	९०.४	८.१	०.५	१.०
कर्नाटक	९०.६	८.६	०.४	०.४
केरळ	९४.४	५.२	०.४	०.०
मध्य प्रदेश	६७.१	३२.१	०.६	०.२
महाराष्ट्र	**८३.९**	**१४.५**	**०.७**	**०.९**
राजस्थान	६७.०	३०.९	१.२	०.८
उत्तर प्रदेश	३६.८	६१.९	१.१	०.२
अखिल भारत	**६७.३**	**३१.४**	**०.८**	**०.५**

\# संस्थात्मक कुटुंबे वगळून $ सौर उर्जा, इतर तेल आणि इतर   @ तेलंगणा समाविष्ट

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.१० **स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे इंधन:** जनगणना २०११ नुसार राज्यात लिक्विफाईड पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी) (४३.४ टक्के) आणि जळाऊ लाकूड (४२.६ टक्के) हे स्वयंपाकासाठी इंधनाचे मुख्य स्रोत होते. सात जिल्ह्यांमध्ये एलपीजी च्या वापराचे प्रमाण राज्य सरासरीपेक्षा अधिक होते. स्वयंपाकासाठी इंधन म्हणून केरोसीनचा वापर करणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण मुंबई उपनगर (१७.६ टक्के) त्यापाठोपाठ मुंबई शहर (१७.४ टक्के) आणि ठाणे (१४.७ टक्के) या जिल्ह्यांमध्ये सर्वात जास्त आहे. निवडक राज्यांमध्ये स्वयंपाकासाठी वापरण्यात आलेल्या इंधनांच्या स्रोतांनुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.१२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१२ निवडक राज्यांमध्ये स्वयंपाकासाठी वापरण्यात आलेल्या इंधनांच्या स्रोतांनुसार कुटुंबांची# टक्केवारी

(टक्के)

राज्य	इंधन स्रोत				स्वयंपाक न करणारे
	एल पी जी	जळाऊ लाकूड	केरोसीन	इतर$	
आंध्र प्रदेश@	३५.८	५६.८	३.९	३.२	०.३
गुजरात	३८.३	४४.०	७.६	९.८	०.४
कर्नाटक	३२.५	५७.५	५.४	४.३	०.३
केरळ	३५.८	६१.९	०.४	१.६	०.३
मध्य प्रदेश	१८.२	६६.४	१.३	१४.१	०.२
महाराष्ट्र	**४३.४**	**४२.६**	**६.५**	**६.८**	**०.८**
राजस्थान	२२.८	६१.८	०.९	१४.३	०.२
उत्तर प्रदेश	१८.९	४७.७	०.७	३२.५	०.२
अखिल भारत	**२८.६**	**४९.०**	**२.९**	**१९.४**	**०.३**

\# संस्थात्मक कुटुंबे वगळून $ इतर मध्ये पीक अवशेष, शेणाच्या गोवऱ्या, वीज, बायोगॅस आणि इतर इ.   @ तेलंगणा समाविष्ट

टीप: आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

२.११ **बँकिंग सेवा:** आर्थिक उन्नती व समाजाच्या प्रगतीसाठी वित्तीय समावेशन महत्वाचे आहे. जनगणना २०११ नुसार राज्यात बँकिंग सेवांचा लाभ न घेणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण ३१.१ टक्के होते. निवडक राज्यांमधील बँकिंग सेवांचा लाभ घेणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता २.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.१३ बँकिंग सेवांचा लाभ घेणाऱ्या कुटुंबांची# टक्केवारी

(टक्के)

राज्य	२००१	२०११
आंध्र प्रदेश@	३१.०	५३.१
गुजरात	३७.८	५७.९
कर्नाटक	४०.०	६१.१
केरळ	५१.१	७४.२
मध्य प्रदेश	२७.९	४६.६
महाराष्ट्र	**४८.१**	**६८.९**
राजस्थान	२८.९	६८.०
उत्तर प्रदेश	४४.१	७२.०
अखिल भारत	**३५.५**	**५८.७**

\#संस्थात्मक कुटुंबे वगळून   @ तेलंगणा समाविष्ट

आधार : भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

* * * * *

परिशिष्ट २.१

महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारित लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)		दशवार्षिक वृध्दीदर (टक्के)		साक्षरतेची टक्केवारी ££	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१९६१	३.९६	४३.९२	२३.६	२१.५	३५.१	२८.३
१९७१	५.०४	५४.८२	२७.५	२४.८	४५.८	३४.५
१९८१	६.२८	६८.५२	२४.५	२५.०	५७.२	४३.७§
१९९१	७.८९	८४.६३£	२५.७	२३.९£	६४.९	५२.२@@
२००१	९.६९	१०२.८७	२२.७	२१.५	७६.९	६४.८
२०११	११.२४	१२१.०९	१६.०	१७.७	८२.३	७३.०

आधार – भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

£ जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

££ १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१, २००१ व २०११ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व अधिक लोकसंख्येसाठी आहे.

§ साक्षरतेची टक्केवारी आसाम आणि जम्मू व काश्मीर वगळून

@@ साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर वगळून

परिशिष्ट २.२

महाराष्ट्रातील जनगणनांवर आधारित ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण			लोकसंख्येची घनता (प्रति चौकिमी)
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्रिया		ग्रामीण	नागरी	एकूण	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९६१	२.८४	१.१२	३.९६	२.०४	१.९१	२८.२	९९५	८०१	९३६	१२९
१९७१	३.४७	१.५७	५.०४	२.६१	२.४३	३१.२	९८५	८२०	९३०	१६४
१९८१	४.०८	२.२०	६.२८	३.२४	३.०४	३५.०	९६७	८५०	९३७	२०४
१९९१	४.८४	३.०५	७.८९	४.०८	३.८१	३८.७	९७२	८७५	९३४	२५७
२००१	५.५८	४.११	९.६९	५.०४	४.६५	४२.४	९६०	८७३	९२२	३१५
२०११	६.१६	५.०८	११.२४	५.८२	५.४१	४५.२	९५२	९०३	९२९	३६५

आधार – भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

टीप – आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट २.३

जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक
जनगणना २०११

अनु. क्र.	जिल्हा	लोकसंख्या ('०००)			दशवार्षिक वृद्धिदर (टक्के) (२००१-२०११)	साक्षरता दर (टक्के)			स्त्री - पुरुष प्रमाण	बालकांमधील स्त्री-पुरुष प्रमाण (० -६ वर्षे वयोगट)
		पुरुष	स्त्री	एकूण		पुरुष	स्त्री	एकूण		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	मुंबई शहर	१,६८५	१,४०१	३,०८५	(-) ७.६	९१.५	८६.५	८९.२	८३२	९१४
२	मुंबई उपनगर	५,०३१	४,३२६	९,३५७	८.३	९२.९	८६.४	८९.९	८६०	९१३
३	ठाणे #	५,८६५	५,१९५	११,०६०	३६.०	८८.७	७९.८	८४.५	८८६	९२४
४	रायगड	१,३४४	१,२९०	२,६३४	१९.३	८९.१	७६.९	८३.१	९५९	९३५
५	रत्नागिरी	७६१	८५४	१,६१५	(-) ४.८	९०.९	७४.५	८२.२	१,१२२	९३६
६	सिंधुदुर्ग	४१७	४३२	८५०	(-) २.२	९१.६	७९.८	८५.६	१,०३६	९२२
	कोकण विभाग	**१५,१०४**	**१३,४९८**	**२८,६०१**	**१४.९**	**९०.७**	**८२.०**	**८६.६**	**८९४**	**९२१**
७	नाशिक	३,१५७	२,९५०	६,१०७	२२.३	८८.२	७६.१	८२.३	९३४	८९०
८	धुळे	१,०५४	९९७	२,०५१	२०.१	७९.५	६५.८	७२.८	९४६	८९८
९	नंदुरबार	८३३	८१५	१,६४८	२५.७	७२.२	५६.५	६४.४	९७८	९४४
१०	जळगाव	२,१९७	२,०३३	४,२३०	१४.९	८५.४	७०.६	७८.२	९२५	८४२
११	अहमदनगर	२,३४३	२,२००	४,५४३	१२.४	८६.८	७०.९	७९.१	९३९	८५२
	नाशिक विभाग	**९,५८५**	**८,९९५**	**१८,५७९**	**१८.१**	**८४.९**	**७०.७**	**७८.०**	**९३८**	**८७६**
१२	पुणे	४,९२४	४,५०५	९,४२९	३०.४	९०.८	८१.१	८६.२	९१५	८८३
१३	सातारा	१,५११	१,४९३	३,००४	६.९	८९.४	७६.३	८२.९	९८८	८९५
१४	सांगली	१,४३६	१,३८६	२,८२२	९.२	८८.२	७४.६	८१.५	९६६	८६७
१५	सोलापूर	२,२२८	२,०९०	४,३१८	१२.२	८५.०	६८.५	८७.०	९३८	८८३
१६	कोल्हापूर	१,९८१	१,८९५	३,८७६	१०.०	८८.६	७४.२	८१.५	९५७	८६३
	पुणे विभाग	**१२,०७९**	**११,३७०**	**२३,४४९**	**१७.३**	**८८.९**	**७६.२**	**८२.७**	**९४१**	**८८०**
१७	औरंगाबाद	१,९२४	१,७७७	३,७०१	२७.८	८७.४	७०.१	७९.०	९२३	८५८
१८	जालना	१,०११	९४८	१,९५९	२१.५	८१.५	६१.०	७१.५	९३७	८७०
१९	परभणी	९४३	८९३	१,८३६	२०.२	८२.६	६३.६	७३.३	९४७	८८४
२०	हिंगोली	६०६	५७१	१,१७७	१९.३	८६.९	६९.०	७८.२	९४२	८८२
२१	बीड	१,३४९	१,२३६	२,५८५	१९.६	८५.६	६७.८	७७.०	९१६	८०७
२२	नांदेड	१,७३०	१,६३१	३,३६१	१६.९	८४.३	६६.१	७५.५	९४३	९१०
२३	उस्मानाबाद	८६२	७९६	१,६५८	११.५	८५.८	७०.५	७८.४	९२४	८६७
२४	लातूर	१,२७३	१,१८१	२,४५४	१८.०	८४.४	६९.६	७७.३	९२८	८८९
	औरंगाबाद विभाग	**९,६९९**	**९,०३३**	**१८,७३२**	**१९.९**	**८४.९**	**६७.४**	**७६.४**	**९३१**	**८७०**
२५	बुलढाणा	१,३३८	१,२४९	२,५८६	१५.८	९०.५	७५.८	८३.४	९३४	८५५
२६	अकोला	९३२	८८२	१,८१४	११.३	९२.३	८३.५	८८.०	९४६	९१२
२७	वाशिम	६२०	५७७	१,१९७	१७.३	९०.५	७५.५	८३.२	९३०	८६३
२८	अमरावती	१,४८१	१,४०८	२,८८८	१०.८	९१.५	८३.१	८७.४	९५१	९३५
२९	यवतमाळ	१,४२०	१,३५२	२,७७२	१२.८	८९.४	७५.९	८२.८	९५२	९२२
	अमरावती विभाग	**५,७९१**	**५,४६७**	**११,२५८**	**१३.२**	**९०.८**	**७९.०**	**८५.०**	**९४४**	**९००**
३०	वर्धा	६६८	६३२	१,३०१	५.२	९१.९	८१.८	८७.०	९४६	९१९
३१	नागपूर	२,३८५	२,२६९	४,६५४	१४.४	९२.१	८४.५	८८.४	९५१	९३१
३२	भंडारा	६०६	५९५	१,२००	५.६	९०.४	७७.१	८३.८	९८२	९५०
३३	गोंदिया	६६२	६६१	१,३२३	१०.१	९२.०	७७.९	८५.०	९९९	९५६
३४	चंद्रपूर	१,१२४	१,०८०	२,२०४	६.४	८६.८	७३.०	८०.०	९६१	९५३
३५	गडचिरोली	५४१	५३२	१,०७३	१०.६	८२.३	६६.३	७४.४	९८२	९६१
	नागपूर विभाग	**५,९८६**	**५,७६९**	**११,७५४**	**१०.०**	**९०.०**	**७८.९**	**८४.५**	**९६४**	**९४१**
	महाराष्ट्र राज्य	**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**१६.०**	**८८.४**	**७५.९**	**८२.३**	**९२९**	**८९४**

आधार - भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

\# अविभाजित ठाणे जिल्हा

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

३

राज्य उत्पन्न

३.   राज्य उत्पन्न

३.१   आर्थिक प्रगतीचे मोजमाप करण्यासाठी स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न हे महत्वाचे निर्देशक म्हणून सर्वसाधारणपणे वापरण्यात येते. सातत्यपुर्ण आर्थिक वाढ साध्य करण्यासाठी कृषि व संलग्न कार्ये, उद्योग व सेवा क्षेत्रांतील विकासात समतोल राखणे आवश्यक आहे. ही बाब विचारात घेऊन अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांच्या प्रगतीसाठी शासन विविध धोरणे अंगीकारत आहे.

३.२   सुधारित पद्धतीनुसार (सुधारित पायाभूत वर्ष २००४-०५ वरुन २०११-१२) एकंदरीत अर्थव्यवस्थेची मोजणी स्थूल/निव्वळ उत्पन्न स्वरूपात (बाजार किंमतींनुसार) तर, क्षेत्रनिहाय ती स्थूल/निव्वळ मूल्यवृद्धी स्वरूपात (मूळ किंमतींनुसार) मोजली जात आहे.

राज्य अर्थव्यवस्था

स्थूल राज्य उत्पन्न पूर्वानुमान (सन २०१७-१८)

३.३   पूर्वानुमानानुसार सन २०१७-१८ चे वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य उत्पन्न म्हणजे 'स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न' सन २०१६-१७ च्या तुलनेत ७.३ टक्क्यांनी वाढून ते ₹ १९,५९,९२० कोटी अपेक्षित आहे. पूर्वानुमानानुसार सांकेतिक ('नॉमिनल') स्थूल राज्य उत्पन्न म्हणजे 'चालू किंमतींनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न' ₹ २४,९६,५०५ कोटी अपेक्षित आहे.

३.३.१   राज्यात २०१७-१८ मध्ये मागील वर्षांच्या तुलनेत कमी पाऊस झाला. सन २०१६-१७ मध्ये झालेल्या भरघोस पिक उत्पादनाच्या तुलनेत २०१७-१८ मधील पिक उत्पादन लक्षणीयरित्या कमी होणे अपेक्षित असल्याने 'पीक' या उपक्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत (-) १४.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पशुसंवर्धन', 'वने व लाकूड तोडणी' आणि 'मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती' या क्षेत्रांतील अनुक्रमे ५.८ टक्के, १.५ टक्के व ५.९ टक्के वाढीसह 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्रात वर्ष २०१७-१८ मध्ये (-) ८.३ टक्के दराने वाढ अपेक्षित आहे. 'वस्तुनिर्माण' क्षेत्रातील ७.६ टक्के वाढ व बांधकाम क्षेत्रातील ४.५ टक्के वाढीसह 'उद्योग' क्षेत्र मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.५ टक्क्यांनी वाढणे अपेक्षित आहे. अर्थव्यवस्थेस चालना देणाऱ्या महत्वाच्या अशा 'सेवा' क्षेत्रात ९.७ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

स्थूल राज्य उत्पन्न (सन २०१६-१७)

३.४   पहिल्या सुधारित अंदाजानुसार सन २०१६-१७ चे सांकेतिक ('नॉमिनल') स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २२,५७,०३२ कोटी असून, २०१५-१६ च्या तुलनेत १३.६ टक्क्यांनी जास्त आहे. सन २०१६-१७ मध्ये वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ १८,२६,२९६ कोटी अंदाजित आहे. सन २०१६-१७ मध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत अर्थव्यवस्थेची वाढ १०.० टक्के अशी दोन अंकी नोंदविली जाणे अपेक्षित आहे.

३.४.१   सन २०१६-१७ मधील सर्वसाधारण अनुकुल हवामानाच्या स्थितीमुळे प्रमुख पिकांच्या उत्पादनात विक्रमी वाढ असल्याने 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा अपेक्षित वृद्धीदर २२.५ टक्के इतका लक्षणीय आहे. अन्नधान्य उत्पादनात मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे १०६.९ टक्के वाढ झाली. तेलबिया व कापसाच्या उत्पादनात अनुक्रमे १३५.९ टक्के व १७४.८ टक्के वाढ तर उसाच्या उत्पादनात २१.७ टक्के घट झाली आहे. फळे व भाज्यांचे उत्पादन देखील १०.१ टक्क्यांनी वाढले आहे. 'पीक' क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत ३०.७ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पशुसंवर्धन', 'वने व लाकूड तोडणी' व 'मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती' क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत अनुक्रमे ११.७ टक्के , (-) १.१ टक्के व २१.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.२   'उद्योग' क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत सन २०१६-१७ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत ६.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'खाण व दगड खाणकाम' या क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत ७.६ टक्के तर, 'वस्तुनिर्माण' क्षेत्रात ८.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा' या क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत (-)२.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे तर 'बांधकाम' या क्षेत्रात ४.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.३   'सेवा' क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपहारगृहे' या क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत ६.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा' या क्षेत्राच्या वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत १२.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा' या क्षेत्रात ९.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण' आणि

'इतर सेवा' या क्षेत्रांत अनुक्रमे १२.२ टक्के व १३.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य उत्पन्न व क्षेत्रनिहाय वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.१ वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य उत्पन्न व क्षेत्रनिहाय वास्तविक ('रिअल') स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	वृद्धिदर					
	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+	२०१७-१८$
स्थूल राज्य उत्पन्न	**६.१**	**६.९**	**६.३**	**७.६**	**१०.०**	**७.३**
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी	**६.०**	**६.८**	**६.३**	**६.५**	**९.९**	**६.६**
कृषि व संलग्न कार्ये	**(-)०.४**	**१२.३**	**(-)१०.७**	**(-)३.२**	**२२.५**	**(-)८.३**
i) पीक	(-)१.८	१८.६	(-)१६.७	(-)६.९	३०.७	(-)१४.४
ii) पशुसंवर्धन	३.८	१.१	४.०	४.८	११.७	५.८
iii) वने व लाकूड तोडणी	०.८	(-)३.३	२.८	३.४	(-)१.१	१.५
iv) मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	०.९	२.०	७.०	(-)४.२	२१.२	५.९
उद्योग	**५.१**	**३.१**	**८.०**	**७.२**	**६.९**	**६.५**
i) खाण व दगड खाणकाम	४.२	(-)२५.४	२३.६	९.०	७.६	२.७
ii) वस्तुनिर्माण	८.२	१०.०	५.१	८.२	८.३	७.६
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	५.१	(-)४.४	१४.७	५.४	(-)२.८	७.६
iv) बांधकाम	(-)३.८	३.८	७.९	३.५	४.९	४.५
सेवा	**८.३**	**८.१**	**९.३**	**८.०**	**९.६**	**९.७**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपहारगृहे, वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	९.६	१.३	६.१	९.०	८.९	८.०
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	८.३	१२.२	१०.८	८.५	९.०	१०.३
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	६.३	७.३	९.५	५.१	१२.९	१०.०

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन @ प्रारंभिक अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज $ पूर्वानुमान

टीप : १) स्थूल राज्य उत्पन्न = मूळ किंमतींवर आधारित स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी + आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर - उत्पादनावरील अनुदान
२) क्षेत्रांचे वृद्धीदर स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीवर आधारित असून राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर स्थूल राज्य उत्पन्नावर आधारित आहे.

चालू मालिकेत क्षेत्रनिहाय हिस्सा व वाढ (स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीवर आधारित)

३.५ चालू मालिकेत (पायाभूत वर्ष २०११-१२), सन २०११-१२ ते २०१७-१८ या कालावधीत, 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत सरासरी ११.९ टक्के हिस्सा असून ते २.० टक्के सरासरी वार्षिक दराने वाढत आहे. 'उद्योग' क्षेत्राचा स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत सरासरी ३३.६ टक्के हिस्सा असून त्यात सरासरी ६.१ टक्के वार्षिक वाढ आहे. 'सेवा' क्षेत्र हा ८.८ टक्के वार्षिक दराने वाढत असून त्याचा स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत सरासरी ५४.५ टक्के हिस्सा आहे.

३.५.१ उपक्षेत्र स्तरावर, 'पीक' क्षेत्र सरासरी १.६ टक्क्यांनी वाढत असून, स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीत त्याचा सरासरी ७.९ टक्के हिस्सा आहे. 'खाण व दगड खाणकाम' या क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा ३.७ टक्के असून, त्याचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर ३.६ टक्के आहे. 'वस्तुनिर्माण' क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा २१.३ टक्के असून त्यात सरासरी ७.९ टक्के दराने वार्षिक वाढ अपेक्षित आहे. 'बांधकाम' क्षेत्र, सरासरी ६.२ टक्के हिश्यासह, सरासरी ३.५ टक्के वार्षिक दराने वाढणे अपेक्षित आहे. 'व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपहारगृहे' क्षेत्राचा सरासरी ९.४ टक्के हिस्सा असून, सरासरी ५.३ टक्के वार्षिक दराने वाढत आहे. 'वाहतूक, साठवण, दळणवळण व

प्रसारण संबंधित सेवा' या क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा ५.७ टक्के असून, सरासरी वार्षिक वाढ ९.९ टक्के आहे. 'वित्तीय सेवा' क्षेत्र सरासरी ७.७ टक्के वार्षिक दराने वाढत असून या क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा १०.० टक्के आहे. 'स्थावर मालमत्ता, राहत्या घराची मालकी व व्यावसायिक सेवा' क्षेत्र सरासरी ११.१ टक्के वार्षिक दराने वाढत असून त्याचा सरासरी हिस्सा १९.४ टक्के आहे.

आलेख ३.१ : स्थूल राज्य उत्पन्न/स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील प्रमुख क्षेत्रांचा सरासरी हिस्सा

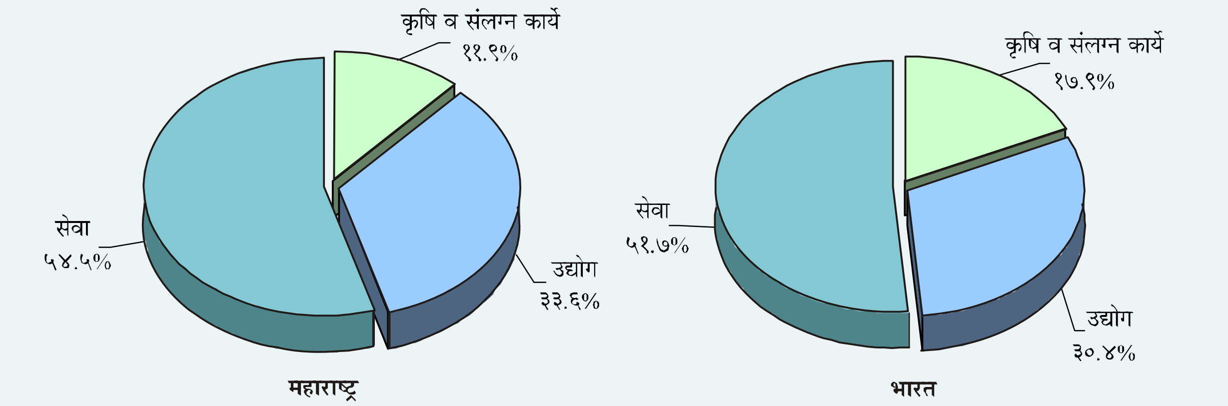

राज्य उत्पन्न (सन २०१६-१७)

३.६ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०१६-१७ मधील सांकेतिक ('नॉमिनल') राज्य उत्पन्न म्हणजे 'चालू किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' ₹ १९,८६,८०६ कोटी आहे व ते सन २०१५-१६ च्या ₹ १७,५१,२७६ कोटी (दुसरे सुधारित अंदाज) च्या तुलनेत १३.४ टक्के वाढ दर्शविते. वास्तविक ('रिअल') राज्य उत्पन्न म्हणजे 'स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' सन २०१६-१७ मध्ये ₹ १५,९८,४२२ कोटी अपेक्षित असून ते मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.९ टक्के जास्त आहे. स्थूल व निव्वळ राज्य उत्पन्नाचा तपशील परिशिष्ट ३.१ ते ३.४ मध्ये दिला आहे.

आलेख ३.२ : निवडक राज्यांचे व भारताचे दरडोई उत्पन्न (२०१६-१७)

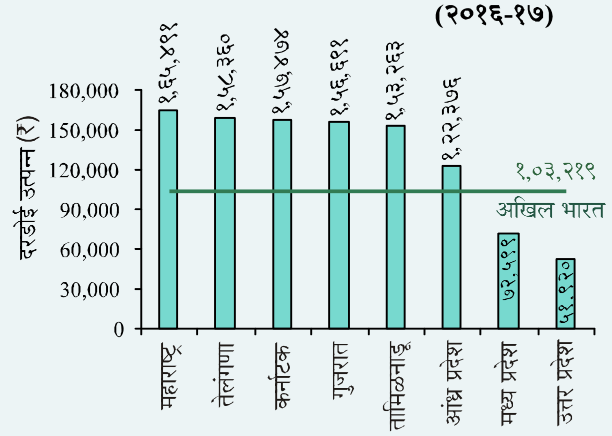

३.६.१ चालू किंमतींनुसार सन २०१६-१७ चे दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न ₹ १,६५,४९१ अंदाजित असून सन २०१५-१६ मध्ये ते ₹ १,४७,६१० होते.

जिल्हानिहाय स्थूल मूल्यवृद्धी

३.७ जिल्हा स्तरावर आर्थिक विकासाचे मापन करण्यासाठी जिल्हा उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणनेसाठी मालिकेचे पायाभूत वर्ष २०११-१२ बदल झाल्यानंतर उत्पन्न परिगणित करण्याची पद्धती व परिभाषा यामध्ये बदल झाला आहे. तसेच आकडेवारीच्या उपलब्धतेच्या अभावामुळे जिल्हा स्तरावरील मूल्यवृद्धीचे अंदाज तयार करण्यास अडचणी आहेत. या सर्व बाबींमुळे जिल्हा स्तरावरील अंदाज अनुरूप निर्देशकांचा वापर करून परिगणित करण्यात आले आहेत व स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धीच्या स्वरूपात सादर करण्यात आले आहेत. स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धीचे अंदाज तयार करण्यासाठी 'उत्पन्न स्रोत पद्धती' चा अवलंब करण्यात येत असल्याने त्यास अंगभूत मर्यादा लागू आहेत. त्यामुळे हे अंदाज केवळ जिल्हा स्तरावरील अर्थव्यवस्थेची ढोबळमानाने कल्पना यावी यासाठी वापरावेत. चालू व स्थिर (२०११-१२) मूळ किंमतींनुसार स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धी अंदाज व दरडोई स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धी अंदाज परिशिष्ट ३.९ ते ३.११ मध्ये देण्यात आले आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्था

देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न पूर्वानुमान (सन २०१७-१८)

३.८ केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार यांनी प्रसिद्ध केलेल्या सन २०१७-१८ च्या पहिल्या पूर्वानुमानानुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचा वृद्धीदर ६.५ टक्के अपेक्षित आहे. अर्थव्यवस्थेतील स्थूल मुल्यवृध्दी ६.१ टक्के दराने वाढणे अपेक्षित आहे. ‘कृषि व संलग्न कार्ये’ या क्षेत्राचा वृद्धीदर २.१ टक्के अपेक्षित असून ‘उद्योग’ व ‘सेवा’ क्षेत्राचा वृद्धीदर सन २०१७-१८ मध्ये अनुक्रमे ४.४ टक्के व ८.३ टक्के अपेक्षित आहे.

३.८.१ वास्तविक (‘रिअल’) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न म्हणजेच स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,२९,८५,३६३ कोटी अपेक्षित असून सांकेतिक (‘नॉमिनल’) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न म्हणजेच चालू किंमतींनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,६६,२७,५८५ कोटी अपेक्षित आहे.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (सन २०१६-१७)

३.९ सांकेतिक (‘नॉमिनल’) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न सन २०१६-१७ मध्ये ₹ १,५२,५३,७१४ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक (‘रिअल’) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,२१,९६,००६ कोटी अपेक्षित आहे. ‘कृषि व संलग्न कार्ये’, ‘उद्योग’ व ‘सेवा’ क्षेत्रांच्या वास्तविक (‘रिअल’) स्थूल मूल्यवृद्धीत अनुक्रमे ६.३ टक्के, ६.८ टक्के आणि ७.५ टक्के वाढ होणे अपेक्षित आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मागील वर्षाच्या तुलनेत सन २०१६-१७ मध्ये ७.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

आलेख ३.३ : स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचे वृध्दीदर

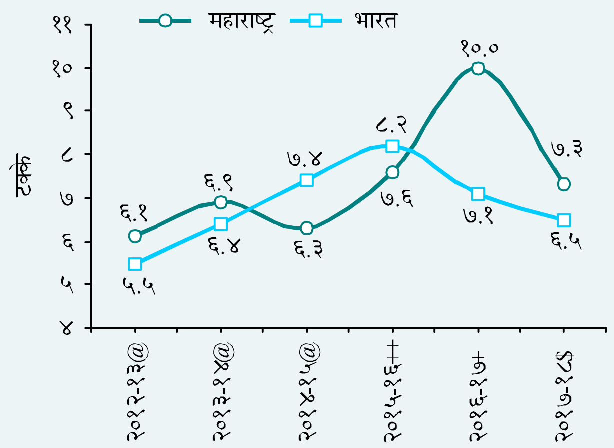

@ प्राथमिक अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज
+ पहिले सुधारित अंदाज $ पूर्वानुमान

आलेख ३.४ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धी व देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धीचे वृद्धीदर

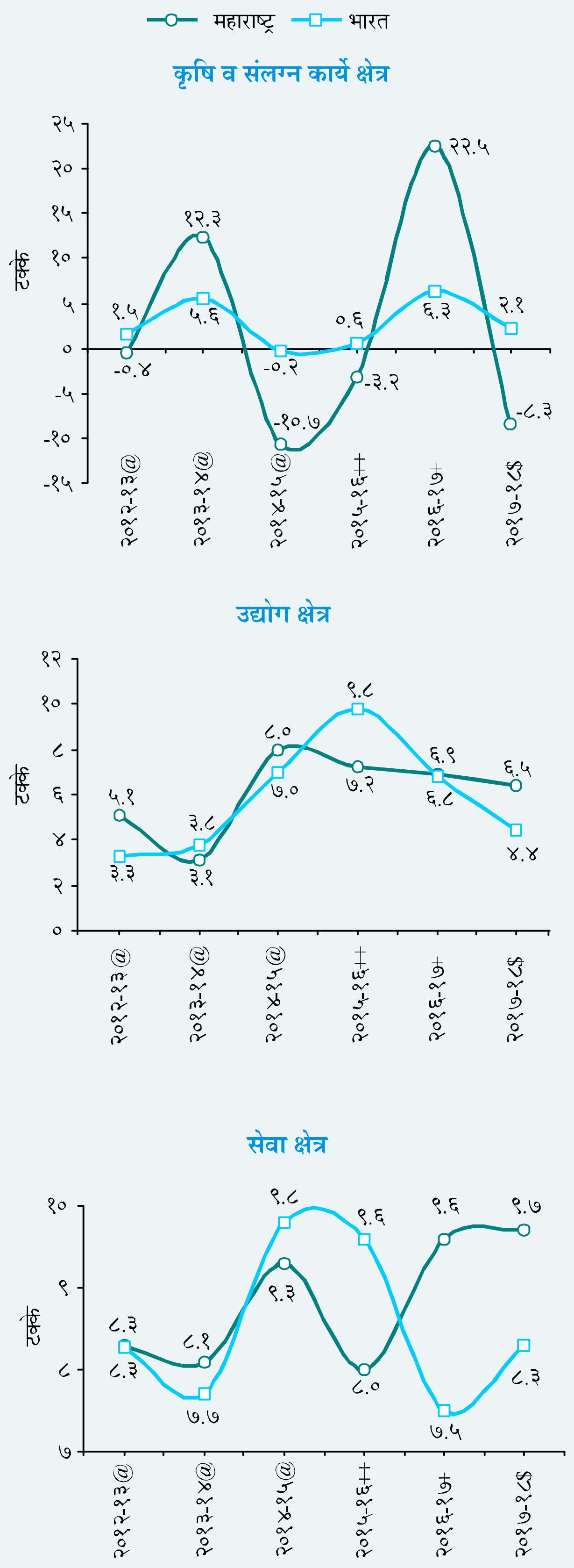

@ प्राथमिक अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज
+ पहिले सुधारित अंदाज $ पूर्वानुमान

चालू मालिकेत क्षेत्रनिहाय हिस्सा व वाढ (देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धीवर आधारित)

३.१० चालू मालिकेत (पायाभूत वर्ष २०११-१२), वर्ष २०११-१२ ते २०१७-१८ च्या स्थूल मूल्यवृद्धीत 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा सरासरी १७.९ टक्के हिस्सा असून, ते २.६ टक्के सरासरी वार्षिक दराने वाढत आहे. 'उद्योग' क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा ३०.४ टक्के असून या क्षेत्रात सरासरी वार्षिक ५.८ टक्के दराने वाढ होत आहे. सेवा क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक ५१.७ टक्के असून त्या क्षेत्रात सरासरी वार्षिक ८.५ टक्के दराने वाढ होत आहे. वास्तविक ('रिअल') देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व क्षेत्रनिहाय वास्तविक ('रिअल') देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धीचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.२ मध्ये दिले आहेत. देशांतर्गत स्थूल व निव्वळ उत्पन्नाचा तपशील परिशिष्ट ३.५ ते ३.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ३.२ वास्तविक ('रिअल') देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व क्षेत्रनिहाय वास्तविक ('रिअल') देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धीचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	वृद्धिदर					
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५#	२०१५-१६++	२०१६-१७+	२०१७-१८$
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न	**५.५**	**६.४**	**७.४**	**८.२**	**७.१**	**६.५**
देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धी	**५.४**	**६.१**	**७.२**	**८.१**	**७.१**	**६.१**
कृषि व संलग्न कार्ये	**१.५**	**५.६**	**(-)०.२**	**०.६**	**६.३**	**२.१**
i) पीक	०.२	५.४	(-)३.७	(-)३.२	६.९	उ.ना.
ii) पशुसंवर्धन	५.२	५.६	७.४	७.९	६.५	उ.ना.
iii) वने व लाकूड तोडणी	०.२	५.९	१.९	१.८	१.३	उ.ना.
iv) मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	४.९	७.२	७.५	१०.०	६.१	उ.ना.
उद्योग	**३.३**	**३.८**	**७.०**	**९.८**	**६.८**	**४.४**
i) खाण व दगड खाणकाम	०.६	०.२	९.७	१३.८	१३.०	२.९
ii) वस्तुनिर्माण	५.५	५.०	७.९	१२.८	७.९	४.६
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२.७	४.२	७.२	४.७	९.२	७.५
iv) बांधकाम	०.३	२.७	४.३	३.७	१.३	३.६
सेवा	**८.३**	**७.७**	**९.८**	**९.६**	**७.५**	**८.३**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	९.८	६.५	९.४	१०.३	७.२	८.७
ii) वित्त, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	९.७	११.२	११.०	१०.९	६.०	७.३
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	४.३	३.८	८.३	६.१	१०.७	९.४

आधार : केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार # तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज $ पूर्वानुमान

राष्ट्रीय उत्पन्न

३.११ सांकेतिक ('नॉमिनल') निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत ११.० टक्क्यांनी वाढून सन २०१६-१७ मध्ये ₹ १,३४,९२,६५७ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक ('रिअल') निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत ७.० टक्क्यांनी वाढून सन २०१६-१७ मध्ये ₹ १,०६,८१,५९४ कोटी अंदाजित आहे.

३.११.१ दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०१६-१७ मध्ये ₹ १,०३,८७० अपेक्षित असून ते सन २०१५-१६ मध्ये ₹ ९४,७३१ होते.

जागतिक अर्थव्यवस्था

३.१२ जागतिक अर्थव्यवस्थेची स्थिती व भवितव्य अहवाल २०१८ नुसार जागतिक अर्थव्यवस्थेत सन २०१७ मध्ये अंदाजित वाढ ३.० टक्के असून २०१६ मधील २.४ टक्के वाढीच्या तुलनेत लक्षणीय वाढ आहे. सुधारलेल्या जागतिक आर्थिक स्थितीमुळे देशांना अल्प कार्बन उत्सर्जन आर्थिक वाढ, असमानता कमी करणे, अर्थव्यवस्थेतील फेरबदल आणि विकासाला बाधक ठरणाऱ्या घटकांची पाळेमुळे नष्ट करणे अशा दिर्घकालीन समस्यांबाबत धोरणावर लक्ष केंद्रित करण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. या अहवालानूसार पूर्व व दक्षिण आशिया जगातील सर्वात गतिशिल विभाग राहीले आहेत. तथापि, शाश्वत विकास ध्येय गाठण्याच्या दृष्टीने जागतिक अर्थव्यवस्थेत सुधार होण्याची गती असमान असणे ही चिंताजनक बाब आहे.

आलेख ३.५ : जागतिक स्थूल उत्पन्नातील वाढ

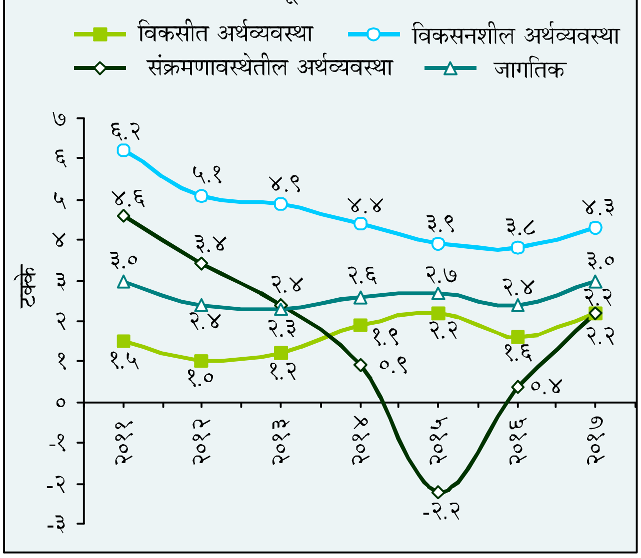

३.१२.१ विकसित देशांचा वृद्धीदर सन २०१७ मध्ये २.२ टक्के अपेक्षित आहे. विकसनशील देशांचा वृद्धीदर सन २०१७ मध्ये ४.३ टक्के अपेक्षित असून जागतिक स्थूल उत्पन्नात त्याचा सुमारे ६० टक्के हिस्सा आहे व ते जागतिक अर्थव्यवस्थेस चालना देणारे प्रमुख घटक आहेत.

३.१२.२ अमेरिकेची संयुक्त राज्ये, जपान, फ्रान्स, जर्मनी व चीन यांचे वृद्धीदर अनुक्रमे २.२ टक्के, १.७ टक्के, १.७ टक्के, २.० टक्के व ६.८ टक्के आहे. दक्षिण आशियाचा वृद्धीदर ६.३ टक्के आहे.

* * * * *

परिशिष्ट ३.१
मूळ किंमतींनुसार स्थूल राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतींनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	
१	पीक	१,०१,९३०	१,०८,२९५	१,३६,७७६	१,१५,१४१	१,१७,५६४	१,६३,०१३
२	पशुसंवर्धन	२८,५५७	३२,८२६	३५,१७१	३९,९१७	४४,१२१	५१,५४४
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,६०१	१८,२८०	१६,५१८	१७,४६६	१७,१९९	२०,०४२
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,९३९	३,५१६	३,८५२	४,७५१	४,७२९	६,२७४
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,५०,०२७** *(१३.१)*	**१,६२,९१७** *(१२.६)*	**१,९२,३१८** *(१३.१)*	**१,७७,२७५** *(११.२)*	**१,८३,६१२** *(१०.६)*	**२,४०,८७४** *(१२.२)*
६	खाण व दगड खाणकाम	५६,४९३	५८,९२१	४८,२८७	५३,७०१	५८,५६०	६१,४५५
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,२१,८३८**	**२,४०,६०४**	**२,३०,९७६**	**२,४२,१७२**	**३,०२,३२९**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	२,८२,०३२	३,२४,२३७	३,४१,९८०	३,८०,७५४	४,०३,८५१
९	वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	२९,२४८	४०,३२३	३९,१२२	४३,३१८	५१,२०३
१०	बांधकाम	८०,५५२	८३,९६१	९२,५३६	१,०१,१५१	१,०२,१५५	१,०९,६८७
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**३,९५,२४२**	**४,५७,०९६**	**४,८२,२५३**	**५,२६,२२७**	**५,६४,७४१**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**४,०९,८८२** *(३५.८)*	**४,५४,१६३** *(३५.१)*	**५,०५,३८२** *(३४.४)*	**५,३५,९५३** *(३३.७)*	**५,८४,७८७** *(३३.६)*	**६,२६,१९५** *(३१.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,२७,७९२	१,३६,३३३	१,४८,७२३	१,६६,२१४	१,८४,३५१
१४	रेल्वे	५,९८७	६,४९०	६,८५५	८,३०४	९,१४८	१०,२६८
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	४९,३३१	५०,८९१	५६,२७६	६१,४८४	६८,३९८
१६	साठवण	९२५	१,०१९	१,१४८	१,२५८	१,३७८	१,५४३
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	१८,०१२	२१,७३२	२४,७०१	२८,३६८	३३,८०९
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,२९,०११	१,४९,७३०	१,६४,०७९	१,७९,२६२	१,८५,७७१
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	२,२४,५३८	२,६५,८१२	३,१२,४०८	३,५३,०३५	४,१५,४४५
२०	सार्वजनिक प्रशासन	३९,०७०	४३,३७१	४७,९३३	५३,१७५	५५,३०७	६४,६९५
२१	इतर सेवा	६६,६२५	७८,३१८	९०,८८२	१,०६,३६८	१,१९,३५४	१,४०,८६६
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**५,८४,५०९** *(५१.१)*	**६,७७,९६२** *(५२.४)*	**७,७१,३१६** *(५२.५)*	**८,७५,२९२** *(५५.१)*	**९,७३,५५१** *(५५.९)*	**११,०५,१४६** *(५६.०)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृध्दी (५+१२+२२)**	**११,४४,४१८** *(१००.०)*	**१२,९५,०४१** *(१००.०)*	**१४,६९,०१६** *(१००.०)*	**१५,८८,५२०** *(१००.०)*	**१७,४१,९५०** *(१००.०)*	**१९,७२,२१६** *(१००.०)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	१,६२,०८५	१,९८,३०४	२,१६,३२२	२,२८,८०८	२,७५,७४६	३,१८,५१६
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२६,१३४	३३,७१७	३५,६४३	३६,६०७	३०,९७५	३३,७००
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१४,५९,६२८**	**१६,४९,६९५**	**१७,८०,७२१**	**१९,८६,७२१**	**२२,५७,०३२**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१५४**	**१,२७,४७७**	**१,४२,३८१**	**१,५१,८८०**	**१,६७,४५५**	**१,८८,०००**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन @ प्राथमिक + + दूसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृध्दीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.२
मूळ किंमतींनुसार स्थूल राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतींनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न - स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	पीक	१,०१,९३०	१,००,०५७	१,१८,६५४	९८,८३३	९२,०६२	१,२०,३५२
२	पशुसंवर्धन	२८,५५७	२९,६३८	२९,९५५	३१,१४०	३२,६४२	३६,४६७
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,६०१	१६,७३१	१६,१७२	१६,६२३	१७,१८३	१६,९९८
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,९३९	२,९६५	३,०२५	३,२३८	३,१०३	३,७६२
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,५०,०२७** *(१००.०)*	**१,४९,३९२** *(९९.६)*	**१,६७,८०६** *(१११.९)*	**१,४९,८३५** *(९९.९)*	**१,४४,९९०** *(९६.६)*	**१,७७,५७९** *(११८.४)*
६	खाण व दगड खाणकाम	५६,४९३	५८,८९४	४३,९३९	५४,२९८	५९,१७३	६३,६७९
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,०८,२८५**	**२,११,७४५**	**२,०४,१३३**	**२,०४,१६३**	**२,४१,२५८**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	२,६६,१६६	२,९२,७६२	३,०७,६५१	३,३२,८४९	३,६०,४५२
९	वीज, वायू ,पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	२८,१७०	२६,९३७	३०,८९३	३२,५६२	३१,६४७
१०	बांधकाम	८०,५५२	७७,५१७	८०,४६७	८६,८०७	८९,८१३	९४,१८२
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**३,७१,८५३**	**४,००,१६६**	**४,२५,३५२**	**४,५५,२२४**	**४,८६,२८१**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**४,०९,८८२** *(१००.०)*	**४,३०,७४६** *(१०५.१)*	**४,४४,१०५** *(१०८.३)*	**४,७९,६५०** *(११७.०)*	**५,१४,३९६** *(१२५.५)*	**५,४९,९६०** *(१३४.२)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,१६,८१५	१,१५,१३२	१,१८,८७३	१,२७,०६६	१,३५,१६०
१४	रेल्वे	५,९८७	६,२०९	६४१६	७,२५०	७,७८३	८,१५०
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	४५,८६३	४७,५५९	५२,४८१	५८,४६१	६५,६१५
१६	साठवण	९२५	९४०	९९९	१,०४९	१,११८	१,२०३
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	१६,६७०	१८,८१०	२०,७२६	२३,९९७	२७,६८६
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,२७,४०१	१,४४,३७७	१,५५,६०६	१,६६,१४१	१,७०,६७२
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	२,०६,९४१	२,३०,६१२	२,५९,८८२	२,८४,५३१	३,२०,५३५
२०	सार्वजनिक प्रशासन	३९,०७०	३९,८०८	४०,७७८	४२,८९४	४२,७७५	४७,९८२
२१	इतर सेवा	६६,६२५	७२,५९७	७९,८२२	८९,२०३	९५,९९७	१,०८,६४८
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**५,८४,५०९** *(१००.०)*	**६,३३,२४४** *(१०८.३)*	**६,८४,५०४** *(११७.१)*	**७,४७,९६४** *(१२७.९)*	**८,०७,८६९** *(१३८.२)*	**८,८५,६४९** *(१५१.५)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृध्दी (५+१२+२२)**	**११,४४,४१८** *(१००.०)*	**१२,१३,३८२** *(१०६.०)*	**१२,९६,४१४** *(११३.३)*	**१३,७७,४४८** *(१२०.४)*	**१४,६७,२५६** *(१२८.२)*	**१६,१३,१८८** *(१४०.९)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	१,६२,०८५	१,७७,१५५	१,८७,८८९	१,९८,५४१	२,२०,७११	२,४२,८५३
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२६,१३४	३२,५९५	३२,७०२	३२,७७८	२७,५८०	२९,७४५
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१३,५७,९४२**	**१४,५१,६०१**	**१५,४३,२११**	**१६,६०,३८७**	**१८,२६,२९६**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१५४**	**१,१८,५९७**	**१,२५,२८४**	**१,३१,६२३**	**१,३९,९४९**	**१,५२,१२२**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   @ प्राथमिक   ++ दूसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.३

मूळ किंमतींनुसार निव्वळ राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	पीक	९६,१५३	१,०१,७०६	१,२९,०५३	१,०६,६१७	१,०८,२५९	१,५०,१११
२	पशुसंवर्धन	२८,१५३	३२,३६०	३४,६६८	३९,३७३	४३,५५७	५०,८८५
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,४३५	१८,१५५	१६,३३३	१७,२८३	१७,०३२	१९,८४७
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,५९१	३,११८	३,४४३	४,३०४	४,२९९	५,७०५
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,४३,३३१**	**१,५५,२९८**	**१,८३,४९७**	**१,६७,५७६**	**१,७३,१४७**	**२,२६,५४८**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१४.४)*	*(१३.९)*	*(१४.५)*	*(१२.३)*	*(११.५)*	*(१३.३)*
६	खाण व दगड खाणकाम	४९,६७४	५१,७५८	४१,६०७	४४,८४२	५५,१०२	५७,८२६
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**२,०७,०५६**	**२,२५,१०४**	**२,१२,४१९**	**२,२८,२४९**	**२,८४,३७५**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	२,३६,१५८	२,७९,०२२	२,९३,०७४	३,२९,७५५	३,४९,७५८
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	१९,३७६	२६,८६८	२५,८८१	२९,९१५	३५,३६०
१०	बांधकाम	७६,८४१	७९,६४१	८६,६५०	९५,२०५	९६,२६१	१,०३,३५९
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज -८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**३,३५,१७५**	**३,९२,५४०**	**४,१४,१६०**	**४,५५,९३१**	**४,८८,४७६**
१२	**उद्योग**	**३,५१,३४०**	**३,८६,९३३**	**४,३४,१४७**	**४,५९,००३**	**५,११,०३३**	**५,४६,३०३**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३५.५)*	*(३४.६)*	*(३४.२)*	*(३३.७)*	*(३३.९)*	*(३२.०)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,१८,५९८	१,२५,७७६	१,३६,७२७	१,५३,१६०	१,६९,८७३
१४	रेल्वे	५,१२५	५,५५१	५,७५९	६,९५७	७,५५१	८,४७६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	४२,५८०	४२,९२९	४८,०१५	५३,२३८	५९,२२५
१६	साठवण	७९२	८८२	९७१	१,०६३	१,१५५	१,२९३
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१४,७४५	१६,३७०	१८,८३१	२२,५४०	२६,८६३
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,२६,८०४	१,४७,२२५	१,६१,०५९	१,७५,९४३	१,८२,३३१
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	१,६५,४६१	१,९५,४२९	२,२८,१७२	२,५९,२५०	३,०५,०८०
२०	सार्वजनिक प्रशासन	२७,८४४	३१,३१५	३४,९६६	३९,६४३	४१,२४९	४८,२५०
२१	इतर सेवा	५८,४०३	६९,४२४	८१,०२२	९५,५५२	१,०८,२३७	१,२७,७४७
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**४,९५,९७२**	**५,७५,३६१**	**६,५०,४४६**	**७,३६,०२०**	**८,२२,३२५**	**९,२९,१३९**
	(उप-बेरीज -१३ ते २१)	*(५०.०)*	*(५१.५)*	*(५१.३)*	*(५४.०)*	*(५४.६)*	*(५४.६)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृध्दी**	**९,९०,६४४**	**११,१७,५९३**	**१२,६८,०८९**	**१३,६२,५९९**	**१५,०६,५०५**	**१७,०१,९९०**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	१,६२,०८५	१,९८,३०४	२,१६,३२२	२,२८,८०८	२,७५,७४६	३,१८,५१६
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२६,१३४	३३,७१७	३५,६४३	३६,६०७	३०,९७५	३३,७००
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**१२,८२,१८०**	**१४,४८,७६८**	**१५,५४,८००**	**१७,५१,२७६**	**१९,८६,८०६**
२७	**दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५६४**	**१,११,९८०**	**१,२५,०३९**	**१,३२,६११**	**१,४७,६१०**	**१,६५,४९१**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   @ प्राथमिक   + +दूसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृध्दीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.४
मूळ किंमतींनुसार निव्वळ राज्य मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतींनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न
स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	पीक	९६,१५३	९३,९५५	१,१२,०५३	९१,८९०	८४,८१०	१,१०,८७१
२	पशुसंवर्धन	२८,१५३	२९,२०६	२९,५०९	३०,६७२	३२,१४०	३५,९०६
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,४३५	१६,५७७	१६,००८	१६,४४६	१७,०३६	१६,८५३
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,५९१	२,५९०	२,६६६	२,८४३	२,७२८	३,३०७
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१,४३,३३१** *(१००.०)*	**१४२,३२९** *(९९.३)*	**१,६०,२३५** *(१११.८)*	**१,४१,८७१** *(९८.९)*	**१,३६,७१३** *(९५.४)*	**१,६६,९३६** *(११६.५)*
६	खाण व दगड खाणकाम	४९,६७४	५२,०७४	३७,८२२	४६,६७०	५६,२५९	६०,५४३
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**१९४,४०३**	**१,९८,०५७**	**१,८८,५४१**	**१,९२,९७२**	**२,२७,४७९**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	२२२,०२१	२,५०,४७९	२,६३,६९१	२,८७,०२३	३,१०,८२६
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	१८,६५४	१४,३१६	१९,०५७	२०,५४०	१९,९६३
१०	बांधकाम	७६,८४१	७३,३९६	७४,९२९	८१,२९३	८४,३१७	८८,४१९
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**३१४,०७०**	**३,३९,७२३**	**३,६४,०४१**	**३,९१,८८०**	**४,१९,२०७**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**३,५१,३४०** *(१००.०)*	**३६६,१४५** *(१०४.२)*	**३,७७,५४५** *(१०७.५)*	**४,१०,७११** *(११६.८)*	**४,४८,१३९** *(१२७.६)*	**४,७९,७५०** *(१३६.५)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,०८,१५३	१,०५,५२२	१,०८,३४१	१,१५,३७६	१,२२,७२५
१४	रेल्वे	५,१२५	५,३२८	५,४१६	६,०७८	६,४०४	६,७०६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	३९,३९४	४०,१६५	४४,८४१	५०,८०४	५७,०२०
१६	साठवण	७९२	८११	८३८	८७८	९१८	९८८
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१३,४८०	१३,५७१	१५,६१९	१९,००५	२१,९२६
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,२५,१८४	१,४१,९९४	१,५२,९२९	१,६३,२०७	१,६७,६५७
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	१,५१,९८४	१,६७,६८७	१,८८,००१	२,०४,६३३	२,३०,५२७
२०	सार्वजनिक प्रशासन	२७,८४४	२८,२२३	२८,६८३	३०,६५५	२९,९८२	३३,६३१
२१	इतर सेवा	५८,४०३	६४,१२१	७०,६९४	७९,७०१	८६,०९९	९७,४४६
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**४,९५,९७२** *(१००.०)*	**५,३६,६७८** *(१०८.२)*	**५,७४,५७०** *(११५.८)*	**६,२७,०४३** *(१२६.४)*	**६,७६,४२८** *(१३६.४)*	**७,३८,६२७** *(१४८.९)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृध्दी (५+१२+२२)**	**९,९०,६४४** *(१००.०)*	**१०,४५,१५१** *(१०५.५)*	**११,१२,३५१** *(११२.३)*	**११,७९,६२५** *(११९.१)*	**१२,६१,२८०** *(१२७.३)*	**१३,८५,३१४** *(१३९.८)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	१,६२,०८५	१,७७,१५५	१,८७,८८९	१,९८,५४१	२,२०,७११	२,४२,८५३
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२६,१३४	३२,५९५	३२,७०२	३२,७७८	२७,५८०	२९,७४५
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**११,८९,७११**	**१२,६७,५३८**	**१३,४५,३८८**	**१४,५४,४११**	**१५,९८,४२२**
२७	**दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५६४**	**१,०३,९०४**	**१,०९,३९८**	**१,१४,७५०**	**१,२२,५८८**	**१,३३,१४१**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   @ प्राथमिक   ++ दूसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.५
मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न
चालू किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५+++	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	पीक	९,८२,१५१	१०,८८,८१४	१२,४८,७७६	१२,९२,८७४	१३,२७,९९७	१५,३०,१३७
२	पशुसंवर्धन	३,२७,३३४	३,६८,८२३	४,२२,७३३	५,१०,४११	५,८४,०७०	६,३९,९१२
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२४,४३६	१,३७,५५८	१,५६,६७४	१,७३,७६०	१,८२,२४७	१,८०,४६५
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६८,०२७	७९,९११	९८,१९०	१,१६,५६७	१,३१,०५३	१,३३,४९२
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१५,०१,९४७**	**१६,७५,१०७**	**१९,२६,३७२**	**२०,९३,६१२**	**२२,२५,३६८**	**२४,८४,००५**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१८.५)*	*(१८.२)*	*(१८.६)*	*(१८.२)*	*(१७.७)*	*(१७.९)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	२,८५,८४२	२,९५,७९४	३,०८,४७६	३,०१,२३०	३,३२,९४७
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१७,६२,९८२**	**१९,६०,९४९**	**२२,२२,१६६**	**२४,०२,०८८**	**२५,२६,५९८**	**२८,१६,९५२**
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	१५,७२,८३७	१७,१३,४५२	१८,७८,३६९	२१,१६,११९	२३,२९,२२०
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	२,१५,३५०	२,६०,१५५	२,८२,२५८	३,३६,९७८	३,६३,४८२
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	८,४९,३६५	९,२१,४७०	९,७९,०८६	९,९२,२९८	१०,२८,४६३
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२३,७३,९८९**	**२६,३७,५५२**	**२८,९५,०७७**	**३१,३९,७१३**	**३४,४५,३९५**	**३७,२१,१३८**
१२	**उद्योग**	**२६,३५,०२४**	**२९,२३,३९४**	**३१,९०,८७१**	**३४,४८,१८९**	**३७,४६,६२५**	**४०,५४,०८५**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३२.५)*	*(३१.८)*	*(३०.८)*	*(३०.०)*	*(२९.८)*	*(२९.३)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	१०,५४,५३३	११,८४,५६०	१३,२०,८३३	१४,३१,०१६	१५,८६,२३८
१४	रेल्वे	६१,१५०	७२,२९६	७८,७२४	९२,४५९	१,००,४३६	१,०६,५८२
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	३,८८,०२४	४,२७,३५४	४,८१,४५५	५,२१,८१९	५,६५,५८७
१६	साठवण	५,१०८	६,१६५	६,०२६	६,४०७	६,६५५	६,८८८
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	१,४२,९६९	१,७७,८०४	२,०६,४४२	२,४३,३२३	२,५६,५१८
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	५,३६,८१९	५,९९,३४१	६,६१,४११	७,२७,२५४	७,४२,९३६
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	१२,३९,८१३	१४,७०,१६७	१७,०१,९३५	१९,०४,०३०	२१,१४,३८६
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,९१,१५५	५,४६,२३१	६,०१,९१२	६,७६,८१८	७,३१,६४०	८,५९,६१५
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	६,१७,३४३	७,००,०२३	८,१४,७१८	९२८,४८०	१०,६४,७२४
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३९,६९,९७६**	**४६,०४,१९३**	**५२,४५,९११**	**५९,६२,४७८**	**६५,९४,६५३**	**७३,०३,४७४**
	(उप-बेरीज -१३ ते २१)	*(४९.०)*	*(५०.०)*	*(५०.६)*	*(५१.८)*	*(५२.५)*	*(५२.८)*
२३	**मूळ किंमतींनुसार एकूण स्थूल मूल्यवृध्दी**	**८१,०६,९४६**	**९२,०२,६९२**	**१,०३,६३,१५३**	**१,१५,०४,२७९**	**१,२५,६६,६४६**	**१,३८,४१,५९१**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	८,९०,०६०	१०,५७,९७७	११,८०,४४४	१२,९१,६६२	१५,१८,५१२	१७,५९,६१३
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१६,६५६	३,१०,०७५	३,२७,९८२	३,२१,१२०	३,४७,४९१
२६	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**९९,४४,०१३**	**१,१२,३३,५२२**	**१,२४,६७,९५९**	**१,३७,६४,०३७**	**१,५२,५३,७१४**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	**(-)७६,८२४**	**(-)१,१६,७६३**	**(-)१,३९,८८४**	**(-)१,४७,४३०**	**(-)१,५९,७७९**	**(-)१,७६,३३०**
२८	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**९८,२७,२५०**	**१,१०,९३,६३८**	**१,२३,२०,५२९**	**१,३६,०४,२५८**	**१,५०,७७,३८४**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**७९,५७३**	**८८,६७८**	**९७,२४२**	**१,०६,०३५**	**१,१६,०६९**

आधार – केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   +++ तिसरे सुधारित अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृध्दीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.६
मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५+++	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	पीक	९,८२,१५१	९,८३,८०९	१०,३७,०६०	९,९८,४२५	९,६६,३४५	१०,३३,००८
२	पशुसंवर्धन	३,२७,३३४	३,४४,३७५	३,६३,५५८	३,९०,४४९	४,२१,३६९	४,४८,९६४
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२४,४३६	१,२४,७४३	१,३२,०९३	१,३४,६०९	१,३७,०२२	१,३८,७७९
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६८,०२७	७१,३६२	७६,४८७	८२,२३२	९०,४८०	९५,९९६
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१५,०१,९४८** *(१००.०)*	**१५,२४,२८९** *(१०१.५)*	**१६,०९,१९८** *(१०७.१)*	**१६,०५,७१५** *(१०६.९)*	**१६,१५,२१६** *(१०७.५)*	**१७,१६,७४६** *(११४.३)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	२,६२,६०९	२,६३,१०७	२,८८,६८५	३,२८,४५३	३,७१,०६६
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१७,६२,९८२**	**१७,८६,८९७**	**१८,७२,३०५**	**१८,९४,४००**	**१९,४३,६६९**	**२०,८७,८१२**
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	१४,८६,८७३	१५,६०,७०९	१६,८३,९३८	१८,९८,७९०	२०,४८,७११
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	१,९१,६३५	१,९९,६०१	२,१४,०४७	२,२४,१९८	२,४४,९३४
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	७,८०,०५०	८,००,७७१	८,३५,२२९	८,६६,४४०	८,७८,११०
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२३,७३,९८९**	**२४,५८,५५८**	**२५,६१,०८१**	**२७,३३,२१४**	**२९,८९,४२८**	**३१,७१,७५५**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**२६,३५,०२४** *(१००.०)*	**२७,२१,१६७** *(१०३.३)*	**२८,२४,१८८** *(१०७.२)*	**३०,२१,८९९** *(११४.७)*	**३३,१७,८८१** *(१२५.९)*	**३५,४२,८२१** *(१३४.५)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	९,८१,६२०	१०,३४,५०६	११,३५,८४१	१२,५९,०३९	१३,७०,९०९
१४	रेल्वे	६१,१५०	६९,१६२	७३,६८५	८०,७२०	८५,४५२	८४,५९४
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	३,६०,१४०	३,७८,५३५	४,०९,५५१	४,३६,८५७	४,६४,४५६
१६	साठवण	५,१०८	५,७१६	५,२१०	५,५२९	६,०६१	५,८६९
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	१,३४,५०५	१,५६,०३१	१,७६,०४७	२,०६,२१८	२,११,२७४
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	५,२९,७९२	५,७७,९१४	६,२७,२५५	६,७४,०२२	६,८२,५५३
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	११,५०,२३९	१२,८९,४९३	१४,४६,४६०	१६,२५,८९१	१७,५५,३०४
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,९१,१५५	५,०१,३८३	५,१०,०४६	५,४३,८५३	५,६५,०१९	६,३७,०५६
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	५,६८,२६२	६,००,७४८	६,५९,२६२	७,११,६९२	७,७६,०४७
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**३९,६९,९७६** *(१००.०)*	**४३,००,८१९** *(१०८.३)*	**४६,२५,८६८** *(११६.५)*	**५०,८४,५७८** *(१२८.१)*	**५५,७०,२५१** *(१४०.३)*	**५९,८८,३६२** *(१५०.८)*
२३	**मूळ किंमतींनुसार एकूण स्थूल मूल्यवृध्दी (५+१२+२२)**	**८१,०६,९४६** *(१००.०)*	**८५,४६,२७५** *(१०५.४)*	**९०,६३,६४९** *(१११.८)*	**९७,१२,१३३** *(११९.८)*	**१,०५,०३,३४८** *(१२९.६)*	**१,१२,४७,६२९** *(१३८.७)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	८,९०,०६०	९,६०,८११	१०,०८,९१३	१०,९२,४३०	११,५१,१९३	१२,३०,७४६
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२,६०,६७७	२,९४,०७०	२,७१,१९२	२,७६,८८९	२,६८,३९६	२,८२,३७०
२६	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**९२,१३,०१७**	**९८,०१,३७०**	**१,०५,२७,६७४**	**१,१३,८६,१४५**	**१,२१,९६,००६**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	**(-)७६,८२४**	**(-)१,०८,३५४**	**(-)१,२२,३४३**	**(-)१,२४,६८७**	**(-)१,३४,७२५**	**(-)१,४४,४८०**
२८	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**९१,०४,६६२**	**९६,७९,०२७**	**१,०४,०२,९८७**	**१,१२,५१,४२०**	**१,२०,५१,५२५**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**७३,७२२**	**७७,३७०**	**८२,१०७**	**८७,६९६**	**९२,७७५**

आधार – केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   +++ तिसरे सुधारित अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.७
मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न
चालू किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५+++	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	पीक	९,००,९७५	९,९३,४८०	११,३७,६०५	११,६८,०६१	११,९२,२६४	१३,८२,५९८
२	पशुसंवर्धन	३,२२,१८५	३,६२,७६९	४,१५,७६३	५,०२,७९८	५,७६,४५५	६,३१,७६६
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२३,०७०	१,३६,०४५	१,५५,०४५	१,७२,०४९	१,८०,५१५	१,७८,५९५
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६०,०३९	७१,१०७	८८,२२०	१,०५,५९२	१,१९,१२५	१,२०,८६५
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१४,०६,२६८** *(१९.६)*	**१५,६३,४०१** *(१९.२)*	**१७,९६,६३३** *(१९.६)*	**१९,४८,५००** *(१९.२)*	**२०,६८,३५९** *(१८.६)*	**२३,१३,८२३** *(१८.९)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,४९,७७१	२,५२,७८५	२,६१,७८७	२,५१,८८९	२,८१,६५७
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**१८,१३,१७२**	**२०,४९,४१८**	**२२,१०,२८७**	**२३,२०,२४८**	**२५,९५,४८०**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१२,८९,१२५	१४,११,६५७	१५,५४,६५६	१७,७३,०२४	१९,६३,१७१
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,४०,१७८	१,७३,५७४	१,८२,७२८	२,२७,६२७	२,४२,८२५
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	७,९६,८४९	८,६६,६१०	९,२०,९४१	९,३३,३०६	९,६८,५४१
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२२,२६,१५२**	**२४,५१,८४१**	**२६,५८,३२५**	**२९,३३,९५७**	**३१,७४,५३७**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**२२,३८,१०३** *(३१.१)*	**२४,७५,९२३** *(३०.४)*	**२७,०४,६२६** *(२९.५)*	**२९,२०,११२** *(२८.७)*	**३१,८५,८४६** *(२८.७)*	**३४,५६,१९४** *(२८.२)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	९,९७,२५३	११,२०,४५१	१२,४७,३७१	१३,४७,६७१	१४,९२,४६५
१४	रेल्वे	४८,५३१	५७,२३१	६१,४६५	७०,४५६	७५,९८६	७८,३९६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६०	३,२९,३१५	३,६६,८१७	४,१८,६५४	४,५५,५९०	४,९१,८२९
१६	साठवण	४,३५१	५,३३८	५,१३७	५,३७०	५,५३३	५,६८६
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,१६,८२३	१,३३,६०४	१,५७,२८५	१,८७,९६७	१,९३,९५४
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	५,२८,३२९	५,८९,१३२	६,४९,२९५	७,१२,४७३	७,२५,५८१
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१०,४८,८११	१२,४४,०४६	१४,२३,५७७	१५,९६,९०४	१७,७०,३२४
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,०५,५९२	४,५४,१४४	५,०३,१८८	५,७१,७५५	६,२३,२८८	७,४५,८९२
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	५,६४,२१९	६,४१,०२५	७,४९,६१४	८,५६,८०६	९,८२,७२२
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**३५,४५,४००** *(४९.३)*	**३९,९२,७५६** *(४८.१)*	**४०,९७,८४२** *(४४.७)*	**४६,४१,६१२** *(४५.७)*	**५१,३७,१४२** *(४६.२)*	**५७,१६,९८४** *(४६.६)*
२३	**मूळ किंमतीनुसार एकूण निव्वळ मूल्यवृध्दी (५+१२+२२)**	**७१,८९,७७१** *(१००.०)*	**८१,४१,७८७** *(१००.०)*	**९१,६७,१७८** *(१००.०)*	**१,०१,६१,९८८** *(१००.०)*	**१,११,१६,४२२** *(१००.०)*	**१,२२,५६,८६५** *(१००.०)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	८,९०,०६०	१०,५७,९७७	११,८०,४४४	१२,९१,६६२	१५,१८,५१२	१७,५९,६१३
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२,६०,६७७	३,१६,६५६	३,१०,०७५	३,२७,९८२	३,२१,१२०	३,४७,४९१
२६	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**८८,८३,१०८**	**१,००,३७,५४७**	**१,११,२५,६६८**	**१,२३,१३,८१४**	**१,३६,६८,९८७**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	**(-)७६,८२४**	**(-)१,१६,७६३**	**(-)१,३९,८८४**	**(-)१,४७,४३०**	**(-)१,५९,७७९**	**(-)१,७६,३३०**
२८	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.एन.आय) (२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**८७,६६,३४५**	**९८,९७,६६३**	**१,०९,७८,२३८**	**१,२१,५४,०३५**	**१,३४,९२,६५७**
२९	**दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**७०,९८३**	**७९,११८**	**८६,६४७**	**९४,७३१**	**१,०३,८७०**

आधार – केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   +++ तिसरे सुधारित अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृध्दीशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.८

मूळ किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृध्दी व बाजार किंमतीनुसार देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५+++	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	पीक	९,००,९७५	८,९६,३६६	९,४१,९२४	८,९६,७८५	८,६०,५२९	९,२१,९४८
२	पशुसंवर्धन	३,२२,१८५	३,३८,७८६	३,५७,४३८	३,८३,८६५	४,१४,५४६	४,४१,८२१
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२३,०७०	१,२३,३४३	१,३०,६६१	१,३३,१३४	१,३५,४९२	१,३७,१६४
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६०,०३९	६२,९१५	६७,४३६	७२,५३५	८०,०५८	८४,७५६
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१४,०६,२६८** *(१००.०)*	**१४,२१,४०९** *(१०१.१)*	**१४,९७,४५८** *(१०६.५)*	**१४,८६,३१९** *(१०५.७)*	**१४,९०,६२५** *(१०६.०)*	**१५,८५,६८९** *(११२.८)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,२८,४०५	२,२४,३३२	२,४८,४७९	२,८७,१६०	३,२८,८९४
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**१६,४९,८१४**	**१७,२१,७९०**	**१७,३४,७९८**	**१७,७७,७८५**	**१९,१४,५८३**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१२,१३,९०३	१२,७८,८३२	१३,९३,१५८	१५,९१,४२५	१७,२०,३७८
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,१९,३३८	१,१८,०७६	१,२५,०८८	१,२६,२४४	१,३७,९१९
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	७,२८,६९१	७,४७,२१०	७,८१,२८९	८,११,४३२	८,२०,२१७
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२०,६१,९३२**	**२१,४४,११८**	**२२,९९,५३५**	**२५,२९,१०१**	**२६,७८,५१४**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**२२,३८,१०३** *(१००.०)*	**२२,९०,३३७** *(१०२.३)*	**२३,६८,४५०** *(१०५.८)*	**२५,४८,०१४** *(११३.८)*	**२८,१६,२६१** *(१२५.८)*	**३०,०७,४०८** *(१३४.४)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	९,२७,७४४	९,७६,६३७	१०,७१,२८९	११,८४,४८९	१२,८८,३८४
१४	रेल्वे	४८,५३१	५४,७५१	५७,३११	६१,५७१	६४,१७५	६०,५४९
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६०	३,०३,७८०	३,२६,३६९	३,५१,६३५	३,७५,७३९	३,९७,९१४
१६	साठवण	४,३५१	४,९२७	४,३८१	४,६२९	५,०६४	४,८१६
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,०८,९७०	१,१२,८४७	१,३३,५५३	१,५९,३१७	१,५७,८८२
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	५,२१,५८९	५,६८,३४८	६,१६,५८२	६,६१,१८७	६,६७,६२०
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	९,७१,३१५	१०,८६,२८२	१२,०८,९६१	१३,६५,३६२	१४,६८,९०९
२०	सार्वजनिक प्रशासन	४,०५,५९२	४,१३,२३४	४,१८,३८२	४,४८,७८७	४,६६,३५९	५,३३,९२४
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	५,१७,६५२	५,४६,६८३	६,०२,१५१	६,४८,४०९	७,०४,६०२
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज -१३ ते २१)**	**३५,४५,४००** *(१००.०)*	**३८,२३,८६८** *(१०७.९)*	**४०,९७,१३१** *(११५.६)*	**४४,९९,१५८** *(१२६.९)*	**४९,३०,१०१** *(१३९.१०)*	**५२,८४,६००** *(१४९.१)*
२३	**मूळ किंमतींनुसार एकूण निव्वळ मूल्यवृध्दी (५+१२+२२)**	**७१,८९,७७१** *(१००.०)*	**७५,३५,६१६** *(१०४.८)*	**७९,६३,०३९** *(११०.८)*	**८५,३३,४९१** *(११८.७)*	**९२,३६,९८७** *(१२८.५)*	**९८,७७,६९७** *(१३७.४)*
२४	आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर	८,९०,०६०	९,६०,८११	१०,०८,९१३	१०,९२,४३०	११,५१,१९३	१२,३०,७४६
२५	वजा उत्पादनावरील अनुदान	२,६०,६७७	२,९४,०७०	२,७१,१९२	२,७६,८८९	२,६८,३९६	२,८२,३७०
२६	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**८२,०२,३५५**	**८,७०,७६०**	**९३,४९,०३२**	**१,०१,१९,७८४**	**१,०८,२६,०७३**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	**(-)७६,८२४**	**(-)१,०८,३५४**	**(-)१,२२,३४३**	**(-)१,२४,६८७**	**(-)१,३४,७२५**	**(-)१,४४,४८०**
२८	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.एन.आय) २६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**८०,९४,००१**	**८५,७८,४१७**	**९२,२४,३४३**	**९९,८५,०६०**	**१,०६,८१,५९४**
२९	**दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**६५,५३८**	**७८,५७२**	**७२,८०५**	**७७,८२६**	**८२,२२९**

आधार — केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   +++ तिसरे सुधारित अंदाज   ++ दुसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात.   आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.९
स्थूल जिल्हा मुल्यवृध्दी - चालू किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	जिल्हा	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	मुंबई#	२,२०,९७५	२,५१,४७३	२,८३,५९१	३,१३,९९०	३,४६,३५४	३,८५,००७
२	ठाणे$	१,६३,७६१	१,८६,२०३	२,०९,६८५	२,३१,९४०	२,५५,३९८	२,८४,६८५
३	रायगड	२९,५७६	३३,६७९	३७,९९६	४२,९२९	४७,५१२	५१,५६८
४	रत्नागिरी	१३,८४२	१५,७२८	१८,१७२	२२,२५५	२१,९७५	२६,०७१
५	सिंधुदुर्ग	८,०३३	९,१५३	१०,३१७	११,१८२	१२,०७२	१३,८८०
	कोकण विभाग	**४,३६,१८६**	**४,९६,२३६**	**५,५९,७६०**	**६,२२,२९६**	**६,८३,३११**	**७,६१,२११**
६	नाशिक	५५,२८९	६६,४८१	७७,२२९	७८,५०१	८४,५३४	९२,५४५
७	धुळे	१४,५६४	१६,४०८	१८,९०६	२१,०८६	२२,५२३	२४,८८५
८	नंदुरबार	८,०१०	८,९९६	१०,३७५	१०,०२६	११,१८१	१३,५८०
९	जळगाव	२९,६५७	३१,९१२	३७,३८८	४०,५७१	४३,०५४	४९,४२५
१०	अहमदनगर	३७,२१९	४०,२१३	४७,००९	५२,००५	५६,९८४	६२,९१५
	नाशिक विभाग	**१,४४,७४०**	**१,६४,०१०**	**१,९०,९०६**	**२,०२,१८९**	**२,१८,२७६**	**२,४३,३५०**
११	पुणे	१,३१,१४५	१,४८,८२०	१,६७,७६१	१,८४,७६६	२,०३,१४८	२,२५,८७३
१२	सातारा	२५,६८४	२८,४३२	३२,४१६	३४,८९४	३९,०९९	४२,६४४
१३	सांगली	२६,०६६	२८,२४४	३२,४६३	३५,६६७	३८,३५४	४३,४६२
१४	सोलापूर	३९,४५९	४२,६३३	४७,४७५	५३,९६५	५८,७४१	६४,६५०
१५	कोल्हापुर	४०,७३२	४६,३१४	५१,३३७	५६,०२०	६१,६२६	६८,६८९
	पुणे विभाग	**२,६३,०८६**	**२,९४,४४४**	**३,३१,४५२**	**३,६५,३११**	**४,००,९६९**	**४,४५,३१८**
१६	औरंगाबाद	३१,५१९	३४,४७७	४०,३९६	४२,८४७	४८,०१४	५४,२३९
१७	जालना	१३,१७८	१३,६३१	१८,३२८	१५,८९७	१६,७७५	२१,२६०
१८	परभणी	१२,१५०	१३,९६२	१५,५७६	१५,९४६	१५,८६८	१९,९०२
१९	हिंगोली	५,९९४	७,०९०	७,५४०	८,६९७	८,१८१	१०,०२४
२०	बीड	१५,७१०	१६,६३६	१९,५९९	१९,५०३	२१,१३८	२६,६४७
२१	नांदेड	२०,९९८	२४,०६९	२७,०७५	२६,८२०	२९,९२३	३५,७८६
२२	उस्मानाबाद	११,७३३	११,५५८	१४,४४८	१२,९५५	१३,५८७	१६,३८२
२३	लातूर	१६,८८५	१९,८५८	२२,८५६	२१,३२३	२२,७९४	२९,६३१
	औरंगाबाद विभाग	**१,२८,१६७**	**१,४१,२८०**	**१,६५,८१७**	**१,६३,९९०**	**१,७६,२८१**	**२,१३,८७०**
२४	बुलढाणा	१२,९२४	१४,७१७	१७,७९२	१६,६३९	१८,३००	२३,१९२
२५	अकोला	१३,०३०	१५,१६७	१६,९५२	१७,४२५	१९,४५०	२३,६९२
२६	वाशिम	६,२६२	७,०६७	७,९६८	७,०३४	८,२२९	१०,०५२
२७	अमरावती	१८,८९३	२२,३४७	२५,०७१	२७,०३५	३०,०३३	३६,१८५
२८	यवतमाळ	१५,६८२	१८,७२९	१९,३४६	२०,२२१	२३,७५८	२८,७८६
	अमरावती विभाग	**६६,७९१**	**७८,०२७**	**८७,१२९**	**८८,३५५**	**९९,७७०**	**१,२१,९०८**
२९	वर्धा	१०,०६०	११,६०४	१२,४८१	१३,५३१	१५,८४४	१८,४८०
३०	नागपूर	५६,०२८	६३,८३१	७१,७३४	७९,०६१	८८,५१७	१,००,३९४
३१	भंडारा	८,०६१	९,१८९	१०,३४९	११,२०३	१२,००२	१३,७६३
३२	गोंदिया	८,५३९	१०,००५	१०,९७०	१२,००८	१२,९३७	१५,०१४
३३	चंद्रपुर	१६,९४०	१९,७६३	२१,४६८	२३,२३१	२६,१४९	३०,०६३
३४	गडचिरोली	५,८२१	६,६५३	६,९४९	७,३४६	७,८९४	८,८४५
	नागपूर विभाग	**१,०५,४४९**	**१,२१,०४४**	**१,३३,९५२**	**१,४६,३८०**	**१,६३,३४४**	**१,८६,५५९**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   @ प्राथमिक   ++ दूसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

- मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

टीप - सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धीचे अंदाज पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.१०
स्थूल जिल्हा मुल्यवृध्दी - स्थिर किंमतींनुसार

(₹ कोटी)

अ.क्र.	जिल्हा	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	मुंबई#	२,२०,९७५	२,३६,३२५	२,५०,६२७	२,७२,८५८	२,९३,६२६	३,१८,८०८
२	ठाणे$	१,६३,७६१	१,७४,९४३	१,८५,२६६	२,०१,२२२	२,१६,२५४	२,३४,५४६
३	रायगड	२९,५७६	३१,५४०	३३,३८७	३७,०३६	३९,७९७	४२,५१०
४	रत्नागिरी	१३,८४२	१४,६८८	१५,७४९	१८,४२३	१७,९१५	२०,०५०
५	सिंधुदुर्ग	८,०३३	८,४९५	८,९५५	९,२८८	९,७७०	१०,५३८
	कोकण विभाग	**४,३६,१८६**	**४,६५,९९०**	**४,९३,९८४**	**५,३८,८२७**	**५,७७,३६२**	**६,२६,४५२**
६	नाशिक	५५,२८९	६१,२२१	६६,०५०	६८,५०६	७२,९७९	७९,३४८
७	धुळे	१४,५६४	१५,३६४	१६,५९७	१८,१८७	१८,५४८	२०,०९१
८	नंदुरबार	८,०१०	८,५०६	९,४००	८,८७०	९,५३२	११,२५५
९	जळगाव	२९,६५७	३०,३५६	३३,८२४	३५,६२९	३५,९७९	४०,३९१
१०	अहमदनगर	३७,२१९	३८,१४५	४२,०३६	४४,८२३	४६,०९८	५०,६४५
	नाशिक विभाग	**१,४४,७४०**	**१,५३,५९२**	**१,६७,९०८**	**१,७६,०१४**	**१,८३,१३७**	**२,०१,७२९**
११	पुणे	१,३१,१४५	१,३९,३२९	१,४८,०९४	१,६०,२४१	१,७१,१६४	१,८५,३१६
१२	सातारा	२५,६८४	२६,४८६	२८,७४८	३०,०३७	३२,६११	३४,६५९
१३	सांगली	२६,०६६	२६,५९८	२८,८८४	३०,४५८	३१,८२२	३४,९३१
१४	सोलापूर	३९,४५९	४०,११२	४२,५९७	४८,०८०	४९,८८७	५२,९६४
१५	कोल्हापुर	४०,७३२	४३,१५१	४५,२७९	४८,३४२	५१,५१३	५५,९८५
	पुणे विभाग	**२,६३,०८६**	**२,७५,६७६**	**२,९३,६०२**	**३,१७,१५७**	**३,३६,९९६**	**३,६३,८५५**
१६	औरंगाबाद	३१,५१९	३२,२२७	३५,८०७	३७,२५६	४०,४८५	४४,५५९
१७	जालना	१३,१७८	१२,७५७	१६,६४८	१३,४८६	१४,२५४	१६,९२०
१८	परभणी	१२,१५०	१३,०७०	१३,७४८	१३,८७४	१३,३५९	१६,३३७
१९	हिंगोली	५,९९४	६,७७५	६,७४४	७,५०१	६,७७१	७,८५७
२०	बीड	१५,७१०	१५,७२५	१७,३८५	१७,०२२	१७,६८०	२१,२५७
२१	नांदेड	२०,९९८	२२,३२९	२३,७४६	२३,२९५	२५,१३६	२८,७२८
२२	उस्मानाबाद	११,७३३	१०,९४६	१२,८०६	११,३१६	११,५०५	१३,१२०
२३	लातूर	१६,८८५	१८,२८६	२०,००८	१८,४९६	१९,२१६	२३,१६६
	औरंगाबाद विभाग	**१,२८,१६७**	**१,३२,११४**	**१,४६,८९२**	**१,४२,२४५**	**१,४८,४०७**	**१,७१,९४४**
२४	बुलढाणा	१२,९२४	१३,५१०	१५,०९६	१३,९९७	१५,०८२	१७,७९०
२५	अकोला	१३,०३०	१४,२२५	१५,००१	१५,१८५	१६,२८९	१८,४८४
२६	वाशिम	६,२६२	६,६३०	७,१९१	६,०६०	६,८११	८,४४२
२७	अमरावती	१८,८९३	२०,९३९	२२,०७१	२३,७२३	२५,५७५	२९,२१२
२८	यवतमाळ	१५,६८२	१७,३५९	१६,९१४	१७,६३२	२०,१४६	२२,९२२
	अमरावती विभाग	**६६,७९१**	**७२,६६३**	**७६,२७२**	**७६,५९६**	**८३,९०३**	**९६,८५०**
२९	वर्धा	१०,०६०	१०,८३२	११,००८	११,८१२	१३,११७	१४,८१४
३०	नागपूर	५६,०२८	६०,००६	६३,२८०	६८,६४५	७४,७९८	८२,८६१
३१	भंडारा	८,०६१	८,५६५	८,९५८	९,४८९	९,९७५	११,०४१
३२	गोंदिया	८,५३९	९,२७८	९,५०८	१०,१७२	१०,८२४	१२,०५२
३३	चंद्रपुर	१६,९४०	१८,४५०	१८,९४४	२०,१७८	२२,०१५	२४,४०५
३४	गडचिरोली	५,८२१	६,२१६	६,०५७	६,३१५	६,७२४	७,१८५
	नागपूर विभाग	**१,०५,४४९**	**१,१३,३४७**	**१,१७,७५६**	**१,२६,६०९**	**१,३७,४५२**	**१,५२,३५७**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   @ प्राथमिक   ++ दूसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

- मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

टीप - सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धीचे अंदाज पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.११
दरडोई स्थूल जिल्हा मुल्यवृध्दी - चालू किंमतींनुसार

(₹)

अ.क्र.	जिल्हा	२०११-१२@	२०१२-१३@	२०१३-१४@	२०१४-१५@	२०१५-१६++	२०१६-१७+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	मुंबई#	१,७५,७४२	१,९६,४३३	२,१७,५८०	२,३६,६२७	२,५६,३९१	२,७९,९६५
२	ठाणे$	१,४६,७३८	१,६४,२९५	१,८२,१८६	१,९८,४४६	२,१५,१८०	२,३६,१९९
३	रायगड	१,११,५६६	१,२५,६६६	१,४०,२३९	१,५६,७२९	१,७१,५८४	१,८४,२१५
४	रत्नागिरी	८५,२७७	९६,०६८	१,१०,०५३	१,३३,६३५	१,३०,८२९	१,५३,८९१
५	सिंधुदुर्ग	९४,०९१	१,०६,३४७	१,१८,८९५	१,२७,८२६	१,३६,८११	१,५६,१२०
	कोकण विभाग	**१,५१,१३०**	**१,६९,२८७**	**१,८८,०१९**	**२,०५,८१०**	**२,२२,५१६**	**२,४४,०७८**
६	नाशिक	८९,९२५	१,०६,८८७	१,२२,७४२	१,२३,३३३	१,३१,२८८	१,४२,०८१
७	धुळे	७०,६०७	७८,७६३	८९,८६५	९९,२४३	१,०४,९६५	१,१४,८३४
८	नंदुरबार	४८,३५२	५३,८३९	६१,५५८	५८,९७८	६५,२११	७८,५३१
९	जळगाव	६९,६९२	७४,२२०	८६,०६४	९२,४३५	९७,०८४	१,१०,३०९
१०	अहमदनगर	८१,४९४	८७,२६२	१,०१,०९५	१,१०,८४०	१,२०,३६८	१,३१,७११
	नाशिक विभाग	**७७,४४१**	**८६,८६२**	**१,००,०८०**	**१,०४,९२१**	**१,१२,१२०**	**१,२३,७३४**
११	पुणे	१,३७,९८०	१,५४,४५९	१,७१,७६२	१,८६,६१६	२,०२,४०७	२,२२,००८
१२	सातारा	८५,०६६	९३,३३६	१,०५,४७४	१,१२,५३५	१,२४,९८८	१,३५,१२२
१३	सांगली	९१,८४६	९८,५६८	१,१२,२११	१,२२,१०६	१,३०,०५३	१,४५,९६९
१४	सोलापूर	९०,८३५	९७,१२७	१,०७,०४१	१,२०,४१६	१,२९,७२०	१,४१,२९२
१५	कोल्हापूर	१,०४,४५८	१,१७,५५४	१,२८,९६५	१,३९,२८६	१,५१,६५४	१,६७,३०३
	पुणे विभाग	**१,११,४५२**	**१,२३,३२३**	**१,३७,२५१**	**१,४९,५५८**	**१,६२,२९७**	**१,७८,२०७**
१६	औरंगाबाद	८४,५८०	९१,४४२	१,०५,८९७	१,११,०१९	१,२२,९६१	१,३७,२९१
१७	जालना	६६,९१७	६८,६०८	९१,४२९	७८,६०३	८२,२१०	१,०३,२६९
१८	परभणी	६५,७७८	७४,८१९	८२,६१८	८३,७२३	८२,४६५	१,०२,३७३
१९	हिंगोली	५०,६५९	५९,४२२	६२,६६१	७१,६७६	६६,८५६	८१,२३५
२०	बीड	६०,४५५	६३,४४५	७४,०८१	७३,०६१	७८,४८०	९८,०५२
२१	नांदेड	६२,११३	७०,५०४	७८,५३५	७७,०३८	८५,११५	१,००,७९९
२२	उस्मानाबाद	७०,४२९	६८,७८०	८५,२३८	७५,७७७	७८,७९३	९४,१८८
२३	लातूर	६८,४१७	७९,६९१	९०,८५०	८३,९४६	८८,८७९	१,१४,४३६
	औरंगाबाद विभाग	**६८,०३२**	**७४,२६२**	**८६,३१०**	**८४,५२८**	**८९,९७९**	**१,०८,१०४**
२४	बुलढाणा	४९,७०६	५६,०८९	६७,१९२	६२,२६९	६७,८६३	८५,२२७
२५	अकोला	७१,३६८	८२,१४५	९०,७८६	९२,२८२	१,०१,८५३	१,२२,६८७
२६	वाशिम	५२,०४२	५८,२२०	६५,०७३	५६,९५१	६६,०४९	७९,९८५
२७	अमरावती	६४,९९८	७६,०५५	८४,४१२	९०,०४९	९८,९६१	१,१७,९५४
२८	यवतमाळ	५६,२६६	६६,५८५	६८,१५१	७०,५८२	८२,१७६	९८,६६१
	अमरावती विभाग	**५८,९८७**	**६८,२३४**	**७५,४४७**	**७५,७५८**	**८४,७०८**	**१,०२,४९१**
२९	वर्धा	७६,८७०	८७,७४८	९३,४०५	१,००,२१४	१,१६,१३४	१,३४,०५२
३०	नागपूर	१,१९,३८७	१,३४,०६४	१,४८,५०४	१,६१,३२८	१,७८,०३६	१,९९,०३५
३१	भंडारा	६६,८०७	७५,४८०	८४,२५५	९०,३९३	९५,९८९	१,०९,०९७
३२	गोंदिया	६४,२३८	७४,६१९	८१,११३	८८,०३१	९४,०२२	१,०८,१८२
३३	चंद्रपूर	७६,३७३	८८,१४९	९४,७३६	१,०१,४२३	१,१२,९४८	१,२८,४७२
३४	गडचिरोली	५४,००४	६१,२२९	६३,४५१	६६,५४७	७०,९४७	७८,८६३
	नागपूर विभाग	**८९,११०**	**१,०१,१२०**	**१,१०,६२४**	**१,१९,५०६**	**१,३१,८३१**	**१,४८,८४७**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   @ प्राथमिक   ++ दूसरे सुधारित अंदाज   + पहिले सुधारित अंदाज

\# - मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

टीप - सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धीचे अंदाज पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही.

४

किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४. किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.१ किंमतीमधील मोठ्या प्रमाणातील बदलांचा राहणीमानावर प्रामुख्याने दोन प्रकारे परिणाम होतो. पहिला वस्तूंच्या वापराच्या प्रमाणातील बदल व दुसरा स्वरूपातील बदल होय. किंमतीतील प्रतिकूल बदलांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शासनाकडून विविध उपाययोजना केल्या जातात. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था हे त्याचे एक माध्यम आहे.

किंमती

४.२ मागणी व पुरवठ्यातील तफावत, ग्राहकांच्या क्रयशक्तीतील बदल आणि आंतरराष्ट्रीय अरिष्ट यांचा चलनवाढीवर परिणाम होतो. अती प्रमाणामध्ये किंमतीत वाढ यामुळे केवळ सर्वसामान्यांचे दैनंदिन जीवनच नव्हे तर अर्थव्यवस्थेवरही दूरगामी परिणाम होतो. त्यामुळे शासन नियमितपणे चलनवाढीचे परिक्षण करते.

राज्याचे ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.३ ग्राहक किंमती निर्देशांकाच्या आधारे चलनवाढीचा दर मोजला जातो. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांचेतर्फे राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागाकरिता स्वतंत्रपणे मासिक ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३) परिगणित केले जातात. त्यासाठी ग्रामीण भागातील ६८ केंद्रांमधून १०६ बाबींच्या आणि नागरी भागातील ७४ केंद्रांमधून १२७ बाबींच्या किरकोळ किंमती नियमित संकलित केल्या जातात.

४.४ एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत ग्रामीण व नागरी भागांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे २७१.३ व २६०.७ होता. याच कालावधीत खाद्यपदार्थ गटाचा ग्रामीण व नागरी भागांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे २७२.७ व २८१.४ होता, तर मागील वर्षी याच कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे २७३.८ व २८०.८ होता. इंधन, वीज व दिवाबत्ती गटाचा ग्रामीण व नागरी भागांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ४९७.१ व ४५७.० होता, तर मागील वर्षी याच कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे ४५५.६ व ४१८.५ होता. ग्रामीण व नागरी भागांकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१ व परिशिष्ट ४.२ मध्ये दिले आहेत.

४.५ एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीतील सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर ग्रामीण भागासाठी १.८ टक्के तर नागरी भागासाठी तो २.१ टक्के होता. एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत खाद्यपदार्थ गटाचा वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर ग्रामीण भागांसाठी (-)०.४ टक्के आणि नागरी भागासाठी ०.२ टक्के होता. ग्रामीण व नागरी भागांकरिता उपगट निहाय खाद्यपदार्थातील वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर तक्ता ४.१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ४.१ सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित खाद्यपदार्थ गटातील उपगटनिहाय चलनवाढ (एप्रिल - डिसेंबर)

(टक्के)

गट	ग्रामीण		नागरी	
	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१६-१७	२०१७-१८
खाद्यपदार्थ गट	४.६	(-)०.४	४.६	०.२
तृणधान्ये व उत्पादने	४.३	३.५	३.१	४.०
कडधान्ये व उत्पादने	१२	(-)३१.६	१०.२	(-)३३.९
दूध व दुग्धजन्य पदार्थ	३.८	५.७	३.८	५.३
खाद्य तेल	४.७	१.५	६.२	०.१
अंडी,मांस व मासे	२.५	४.०	४.४	१.५
भाज्या व फळे	(-)६.२	५.९	(-)२.१	६.८
मसाले व मसाल्याचे पदार्थ	१३.३	(-)६.५	११.७	(-)११.६
इतर खाद्यपदार्थ	१६.४	५.९	९.३	३.९

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ४.१: राज्यातील नागरी भागाकरिता प्रमुख गटांसाठी गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ

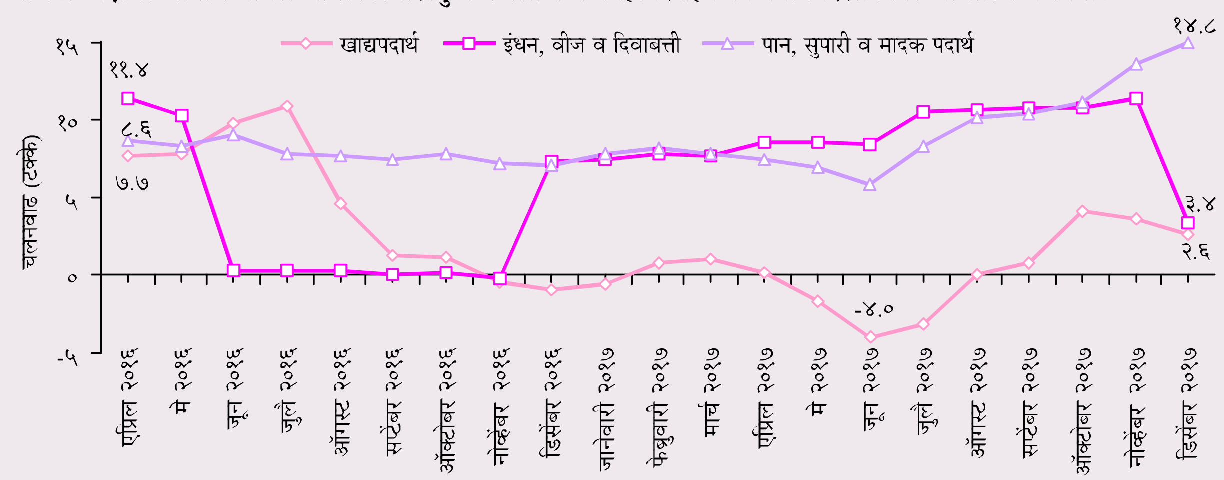

आलेख ४.२ : राज्यातील ग्रामीण भागाकरिता प्रमुख गटांसाठी गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ

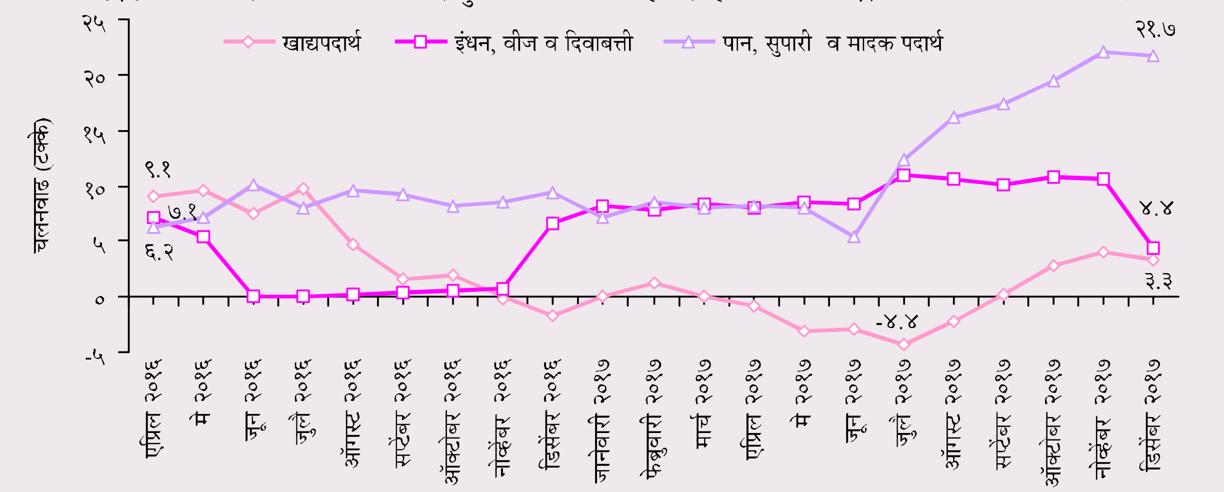

इतर संस्थांद्वारे परिगणित ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.६ केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार यांचेमार्फत अखिल भारतीय आणि राज्य / केंद्रशासित प्रदेशाकरिता ग्रामीण, नागरी भागासाठी आणि एकत्रित मासिक ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१२) परिगणित व प्रकाशित केले जातात. यासाठी १,१८१ ग्रामीण केंद्रांमधून २८१ बाबी व १,११४ नागरी केंद्रांमधून २८७ बाबींच्या किंमती संकलित केल्या जातात, त्यापैकी राज्याच्या ग्रामीण भागातील ६६ आणि नागरी भागातील ८६ केंद्रांचा यात समावेश आहे. एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीतील महाराष्ट्रासाठी परिगणित केलेले ग्रामीण, नागरी आणि एकत्रित सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १३९.९, १२८.१ आणि १३२.१ असून त्यांच्या चलनवाढीचा दर अनुक्रमे ५.१ टक्के, ३.१ टक्के व ३.८ टक्के होता.

४.७ श्रम केंद्र, भारत सरकार यांचेमार्फत पायाभूत वर्ष १९८६-८७ वर आधारित शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक दरमहा प्रकाशित केले जातात. किंमतींचे संकलन ६०० केंद्रांमधून केले जाते, त्यापैकी ५४ केंद्रे राज्यातील आहेत. एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ करिता राज्यासाठी शेत मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ९५९.८ आणि ९५३.८ होते, गतवर्षीच्या तत्सम कालावधीच्या तुलनेत चलनवाढीचा दर अनुक्रमे ०.९ टक्के आणि एक टक्का होता. राज्यासाठी शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

४.८ औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००१) हा मुख्यत: मजुरी व वेतनामधील महागाई भत्ता निर्धारित करण्यासाठी वापरला जातो तसेच नियत कार्यक्षेत्रातील किमान मजुरी दर निश्चिती व पुनर्रचना यासाठी वापरला जातो. सदर निर्देशांक हा श्रम केंद्र, भारत सरकार यांचेमार्फत दरमहा परिगणित व प्रकाशित केला जातो. औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक हा भारतातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अशा निवडक ७८ केंद्रांमधील जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा यांच्या किरकोळ किंमतींवर आधारित असून त्यामध्ये राज्यातील पाच केंद्रांचा समावेश आहे. या पाच केंद्रांबरोबरच राज्यातील पाच अतिरिक्त केंद्रांसाठी

कामगार आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येतात. राज्यातील केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.७ मध्ये दिला आहे.

अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.९ एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीतील केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालयाने परिगणित केलेले अखिल भारतीय ग्रामीण, नागरी आणि एकत्रित सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १३६.६, १३२.० आणि १३४.५ असून त्यांच्या चलनवाढीचा दर अनुक्रमे ३.२ टक्के, ३.३ टक्के आणि ३.३ टक्के होता. सर्व राज्यांसाठी ग्रामीण, नागरी आणि एकत्रित ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.३ मध्ये दिले आहेत.

४.१० एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीतील श्रम केंद्र, भारत सरकार यांच्याकडून परिगणित केलेले अखिल भारतीय शेत मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ८८८.४ आणि ८९४.४ असून त्यांच्या चलनवाढीचा दर अनुक्रमे २.१ टक्के आणि २.२ टक्के होता. अखिल भारतीय शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

४.११ एप्रिल ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीतील अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक २८३.४ असून तो २.५ टक्के चलनवाढ दर्शवितो. अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व केंद्रिय केंद्रांसाठीचा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.५ व परिशिष्ट ४.६ मध्ये दिले आहेत.

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

४.१२ घाऊक किंमती निर्देशांक हा ठराविक कालावधीतील देशांतर्गत सर्व वस्तूंच्या घाऊक व्यवहारांच्या किंमतींतील बदलांचे मापन करतो. आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार यांचेमार्फत निर्देशांक परिगणित व प्रकाशित केले जातात. घाऊक किंमती निर्देशांक परिगणित करण्याकरिता विचारात घेतल्या जाणाऱ्या विविध वस्तूंचे वर्गीकरण प्राथमिक वस्तू, इंधन व वीज आणि निर्मित वस्तू या गटांत केले जाते.

४.१३ सर्व वस्तूंसाठी घाऊक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२) एप्रिल, २०१७ मधील ११३.२ वरुन डिसेंबर, २०१७ मध्ये ११५.७ पर्यंत वाढला. याच कालावधीत प्राथमिक वस्तू गटाच्या निर्देशांकात १२७.४ वरुन १३१.७ पर्यंत, इंधन व वीज या गटात ९१.७ वरुन ९६.५ पर्यंत आणि निर्मित वस्तू गटात ११२.६ वरुन ११४.० पर्यंत वाढ झाली. गटनिहाय घाऊक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.८ मध्ये दिले आहेत.

४.१४ घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१७ मधील ३.९ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१७ मध्ये ३.६ टक्क्यांपर्यंत घटला. प्राथमिक वस्तू गटातील वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१७ मधील एक टक्क्यावरून डिसेंबर, २०१७ मध्ये तो ३.९ टक्क्यांपर्यंत वाढला. निर्मित वस्तू गटातील वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१७ मधील ३.१ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१७ मध्ये २.६ टक्क्यांपर्यंत घटला. इंधन व वीज गटातील वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१७ मधील १७.१ टक्क्यांवरून डिसेंबर, २०१७ मध्ये ९.२ टक्क्यांपर्यंत घटला. प्राथमिक वस्तू गटातील खाद्यपदार्थ उपगटाचा चलनवाढीचा दर एप्रिल, २०१७ मधील ०.६ टक्क्यांवरून वाढ होऊन तो डिसेंबर, २०१७ मध्ये ४.७ टक्के झाला. अखिल भारतीय स्तराकरिता महत्त्वाच्या किंमतींच्या निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर परिशिष्ट ४.९ मध्ये दिले आहेत.

आलेख ४.३ : अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकाची चलनवाढ

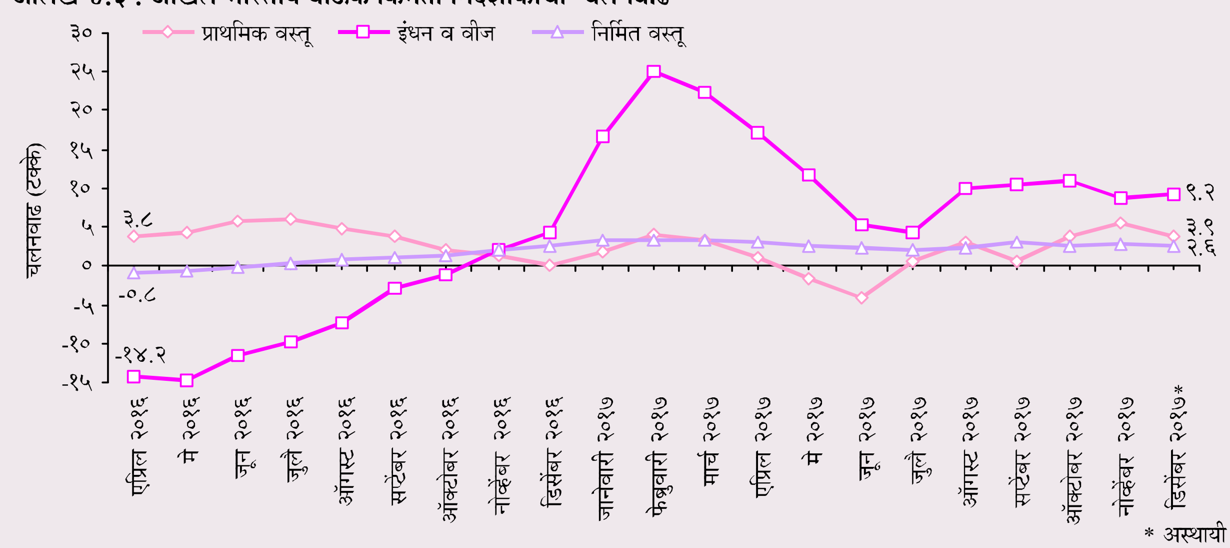

* अस्थायी

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.१५ दारिद्र्य उच्चाटन, विश्व संरक्षण व समस्त मानवास शांतता व समृध्दीचा लाभ याची खात्री यांचा शाश्वत विकासाच्या ध्येयांमध्ये समावेश आहे. ही १७ ध्येये परस्परांशी निगडीत असून भागीदारी व व्यवहारीकतेच्या भावनेतून योग्य निवडीद्वारे जीवनमान उंचावण्याचा दृष्टिकोन आहे. दारिद्र्य निर्मूलन अजेंडा २०३० च्या केंद्रस्थानी आहे. शाश्वत विकासाची ध्येय साध्य करण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणारी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही एक प्रभावी यंत्रणा आहे. या व्यवस्थेमध्ये लाभार्थ्यांच्या सुनिश्चित गटांकरिता जीवनावश्यक वस्तूंच्या खरेदी प्रक्रियेचे व्यवस्थापन व अनुदानीत किंमतींमध्ये वितरण यांचा समावेश आहे.

४.१५.१ वस्तूंची खरेदी, साठवणूक व घाऊक वितरणाची जबाबदारी केंद्र शासनाची असून दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे निश्चित करणे, शिधापत्रिका वाटप करणे, रास्तभाव दुकानांमार्फत लाभार्थी कुटुंबांना वस्तूंचे वितरण करणे आणि रास्तभाव दुकानांच्या कार्यप्रणालीवर देखरेख व संनियंत्रण ठेवणे ही जबाबदारी राज्य शासनाची आहे. रास्त भाव दुकानांमार्फत वितरीत केल्या जाणाऱ्या वस्तूंमध्ये प्रामुख्याने गहू, तांदूळ, साखर व केरोसीन यांचा समावेश आहे. रास्तभाव दुकान स्थापन करताना व चालविताना शिधापत्रिकाधारकांची सोय आणि क्षेत्राच्या भौगोलिक रचनेचा विचार करून सुदूर क्षेत्रातदेखील अन्नधान्याची उपलब्धता निश्चित करण्याच्या दृष्टीने विचार केला जातो.

४.१६ राज्यात ३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी ५१,२७३ रास्त भाव दुकाने कार्यरत आहेत. त्यापैकी ५,४२७ आदिवासी भागात व २८ फिरती रास्त भाव दुकाने आहेत. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमानुसार सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे कार्य प्रभावीपणे होण्याकरिता रास्त भाव दुकानांना परवाने देताना सार्वजनिक संस्थांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. मालकीच्या प्रकारानुसार रास्त भाव दुकानांची संख्या तक्ता ४.२ मध्ये देण्यात आली आहे, तर निवडक राज्यांमधील रास्त भाव दुकाने तक्ता ४.३ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ४.२ मालकीच्या प्रकारानुसार रास्त भाव दुकाने

(३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी)

मालकीचा प्रकार	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
वैयक्तिक (सर्वसाधारण)	३०,०१०
अनुसूचित जाती	३,३५६
अनुसूचित जमाती	३,४८६
माजी सैनिक	२४९
महिला स्व-सहाय्यता गट	४,५२०
पुरुष स्व-सहाय्यता गट	१०५
ग्रामपंचायत	१६३
नागरी स्थानिक संस्था	१६९
सहकारी	८,००६
इतर	१,२०९
एकूण	**५१,२७३**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ४.३ निवडक राज्यांमधील रास्त भाव दुकाने

(३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी)

राज्य	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
आंध्र प्रदेश	२८,५४६
गुजरात	१७,२३७
कर्नाटक	२०,४९७
केरळ	१४,३३५
मध्य प्रदेश	२२,४०१
महाराष्ट्र	**५१,२५९**
राजस्थान	२५,६८५
तेलंगणा	१७,१६९
उत्तर प्रदेश	७९,४०२
अखिल भारत	**५,२६,३७७**

आधार : अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, केंद्र शासन

४.१६.१ पुरविण्यात आलेल्या अन्नधान्याच्या गुणवत्तेची खात्री करण्यासाठी आणि गैरव्यवहार रोखण्यासाठी रास्त भाव दुकानांची निरिक्षणे नियमित घेतली जातात. जानेवारी ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत निरिक्षणांच्या १.०३ लाख लक्ष्याच्या तुलनेत ०.८७ लाख निरिक्षणे घेण्यात आली. एकूण २०९ रास्त भाव दुकानांचे परवाने रद्द, २९९ दुकानांचे परवाने निलंबित केले व ₹ १०१.७३ लाख दंड वसूल करण्यात आला. याबरोबरच सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत जीवनावश्यक वस्तूंच्या वितरणावर आणि संनियंत्रणामध्ये जनतेचा खात्रीशीर सहभाग असण्यासाठी राज्यात निरनिराळ्या स्तरावर दक्षता समित्या गठीत करण्यात आल्या आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर गठीत करण्यात आलेल्या दक्षता समित्यांची संख्या महानगरपालिका स्तरावर २७, नगरपालिका स्तरावर १७२, जिल्हा स्तरावर ३२, तालुका स्तरावर ३२१ आणि गाव स्तरावर २७,९२८ असून मागील वर्षी याच कालावधीत दक्षता समित्यांची संख्या महानगरपालिका स्तरावर २५, नगरपालिका स्तरावर १४४, जिल्हा स्तरावर ३१ आणि तालुका स्तरावर २८८ होती.

४.१७ डिसेंबर, २०१७ अखेर एकूण २.५६ कोटी शिधापत्रिकाधारक असून त्यापैकी सुमारे ०.४५ कोटी दारिद्र्य रेषेखालील आणि सुमारे ०.२५ कोटी ‘अंत्योदय अन्न योजना’ (अंअयो) शिधापत्रिकाधारक होते. केंद्रपुरस्कृत अन्नपूर्णा योजना ही राज्यामार्फत राबविली जात आहे. राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन अथवा राज्य निवृत्ती वेतन या योजनांतर्गत लाभ मिळत नसलेल्या ६५ वर्ष व त्यावरील वयाच्या निराधार वृद्धांना या योजनेअंतर्गत दरमहा १० किलो धान्य मोफत पुरविले जाते. डिसेंबर, २०१७ अखेर अन्नपूर्णा शिधापत्रिकाधारकांची संख्या ०.४८ लाख होती. शिधापत्रिकांची पडताळणी मोहीम घेण्यात आली आणि २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर २.२३ लाख शिधापत्रिका रद्द करण्यात आल्या. शिधापत्रिकाधारकांची प्रकारानुसार संख्या तक्ता ४.४ मध्ये आणि जिल्हानिहाय शिधापत्रिकाधारकांची संख्या परिशिष्ट ४.१० मध्ये देण्यात आली आहे.

आलेख ४.४ : ३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांचे प्रमाण

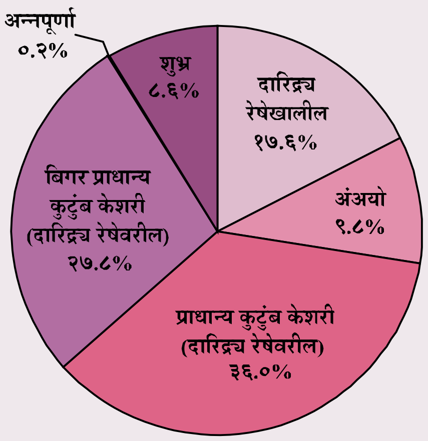

आलेख ४.५ : ३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी विभागनिहाय शिधापत्रिका

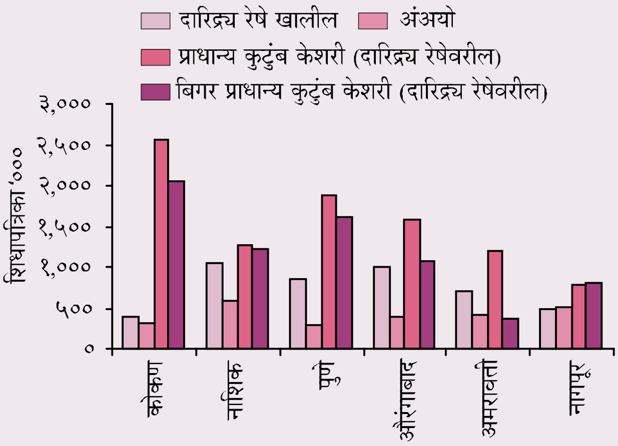

तक्ता ४.४ प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या

(३१ डिसेंबर रोजी)

वर्ष	शिधापत्रिकांची संख्या (लाख)					
	पिवळी		केशरी दारिद्र्य रेषेवरील	अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण
	दारिद्र्य रेषेखालील	अंत्योदय अन्न योजना				
२०१५	४८.६६	२५.०५	१५१.७९	०.६२	२०.९७	२४७.०९
२०१६	४२.९५	२५.०२	१५८.०९	०.५१	२१.३६	२४७.९३
२०१७	४५.१५	२५.१५	१६३.४५	०.४८	२२.१३	२५६.३६

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत लाभार्थी

४.१८ केंद्र शासनाने राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम २०१३ अंमलात आणला. सदर अधिनियमाचा उद्देश नागरिकांच्या अन्नाची गरज भागविण्याकरिता पुरेसे दर्जेदार अन्नधान्य रास्त दराने उपलब्ध होण्याच्या हमीने अन्न व पोषण सुरक्षा पुरविणे असा आहे. राज्यात २०१४ पासून राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमाची अंमलबजावणी करण्यात येत असून त्यानुसार राज्यातील सुमारे सात कोटी (६२.३ टक्के) लोकसंख्या अनुदानित दराने धान्य मिळण्यास पात्र आहे. यापैकी सुमारे ४.७ कोटी लोकसंख्या ग्रामीण भागातील व सुमारे २.३ कोटी लोकसंख्या नागरी भागातील आहे. या अधिनियमांतर्गत लाभार्थ्यांचे अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थी आणि प्राधान्य कुटुंब लाभार्थी असे गट करण्यात आले आहेत. दारिद्र्य रेषेखालील सर्व कुटुंब आणि दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबांपैकी (केशरी शिधापत्रिकाधारक) ग्रामीण भागातील २१६.८५ लाख कुटुंब (वार्षिक उत्पन्न ₹ ४४,००० पर्यंत असणारी) व नागरी भागातील १८३.२२ लाख (वार्षिक उत्पन्न ₹ ५९,००० पर्यंत असणारी) यांना प्राधान्य गटातील कुटुंब संबोधण्यात येते.

४.१८.१ या अधिनियमानुसार अंत्योदय अन्न योजनेखालील लाभार्थ्यांना पूर्वीप्रमाणे प्रतिमाह प्रति कुटुंब ३५ किलो धान्य मिळते आणि प्राधान्य कुटुंब लाभार्थ्यांना (५.९२ कोटी लाभार्थी) प्रति व्यक्ति प्रतिमाह पाच किलोप्रमाणे धान्य मिळते. सदर अधिनियमानुसार लाभार्थ्यांना तीन रुपये प्रति किलो दराने तांदूळ, दोन रुपये प्रति किलो दराने गहू व एक रुपया प्रति किलो दराने भरडधान्य देणे बंधनकारक

आहे. प्राधान्य कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप तक्ता ४.५ मध्ये दिले आहे आणि सन २०१६-१७ व सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत अन्नधान्याचे विभागनिहाय नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१४ व ४.१५ मध्ये दिले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या तक्ता ४.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप

(लाख मे.टन)

लाभार्थी	वर्ष	तांदूळ			गहू		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप
प्राधान्य कुटुंब	२०१५-१६	१५.१७	१३.३१	१५.७०	२०.६०	१८.०१	१८.८६
	२०१६-१७	१५.१७	१४.१८	१४.११	२०.३६	१९.०४	१८.९५
	२०१७-१८+	११.६६	१०.६०	१०.७७	१४.९५	१३.८०	११.७०
अंअयो	२०१५-१६	५.१३	४.९७	४.९२	५.२८	४.९८	४.९७
	२०१६-१७	५.०४	४.८७	४.८३	५.४८	५.२२	५.२१
	२०१७-१८+	३.५०	३.२८	३.२८	४.३८	४.१४	३.५६

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

तक्ता ४.६ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या

(लाख)

राज्य	समाविष्ट व्यक्ती			शिधापत्रिका (३१ मार्च, २०१७ रोजी)		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	अंअयो	प्राधान्य कुटुंब	एकूण
आंध्र प्रदेश	२००.२०	६८.०३	२६८.२३	९.२४	८५.१२	९४.३६
गुजरात	२५८.७८	१२४.०६	३८२.८५	८.१२	६४.१९	७२.३०
कर्नाटक	२८५.५५	११६.३८	४०१.९३	७.९५	९७.५३	१०५.४८
केरळ	९१.८७	६२.९३	१५४.८०	५.९६	२८.३७	३४.३३
मध्य प्रदेश	४२०.८३	१२५.५९	५४६.४२	१४.०४	१०१.३३	११५.३८
महाराष्ट्र	**४६९.७१**	**२३०.४५**	**७००.१७**	**२५.०५**	**१२३.२३**	**१४८.२८**
राजस्थान	३५६.०९	९०.५३	४४६.६२	६.६२	९५.४४	१०२.०५
तेलंगणा	१४३.०८	४८.६२	१९१.७०	५.५६	४३.७२	४९.२८
उत्तर प्रदेश	१,२३४.०६	२८६.५२	१,५२०.५९	४०.९५	३००.२६	३४१.२०
अखिल भारत	**६,२४९.३०**	**१,८८५.६१**	**८,१३४.९१**	**२६६.८०**	**२,०५३.२०**	**२,३२०.००**

आधार : अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग,केंद्र शासन टिप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट नसलेले लाभार्थी

४.१९ राज्यातील राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट नसलेले औरंगाबाद व अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे आणि नागपूर विभागातील वर्धा जिल्हा या जिल्ह्यांमधील दारिद्र्य रेषेवरील शेतकऱ्यांना (सुमारे ६८ लाख केशरी शिधापत्रिकाधारक) ऑगस्ट, २०१५ पासून प्राधान्य कुटुंब लाभार्थ्यांना लागू असलेल्या दराने व परिमाणानुसार अन्नधान्याचा पुरवठा राज्य शासनाच्या खर्चाने करण्यात येत आहे. दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांसाठी अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप तक्ता ४.७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.७ दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांसाठी अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप
२०१५-१६	१.००	०.८५	०.८१	१.४९	१.३२	१.२६
२०१६-१७	१.३५	१.२४	१.२१	२.१६	२.०२	१.९२
२०१७-१८+	१.२३	१.०५	०.९१	१.९६	१.६८	१.३९

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

४.१९.१ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत समाविष्ट नसलेल्या राज्यातील एकूण १.७७ कोटी लाभार्थ्यांना शिधापत्रिकांची पडताळणी आणि आधार जोडणीचे काम पूर्ण झाल्यावर राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत दराने अन्नधान्य पुरविण्यात येत आहे.

४.१९.२ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत योग्य व गरजू लाभार्थ्यांचा समावेश करण्याकरिता सद्यस्थितीतील राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत लाभार्थ्यांपैकी सवलतीच्या दराने अन्नधान्याची आवश्यकता नसलेल्या लाभार्थ्यांना अधिनियमाअंतर्गत लाभ स्वेच्छेने सोडून देण्याबाबत आवाहन करुन 'अनुदानातून बाहेर पडा' ही योजना ऑक्टोबर, २०१६ पासून सुरु करण्यात आली.

भरड धान्याचे वितरण

४.२० राज्यातील प्राधान्य कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना तांदूळ आणि गव्हाव्यतिरिक्त भरड धान्यही वितरीत करण्यात येते. भरड धान्याचे नियतन, उचल व रास्तभाव दुकानांना केलेले वाटप तक्ता ४.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.८ भरड धान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप

('००० मे.टन)

वर्ष	ज्वारी			मका		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप
२०१६-१७	१६.५७	१४.२७	१४.०३	०.०१	०.००५	०.००५
२०१७-१८+	३.७३	२.४०	२.४०	१२.१६	०.५३	०.५३

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांना अन्नधान्य वितरण

४.२१ राज्यातील विविध कुटंबांकरिता रास्त भाव दुकानांना वितरणाव्यतिरिक्त शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांना (आश्रमशाळा, वसतिगृह इ. कल्याणकारी संस्था) केंद्र शासनामार्फत अन्नधान्याचे नियतन मंजूर करण्यात येते. अन्नधान्याचे (१५ किलो परिमाण प्रति निवासी) दरमहा तांदूळ सहा रुपये प्रति किलो आणि गहू पाच रुपये प्रति किलो या दराने वाटप करण्यात येते. शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांची संख्या ४,९१० असून त्यातील निवासी संख्या ५.१५ लाख आहे. शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप तक्ता ४.९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.९ शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप

('००० मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप
२०१५-१६	११.४०	७.५०	७.००	२७.००	१६.०८	१३.३१
२०१६-१७	३९.२१	२५.१३	१५.६१	१७.१२	१३.३२	१९.००

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

साखर

४.२२ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत सन २०१७-१८ मध्ये जूनपर्यंत दारिद्र्य रेषेखालील शिधापत्रिकाधारक आणि अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिकाधारकांना साखर वितरीत करण्यात आली. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार जुलै, २०१७ पासून फक्त अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिकाधारकांना साखरेचे वाटप करण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने राज्यास प्रतिमाह २,५०५ मे. टन साखरेचे नियतन करण्याचे निश्चित केले आहे. साखरेची विक्री किंमत ₹ २० प्रति किलो आहे आणि प्रत्येक कुटुंबास प्रतिमाह एक किलो साखर वाटप करण्यात येते. केंद्र शासनाकडून साखरेसाठी सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ३१३.२८ कोटी अनुदान प्राप्त झाले. साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप तक्ता ४.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.१० साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप

(लाख मे.टन)

वर्ष	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वाटप
२०१५-१६	१.७५	१.७४	१.७४
२०१६-१७	१.७३	१.७३	१.७३
२०१७-१८+	०.७१	०.६९	०.६९

+ नोव्हेंबरपर्यंत

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

केरोसिन

४.२३ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत गॅस जोडणी असलेले सर्व शिधापत्रिकाधारक वगळून उर्वरित शिधापत्रिकाधारकांना केरोसिनचा पुरवठा केला जातो. महाराष्ट्र अनुसूचित वस्तू किरकोळ व्यापार परवाना आदेश, १९७९ अन्वये केरोसिनचा साठा व व्यापार करण्याकरीता परवाना आवश्यक आहे. राज्यात ६१,७४१ केरोसिन विक्री परवानाधारक आहेत. त्यापैकी ६६९ घाऊक, १,५३७ अर्धघाऊक आणि ५९,५३५ किरकोळ विक्रेते आहेत.

४.२३.१ एक, दोन आणि तीन व त्यापेक्षा जास्त सदस्य असलेल्या शिधापत्रिकाधारकांना पुरविण्यात येणाऱ्या केरोसिनचे परिमाण अनुक्रमे दोन, तीन व चार लिटर आहे. राज्यातील निरनिराळ्या जिल्ह्यांमध्ये केरोसिनची किरकोळ विक्री किंमत ₹ २३.२९ ते ₹ २५.९५ प्रति लिटर या दरम्यान आहे. केरोसिनचे नियतन व उचल तक्ता ४.११ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ४.११ केरोसिनचे नियतन व उचल

(लाख किलो लिटर)

वर्ष	नियतन	उचल
२०१५-१६	६.२१	४.४२
२०१६-१७	५.३४	५.२२
२०१७-१८+	२.८९	२.८५

+ डिसेंबरपर्यंत

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

खरेदीचे विकेंद्रीकरण

४.२४ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेकरिता खरेदीची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी तसेच स्थानिक शेतकऱ्यांना किमान आधारभूत किंमतीचा फायदा होण्याच्या दृष्टीकोनातून केंद्र शासनाने अन्नधान्याच्या खरेदीचे विकेंद्रीकरण ही योजना सुरु केली. या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाच्या वतीने राज्यांकडून भात व भरड धान्याची खरेदी केली जाते. या धान्याची साठवणूक व वितरण सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत व इतर कल्याणकारी योजनांतर्गत केली जाते.

गोदामे

४.२५ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करावयाच्या अन्नधान्याची उचल भारतीय अन्न महामंडळाच्या गोदामांमधून करण्यात येते आणि राज्याच्या स्वत:च्या अथवा भाड्याने घेतलेल्या गोदामांमध्ये साठवणूक केली जाते. सन २०१७ मध्ये राज्य शासनाच्या मालकीची एकूण १,१०२ गोदामे असून त्यांची साठवणूक क्षमता ६.९४ लाख मे. टन आहे. यापैकी ०.९९ लाख मे. टन क्षमतेची २२५ गोदामे वापरासाठी अयोग्य असून ०.०९ लाख मे. टन क्षमतेची १८ गोदामे भाडे तत्वावर देण्यात आली आहेत. राज्याने अन्नधान्याच्या साठवणुकीसाठी ०.७३ लाख मे. टन क्षमतेची १०६ गोदामे भाडे तत्वावर घेतली आहेत. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत गोदामांच्या साठवणूक क्षमतेत वाढ करण्यासाठी व अन्नधान्याची नासाडी टाळण्याकरिता नाबार्डच्या अर्थ सहाय्याने राज्य शासनाने नवीन गोदामे बांधण्याच्या कामास सुरुवात केली असून त्यांची साठवणूक क्षमता ५.९५ लाख मे. टन आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत डिसेंबर, २०१७ पर्यंत २३७ गोदामे (३.३३ लाख मे.टन) बांधण्याकरिता प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली असून २१७ गोदामांच्या बांधकामाकरिता ₹ २७७.२६ कोटी निधी उपलब्ध करुन दिला आहे. जिल्हानिहाय उपलब्ध गोदामांची संख्या व त्यांची क्षमता परिशिष्ट ४.१३ मध्ये देण्यात आली आहे.

अन्नधान्याकरिता अनुदान

४.२६ अन्नधान्याकरीता अनुदान हे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अन्नधान्याच्या वितरणासाठी देण्यात येणारे अनुदान, प्रतिकूल काळाशी सामना करण्याकरिता ठेवावयाच्या राखीव साठ्याच्या देखभालीचा खर्च आणि अन्नधान्य खरेदीची किंमत व विक्रीची किंमत यातील तफावतीमुळे राज्य शासनास सहन करावी लागणारी तूट यासाठीचे अर्थसहाय्य आहे. सन २०१७-१८ साठी अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार अन्नधान्याकरिता अनुदान सुमारे ₹ १,३७० कोटी आहे.

आलेख ४.६ : अन्नधान्याकरिता अनुदान

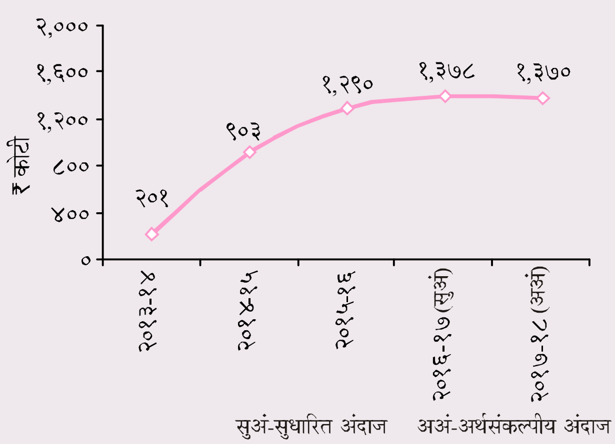

जीवनावश्यक वस्तू कायद्याची अंमलबजावणी

४.२७ जीवनावश्यक वस्तू कायदा, १९५५ अंतर्गत जीवनावश्यक वस्तुंचे उत्पादन, वितरण, व्यापार व वाणिज्य नियंत्रित करण्याकरिता आदेश जारी करण्यास राज्य शासन सक्षम आहे. केंद्र शासनाने खाद्यतेल आणि खाद्य तेलबिया यांच्या साठा निर्बंधास ३० सप्टेंबर, २०१८ पर्यंत मुदतवाढ दिली आहे. त्यानुसार महाराष्ट्र अनुसूचित वस्तू किरकोळ व्यापार परवाना आदेश, १९७९ अन्वये राज्याने सोयाबिन वगळून, खाद्यतेल आणि खाद्य तेलबिया यावर साठा निर्बंध ३० सप्टेंबर, २०१८ पर्यंत लागू केले आहेत.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे संगणकीकरण

४.२८ योग्य आणि पात्र लाभार्थ्यांना योग्य प्रमाणात पारदर्शकतेने नियमित अन्नधान्य वितरित करण्यास मदत होण्याच्या दृष्टीने राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या संगणकीकरणाचा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. सुमारे २.४२ कोटी शिधापत्रिकांचे संगणकीकरण पूर्ण झाले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत ८७ टक्के शिधापत्रिकाधारकांची तसेच १४ दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेवरील शेतकरी लाभार्थ्यांच्या ९३ टक्के शिधापत्रिकाधारकांच्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या आधार संलग्नतेची कार्यवाही पूर्ण करण्यात आली आहे. तसेच आधार सक्षम सार्वजनिक वितरण भरणा पथदर्शी प्रणाली सुरु केल्यामुळे आधार सत्यापित व्यवहारांच्या संख्येमध्ये वाढ झाली आहे. या प्रकल्पांतर्गत, लाभार्थ्यांची बायोमेट्रिक ओळख पडताळणी, ई-पीओएस उपकरणाची सर्व रास्त भाव दुकानांमध्ये अंमलबजावणी याद्वारे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वस्तूंचे वितरण करण्याची कार्यवाही पूर्ण करण्यात आली आहे. डिसेंबर, २०१७ मध्ये विक्री केंद्रांद्वारे अन्नधान्याचे वितरण २.६३ लाख मे. टन (एकूण वितरणाच्या ६९ टक्के) होते. पीओएस उपकरणाच्या माध्यमातून अन्नधान्याचे वाटप केल्याने एकूण अन्नधान्याची उचल १० टक्के कमी झाली आहे. तसेच ऑनलाईन शिधापत्रिका अर्ज आणि ट्रॅकिंग सिस्टिम देखील विकसित करण्यात आली आहे.

राज्य अन्न आयोग

४.२९ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीकरिता राज्याने अधिनियमातील कलम १६ (१) अन्वये, राज्य अन्न आयोगाची स्थापना केली. अधिनियमानुसार आयोगाची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- अधिनियमाच्या अंमलबजावणीचे संनियत्रण व मूल्यमापन करणे
- स्वाधिकार अथवा अधिनियमातील प्रकरण दोननुसार हक्कांच्या उल्लंघनाबाबत प्राप्त तक्रारींची चौकशी करणे
- राज्यास अधिनियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीकरिता सल्ला देणे
- अन्न व पोषणाशी संबंधित योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीकरिता सल्ला देणे
- जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याच्या विरोधातील अपिलाची सुनावणी घेणे

राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग

४.३० राज्याने ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याकरिता राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग स्थापन केला आहे. आयोगाचे मुख्यालय मुंबई येथे असून औरंगाबाद आणि नागपूर या दोन ठिकाणी खंडपीठे आहेत. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्याकरिता जिल्हा मुख्यालयाच्या ठिकाणी तसेच त्या व्यतिरिक्त तक्रारींचा ओघ विचारात घेऊन मुंबई, मुंबई उपनगर, ठाणे, पुणे आणि नागपूर येथे जिल्हा मंच स्थापन करण्यात आले आहेत. राज्य आयोगाकडून ₹ २० लाख ते ₹ एक कोटीपर्यंतच्या रकमेच्या तक्रारींचे निवारण केले जाते. तर जिल्हा मंचांकडून ₹ २० लाख व त्यापेक्षा कमी रकमेच्या तक्रारींचे निवारण केले जाते. आयोगाच्या स्थापनेपासून डिसेंबर, २०१७ अखेर आयोग व ३४ जिल्हा मंचांकडे ४,८८,१९९ तक्रारी प्राप्त झाल्या, त्यापैकी ४,३३,८०७ तक्रारींचे निवारण करण्यात आले.

* * * * *

परिशिष्ट ४.१

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**५२.८५**	**२.१५**	**१०.६७**	**८.५३**	**२५.८०**	**१००.००**	**--**
२००५-०६	१०९	१०९	१०८	१०३	१०५	१०७	३.८
२००६-०७	११८	११७	१३२	१०५	१०८	११६	७.८
२००७-०८	१२८	१२६	१७६	१०७	११५	१२८	१०.३
२००८-०९	१४२	१३९	२३८	११०	१२५	१४५	१३.२
२००९-१०	१६६	१५६	२६१	१११	१३६	१६३	१२.८
२०१०-११	१८४	१७४	२९७	११४	१५०	१८१	१०.९
२०११-१२	२०१	२०५	३२६	११९	१६२	१९८	९.१
२०१२-१३	२२२	२४३	३८३	१२५	१७२	२१८	१०.५
२०१३-१४	२४२	२६४	४३४	१३१	१९२	२४१	१०.२
२०१४-१५	२४९	२९३	४६७	१३३	२००	२५१	४.२
२०१५-१६	२६२	३२५	४४६	१३५	२०५	२५८	२.८
२०१६-१७	२७१	३५२	४६३	१३७	२०९	२६६	३.२
२०१७-१८@	२७३	४००	४९७	१३९	२०८	२७१	१.८
एप्रिल २०१७	२६५	३६४	४९०	१३७	२०७	२६५	१.०
मे २०१७	२६६	३६६	४८९	१३८	२०८	२६६	०.१
जून २०१७	२७०	३६८	४८९	१३८	२०९	२६९	०.१
जुलै २०१७	२७१	३९१	५०१	१३८	२१०	२७१	(-) ०.१
ऑगस्ट २०१७	२७३	४१०	४९९	१४०	२०८	२७२	१.१
सप्टेंबर २०१७	२७२	४१५	५०१	१३९	२०९	२७२	२.५
ऑक्टोबर २०१७	२८३	४२१	५०२	१३९	२०८	२७८	३.८
नोव्हेंबर २०१७	२८१	४३३	५०२	१४०	२०९	२७७	४.७
डिसेंबर २०१७	२७३	४३४	५०१	१४१	२०८	२७३	३.४

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. @ ९ महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.२

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतींचे गटवार निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलन वाढीचा दर
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**४५.८०**	**१.५४**	**१०.२८**	**७.५१**	**३४.८७**	**१००.००**	--
२००५-०६	१०९	१०७	१०७	१०३	१०७	१०८	३.२
२००६-०७	१२०	११२	१२४	१०५	११०	११५	७.२
२००७-०८	१२८	१२१	१६२	१०६	११५	१२५	८.७
२००८-०९	१४२	१३४	२२४	१०९	१२३	१४१	१२.९
२००९-१०	१६५	१४७	२४५	११३	१३१	१५७	११.४
२०१०-११	१८६	१६९	२७८	११८	१४३	१७५	११.४
२०११-१२	२०१	२०५	२९७	१२६	१५४	१८९	७.९
२०१२-१३	२२४	२३३	३४९	१३२	१६०	२०८	१०.१
२०१३-१४	२४८	२६२	३९६	१३७	१७५	२३०	१०.३
२०१४-१५	२५४	२८८	४२९	१३९	१८५	२४०	४.५
२०१५-१६	२६८	३२२	४०८	१४२	१९१	२४७	३.०
२०१६-१७	२७८	३४७	४२६	१४५	१९४	२५५	३.२
२०१७-१८@	२८१	३७८	४५७	१४६	१९५	२६१	२.१
एप्रिल २०१७	२७३	३६१	४५१	१४५	१९५	२५५	१.९
मे २०१७	२७५	३६२	४५१	१४५	१९५	२५७	१.०
जून २०१७	२८०	३६३	४५०	१४५	१९५	२५९	(-) ०.४
जुलै २०१७	२८७	३७२	४५९	१४६	१९५	२६३	०.४
ऑगस्ट २०१७	२८४	३७९	४५९	१४६	१९५	२६२	२.२
सप्टेंबर २०१७	२७९	३८१	४६०	१४६	१९५	२६०	२.५
ऑक्टोबर २०१७	२९१	३८७	४६१	१४६	१९५	२६६	४.३
नोव्हेंबर २०१७	२८७	३९६	४६२	१४७	१९६	२६४	४.३
डिसेंबर २०१७	२७८	४०२	४६१	१४७	१९५	२६०	२.४

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. @ ९ महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.३

निवडक राज्यांसाठी केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालयाने परिगणित केलेला ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०१२) (एप्रिल -डिसेंबर)

राज्य	ग्रामीण			नागरी			एकत्रित		
	२०१६-१७	२०१७-१८	टक्के वाढ	२०१६-१७	२०१७-१८	टक्के वाढ	२०१६-१७	२०१७-१८	टक्के वाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
अंदमान व निकोबार बेटे	१३५.३८	१४०.१८	३.५५	१२४.६८	१२८.७८	३.२९	१२९.९४	१३४.३८	३.४१
आंध्र प्रदेश	१३६.४२	१४१.३६	३.६२	१३१.४२	१३४.१९	२.११	१३४.५८	१३८.७२	३.०८
अरुणाचल प्रदेश	१३९.००	१४३.५२	३.२५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
आसाम	१२७.९७	१३२.३८	३.४५	१२६.२२	१३०.३६	३.२७	१२७.६१	१३१.९७	३.४१
बिहार	१३३.९३	१३६.६६	२.०३	१२६.५२	१२८.९८	१.९४	१३२.८४	१३५.५२	२.०२
चंदीगड	१३९.२४	१३९.९१	०.४८	१२४.३४	१२८.९३	३.६९	१२५.१९	१२९.५६	३.४९
छत्तीसगड	१३८.६०	१४०.९४	१.६९	१२७.०४	१३०.३६	२.६१	१३४.१४	१३६.८४	२.०१
दादरा व नगर हवेली	१३४.६६	१३९.३९	३.५२	१२४.८२	१२७.८३	२.४१	१२८.११	१३१.६८	२.७८
दमण आणि दिव	१४४.२७	१६१.४३	११.९०	१२९.३१	१२९.८६	०.४२	१३८.०१	१४८.२२	७.४०
दिल्ली	१२७.६६	१३२.११	३.४९	१२९.३२	१३५.८२	५.०३	१२९.२१	१३५.६३	४.९७
गोवा	१४०.८२	१४६.६२	४.१२	१२६.२४	१२९.९१	२.९०	१३१.९०	१३६.३९	३.४०
गुजरात	१३४.७४	१३९.०८	३.२२	१२५.६२	१२७.९६	१.८६	१२९.५६	१३२.७९	२.५०
हरियाणा	१२९.१०	१३४.०६	३.८४	१२३.७०	१२८.७९	४.११	१२६.५७	१३१.५९	३.९७
हिमाचल प्रदेश	१३१.५४	१३७.४६	४.४९	१२२.७७	१२९.१९	५.२३	१२९.९६	१३५.९७	४.६३
जम्मू व काश्मीर	१३२.०६	१४२.३८	७.८२	१२४.४०	१३०.५९	४.९७	१२९.३४	१३८.२३	६.८७
झारखंड	१३५.४८	१४०.३१	३.५७	१२६.१६	१२९.८९	२.९६	१३१.९२	१३६.३२	३.३४
कर्नाटक	१३५.०६	१३९.३४	३.१८	१३४.३७	१३८.३१	२.९४	१३४.६९	१३८.८०	३.०५
केरळ	१३०.२२	१३८.९९	६.७३	१३१.०६	१३७.१८	४.६७	१३०.५२	१३८.३४	५.९९
लक्षद्विप	१२९.८१	१३३.७३	३.०२	११७.७६	१२३.६७	५.०२	१२३.६४	१२८.५९	४.००
मध्य प्रदेश	१२९.३६	१३१.५२	१.६७	१२७.५३	१३१.४३	३.०६	१२८.६१	१३१.४९	२.२४
महाराष्ट्र	**१३३.०७**	**१३९.९१**	**५.१४**	**१२४.२२**	**१२८.०८**	**३.१०**	**१२७.१९**	**१३२.०६**	**३.८३**
मणिपूर	१२५.७२	१४७.३०	१७.१६	१२४.७१	१३०.८१	४.८९	१२५.३९	१४२.०८	१३.३१
मेघालय	१३६.११	१३६.२९	०.१३	१२४.०७	१२७.४३	२.७१	१३२.३८	१३३.५४	०.८८
मिझोराम	१३३.४०	१३४.७६	१.०२	१२३.९१	१२६.२०	१.८५	१२७.६१	१२९.५३	१.५१
नागालँड	१४०.६६	१४४.०२	२.३९	१२७.६९	१३२.६३	३.८७	१३५.१४	१३९.१९	२.९९
ओडिशा	१३८.०९	१३९.६३	१.१२	१२६.८१	१३०.२२	२.६९	१३४.९४	१३६.९८	१.५१
पुडुचेरी	१३८.३१	१३९.५९	०.९२	१२९.५४	१३२.४८	२.२६	१३१.७८	१३४.२९	१.९१
पंजाब	१२७.७६	१३३.१२	४.२०	१२५.५६	१२८.७८	२.५७	१२६.७८	१३१.१७	३.४६
राजस्थान	१३४.१३	१३८.१२	२.९७	१२९.१७	१३४.००	३.७४	१३२.३७	१३६.६३	३.२२
सिक्कीम	१३९.५८	१४३.४९	२.८०	१३२.१९	१३८.५७	४.८२	१३७.१७	१४१.८७	३.४३
तामिळनाडू	१३०.६२	१३७.५०	५.२७	१३०.३९	१३६.३८	४.५९	१३०.४७	१३६.८७	४.९१
तेलंगणा	१३२.४३	१३८.३३	४.४६	१२९.७८	१३३.९८	३.२४	१३०.९८	१३५.९३	३.७८
त्रिपूरा	१३७.३७	१४१.८४	३.२६	१३२.९२	१३६.३०	२.५४	१३६.२२	१४०.४३	३.०९
उत्तरप्रदेश	१३०.४३	१३२.००	१.२०	१२८.२०	१३१.७३	२.७६	१२९.६३	१३१.९०	१.७५
उत्तराखंड	१२६.६१	१३०.२४	२.८७	१२०.५७	१२५.६९	४.२५	१२४.३६	१२८.५६	३.३८
पश्चिम बंगाल	१३१.६७	१३४.७४	२.३४	१२७.९३	१३१.७७	३.००	१२९.९१	१३३.३४	२.६४
अखिल भारत	**१३२.३७**	**१३६.६४**	**३.२३**	**१२७.७९**	**१३१.९६**	**३.२६**	**१३०.२३**	**१३४.४७**	**३.२५**

आधार : केंद्रिय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   उ.ना. - उपलब्ध नाही

टीप : प्रत्येक राज्यासाठी वस्तूसूची वेगवेगळी आहे.

परिशिष्ट ४.४

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेत मजुरांकरिता व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७)

वर्ष / महिना	शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक			
	महाराष्ट्र		अखिल भारत		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
२०००-०१	३१६	३०५	३०३	३०५	३१६	३०५	३०३	३०७
२००१-०२	३०७	३०३	३०२	३०९	३०८	३०४	३०३	३११
२००२-०३	३२२	३१७	३१२	३१९	३२२	३१७	३१३	३२१
२००३-०४	३४२	३३२	३२५	३३१	३४१	३३२	३२६	३३३
२००४-०५	३५७	३४६	३३३	३३९	३५६	३४६	३३४	३४१
२००५-०६	३६५	३६२	३४४	३५३	३६४	३६२	३४५	३५५
२००६-०७	४०२	३९४	३७६	३८०	४००	३९२	३७६	३८२
२००७-०८	४३७	४२३	४०६	४०९	४३४	४२०	४०६	४०९
२००८-०९	४८४	४६४	४५२	४५०	४८०	४६०	४५२	४५१
२००९-१०	५७४	५४०	५२२	५१३	५७१	५३५	५२३	५१३
२०१०-११	६३३	६००	५७२	५६४	६२९	५९५	५७३	५६४
२०११-१२	७०४	६७६	६०२	६११	६९७	६६८	६०३	६११
२०१२-१३	७७०	७४४	६५८	६७२	७६३	७३७	६६०	६७३
२०१३-१४	८१८	७९३	७३७	७५०	७९३	७८६	७३९	७५१
२०१४-१५	८७३	८४८	७७८	८००	८६१	८४१	७८२	८०१
२०१५-१६	९३०	८९७	८०७	८३५	९१५	८८७	८१०	८३६
२०१६-१७	९९३	९५०	८४१	८७०	९८१	९४३	८४७	८७५
२०१७-१८@	९८४	९६०	८४९	८८८	९७२	९५४	८५५	८९४
एप्रिल २०१७	९६७	९४०	८३१	८७०	९५५	९३५	८३६	८७६
मे २०१७	९६७	९४२	८३२	८७२	९५७	९३८	८३७	८७८
जून २०१७	९७२	९४८	८३८	८७७	९६०	९४३	८४४	८८४
जुलै २०१७	९७५	९५२	८४६	८८४	९६२	९४६	८५१	८९०
ऑगस्ट २०१७	१,००२	९७१	८५७	८९४	९९०	९६५	८६३	९००
सप्टेंबर २०१७	९९२	९६७	८५३	८९३	९७९	९६०	८५९	८९९
ऑक्टोबर २०१७	१,००९	९८०	८६३	९०१	९९७	९७३	८६९	९०७
नोव्हेंबर २०१७	९९७	९७५	८६६	९०५	९८२	९६७	८७१	९१०
डिसेंबर २०१७	९७७	९६३	८५७	९००	९६३	९५७	८६२	९०६

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार.

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.५

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००१)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**४६.१९**	**२.२७**	**६.४३**	**१५.२७**	**६.५८**	**२३.२६**	**१००.००**
२००५-०६	११५	११२	१२३	११८	११०	१२०	११७
२००६-०७	१२६	११६	१३०	१२६	११४	१२६	१२५
२००७-०८	१३६	१२८	१३३	१३१	११८	१३१	१३३
२००८-०९	१५३	१३८	१४४	१३७	१२२	१४१	१४५
२००९-१०	१७६	१५०	१४९	१६६	१२८	१४९	१६३
२०१०-११	१९४	१६८	१६३	२०१	१३६	१५७	१८०
२०११-१२	२०६	१९४	१८८	२२२	१५५	१६८	१९५
२०१२-१३	२३०	२२३	२१४	२३८	१७०	१८२	२१५
२०१३-१४	२५९	२४९	२३०	२५४	१८१	१९५	२३६
२०१४-१५	२८०	२८४	२४३	२७३	१९२	२१०	२५४
२०१५-१६	२९३	३०५	२४९	२८५	१९८	२१६	२६५
२०१६-१७	३०५	३२७	२४९	२९८	२०६	२२६	२७६
२०१७-१८@	३११	३५२	२५८	३०६	२१३	२३३	२८३
एप्रिल २०१७	३०१	३३९	२५४	३०३	२१०	२३०	२७७
मे २०१७	३०२	३४१	२५४	३०३	२१०	२३१	२७८
जून २०१७	३०८	३४४	२५४	३०३	२११	२३२	२८०
जुलै २०१७	३१५	३४७	२५८	३०७	२१२	२३२	२८५
ऑगस्ट २०१७	३१५	३५०	२५८	३०७	२१३	२३४	२८५
सप्टेंबर २०१७	३१२	३५७	२६०	३०७	२१४	२३५	२८५
ऑक्टोबर २०१७	३१७	३६०	२६०	३०७	२१४	२३५	२८७
नोव्हेंबर २०१७	३१९	३६२	२६२	३०७	२१५	२३६	२८८
डिसेंबर २०१७	३१४	३६४	२६४	३०७	२१६	२३६	२८६

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार.   @ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.६

महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००१) (केंद्रिय केंद्रे)

वर्ष / महिना	मुंबई		सोलापूर		नागपूर		पुणे		नाशिक	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
भारांक	**४८.९**	**१००.००**	**५४.७**	**१००.००**	**४३.१**	**१००.००**	**३९.८**	**१००.००**	**४१.४**	**१००.००**
२००५-०६	११५	११८	११३	११५	११५	११९	१२०	११९	११९	११८
२००६-०७	१२६	१२८	१२६	१२७	१३३	१३४	१३४	१३०	१३१	१२६
२००७-०८	१३६	१३६	१४९	१४२	१४६	१४२	१४५	१३८	१४०	१३२
२००८-०९	१५१	१४८	१५९	१५१	१६६	१५५	१६०	१५०	१५५	१४२
२००९-१०	१७३	१६३	१७६	१६६	१९२	१८३	१८३	१६७	१८३	१६५
२०१०-११	१९१	१७८	१८९	१८२	२०५	२०७	२०३	१८५	२०२	१८६
२०११-१२	२०८	१९६	२१४	२०४	२१६	२२४	२२६	२०४	२१६	२०८
२०१२-१३	२३२	२१८	२२८	२२०	२४४	२४६	२४७	२२१	२३३	२२८
२०१३-१४	२६०	२४२	२६०	२४६	२८०	२६८	२८०	२४२	२५८	२४४
२०१४-१५	२८४	२६२	२८३	२६५	२९४	२८१	२९९	२५७	२८०	२६१
२०१५-१६	३०६	२८०	३०६	२८४	३१७	२९८	३१६	२६९	२८९	२७४
२०१६-१७	३१२	२८६	३१६	२९४	३२५	३०८	३३१	२७७	३०३	२८७
२०१७-१८@	३१७	२९२	३१३	२९५	३२८	३१४	३२४	२७६	३०४	२९३
एप्रिल २०१७	३०५	२८५	३०३	२८८	३१२	३०६	३२३	२७३	२९४	२८७
मे २०१७	३०९	२८७	३०६	२९०	३१८	३०८	३२१	२७२	३०३	२९१
जून २०१७	३१६	२९०	३१५	२९५	३२५	३१२	३२५	२७४	३०३	२९१
जुलै २०१७	३१९	२९३	३१५	२९६	३३७	३१८	३२४	२७६	३०६	२९३
ऑगस्ट २०१७	३२१	२९४	३१५	२९६	३३४	३१८	३२३	२७७	३०६	२९४
सप्टेंबर २०१७	३१८	२९३	३१०	२९५	३३४	३१८	३२२	२७६	३०७	२९५
ऑक्टोबर २०१७	३२२	२९५	३१३	२९६	३३३	३१७	३२६	२७८	३०६	२९५
नोव्हेंबर २०१७	३२२	२९५	३२२	३०१	३३१	३१७	३२६	२७९	३०७	२९५
डिसेंबर २०१७	३१९	२९३	३१७	२९८	३२९	३१६	३२७	२७९	३०६	२९५

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.७

महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००१) (राज्य केंद्रे)

वर्ष / महिना	अकोला		कोल्हापूर		जळगाव		नांदेड		औरंगाबाद	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
भारांक	**४५.८८**	**१००.००**	**४८.२२**	**१००.००**	**४७.७६**	**१००.००**	**४९.०५**	**१००.००**	**४०.७९**	**१००.००**
२००८-०९	१३४	१४४	१५०	१४९	१५१	१५०	१५३	१५४	१४८	१५०
२००९-१०	१५६	१६१	१६९	१६४	१७२	१६७	१६९	१७४	१७१	१६४
२०१०-११	१७०	१७५	१९१	१८४	१९५	१८६	१८७	२००	१८८	१८३
२०११-१२	१८३	१८८	२१७	२०७	२१८	२०६	२१५	२२७	२१२	२०६
२०१२-१३	२१०	२१६	२३६	२२६	२४१	२३०	२३२	२५१	२३९	२३४
२०१३-१४	२३१	२३८	२५८	२४५	२६२	२५१	२६१	२७५	२६६	२५८
२०१४-१५	२२०	२४३	२६२	२५५	२६६	२६१	२७०	२८९	२७६	२७३
२०१५-१६	२५०	२६२	२७६	२७०	२७८	२७२	३०४	३१४	२९६	२९२
२०१६-१७	२६७	२८२	२८८	२८१	२८६	२८५	३१८	३३१	३०३	३०८
२०१७-१८@*	२७७	३०९	२८७	२९६	२८४	३०२	३०९	३४३	२९५	३२३
एप्रिल २०१७	२६३	२९४	२८१	२८५	२७६	२९०	३०४	३३६	२८४	३१२
मे २०१७	२७०	२९७	२८४	२८८	२७८	२९२	३०५	३३७	२८८	३१५
जून २०१७	२७५	३००	२८८	२८८	२८२	२९३	३०८	३३८	२९३	३१६
जुलै २०१७	२८१	३०९	२८३	२९५	२८०	३०१	३०६	३४२	२९४	३२३
ऑगस्ट २०१७	२८१	३१३	२८५	२९७	२८६	३०५	३११	३४५	२९८	३२५
सप्टेंबर २०१७	२८२	३१४	२८६	२९९	२८६	३०७	३११	३४५	२९६	३२६
ऑक्टोबर २०१७	२८३	३१८	२९७	३०५	२९१	३१०	३१५	३४९	३०४	३३०
नोव्हेंबर २०१७	२८४	३२०	२९३	३०५	२९१	३१३	३१५	३५०	३०१	३३१
डिसेंबर २०१७*	२७८	३१८	२८५	३०१	२८३	३०९	३०६	३४६	२९४	३२८

आधार - कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई   * अस्थायी   @ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.८

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०११-१२)

वर्ष/ महिना (१)	प्राथमिक वस्तू (२)	इंधन व वीज (३)	निर्मित वस्तू (४)	सर्व वस्तू (५)
भारांक	**२०.१२**	**१४.९१**	**६४.९७**	**१००.००**
२००५-०६	१०४.३	११३.६	१०२.४	१०४.५
२००६-०७	११४.३	१२०.९	१०८.२	१११.४
२००७-०८	१२३.९	१२१.०	११३.४	११६.६
२००८-०९	१३७.५	१३५.०	१२०.४	१२६.०
२००९-१०	१५४.९	१३२.१	१२३.१	१३०.८
२०१०-११	१८२.४	१४८.३	१३०.१	१४३.३
२०११-१२	२००.३	१६९.०	१३९.५	१५६.१
२०१२-१३	२२०.०	१८६.५	१४७.१	१६७.६
२०१३-१४	२४१.६	२०५.४	१५१.५	१७७.६
२०१४-१५	२४८.८	२०३.५	१५५.१	१८१.२
२०१५-१६	२४९.६	१७९.८	१५३.४	१७६.७
२०१६-१७	१२८.९	८६.३	११०.७	१११.६
२०१७-१८@*	१३१.३	९१.८	११३.२	११४.५
एप्रिल २०१७	१२७.४	९१.७	११२.६	११३.२
मे २०१७	१२६.६	९०.९	११२.६	११२.९
जून २०१७	१२६.५	८९.६	११२.६	११२.७
जुलै २०१७	१३२.६	८८.४	११२.६	११३.९
ऑगस्ट २०१७	१३५.३	८९.१	११२.८	११४.८
सप्टेंबर २०१७	१३१.५	९१.९	११३.७	११४.९
ऑक्टोबर २०१७	१३३.९	९३.८	११३.७	११५.६
नोव्हेंबर २०१७	१३६.०	९४.६	११४.०	११६.४
डिसेंबर २०१७*	१३१.७	९६.५	११४.०	११५.७

आधार - आर्थिक सल्लागारांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार * अस्थायी @ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.९

महत्त्वाच्या किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर

वर्ष / महिना	चलनवाढीचे दर			
	अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक #	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक +	शेत मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक +	ग्रामीण मजुरांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांक +
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
२०००-०१	७.१३	३.८२	(-) ०.३३	०.०३
२००१-०२	३.६२	४.३१	१.०९	१.३३
२००२-०३	३.३८	३.९८	३.१६	३.१३
२००३-०४	५.४९	३.८५	३.९०	३.७९
२००४-०५	६.४८	३.८३	२.६०	२.५८
२००५-०६	४.४७	४.४१	३.८५	३.८५
२००६-०७	६.५९	६.८३	७.८५	७.५२
२००७-०८	४.७४	६.४०	७.४५	७.१८
२००८-०९	८.०५	९.०९	१०.२३	१०.१९
२००९-१०	३.८०	१२.३७	१३.९१	१३.७६
२०१०-११	९.५६	१०.४५	१०.००	१०.०१
२०११-१२	८.९४	८.३९	८.१९	८.३५
२०१२-१३	७.३६	१०.४४	१०.०३	१०.१९
२०१३-१४	५.९८	९.६८	११.७४	११.४७
२०१४-१५	२.००	७.८६	६.६४	६.८८
२०१५-१६	(-) २.४९	५.६५	४.४३	४.६४
२०१६-१७	१.७३	४.१२	४.१८	४.२४
२०१७-१८@	२.९५*	२.५३	२.०८	२.१८
एप्रिल २०१७	३.८५	२.२१	२.५९	२.५८
मे २०१७	२.२६	१.०९	१.४०	१.३९
जून २०१७	०.९०	१.०८	०.९२	१.१४
जुलै २०१७	१.८८	१.७९	०.८०	१.०२
ऑगस्ट २०१७	३.२४	२.५२	२.०५	२.१६
सप्टेंबर २०१७	३.१४	२.८९	२.२९	२.५१
ऑक्टोबर २०१७	३.६८	३.२४	२.८५	२.९५
नोव्हेंबर २०१७	४.०२	३.९७	३.०८	३.०६
डिसेंबर २०१७	३.५८*	४.००	२.७४	२.८४

आधार - # आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार   * अस्थायी   @ ९ महिन्यांची सरासरी

+ श्रम केंद्र, सिमला, भारत सरकार.

टीप - चलनवाढ दर = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.१०

जिल्हावार शिधापत्रिकांची संख्या (३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी)

जिल्हा	पिवळी		केशरी		अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण शिधापत्रिका
	दारिद्र्य रेषेखालील	अंत्योदय अन्न योजना	प्राधान्य कुटुंब शिक्का	बिगर प्राधान्य कुटुंब			
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
मुंबई / ठाणे शिधावाटप क्षेत्र	२४,४२९	२१,१८८	१८,५६,४७९	१३,६८,१६३	६,४८९	८,८७,९४६	४१,६४,६९४
ठाणे	५६,४८९	४६,५२२	३५,९६६	६३,६९७	३९	७,९५२	२,१०,६६५
पालघर	१,००,९०९	९६,२२६	१,८४,१४७	२,५६,४१२	१,२००	३८,७३५	६,७७,६२९
रायगड	९९,०३५	७९,५००	२,१३,००९	२,१७,९७९	१,५३१	१,०८,११९	७,१९,१७३
रत्नागिरी	७२,४०६	४२,९२५	१,६२,९४३	१,०८,८४१	८२४	७२,०७१	४,६०,०१०
सिंधुदुर्ग	४६,२१९	२३,६६८	१,००,५०५	४२,२८५	१५३	२२,७२३	२,३५,५५३
नाशिक	३,३१,५२०	१,७९,६५१	२,७७,८७६	४,१७,२५६	६८५	८५,१६९	१२,९२,१५७
धुळे	१,४२,९११	७६,९७६	१,११,६५४	१,०४,६७९	१,६८६	११,६४८	४,४९,५५४
नंदुरबार	१,०४,३५४	१,०६,४८८	४२,७०७	६९,६७२	१,०८२	७,२७९	३,३१,५८२
जळगाव	२,१५,४७७	१,३७,५४२	४,६४,९६७	२,९२,४४०	१,९९४	७३,०६२	११,८५,४८२
अहमदनगर	२,५४,४५२	९३,७६७	३,६०,३९७	३,२३,३६८	२,६९१	५२,९३२	१०,८७,६०७
पुणे	१,३५,७२६	६३,९२६	६,८४,४१६	५,६४,४५१	५६२	१,९८,३८८	१६,४७,४६९
सातारा	१,२०,२१४	३२,८८०	२,८१,३८९	२,२३,३३०	८४९	५८,८७५	७,१७,५३७
सांगली	६६,७१८	३३,४७९	२,९६,७२३	२,१९,७११	८५६	७६,९०६	६,९४,३९३
सोलापूर	३,८०,००३	१,०६,५२६	२,६१,१३८	२,८६,९०३	८४७	८५,३३९	११,२०,७५६
कोल्हापुर	१,४५,६९७	५५,६५३	३,५२,५००	३,०८,८२१	१०७	९२,८८९	९,५५,६६७
औरंगाबाद	१,७७,३६६	६९,४३९	३,६७,२२८	३,२८,५९७	२,०९९	११,८३०	९,५६,५५९
जालना	१,१३,६६४	४३,१०१	१,३०,७३६	६२,६८४	२,११५	२,२६१	३,५४,५६१
परभणी	८४,८७४	४४,६८८	१,८५,३२३	६३,४९६	१,९७१	२,७४८	३,८३,१००
हिंगोली	५५,४११	३२,८१५	९१,५९४	६६,१५६	९८४	२,४५५	२,४९,४१५
बीड	२,३३,५२३	४३,०३१	१,७२,४४२	१,८२,३९०	२,८८०	१४,७३१	६,४८,९९७
नांदेड	१,४२,४८४	८०,५५६	२,५९,४९०	१,७५,६२९	२,०२५	१०,५७३	६,७०,७५७
उस्मानाबाद	१,१६,२५४	३७,८३४	१,९३,९६१	८१,६८८	५०२	११,६९०	४,४१,९२९
लातूर	८६,२३३	४१,४५४	१,७९,०५४	१,१५,५३०	१,६६२	१८,८९१	४,४२,८२४
बुलढाणा	१,४१,१४४	६६,६९९	२,४७,७८५	७६,६९२	२,५७३	२१,५५४	५,५६,४४७
अकोला	१,८०,५९७	४४,४८८	१,३७,८०९	९५,५६०	८८२	२०,७०७	४,८०,०४३
वाशिम	७५,३१३	४१,१३८	१,४४,६९५	२०,१२८	०	१३,६८४	२,९४,९५८
अमरावती	१,७२,७६८	१,२२,०३१	२,७३,२५४	६५,०१२	०	२३,४६६	६,५६,५३१
यवतमाळ	१,४७,५८५	१,२९,९२२	३,८४,२३९	१,०३,१८९	३,४४६	१९,१७१	७,८७,५५२
वर्धा	४७,५१४	४४,८०८	१,५०,५३४	६९,४९०	१,४५१	११,३५५	३,२५,१५२
नागपूर	१,२९,९२७	१,०८,५६९	३,६६,६४१	३,८४,५४४	२,१४९	७४,७५२	१०,६६,५८२
भंडारा	७७,००९	६४,३४५	६१,३१२	४२,५७०	२८५	१९,६३५	२,६५,१५६
गोंदिया	९६,९०५	७७,१८१	३३,२४२	७७,०८३	८९०	८,२०६	२,९३,५०७
चंद्रपुर	१,०२,३०१	१,३३,२५४	१,०२,१०८	२,११,०९७	०	३८,७९६	५,८७,५५६
गडचिरोली	३७,८०४	९२,६८४	५८,७७९	२७,९२४	०	६,८६६	२,२४,०५७
महाराष्ट्र राज्य	**४५,१५,२३५**	**२५,१४,९५४**	**९२,२७,०४२**	**७१,१७,४६७**	**४७,५०९**	**२२,१३,४०४**	**२,५६,३५,६११**

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.११

अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना वाटप केलेला तांदूळ व गहू

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (२) + (३)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (५) + (६)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
२००१-०२ (एकूण)	०.०२	५.१६	५.१८	०.०५	८.४८	८.५३
पैकी, लसाविव्य	०.०२	५.००	५.०२	०.०४	८.२७	८.३१
२००९-१० (एकूण)	०.६७	१४.०१	१४.६८	२.५०	१८.३७	२०.८७
पैकी, लसाविव्य	०.१५	१२.३५	१२.५०	०.०७	१३.०७	१३.१४
२०१२-१३ (एकूण)	१.०१	१५.५३	१६.५४	१.८५	२०.२८	२२.१३
पैकी, लसाविव्य	०.१४	१३.३५	१३.४९	०.०६	१४.१६	१४.२२
२०१३-१४ (एकूण)	१.६८	१५.९२	१७.६०	१.९५	१८.५१	२०.४६
पैकी , लसाविव्य/राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	०.४८	१२.३४	१२.८२	०.५५	१३.५८	१४.१३
२०१४-१५ (एकूण)	२.१३	१७.९२	२०.०५	२.९३	२२.७२	२५.६५
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.८३	१६.७७	१८.६०	२.६०	२१.२२	२३.८२
२०१५-१६ (एकूण)	२.२८	१९.१५	२१.४३	२.९२	२२.१७	२५.०९
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.२८	१८.३४	२०.६२	२.९२	२०.९१	२३.८३
२०१६-१७ (एकूण)	२.०२	१८.१३	२०.१५	३.०१	२३.०७	२६.०८
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.०२	१६.९२	१८.९४	३.०१	२१.१५	२४.१६
२०१७-१८ (एकूण)+	१.५७	१३.३९	१४.९६	१.९९	१४.६६	१६.६५
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.५७	१२.४८	१४.०५	१.९९	१३.२७	१५.२६

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर पर्यंत

टीप - १. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (लसाविव्य) अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे.

२. फेब्रुवारी , २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.

परिशिष्ट ४.१२

भारत सरकारकडून राज्याला मिळालेले नियतन

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ	गहू
(१)	(२)	(३)
२००१-०२ (एकूण)	९.२३	१७.१३
पैकी, लसाविव्य	६.५५	१२.१६
२००९-१० (एकूण)	१७.४१	२९.१४
पैकी, लसाविव्य	१३.३४	१४.१०
२०१२-१३ (एकूण)	२०.७४	३१.४५
पैकी, लसाविव्य	१५.५१	१६.५४
२०१३-१४ (एकूण)	२१.९६	२५.१९
पैकी , लसाविव्य / राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१४.४१	१५.९६
२०१४-१५ (एकूण)	२१.५७	२७.४७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१९.७८	२५.२८
२०१५-१६ (एकूण)	२१.३०	२७.३७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.३०	२५.८८
२०१६-१७ (एकूण)	२१.५६	२८.००
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१७-१८ (एकूण)+	१६.३९	२१.२९
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१५.१६	१९.३३

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर पर्यंत

टीप - १. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (लसाविव्य) अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे.

२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.

परिशिष्ट ४.१३

जिल्हावार उपलब्ध गोदामांची संख्या, क्षमता व रास्त भाव दुकानांची संख्या

जिल्हा	उपलब्ध गोदामे (जून, २०१७ पर्यंत)		रास्त भाव दुकानांची संख्या (डिसेंबर, २०१७ पर्यंत)
	संख्या	क्षमता (मे.टन)	
(१)	(२)	(३)	(४)
मुंबई	९	७,८०६	३,५९८
ठाणे	१५	७,५००	५१३
पालघर	२०	८,६५०	८५८
रायगड	२९	२५,०७५	१,२४४
रत्नागिरी	३०	१६,३८०	८२५
सिंधुदुर्ग	२०	९,६७०	३८२
नाशिक	३०	१६,३५०	२,६०९
धुळे	२३	१४,२९०	९८५
नंदुरबार	२६	१३,०००	१,०६१
जळगाव	४०	२७,८८०	१,९२९
अहमदनगर	४५	३८,३५०	१,६९१
पुणे	४२	४२,४१०	२,९९०
सातारा	३७	२२,३४०	१,५९५
सांगली	३०	१९,९३०	१,३५६
सोलापूर	४४	४४,३७४	१,८७१
कोल्हापुर	२२	१७,५५०	१,५७२
औरंगाबाद	२२	२३,४७६	१,८००
जालना	११	१६,९००	१,२८०
परभणी	२२	१०,७००	१,१८७
हिंगोली	१३	११,२६०	७९५
बीड	३३	२७,२८०	१,९७९
नांदेड	४५	२३,२४०	१,९८८
उस्मानाबाद	२६	१५,९००	१,०७४
लातूर	२२	१७,५३०	१,३५०
बुलढाणा	३५	१३,६७०	१,५३७
अकोला	३०	१७,१००	१,०६०
वाशिम	२०	११,१२०	७७४
अमरावती	४०	२३,०४०	१,९१४
यवतमाळ	३५	१९,९६०	२,०५०
वर्धा	१५	९,२८५	८४२
नागपूर	४७	३०,३३८	१,९५५
भंडारा	१६	९,६३०	८९१
गोंदिया	११	१०,०५०	९९८
चंद्रपुर	३०	१७,४९०	१,५२४
गडचिरोली	३०	१९,१००	१,१९६
महाराष्ट्र राज्य	**९६५**	**६,५८,६२४**	**५१,२७३**

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१४

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१६-१७ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वाटप

(मे.टन)

जिल्हा	नियतन			उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	३,८९९	४,१९७	८,०९६	३,३६८	३,६९२	७,०६०
ठाणे	१४,१०३	५,६३५	१९,७३८	१३,७५५	५,२८१	१९,०३६
पालघर	२९,३४०	११,७३६	४१,०७६	२८,९०३	११,६१०	४०,५१३
रायगड	२४,२६०	९,६९५	३३,९५५	२३,७२३	९,३२१	३३,०४४
रत्नागिरी	१३,१३४	५,२४९	१८,३८३	१२,४५६	५,०५६	१७,५१२
सिंधुदुर्ग	७,२१४	२,८८१	१०,०९५	६,८५३	२,५४४	९,३९७
कोकण विभाग	**९१,९५०**	**३९,३९३**	**१,३१,३४३**	**८९,०५८**	**३७,५०४**	**१,२६,५६२**
नाशिक	२८,७२४	४७,१७२	७५,८९६	२७,०९१	४४,१६९	७१,२६०
धुळे	१२,१४३	१९,९५९	३२,१०२	१२,१२२	१९,७७७	३१,८९९
नंदुरबार	३१,२६५	१३,२९४	४४,५५९	३१,१३९	१३,०७६	४४,२१५
जळगाव	२१,७७६	३५,७८६	५७,५६२	२१,७७६	३५,९०९	५७,६८५
अहमदनगर	१४,८७१	२४,४३८	३९,३०९	१४,७५५	२३,७४०	३८,४९५
नाशिक विभाग	**१,०८,७७९**	**१,४०,६४९**	**२,४९,४२८**	**१,०६,८८३**	**१,३६,६७१**	**२,४३,५५४**
पुणे ग्रामीण	९,०५१	१४,७१५	२३,७६६	८,१४७	१३,१०२	२१,२४९
पुणे शहर	२,४८०	३,९६४	६,४४४	१,७५६	२,८४२	४,५९८
सातारा	५,७३६	९,३१९	१५,०५५	५,३३४	८,२३२	१३,५६६
सांगली	५,८५७	९,५०७	१५,३६४	५,३१२	८,६१०	१३,९२२
सोलापुर ग्रामीण	१२,४४९	२०,२४२	३२,६९१	११,५११	१७,९५७	२९,४६८
सोलापुर शहर	१,१४३	१,८७२	३,०१५	१,००१	१,६९५	२,६९६
कोल्हापुर	१०,४६४	१६,०३८	२६,५०२	९,३९४	१४,५५८	२३,९५२
पुणे विभाग	**४७,१८०**	**७५,६५७**	**१,२२,८३७**	**४२,४५५**	**६६,९९६**	**१,०९,४५१**
औरंगाबाद	११,८२०	१९,२३४	३१,०५४	१०,९९१	१७,८१७	२८,८०८
जालना	६,८७०	११,१८१	१८,०५१	६,८०४	११,०६४	१७,८६८
परभणी	७,२०१	११,७१४	१८,९१५	६,८१०	११,०५८	१७,८६८
हिंगोली	५,१५५	८,३९१	१३,५४६	५,१५४	८,३८२	१३,५३६
बीड	६,८९३	११,२१८	१८,१११	७,०२६	११,३८७	१८,४१४
नांदेड	१३,१४८	२१,३८२	३४,५३०	११,७५८	१९,२२६	३०,९८४
उस्मानाबाद	६,२६४	१०,१८९	१६,४५३	६,०९१	९,३७४	१५,४६५
लातुर	६,६१७	१०,७५३	१७,३७०	५,९१९	९,७९९	१५,७१८
औरंगाबाद विभाग	**६३,९६८**	**१,०४,०६२**	**१,६८,०३०**	**६०,५५३**	**९८,१०७**	**१,५८,६६०**
अमरावती	२२,४७०	२९,४०१	५१,८७१	२१,५९४	२६,५४०	४८,१३४
अकोला	८,५२४	१०,८५१	१९,३७५	७,९३९	९,८५१	१७,७९०
वाशिम	७,५७६	९,९०६	१७,४८२	७,५७६	१०,३११	१७,८८७
बुलढाणा	१२,०००	१५,६९६	२७,६९६	१२,०००	१५,६९६	२७,६९६
यवतमाळ	२०,८१६	२७,२१३	४८,०२९	२०,३११	२६,३८८	४६,६९९
अमरावती विभाग	**७१,३८६**	**९३,०६७**	**१,६४,४५३**	**६९,४२०**	**८८,७८६**	**१,५८,२०६**
नागपुर ग्रामीण	१२,७०३	१६,६०२	२९,३०५	१२,७०३	१६,६०२	२९,३०५
नागपुर शहर	६,३२९	८,२७८	१४,६०७	६,३२९	८,२७८	१४,६०७
वर्धा	८,०५३	१०,५२८	१८,५८१	८,०५३	१०,५२८	१८,५८१
भंडारा	१९,२९७	७,७११	२७,००८	१९,२८८	७,६३७	२६,९२५
गोंदिया	२३,००४	९,१९५	३२,१९९	२३,००४	९,१९५	३२,१९९
चंद्रपुर	२४,१८७	३१,६१६	५५,८०३	२३,१९८	३१,६१६	५४,८१४
गडचिरोली	२७,५४०	११,०१४	३८,५५४	२६,३०५	१०,१७४	३६,४७९
नागपुर विभाग	**१,२१,११३**	**९४,९४४**	**२,१६,०५७**	**१,१८,८८०**	**९४,०३०**	**२,१२,९१०**
महाराष्ट्र राज्य	**५,०४,३७६**	**५,४७,७७२**	**१०,५२,१४८**	**४,८७,२४९**	**५,२२,०९४**	**१०,०९,३४२**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१४ (पुढे चालू)

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१६-१७ करीता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वाटप

(मे.टन)

जिल्हा	रास्तभाव दुकानांना वाटप		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	३,३५३	३,७०७	७,०६०
ठाणे	१३,६९३	५,४४८	१९,१४०
पालघर	२७,९०२	११,१४१	३९,०४३
रायगड	२३,७२४	९,२३०	३२,९५४
रत्नागिरी	१२,६६२	५,०५३	१७,७१५
सिंधुदुर्ग	६,९१३	२,७६८	९,६८०
कोकण विभाग	**८८,२४६**	**३७,३४६**	**१,२५,५९२**
नाशिक	२७,०८७	४४,०६७	७१,१५४
धुळे	११,९४२	१९,६२१	३१,५६३
नंदुरबार	३०,२६३	१२,१३८	४२,४०१
जळगाव	२१,६८७	३६,१३१	५७,८१८
अहमदनगर	१४,७५५	२३,७४०	३८,४९६
नाशिक विभाग	**१,०५,७३५**	**१,३५,६९७**	**२,४१,४३१**
पुणे ग्रामीण	८,१४७	१३,१०२	२१,२४९
पुणे शहर	१,७५६	२,८४२	४,५९८
सातारा	५,५२१	८,९१०	१४,४३१
सांगली	५,११०	८,३६९	१३,४७९
सोलापुर ग्रामीण	१२,०७०	१९,६०५	३१,६७५
सोलापुर शहर	१,०९८	१,७९२	२,८९०
कोल्हापुर	८,९५९	१४,४९६	२३,४५५
पुणे विभाग	**४२,६६१**	**६९,११६**	**१,११,७७७**
औरंगाबाद	१०,६३९	१७,२९९	२७,९३८
जालना	६,८५०	११,१५८	१८,००८
परभणी	६,७६१	१०,८७१	१७,६३२
हिंगोली	५,१२३	८,२६४	१३,३८७
बीड	६,९८२	११,३११	१८,२९३
नांदेड	११,३८२	१८,५४७	२९,९२९
उस्मानाबाद	६,४८२	९,७३७	१६,२१९
लातुर	६,४१९	१०,४२४	१६,८४३
औरंगाबाद विभाग	**६०,६३८**	**९७,६१०**	**१,५८,२४८**
अमरावती	२०,४२३	२६,६०७	४७,०३०
अकोला	७,८५४	९,५१९	१७,३७३
वाशिम	७,४११	९,६२८	१७,०३९
बुलढाणा	११,५५७	१५,८३८	२७,३९५
यवतमाळ	१९,९३४	२६,२११	४६,१४५
अमरावती विभाग	**६७,१७९**	**८७,८०२**	**१,५४,९८२**
नागपुर ग्रामीण	१२,३२१	१६,१०८	२८,४२८
नागपुर शहर	६,२३३	८,१८८	१४,४२१
वर्धा	७,८९३	१०,३२३	१८,२१६
भंडारा	१९,२८३	७,६३१	२६,९१४
गोंदिया	२२,७९३	९,१५४	३१,९४७
चंद्रपुर	२३,१५८	३१,५७७	५४,७३५
गडचिरोली	२६,८९७	१०,७७२	३७,६६९
नागपुर विभाग	**१,१८,५७७**	**९३,७५३**	**२,१२,३३०**
महाराष्ट्र राज्य	**४,८३,०३६**	**५,२१,३२४**	**१०,०४,३६०**

आधार - अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१५

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१७-१८ करीता अन्नधान्याचे डिसेंबर पर्यंत नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वाटप

(मे.टन)

जिल्हा	नियतन			उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	२,३७०	३,७०२	६,०७२	२,३५७	३,६०८	५,९६५
ठाणे	१०,५६६	४,२३०	१४,७९६	८,५३०	४,१३३	१२,६६३
पालघर	२१,५९१	८,६३१	३०,२२२	२१,१४३	८,५८१	२९,७२४
रायगड	१८,२०७	७,२८१	२५,४८८	१७,६४४	७,००३	२४,६४६
रत्नागिरी	९,६८४	३,८७०	१३,५५४	९,३६१	३,८७०	१३,२३१
सिंधुदुर्ग	५,४९९	२,१९६	७,६९५	५,११०	२,०२०	७,१३०
कोकण विभाग	**६७,९१७**	**२९,९१०**	**९७,८२७**	**६४,१४४**	**२९,२१५**	**९३,३५९**
नाशिक	१७,९१३	३९,०८४	५६,९९७	१६,११५	३५,१९०	५१,३०५
धुळे	७,६२३	१६,६२३	२४,२४६	७,२८९	१६,०१५	२३,३०४
नंदुरबार	२१,७२६	११,६८७	३३,४१३	२०,८५९	११,२८१	३२,१४०
जळगाव	१३,६२०	२९,४३९	४३,०५९	१३,५५२	२८,९४५	४२,४९७
अहमदनगर	९,३२१	२०,३२८	२९,६४९	९,०३६	१९,२५६	२८,२९१
नाशिक विभाग	**७०,२०३**	**१,१७,१६१**	**१,८७,३६४**	**६६,८५१**	**१,१०,६८७**	**१,७७,५३७**
पुणे ग्रामीण	५,३५२	११,६७९	१७,०३१	५,०४८	१०,९६१	१६,००९
पुणे शहर	१,२४५	२,७२४	३,९६९	८६६	१,९९०	२,८५६
सातारा	३,२०७	६,९९६	१०,२०३	३,२३९	६,९६४	१०,२०३
सांगली	३,३२१	७,२४२	१०,५६३	३,१६४	७,१२०	१०,२८४
सोलापुर ग्रामीण	७,२६०	१५,८५२	२३,११२	६,९८९	१४,६५५	२१,६४४
सोलापुर शहर	७६२	१,६६५	२,४२७	६९९	१,४२७	२,१२६
कोल्हापुर	५,६३४	१२,३०३	१७,९३७	४,९७६	१२,०३६	१७,०१२
पुणे विभाग	**२६,७८१**	**५८,४६१**	**८५,२४२**	**२४,९८१**	**५५,१५३**	**८०,१३४**
औरंगाबाद	६,९७२	१४,९२१	२१,८९३	६,३२६	१३,८०१	२०,१२७
जालना	४,३५६	९,४९५	१३,८५१	४,२९३	९,४९१	१३,७८४
परभणी	४,५१२	९,८४६	१४,३५८	४,०९९	८,७३९	१२,८३८
हिंगोली	३,२४६	७,०८६	१०,३३२	२,८५८	५,७११	८,५६९
बीड	४,१९४	९,०३८	१३,२३२	३,९४३	८,४५६	१२,३९९
नांदेड	८,१८७	१७,८७४	२६,०६१	७,९४८	१७,२९५	२५,२४३
उस्मानाबाद	३,९१८	८,५४१	१२,४५९	३,३३८	७,२४१	१०,५७९
लातुर	४,१५२	९,०६३	१३,२१५	३,८९२	८,७८५	१२,६७७
औरंगाबाद विभाग	**३९,५३७**	**८५,८६४**	**१,२५,४०१**	**३६,६९८**	**७९,५१८**	**१,१६,२१६**
अमरावती	१६,०९५	२२,२४६	३८,३४१	१३,८०१	२०,६९६	३४,४९७
अकोला	५,९२२	७,७५९	१३,६८१	४,४८६	६,९७१	११,४५७
वाशिम	५,५५६	७,६९२	१३,२४८	५,४८४	७,५७६	१३,०६०
बुलढाणा	८,७७८	१२,१६५	२०,९४३	७,५४२	१२,१६५	१९,७०७
यवतमाळ	१७,२२३	२३,८७१	४१,०९४	१६,४५४	२०,८१४	३७,२६८
अमरावती विभाग	**५३,५७४**	**७३,७३३**	**१,२७,३०७**	**४७,७६७**	**६८,२२२**	**१,१५,९८९**
नागपुर ग्रामीण	९,४७७	१२,६३२	२२,१०९	८,४८५	१२,६१७	२१,१०२
नागपुर शहर	५,२९२	७,०५६	१२,३४८	४,६७३	६,००६	१०,६७९
वर्धा	६,०४८	८,०६४	१४,११२	६,०४८	७,७६१	१३,८०९
भंडारा	१४,५३५	५,८१४	२०,३४९	१४,५३५	५,७७८	२०,३१३
गोंदिया	१७,३७०	६,९४८	२४,३१८	१५,९६५	६,६३९	२२,६०४
चंद्रपुर	१८,१३५	२४,१८३	४२,३१८	१७,५४५	२३,८०९	४१,३५४
गडचिरोली	२०,७७२	८,३०७	२९,०७९	१९,८११	८,३०७	२८,११८
नागपुर विभाग	**९१,६२९**	**७३,००४**	**१,६४,६३३**	**८७,०६२**	**७०,९१७**	**१,५७,९७९**
महाराष्ट्र राज्य	**३,४९,६४१**	**४,३८,१३४**	**७,८७,७७५**	**३,२७,५०३**	**४,१३,७११**	**७,४१,२१४**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१५ (पुढे चालू)
अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत सन २०१७-१८ करीता अन्नधान्याचे डिसेंबर पर्यंत नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वाटप

(मे.टन)

जिल्हा	रास्तभाव दुकानांना वाटप		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	२,३३८	३,३८०	५,७१८
ठाणे	१०,१३०	३,७५३	१३,८८३
पालघर	२०,३६१	७,४६४	२७,८२५
रायगड	१७,११६	६,२५८	२३,३७३
रत्नागिरी	८,९६७	३,३५३	१२,३२०
सिंधुदुर्ग	४,८८१	१,८९८	६,७७९
कोकण विभाग	**६३,७९२**	**२६,१०६**	**८९,८९८**
नाशिक	१७,१३७	३०,४७२	४७,६०९
धुळे	७,४९२	१४,१५४	२१,६४६
नंदुरबार	१७,८३१	९,४३०	२७,२६१
जळगाव	१३,७८३	२५,०६७	३८,८५०
अहमदनगर	७,३६५	१५,३३६	२२,७००
नाशिक विभाग	**६३,६०८**	**९४,४५९**	**१,५८,०६७**
पुणे ग्रामीण	५,०७०	९,६५६	१४,७२६
पुणे शहर	९३२	१,८६३	२,७९५
सातारा	३,४२६	६,३२४	९,७५०
सांगली	३,३६८	६,४८३	९,८५१
सोलापुर ग्रामीण	६,७१४	१२,६८६	१९,४००
सोलापुर शहर	६७७	१,३६२	२,०३९
कोल्हापुर	५,८७२	१०,९६१	१६,८३३
पुणे विभाग	**२६,०५९**	**४९,३३५**	**७५,३९४**
औरंगाबाद	६,२३०	११,१३४	१७,३६४
जालना	४,२८२	८,०९५	१२,३७७
परभणी	४,०१०	७,१९४	११,२०४
हिंगोली	३,१४१	६,०६९	९,२१०
बीड	३,७२३	६,९६०	१०,६८३
नांदेड	७,९९७	१४,७५३	२२,७५०
उस्मानाबाद	३,९०८	५,८००	९,७०८
लातुर	३७४७	७,६०४	११,३५१
औरंगाबाद विभाग	**३७,०३८**	**६७,६०८**	**१,०४,६४६**
अमरावती	१५,४४२	१७,१०७	३२,५४९
अकोला	५,०६९	५,११३	१०,१८२
वाशिम	५,६३९	६,६३३	१२,२७२
बुलढाणा	८,६२५	९,८६४	१८,४८९
यवतमाळ	१७,०८४	१८,२०७	३५,२९१
अमरावती विभाग	**५१,८५९**	**५६,९२४**	**१,०८,७८३**
नागपुर ग्रामीण	९,५४०	११,२१९	२०,७५९
नागपुर शहर	५,०९३	५,८२३	१०,९१६
वर्धा	५,८६१	६,६८७	१२,५४८
भंडारा	१३,३७९	५,१६८	१८,५४७
गोंदिया	१५,६६९	६,१२६	२१,७९५
चंद्रपुर	१७,२०९	१९,४२२	३६,६३१
गडचिरोली	१८,४४६	७,०७८	२५,५२५
नागपुर विभाग	**८५,१९८**	**६१,५२३**	**१,४६,७२१**
महाराष्ट्र राज्य	**३,२७,५५४**	**३,५५,९५४**	**६,८३,५०८**

आधार – अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

५
लोकवित्त

५. लोकवित्त

५.१ आर्थिक आणि सामाजिक विकास हे शासनाच्या केंद्रस्थानी असून त्याकरीता पुरेसे वित्तीय स्त्रोत शोधण्याची गरज भासते. स्वत:चा कर महसूल, अर्थसहाय्य, महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट या सारख्या समग्र आर्थिक निर्देशकांचे संनियंत्रण यासाठी महत्वाचे आहे.

अर्थसंकल्प २०१७-१८

५.२ सन २०१७-१८ चा अर्थसंकल्प ₹ १०४ कोटी अपेक्षित शिलकीसह सादर करण्यात आला. मागील वर्षाच्या तुलनेत एकूण जमा आणि एकूण खर्च अनुक्रमे ४.९ टक्के व ४.५ टक्क्यांनी वाढणे अपेक्षित आहे. महत्वाचे वित्तीय निर्देशक तक्ता ५.१ मध्ये व दृष्टीक्षेपात अर्थसंकल्पाचा तपशील परिशिष्ट ५.१ मध्ये दिला आहे.

५.३ सन २०१७-१८ च्या अर्थसंकल्पानुसार ₹ ४,५११ कोटी महसुली तूट असल्याचे दिसून येते. मागील वर्षाच्या तुलनेत सन २०१७-१८ मध्ये महसुली जमा आणि महसुली खर्चात अनुक्रमे १०.८ टक्के व ५.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

महसुली जमा

५.४ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार अपेक्षित महसुली जमा ₹ २,४३,७३८ कोटी असून त्यापैकी कर महसूल ₹ १,९०,८४२ कोटी आहे. महसुली जमा तक्ता ५.२ मध्ये दिल्या आहेत.

कर महसूल

५.५ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार राज्याने लागू केलेल्या करांच्या महसुलाचा एकूण महसुली जमेत ७८.३ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत सन २०१७-१८ मध्ये कर महसूल ११.६ टक्क्यांनी वाढणे अपेक्षित आहे. कर महसूल तक्ता ५.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१ महत्वाचे वित्तीय निर्देशक

(₹ कोटी)

तपशील	२०१५-१६ (प्रत्यक्ष)	२०१६-१७ (सुअं)	२०१७-१८ (अअं)
१. महसुली जमा	१,८५,०३६	२,२०,०१२	२,४३,७३८
एकूण जमेशी टक्केवारी	(८६.८)	(८१.३)	(८५.९)
२. महसुली खर्च	१,९०,३७४	२,३४,३९०	२,४८,२४९
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(८८.८)	(८६.३)	(८७.५)
३. महसुली तूट (२-१)	५,३३८	१४,३७८	४,५११
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	०.३	०.६	०.२
४. भांडवली जमा #	२८,१९०	५०,५७३	४०,१२०
एकूण जमेशी टक्केवारी	(१३.२)	(१८.७)	(१४.१)
५. भांडवली खर्च #	२३,९०८	३७,०५९	३५,५०४
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(११.२)	(१३.७)	(१२.५)
६. एकूण जमा (१+४) #	२,१३,२२६	२,७०,५८५	२,८३,८५७
७. एकूण खर्च (२+५) #	२,१४,२८२	२,७१,४४९	२,८३,७५३
८. अर्थसंकल्पीय तूट (७-६)	१,०५७	८६४	(-) १०४
९. राजकोषीय तूट	२८,३६४	५०,३१८	३८,७८९
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	१.४	२.२	१.६

कर्ज परताव्याच्या निव्वळ रकमा सुअं - सुधारित अंदाज अअं-अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.२ महसुली जमा

(₹ कोटी)

वर्ष	कर महसूल	करेतर महसूल	एकूण महसुली जमा	दरडोई महसुली जमा #
२०१३-१४	१,२५,२२८	२४,५९३	१,४९,८२२	१२,९३१
२०१४-१५	१,३२,६९४	३२,७२२	१,६५,४१५	१४,१०९
२०१५-१६	१,५४,७१४	३०,३२२	१,८५,०३६	१५,५९६
२०१६-१७ (सुअं)	१,७०,९४५	४९,०६७	२,२०,०१२	१८,३२६
२०१७-१८ (अअं)	१,९०,८४२	५२,८९६	२,४३,७३८	२०,०६३

प्रत्यक्ष ₹

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.५.१ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार कर महसुलातील व एकूण महसुली जमेतील राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलाचा हिस्सा अनुक्रमे ८०.४ टक्के व ६३.० टक्के अपेक्षित आहे. सन २०१७-१८ मध्ये राज्याचा स्वत:चा कर महसूल ११.८ टक्क्याने वाढणे अपेक्षित आहे. राज्याचा स्वत:चा कर महसुलाचा तपशील परिशिष्ट ५.२ मध्ये दिला आहे.

करेतर महसूल

५.६ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार करेतर महसूल मागील वर्षाच्या तुलनेत ७.८ टक्के वाढणे अपेक्षित आहे. तथापि सन २०१६-१७ (सुअं) करिता तो सन २०१५-१६ पेक्षा ६१.८ टक्क्यांनी वाढला. एकूण महसुली जमेत करेतर महसुलाचा वाटा २१.७ टक्के अपेक्षित आहे. करेतर महसूल तक्ता ५.४ मध्ये दिला आहे.

५.७ १४ व्या वित्त आयोगाच्या केंद्राच्या शिफारशीनुसार वाटणीयोग्य कर संकलनातील राज्यांचा हिस्सा ३२ टक्क्यांवरुन (१३ व्या वित्त आयोगानुसार) ४२ टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यात आला आहे. त्यानुसार राज्यांना केंद्रीय करापासून प्राप्त निधीपैकी वितरणासाठी निश्चित केलेल्या (सेवा करांव्यतिरिक्त) राज्याच्या हिश्श्यात ५.१९९ टक्क्यांवरुन ५.५२१ टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली आहे आणि राज्याचा सेवा करातील हिस्सा ५.२८१ टक्क्यांवरुन वाढून तो ५.६७४ टक्के झाला आहे. सन २०१७-१८ मध्ये राज्याला केंद्रीय करातील हिश्श्यापोटी ₹ ३७,४०५ कोटी मिळणे अपेक्षित आहे. त्यापैकी सेवा कराचा अपेक्षित हिस्सा ₹ ६,०२७ कोटी आहे.

तक्ता ५.३ कर महसूल

(₹ कोटी)

वर्ष	राज्याचा स्वत:चा कर महसूल	केंद्रीय करातील हिस्सा	एकूण
२०१३-१४	१,०८,६४१	१६,५८८	१,२५,२२८
२०१४-१५	१,१५,०९०	१७,६०४	१,३२,६९४
२०१५-१६	१,२६,६२८	२८,०८६	१,५४,७१४
२०१६-१७ (सुअं)	१,३७,२३०	३३,७१५	१,७०,९४५
२०१७-१८ (अअं)	१,५३,४३७	३७,४०५	१,९०,८४२

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.४ करेतर महसूल

(₹ कोटी)

वर्ष	व्याजाच्या जमा रकमा	इतर करेतर महसूल	केंद्रीय अनुदाने	एकूण करेतर महसूल
२०१३-१४	३,९३४	७,४१८	१३,२४१	२४,५९३
२०१४-१५	३,३५१	९,२२९	२०,१४१	३२,७२२
२०१५-१६	३,०७९	१०,३४४	१६,८९९	३०,३२२
२०१६-१७ (सुअं)	२,९८१	१३,६३८	३२,४४७	४९,०६७
२०१७-१८ (अअं)	१,१७८	१८,९७८	३२,७३९	५२,८९६

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.१ : महसुली जमा व महसुली खर्च

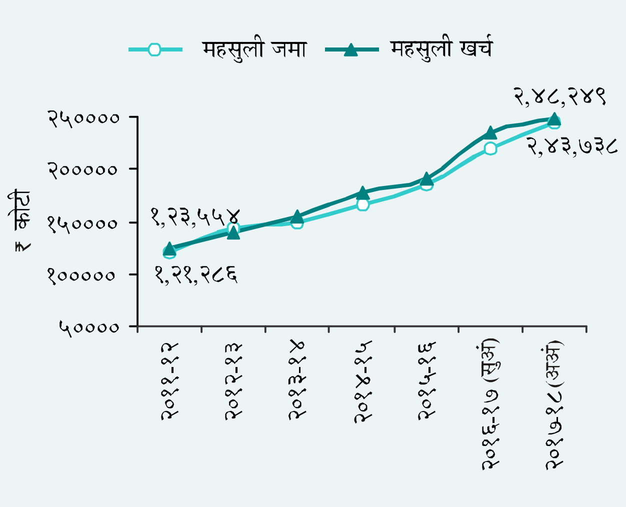

आलेख ५.२ : भांडवली जमा व भांडवली खर्च
(कर्ज परताव्याच्या निव्वळ रक्कमा)

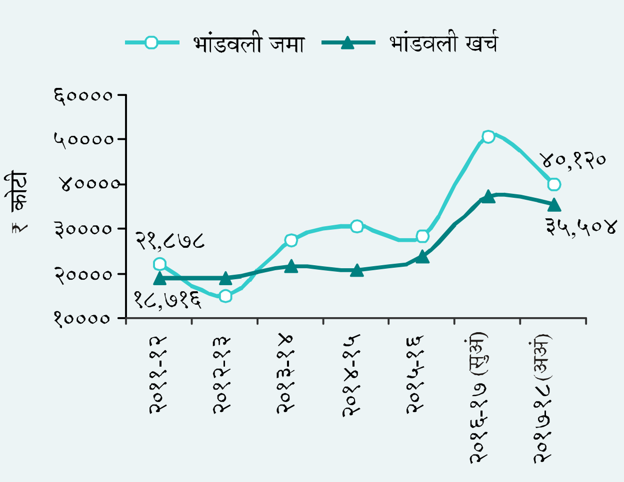

वस्तू व सेवा कर

५.८ घटनेच्या (१०१ वी दुरुस्ती) अधिनियम, २०१६ कलम २७९अ अन्वये वस्तू व सेवा कर परिषदेची स्थापना करण्यात आली आहे. वस्तू व सेवा कर परिषद ही केंद्र व राज्यांची संयुक्त परिषद आहे. केंद्रीय अर्थमंत्री यांचे अध्यक्षतेखाली परिषदेचे कामकाज चालते. करांचे दर, वगळण्यात येणा-या वस्तू व सेवांची यादी, वस्तू व सेवांना करामधून वगळण्यात येतील अशा उलाढालींच्या मर्यादा, इत्यादींसारख्या महत्वाच्या बाबींवर परिषद केंद्र व राज्यांना शिफारस करते.

५.८.१ राज्यात वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी १ जुलै, २०१७ पासून करण्यात आली आहे. वस्तू व सेवा कर हा वस्तू व सेवा पुरविताना उत्पादक ते ग्राहकांपर्यत एकच कर आहे. वस्तू व सेवा कर हा केंद्र व राज्याच्या अप्रत्यक्ष करांचे एकत्रिकरण आहे. केंद्रीय स्तरावरील केंद्रीय उत्पादन शुल्क, वाढीव उत्पादन शुल्क, औषधी व प्रसाधने तयार करणे या कायद्याअंतर्गत उत्पादन शुल्क, सेवा कर, वाढीव जकात शुल्क, विशेष वाढीव जकात शुल्क, अधिभार व उपकर आणि राज्य स्तरावरील मूल्यवर्धित कर/विक्रीकर, ऊस खरेदीवरील कर, केंद्रीय विक्रीकर, केंद्रीय विक्रीकर समायोजित मूल्यवर्धित कर, मालावरील प्रवेश कर, करमणूक कर, जुगार व सट्टा यावरील कर, चैनीच्या वस्तूंवरील कर, चित्रपटगृहातील जाहिरातींवरील कर, लॉटरी कर, वनविकास कर, अल्कोहोलचा अंतर्भाव असणारी औषधी व प्रसाधनांवरील कर आणि बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडील जकात, बृहन्मुंबई वगळून उर्वरित महानगरपालिकांकडील स्थानिक संस्था कर, बृहन्मुंबई आणि इतर महानगरपालिकांनी जमा केलेले जाहिरात फलक शुल्क हे कर वस्तू व सेवा करात विलीन करण्यात आले आहेत. वस्तू व सेवा कराचे केंद्रीय वस्तू व सेवा कर, राज्य वस्तू व सेवा कर आणि आंतरराज्यीय व्यापार व वाणिज्य यावरील एकात्मिक वस्तू व सेवा कर असे तीन भाग आहेत. माहे डिसेंबर, २०१७ अखेर राज्यात एकूण ₹ ३०,१३८ कोटी राज्य वस्तू व सेवा कर जमा झाला.

सन २०१७-१८ मधील महसुली जमा

५.९ डिसेंबर, २०१७ अखेर एकूण प्रत्यक्ष महसुली जमा सन २०१७-१८ च्या अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ६८.१ टक्के होती, त्यापैकी कर संकलन ७४.० टक्के होते. कर महसूल आणि करेतर महसुली जमा अनुक्रमे ₹ १,४१,२६१ कोटी व ₹ २४,७४४ कोटी होत्या. सन २०१६-१७ व २०१७-१८ मधील महसुली जमा तक्ता ५.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.५ सन २०१६-१७ व २०१७-१८ मधील महसुली जमा

(₹ कोटी)

बाब	प्रत्यक्ष जमा	
	२०१६+	२०१७+
अ) कर महसूल (१ + २)	**१,१६,६९२**	**१,४१,२६१**
१) स्वत:चा कर महसूल (१ ते ११)	९५,५०७	१,१७,२५९
१. मूल्यवर्धित कर	६०,७४९	४६,५०८
२. राज्य वस्तू व सेवा कर	-	३०,१३८
३. मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	१४,९२२	१८,४३२
४. राज्य उत्पादन शुल्क	८,६३८	९,०९१
५. विजेवरील कर व शुल्क	१,९८५	३,०२६
६. जमीन महसूल	७१३	९२१
७. वाहनांवरील कर	४,८३५	६,२३९
८. उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	१,६५५	१,५४७
९. माल व प्रवासी कर	२७५	१७७
१०. कृषि उत्पन्नावरिल कर	०	०
११. वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	१,७३५	१,१८०
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	२१,१८५	२४,००२
ब) करेतर महसूल (१ + २)	**२४,१७२**	**२४,७४४**
१. करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदाने वगळून)	७,८९०	९,६३६
२. केंद्रीय सहाय्यक अनुदाने	१६,२८२	१५,१०८
एकूण (अ+ब)	**१,४०,८६४**	**१,६६,००५**

आधार : महालेखापाल यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र + डिसेंबरपर्यंत

१४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार सहाय्यक अनुदाने

५.१० राज्यांच्या ग्रामीण व नागरी स्थानिक संस्थांकरिता १४ व्या वित्त आयोगाने सहाय्यक अनुदानांबाबत (मूलभूत अनुदान व कामगिरीवर आधारित अनुदान यांचे ग्रामीण व नागरी स्थानिक संस्थांकरिता प्रमाण अनुक्रमे ९०:१० व ८०:२०) शिफारशी केल्या आहेत. तसेच १४ व्या वित्त आयोगाने राज्य आपत्ती निवारण निधीकरीता केलेली निधींच्या तरतुदीची शिफारस केंद्र शासनाने मान्य केली आहे. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार सर्वसाधारण वर्गातील राज्यांकरिता राज्य आपत्ती निवारण निधीच्या एकूण आकारमानातील केंद्र व राज्यांच्या हिश्श्याचे प्रमाण ७५:२५ आहे. प्राप्त सहाय्यक अनुदाने आणि खर्च तक्ता ५.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.६ प्राप्त सहाय्यक अनुदाने आणि खर्च

(₹ कोटी)

बाब	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८
	प्राप्त	खर्च	प्राप्त	खर्च	अपेक्षित
पंचायत राज संस्था					
अ.मुलभूत अनुदाने	१,६२३	१,६२३	२,२४८	२,२४८	२,५९७
ब.कामगिरीवर आधारित अनुदाने	-	-	२९५	२९५	३३४
नागरी स्थानिक संस्था					
अ.मुलभूत अनुदाने	१,१९१	१,१९७	१,६४९	१,६४९	१,९०६
ब.कामगिरीवर आधारित अनुदाने	-	-	४८७	४८७	५५१
राज्य आपत्ती निवारण निधी (केंद्र हिस्सा)	१,११२	२,७०५	१,१६८	१,१६८	१,२२६

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

महसुली खर्च

५.११ व्याज प्रदाने जरी वाढत असली तरी त्यांचे महसुली जमेशी प्रमाण कमी होत असून सन २०१७-१८ मध्ये ते १२.७ टक्के अपेक्षित आहे. महसुली खर्चाचे घटक तक्ता ५.७ व महसुली खर्चाचा तपशील परिशिष्ट ५.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.७ महसुली खर्चाचे घटक

(₹ कोटी)

वर्ष	वेतन व मजुरी	निवृत्ती वेतन	व्याज	इतर #	एकूण महसुली खर्च
२०१३-१४	५९,७३५	१५,१८६	२१,२०७	५८,७७४	१,५४,९०२
	(३८.६)	(९.८)	(१३.७)	(३७.९)	(१००.०)
२०१४-१५	६२,१२३	१७,३८५	२३,९६५	७४,०८०	१,७७,५५३
	(३५.०)	(९.८)	(१३.५)	(४१.७)	(१००.०)
२०१५-१६	६८,४५१	१८,६४३	२५,७७१	७७,५०९	१,९०,३७४
	(३६.०)	(९.८)	(१३.५)	(४०.७)	(१००)
२०१६-१७ (सुअं)	७५,७४९	२३,२९०	२८,८३०	१,०६,५२१	२,३४,३९०
	(३२.३)	(९.९)	(१२.३)	(४५.५)	(१००.०)
२०१७-१८ (अअं)	८७,१४७	२५,५६७	३१,०२७	१,०४,५०८	२,४८,२४९
	(३५.१)	(१०.३)	(१२.५)	(४२.१)	(१००.०)

इतर खर्चामध्ये अर्थसहाय्य , सहाय्यक अनुदाने, देखभाल, वस्तू व सेवा खरेदी, इत्यादी वर होणा-या खर्चाचा समावेश होतो.

टीप : कंसातील आकडे महसुली खर्चाशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.११.१ मागील पाच वर्षांमध्ये विकास खर्च १३.२ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदराने वाढत आहे. विकास खर्चाचे एकूण महसुली खर्चातील प्रमाण ६६.८ टक्के अपेक्षित आहे. सामाजिक सेवा हा विकास खर्चाचा प्रमुख घटक असून त्याचे सन २०१७-१८ मध्ये विकास खर्चातील प्रमाण ६८.८ टक्के अपेक्षित आहे. राज्याच्या एकूण विकास खर्चाच्या ३१.७ टक्के खर्च सर्वसाधारण शिक्षण त्याखालोखाल, ८.४ टक्के अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास वर्ग व अल्पसंख्यांक यांचे कल्याण, ७.३ टक्के नगरविकास आणि

तक्ता ५.८ प्रकारानुसार महसुली खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	विकास खर्च	विकासेतर खर्च	एकूण महसुली खर्च
२०१३-१४	१,००,९२३	५३,९७९	१,५४,९०२
२०१४-१५	१,१७,०६७	६०,४८६	१,७७,५५३
२०१५-१६	१,२६,००४	६४,३७०	१,९०,३७४
२०१६-१७ (सुअं)	१,५९,०३२	७५,३५८	२,३४,३९०
२०१७-१८ (अअं)	१,६५,९२४	८२,३२५	२,४८,२४९

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

७.२ टक्के कृषी व संलग्न सेवा यांवर होणे अपेक्षित आहे. मागील पाच वर्षांमध्ये विकासेतर खर्च ११.१ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धीदराने वाढत आहे. प्रकारानुसार महसुली खर्च तक्ता ५.८ मध्ये दिला आहे.

५.११.२ डिसेंबर, २०१७ अखेर राज्याचा एकूण महसुली खर्च ₹ १,५४,२७८ कोटी असून तो सन २०१७-१८ (अअं) च्या ६२.१ टक्के होता. विकास खर्च ₹ १,०१,४८७ कोटी होता व तो सन २०१७-१८ (अअं) च्या ६१.२ टक्के होता. एकूण विकास खर्चापैकी सामाजिक सेवांवर झालेला खर्च ₹ ५८,७९६ कोटी असून सन २०१७-१८ (अअं) च्या ५१.५ टक्के होता.

आलेख ५.३ : सामाजिक व आर्थिक सेवांवरील खर्च

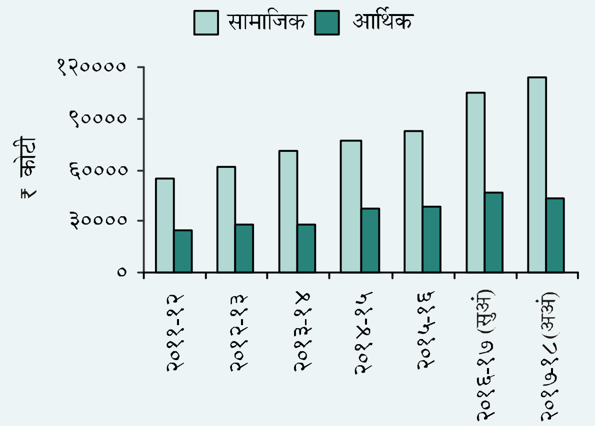

अर्थसहाय्य

५.१२ सन २०१५-१६ मध्ये ₹ १७,९८९ कोटी तर सन २०१६-१७(सुअं) मध्ये ₹ २३,८९९ कोटी अर्थसहाय्य दिले आहे. सन २०१६-१७(सुअं) करिता दिलेली प्रमुख अर्थसहाय्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

- कृषी व यंत्रमागासाठी सवलतीच्या दरात वीज पुरवठा करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य वीज वितरण कंपनी मर्यादित यांना भरपाईपोटी ₹ ८,२७१ कोटी
- ज्येष्ठ नागरीक, विद्यार्थी, स्वातंत्र्य सैनिक, इ. सारख्या काही प्रवासी वर्गांना दिलेल्या प्रवास खर्चातील सवलतींमुळे होणा-या तोट्याची भरपाई करण्याकरीता महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळास ₹ २,६७५ कोटी
- औद्योगिक घटकांसाठी एकत्रित प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत प्रोत्साहनपर रक्कम ₹ २,६५० कोटी
- प्रधानमंत्री पीक विमा योजना अंतर्गत विमा हप्ता (राज्य हिस्सा) करिता ₹ १,७०१ कोटी
- अन्नधान्य वितरण आणि अंत्योदय अन्न योजना, अन्नपूर्णा योजना व यासारख्या योजनांसाठी ₹ १,३७८ कोटी

५.१३ केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्याच्या अर्थसंकल्पीय खर्चाचे महत्वाच्या आर्थिक बाबींनुसार वर्गीकरण केले जाते. त्यानुसार शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील खर्च व भांडवल निर्मितीबाबतचा तपशील परिशिष्ट ५.५ मध्ये दिला आहे.

भांडवली जमा आणि भांडवली खर्च

५.१४ भांडवली जमेचे कर्जांची वसुली , इतर जमा जसे आंतर राज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधी व त्यामधून केलेले विनियोजन, इत्यादी आणि कर्जे व इतर दायित्वे हे भाग आहेत. वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे यांचा भांडवली जमेमध्ये ९६.९ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. त्यापैकी अपेक्षित अंतर्गत ऋण ८७.८ टक्के आहे. सन २०१७-१८ साठी भांडवली जमा मागील वर्षाच्या तुलनेत ७.८ टक्क्यांनी कमी होणे अपेक्षित आहे.

५.१५ भांडवली खर्चामध्ये महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च, राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा आणि सरकारी ऋण परतफेड यांचा समावेश होतो. सन २०१७-१८ मध्ये भांडवली खर्च हा ₹ ५२,१४९ कोटी अपेक्षित असून तो एकूण खर्चाच्या १७.४ टक्के आहे. भांडवली खर्चात मोठा हिस्सा असलेला महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च (अपेक्षित हिस्सा ६४.८ टक्के) जो भांडवली मत्तेवरील खर्च म्हणजेच पूर्णपणे विकास खर्च आहे. महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च मागील वर्षाच्या तुलनेत ११.२ टक्क्यांनी वाढणे अपेक्षित आहे. भांडवली जमा व भांडवली खर्च तक्ता ५.९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.९ भांडवली जमा व भांडवली खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	भांडवली जमा		भांडवली खर्च		
	एकूण	*त्यापैकी* अंतर्गत ऋण	एकूण	*त्यापैकी* महसुली लेख्याबाहेरील	*त्यापैकी* सरकारी ऋणाची परतफेड
२०१३-१४	३८,९२८	२६,९२३	३३,०८०	२०,०२०	११,४१४
२०१४-१५	४५,९३९	३५,१८४	४०,१९५	१९,५२३	१९,५३१
२०१५-१६	३८,२३३	३७,३९२	३४,९१३	२२,७९३	११,००५
२०१६-१७ (सुअं)	६१,५७९	५०,०२४	४८,०६५	३०,४१०	११,००६
२०१७-१८ (अअं)	५६,७६४	४९,५००	५२,१४९	३३,८०९	१६,६४५

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

तुटीचा कल

५.१६ १४ व्या वित्त आयोगाने सन २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीकरिता राज्यांना एकत्रित वित्तीय सुधारणा अंतर्गत घालून दिलेल्या वित्तीय मर्यादा तक्ता ५.१० मध्ये दिल्या आहेत.

५.१६.१ सन २०१७-१८ मध्ये राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी (पायाभूत वर्ष २०११-१२) असलेली अपेक्षित टक्केवारी १.६ टक्के आणि राजकोषीय व्यवस्थापन करिता सन २०१७-१८(अअं) करिता आवर्ती लक्ष्य १.५३ टक्के हे १४ व्या वित्त आयोगाने घालून दिलेल्या स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.८ टक्के या वित्तीय मर्यादेत आहे. निवडक राज्यांकरीता काही वित्तीय निर्देशक तक्ता ५.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.१० राज्यांसाठी एकत्रित वित्तीय सुधारणा अंतर्गत घालून दिलेल्या मर्यादा

(स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी$)

वर्ष	राजकोषीय मर्यादा	
	राजकोषीय तूट	ऋणभार
२०१५-१६	२.८	२१.९
२०१६-१७	२.८	२२.१
२०१७-१८	२.८	२२.२
२०१८-१९	२.७	२२.३
२०१९-२०	२.७	२२.४

$ पायाभूत वर्ष २००४-०५ च्या चालू किंमतीनुसार

आधार : १४ वा वित्त आयोग, भारत सरकार

आलेख ५.४ : राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण

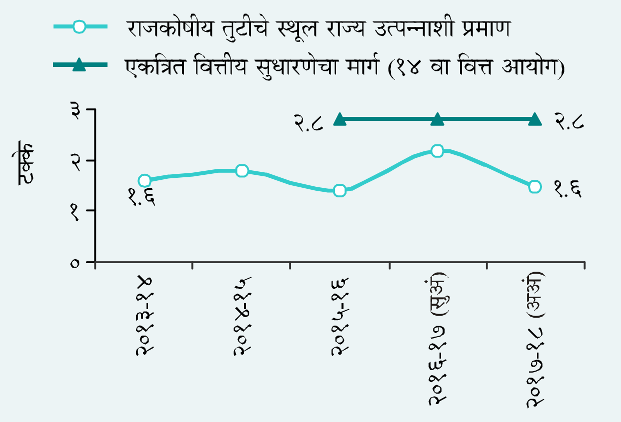

तक्ता ५.११ निवडक राज्यांकरीता काही वित्तीय निर्देशक

स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (२०१५-१६(सुअं))

राज्य	महसुली तूट	राजकोषीय तूट
आंध्र प्रदेश	०.७	२.८
गुजरात	(-)०.४	२.२
कर्नाटक	(-)०.१	२.०
केरळ	१.८	३.०
मध्य प्रदेश	(-)०.१	३.९
महाराष्ट्र	**०.५**	**१.९**
राजस्थान	०.८	१०.०
तेलंगणा	०.०	२.९
उत्तर प्रदेश	(-)१.६	५.६
अखिल-भारत#	**२.५**	**३.९**

आधार : भारतीय रिझर्व बँक # संक्षिप्त अर्थसंकल्प, महाराष्ट्र शासन

ऋणस्थिती

५.१७ राज्याच्या दायित्वांमध्ये (ऋणभार) परतावा न केलेले संचित कर्ज व इतर दायित्वे यांचा समावेश होतो. सन २०१७-१८ मध्ये अपेक्षित ऋणभार ₹ ४,१३,०४४ कोटी असून त्याचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १६.६ टक्के आहे व ते १४ व्या वित्त आयोगाने घालून दिलेल्या मर्यादेत (२२.२ टक्के) आहे. सन २०१७-१८ मध्ये कर्जाचा सरासरी दर ८.४ टक्के अपेक्षित आहे. ऋणभार व व्याज प्रदाने तक्ता ५.१२ मध्ये दिली आहेत.

५.१७.१ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०१७-१८ नुसार राज्याच्या ऋणभारामध्ये खुल्या बाजारातील कर्जे व राष्ट्रीय अल्पबचत निधीचे रोखे यांचा हिस्सा सुमारे ७७.९ टक्के आहे. राज्याचे देशांतर्गत ऋण ₹ ३,३१,४३५ कोटी (ऋणभाराच्या ८०.२ टक्के) असून, त्यापैकी खुल्या बाजारातील कर्जे ₹ २,५४,३६६ कोटी आहेत. एकूण देशांतर्गत ऋण ₹ ४९,५०० कोटी असून त्यापैकी ₹ ४५,००० कोटी कर्ज खुल्या बाजारातून घेणे अपेक्षित आहे. या देशांतर्गत ऋणापैकी ३१.० टक्के रक्कम कर्जाच्या परतफेडीकरिता वापरण्यात येईल.

तक्ता ५.१२ ऋणभार व व्याज प्रदाने

(₹ कोटी)

वर्ष	ऋणभार	व्याज प्रदाने	कर्जाचे सरासरी दर$ (टक्के)
२०१३-१४	२,६९,३५५	२१,२०७	८.६
२०१४-१५	२,९४,२६१	२३,९६५	८.९
२०१५-१६	३,२४,२०२	२५,७७१	८.८
२०१६-१७ (सुअं)	३,७१,०४७	२८,८३०	८.९
२०१७-१८ (अअं)	४,१३,०४४	३१,०२७	८.४

$ कर्जाचे सरासरी दर हे त्या वर्षातील व्याज प्रदानाचे त्या अगोदरच्या वर्षातील एकूण ऋणभाराशी असलेली टक्केवारी होय.

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.५ : तुटीचा कल

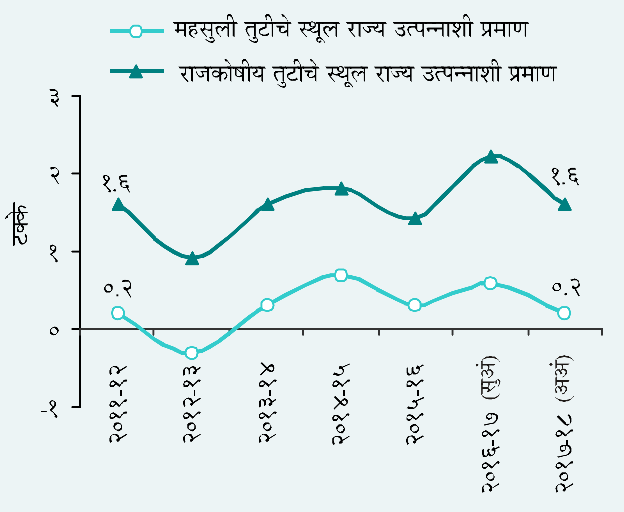

आलेख ५.६ : ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण

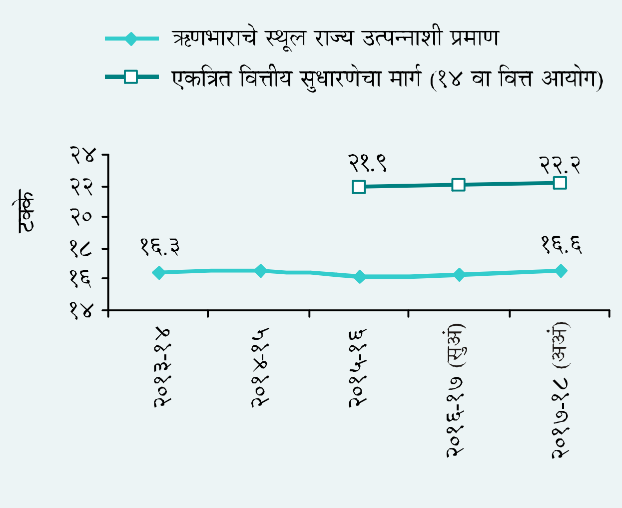

राज्य योजनेची प्रगती

५.१८ वार्षिक योजना २०१२-१३ ते २०१६-१७ या कालावधीत सामाजिक व सामुहिक सेवा यावर झालेला खर्च सर्वात जास्त होता. क्षेत्रनिहाय वार्षिक योजना खर्च तक्ता ५.१३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१३ क्षेत्रनिहाय वार्षिक योजना खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	खर्च				
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७#
कृषि व संलग्न कार्ये	३,५३१	३,६५७	७,०९२	११,७६८	९,५५८
ग्रामविकास	१,४९९	१,४२३	१,८३३	१,४०६	२,३६६
विशेष क्षेत्र विकास	१२४	१५९	२३६	३१	१६२
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	६,४५६	६,७४३	६,४७७	७,७८०	१,३४७
ऊर्जा	२,३७२	३,३५३	२,३५०	३,१७६	८,५९४
उद्योग व खनिजे	१९०	१५८	२८५	३७४	४६१
परिवहन	४,२५६	५,२६१	४,७१९	३,८०९	१०,४०९
विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	४७४	२७	३१	२२	१६७
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	६४४	८३२	५४०	७०१	१,११८
सामाजिक व सामुहिक सेवा	१५,११४	१५,२१२	१७,८३२	१३,३८५	३०,६०७
सर्वसाधारण सेवा	१,१९८	९८०	१,०७२	१,६७१	२,६२५
इतर कार्यक्रम	१०	२४४	१,१२८	१,१५३	१,३००
एकूण	**३५,८६७**	**३८,०४८**	**४३,५९६**	**४५,२७६**	**६८,७१४**

आधार : नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन   टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत   # अपेक्षित

योजनांतर्गत व योजनेतर खर्च

५.१९ सन २०१६-१७ (सुअं) करिता एकूण खर्चापैकी योजनेतर खर्च हा ७१.३ टक्के आहे. अर्थसंकल्पीत योजनांतर्गत व योजनेतर खर्च (केंद्रीय अनुदानांसह) तक्ता ५.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१४ योजनांतर्गत व योजनेतर अर्थसंकल्पीत खर्च (केंद्रीय अनुदानांसह)

(₹ कोटी)

वर्ष	योजनांतर्गत खर्च			योजनेतर खर्च	एकूण खर्च
	महसुली	भांडवली	एकूण		
२०१२-१३	२४,५६८	१५,७५५	४०,३२३	१,२५,१४६	१,६५,४६९
२०१३-१४	२५,९०७	१९,२४६	४५,१५३	१,४२,८३०	१,८७,९८२
२०१४-१५	३१,३०३	१७,०२७	४८,३३०	१,६९,४१७	२,१७,७४८
२०१५-१६	३६,०७६	२०,६२५	५६,७०१	१,६८,५८६	२,२५,२८७
२०१६-१७ (सुअं)	५६,५४१	२४,६५१	८१,१९२	२,०१,२६२	२,८२,४५५

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

विकास कार्यक्रम २०१७-१८

५.२० केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सन २०१७-१८ पासून अर्थसंकल्पीय खर्चाचे अनिवार्य खर्च व कार्यक्रम खर्च आणि महसुली खर्च व इतर (भांडवल, ऋण) खर्च असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. तसेच पूर्वीच्या अनुसूचित जाती उपयोजना व आदिवासी उपयोजनांची परिभाषा अनुक्रमे अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम व आदिवासी घटक कार्यक्रम अशी बदलण्यात आली आहे.

५.२१ विकास कार्यक्रम २०१७-१८ नुसार प्रस्तावित वार्षिक कार्यक्रम निधी ₹ ७७,१८४ कोटी असून त्यापैकी ₹ ७,५६२ कोटी निधी जिल्हा योजनांकरिता प्रस्तावित आहे. क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमाकरिता प्रस्तावित निधी तक्ता ५.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१५ क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमाकरिता प्रस्तावित निधी

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१७-१८
कृषि व संलग्न कार्ये	७,०३६
ग्रामविकास	२,६७२
विशेष क्षेत्र विकास	२११
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	८,७०२
ऊर्जा	७,८९२
उद्योग व खनिजे	४५५
परिवहन	११,०३९
विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	१८६
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	८८६
सामाजिक व सामुहिक सेवा	३१,९८८
सर्वसाधारण सेवा	३,८१९
इतर कार्यक्रम	२,२९८
एकूण	**७७,१८४**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

शासनाने दिलेल्या हमी

५.२२ सन २०१५-१६ अखेर राज्याने दिलेल्या हमींची अदत्त रक्कम ₹ ७,७७७ कोटी (एकूण महसुली जमेच्या ४.२ टक्के) असून ती सन २०१४-१५ अखेर ₹ ८,२७४ कोटी होती. सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभागामार्फत ५४.९ टक्के इतकी सर्वाधिक हमी त्या खालोखाल सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत १५.५ टक्के व नियोजन विभागामार्फत ८.० टक्के व पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागामार्फत ७.१ टक्के देण्यात आली आहे. सन २०१५-१६ मध्ये शासनाने दिलेल्या हमी तक्ता ५.१६ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.१६ सन २०१५-१६ मध्ये शासनाने दिलेल्या हमी

(₹ कोटी)

विभागाचे नाव	वर्षाच्या प्रारंभीची अदत्त रक्कम	अतिरिक्त हमी		वर्षात वगळलेल्या रकमा (मागणी केलेल्या रकमांव्यतिरिक्त)	वर्षात आवाहनीत व दिलेल्या रकमा	वर्षअखेरीस अदत्त असलेल्या रकमा
		वर्षभरात	ठोक हमी देण्यात आल्यामुळे वर्षामध्ये प्राप्त झालेल्या कर्जाच्या रकमा व सुधारित व्याज दरामुळे बदललेल्या रकमा			
उद्योग, ऊर्जा व कामगार (उद्योग)	१२.८८	०.००	०.००	१२.८८	०.००	०.००
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य	५११.६९	०.००	६७.८२	९२.५१	०.००	४८७.००
नगरविकास	१९९.४४	०.००	३७.८०	३९.०५	०.००	१९८.१९
उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा)	६९४.०६	०.००	०.००	३२२.००	०.००	३७२.०६
सार्वजनिक बांधकाम	१,२२९.८५	०.००	०.००	२५.२३	०.००	१,२०४.६२
आदिवासी विकास	३२.५४	०.००	१.०८	१.६६	०.००	३१.९६
सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग	३,७९७.२७	१,२००.६२	३४१.९१	१,०६९.०१	०.००	४,२७०.७९
पाणी पुरवठा व स्वच्छता	१,०७८.४६	०.००	०.००	५२७.४६	०.००	५५१.००
अल्पसंख्यांक विकास	४३.०१	०.००	०.००	५.०१	०.००	३८.००
नियोजन	६७४.४४	०.००	०.००	५१.४९	०.००	६२२.९५
एकूण	**८,२७३.६४**	**१,२००.६२**	**४४८.६१**	**२,१४६.३०**	**०.००**	**७,७७६.५७**

आधार: वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ५.१

दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प

(₹ कोटी)

	बाब	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७#	२०१७-१८##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	**महसुली जमा (अ + ब)**	**१,२१,२८६**	**१,४२,९४७**	**१,४९,८२२**	**१,६५,४१५**	**१,८५,०३६**	**२,२०,०१२**	**२,४३,७३८**
	अ) कर महसूल	१,००,९५२	१,१८,६४०	१,२५,२२८	१,३२,६९४	१,५४,७१४	१,७०,९४५	१,९०,८४२
	ब) करेतर महसूल	२०,३३४	२४,३०७	२४,५९३	३२,७२२	३०,३२२	४९,०६७	५२,८९६
२.	**महसूली खर्च त्यापैकी**	**१,२३,५५४**	**१,३८,७३६**	**१,५४,९०२**	**१,७७,५५३**	**१,९०,३७४**	**२,३४,३९०**	**२,४८,२४९**
	अ) व्याज प्रदाने	१७,५०५	१९,०७६	२१,२०७	२३,९६५	२५,७७१	२८,८३०	३१,०२७
	ब) प्रशासकीय सेवा	१०,८४८	१२,४७२	१४,००८	१५,०८६	१६,६२८	१९,८००	२२,२३२
	क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१०,५८१	११,६४९	१३,१६३	१४,४०७	१५,४६८	१८,१२२	१९,९६७
३.	**महसुली तूट (२ - १)**	**२,२६८**	**(-) ४,२११**	**५,०८१**	**१२,१३७**	**५,३३८**	**१४,३७८**	**४,५११**
४.	**भांडवली जमा त्यापैकी**	**२८,३३६**	**२१,८४२**	**३८,९२८**	**४५,९३९**	**३८,२३३**	**६१,५७९**	**५६,७६४**
	अ) कर्जाची वसुली	५५९	८६३	७२८	९७५	८६५	१,११८	१,२२७
	ब) इतर भांडवली जमा	४५६	०	८५०	१०	१७	०	०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	२०,८६३	१३,९३५	२६,७८५	२९,७८३	२७,३०८	४९,४५४	३८,८९३
५.	**भांडवली खर्च**	**२५, ६७४**	**२६,७३३**	**३३,०८०**	**४०,१९५**	**३४,९१३**	**४८,०६५**	**५२,१४९**
६.	**एकूण जमा (१ + ४)**	**१,४९,६२३**	**१,६४,७८९**	**१,८८,७४९**	**२,११,३५५**	**२,२३,२६८**	**२,८१,५९१**	**३,००,५०२**
७.	**एकूण खर्च (२ + ५)**	**१,४९,२२८**	**१,६५,४६९**	**१,८७,९८२**	**२,१७,७४८**	**२,२५,२८७**	**२,८२,४५५**	**३,००,३९८**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**५००**	**८७५**	**०**	**४,३५०**	**९६२**	**०**	**०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट (७ - ६- ८)**	**(-) ८९४**	**(-) १९५**	**(-) ७६७**	**२,०४३**	**१,०५७**	**८६४**	**(-) १०४**
१०.	**राजकोषीय तूट (९ + ४ क)**	**१९,९६९**	**१३,७४०**	**२६,०१८**	**३१,८२७**	**२८,३६४**	**५०,३१८**	**३८,७८९**
	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (पायाभूत वर्ष २०११-१२)							
१.	**महसुली जमा (अ + ब)**	**९.५**	**९.८**	**९.१**	**९.३**	**९.३**	**९.७**	**९.८**
	अ) कर महसूल	७.९	८.१	७.६	७.५	७.८	७.६	७.७
	ब) करेतर महसूल	१.६	१.७	१.५	१.८	१.५	२.२	२.१
२.	**महसूली खर्च त्यापैकी**	**९.६**	**९.५**	**९.४**	**१०.०**	**९.६**	**१०.४**	**१०.०**
	अ) व्याज प्रदाने	१.४	१.३	१.३	१.३	१.३	१.३	१.२
	ब) प्रशासकीय सेवा	०.८	०.९	०.८	०.८	०.८	०.९	०.९
	क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८
३.	**महसुली तूट (२ - १)**	**०.२**	**(-) ०.३**	**०.३**	**०.७**	**०.३**	**०.६**	**०.२**
४.	**भांडवली जमा त्यापैकी**	**२.२**	**१.५**	**२.४**	**२.६**	**१.९**	**२.७**	**२.३**
	अ) कर्जाची वसुली	०.०	०.१	०.०	०.१	०.०	०.०	०.०
	ब) इतर भांडवली जमा	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	१.६	१.०	१.६	१.७	१.४	२.२	१.६
५.	**भांडवली खर्च**	**२.०**	**१.८**	**२.०**	**२.३**	**१.८**	**२.१**	**२.१**
६.	**एकूण जमा (१ + ४)**	**११.७**	**११.३**	**११.४**	**११.९**	**११.२**	**१२.५**	**१२.१**
७.	**एकूण खर्च (२ + ५)**	**११.७**	**११.३**	**११.४**	**१२.२**	**११.३**	**१२.५**	**१२.१**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**०.०**	**०.१**	**०.०**	**०.२**	०.०	०.०	०.०
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट (७ - ६- ८)**	**(-) ०.१**	**०.०**	**०.०**	**०.१**	**०.१**	**०.०**	**०.०**
१०.	**वित्तीय तूट (९ + ४ क)**	**१.६**	**०.९**	**१.६**	**१.८**	**१.४**	**२.२**	**१.६**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.२

अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल

(₹ कोटी)

	बाब	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७#	२०१७-१८##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**एकूण महसुली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**१,२१,२८६**	**१,४२,९४७**	**१,४९,८२२**	**१,६५,४१५**	**१,८५,०३६**	**२,२०,०१२**	**२,४३,७३८**
(१)	***राज्याचा स्वत:चा कर महसूल (१ ते ९) -***	**८७,६४८**	**१,०३,४४८**	**१,०८,६४१**	**१,१५,०९०**	**१,२६,६२८**	**१,३७,२३०**	**१,५३,४३७**
	(१) विक्रीकर	५०,५९६	६०,०८०	६२,५३०	६७,४६६	६९,६६१	८१,४३८	९२,८३९
	(२) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	१४,४०८	१७,५४८	१८,६७६	१९,९५९	२१,७६७	२०,०००	२१,०००
	(३) राज्य उत्पादन शुल्क	८,६०६	९,२९७	१०,१०१	११,३९७	१२,४७०	१३,६००	१४,३४०
	(४) विजेवरील कर व शुल्क	४,८३१	५,८९६	६,०८४	४,३५०	८,५०६	७,९१३	८,२२८
	(५) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	१,८३०	१,९६१	२,१६५	२,१७५	२,१९३	२,५१७	२,७६९
	(६) वाहनांवरील कर	४,१३७	५,०२७	५,०९६	५,४०५	६,०१७	६,७५०	७,२००
	(७) विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	१,७०२	१,८७४	१,६५९	२,४७८	२,६८४	२,२३६	२,४६०
	(८) माल व प्रवासी कर	५७४	६९१	१,२४१	५८७	१,५८२	१,२७६	१,४००
	(९) जमीन महसूल	९६४	१,०७४	१,०८९	१,२७२	१,७४८	१,५०१	३,२००
(२)	***करेतर महसूल (१ + २) -***	**८,१६८**	**९,९८५**	**११,३५२**	**१२,५८०**	**१३,४२३**	**१६,६१९**	**२०,१५६**
	(१) व्याजाच्या जमा रकमा	१,३५९	२,४६५	३,९३४	३,३५१	३,०७९	२,९८१	१,१७८
	(२) इतर करेतर महसूल	६,८०९	७,५२०	७,४१८	९,२२९	१०,३४४	१३,६३८	१८,९७८
(३)	***केंद्रिय करांतील हिस्सा (१ ते ६) -***	**१३,३०४**	**१५,१९२**	**१६,५८८**	**१७,६०४**	**२८,०८६**	**३३,७१५**	**३७,४०५**
	(१) निगम करांव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	२,६६०	३,२६७	३,६७३	४,३९०	६,१४५	७,६२८	९,६२४
	(२) निगम कर	५,२३६	५,४५७	५,५७८	६,१४७	८,८३५	१०,८४८	११,००८
	(३) संपत्ती कर	२०	९	१५	१७	२	०	०
	(४) जकात	२,३०७	२,५२५	२,७०६	२,८४७	४,४८७	४,६४१	५,२५४
	(५) केंद्रिय उत्पादन शुल्क	१,४९३	१,७१६	१,९११	१,६०८	३,७३०	५,१६५	५,४९२
	(६) सेवा कर	१,५८८	२,२१८	२,७०३	२,५९६	४,८८७	५,४३३	६,०२७
(४)	***केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने***	**१२,१६६**	**१४,३२२**	**१३,२४१**	**२०,१४१**	**१६,८९९**	**३२,४४७**	**३२,७३९**
(ब)	**एकूण भांडवली जमा (१ + २ + ३ + ४)**	**२८,३३६**	**२१,८४२**	**३८,९२८**	**४५,९३९**	**३८,२३३**	**६१,५७९**	**५६,७६४**
(१)	***सरकारी ऋण लेख्यांकडून जमा (अ + ब)-***	**२४,४५३**	**२२,११७**	**२७,८८७**	**३५,७२६**	**३७,९७६**	**५१,१२०**	**५०,५९७**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	२४,१४६	२१,३६६	२६,९२३	३५,१८४	३७,३९२	५०,०२४	४९,५००
	(ब) केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	३०६	७५१	९६४	५४२	५८४	१,०९७	१,०९७
(२)	***राज्य शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)***	**५५९**	**८६३**	**७२८**	***१७५***	***८६५***	***१,११८***	***१,२२७***
(३)	***इतर भांडवली जमा (निव्वळ)* ‡**	**४६७**	**(-) १०**	**८५०**	***१०***	***१७***	***०***	***०***
(४)	***लोक लेखा (निव्वळ) (अ + ब + क + ड)***	**२,८५८**	**(-) १,१२८**	**९,४६३**	***९,२२८***	***(-) ६२६***	***९,३४०***	***४,९४१***
	(अ) अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ. (निव्वळ)	२,२६०	२,१८८	१,८९४	१,२६०	१,२०९	१,५१२	१,७१६
	(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१ + २)	(-) ४००	३८	(-) ३८१	(-) २७५	(-) ३२१	२,३४८	२,६०३
	(१) व्याजी	११४	(-) १४१	(-) ८०	(-) ४३	९	२,५४८	२,८०२
	(२) बिनव्याजी	(-) ५१३	१७९	(-) ३०१	(-) २३२	(-) ३३०	(-) २००	(-) १९९
	(क) नागरी ठेवी (निव्वळ) (१ + २)	४,५३२	६,४४२	६,७७२	४,४११	२,७७३	५,७०७	६,३७१
	(१) व्याजी	३,७३७	४,२६४	४,५९०	३,३६१	१,२५१	३,१६९	३,५२७
	(२) बिनव्याजी	७९४	२,१७८	२,१८२	१,०५०	१,५२२	२,५३८	२,८४३
	(ड) इतर	(-) ३,५३४	(-) ९,७९५	१,१७८	३,८३२	(-) ४,२८७	(-) २२८	(-) ५,७४९
	एकूण जमा (अ + ब)	**१,४९,६२३**	**१,६४,७८९**	**१,८८,७४९**	**२,११,३५४**	**२,२३,२६८**	**२,८१,५९१**	**३,००,५०२**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन   # सुधारित अंदाज   ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

‡ यात आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.३

अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चाचे कल

(₹ कोटी)

	बाब	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७#	२०१७-१८##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**महसुली खर्च (१ + २)**	**१,२३,५५४**	**१,३८,७३६**	**१,५४,९०२**	**१,७७,५५३**	**१,९०,३७४**	**२,३४,३९०**	**२,४८,२४९**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब + क)**	**८०,७०१**	**९१,०७०**	**१,००,९२३**	**१,१७,०६७**	**१,२६,००४**	**१,५९,०३२**	**१,६५,९२४**
	(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	**५४,८१२**	**६२,०३९**	**७०,८७९**	**७६,९५३**	**८२,३१७**	**१,०४,५६६**	**१,१४,०७९**
	(१) शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृती	२९,८७९	३३,८५७	३८,२३८	३९,६९६	४२,८६७	४८,०७१	५५,५२७
	(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	५,००२	५,९३६	६,८१६	८,४९७	९,३५७	११,७९५	११,१४९
	(३) पाणीपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	७,४३८	७,११४	६,९५२	७,४२९	९,५७३	२०,०६२	२०,४३३
	(४) माहिती व प्रसारण	४७	५७	६८	१२२	८३	१११	१३८
	(५) अ.जा., अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	५,११७	६,४१७	७,९५१	८,०९७	८,२३७	१०,५४२	१३,८६३
	(६) कामगार व कामगार कल्याण	७२१	७३०	७६७	८९५	७०९	१,०८४	१,०४६
	(७) समाज कल्याण व पोषण	६,५४१	७,८५४	९,९९६	१२,११२	११,४०७	१२,७२८	११,७०३
	(८) इतर	६८	७४	९२	१०५	८२	१७४	२२०
	(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	**२४,८६९**	**२७,५५१**	**२७,९९१**	**३७,६८६**	**३८,०५२**	**४६,७३०**	**४३,३१२**
	(१) कृषि व संलग्न सेवा	६,१४५	७,२१८	७,८२१	८,५६७	९,६६०	१२,५७६	११,९९०
	(२) ग्राम विकास	२,५२४	४,३९९	३,१३०	६,१७२	५,६०९	८,६५०	१०,२७९
	(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	४४	४८	३३	३३	१	१	१
	(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	२,७०१	२,५७४	२,७४२	२,४८७	२,७५८	३,००३	२,५५४
	(५) ऊर्जा	५,५२७	५,४७१	५,७२६	१०,८११	९,४०४	१०,८७४	६,९६०
	(६) उद्योग व खनिजे	२,५४६	२,६००	२,५४९	२,८९४	३,२७९	३,१२८	३,०९६
	(७) वाहतूक आणि दळणवळण	४,१९९	४,२१६	४,७२९	५,५५६	५,५४१	६,२०९	५,३१६
	(८) विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	६७	७२	८४	७७	९७	२२६	३३१
	(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	१,११६	९५२	१,१७७	१,००९	१,७०३	२,०६३	२,७८५
	(क) स्थानिक संस्था आणि पंचायत राज्य संस्था यांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	**१,०२०**	**१,४८१**	**२,०५३**	**२,४२८**	**५,६३५**	**७,७३६**	**८,५३३**
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब)**	**४२,८५३**	**४७,६६६**	**५३,९७९**	**६०,४८६**	**६४,३७०**	**७५,३५८**	**८२,३२५**
	(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	**२४,३४०**	**२७,३४६**	**३१,१८०**	**३४,६३१**	**३६,३७८**	**४३,९२८**	**४८,१९७**
	(१) राज्यांची अंगे	१,२४९	१,२६६	१,४३५	२,३३४	१,८५९	२,१०८	२,४७८
	(२) करवसुली खर्च	१,५७०	१,८५३	२,३७१	२,५९०	२,४२४	३,८९९	३,५२०
	(३) प्रशासकीय सेवा	१०,८४८	१२,४७२	१४,००८	१५,०८६	१६,६२८	१९,८००	२२,२३२
	(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१०,५८१	११,६४९	१३,१६३	१४,४०७	१५,४६८	१८,१२२	१९,९६७
	(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	९२	१०६	२०४	२१४	०	०	०
	(ब) व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	**१८,५१३**	**२०,३२०**	**२२,७९९**	**२५,८५५**	**२७,९९१**	**३१,४३०**	**३४,१२७**
(ब)	**भांडवली खर्च (१ + २)**	**२५,६७४**	**२६,७३३**	**३३,०८०**	**४०,१९४**	**३४,९१३**	**४८,०६५**	**५२,१४९**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब)**	**१८,७१६**	**१८,८१४**	**२१,६६६**	**२०,६६४**	**२३,९०८**	**३७,०५९**	**३५,५०४**
	(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	१७,८८०	१७,३९८	२०,०२०	१९,५२३	२२,७९३	३०,४१०	३३,८०९
	(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	८३६	१,४१६	१,६४५	१,१४१	१,११५	६,६४९	१,६९५
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब + क) (सरकारी ऋणाची परतफेड)**	**६,९५८**	**७,९१९**	**११,४१४**	**१९,५३०**	**११,००५**	**११,००६**	**१६,६४५**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	५,८३८	६,३५१	१०,५४३	१४,२९४	९,१३८	९,८८९	१५,३५९
	(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	६२०	६९३	८७१	८८६	९०५	१,११७	१,२८६
	(क)आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन	५००	८७५	०	४,३५०	९६२	०	०
	एकूण खर्च (अ + ब)	**१,४९,२२८**	**१,६५,४६९**	**१,८७,९८२**	**२,१७,७४८**	**२,२५,२८७**	**२,८२,४५५**	**३,००,३९८**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन   # सुधारित अंदाज   ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.४

वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे

(₹ कोटी)

	बाब	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७#	२०१७-१८##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(एक)	**ऋण प्राप्ती (१ + २ + ३) (व्याजी)**	**२४,१०६**	**२१,३८३**	**२२,८७६**	**२५,१२४**	**३०,४०२**	**४७,३४४**	**४१,९९७**
	१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	१८,३०८	१५,०१५	१६,३७९	२०,८९०	२८,२५४	४०,१३५	३४,१४१
	२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	(-) ३१४	५८	९४	(-) ३४४	(-) ३२१	(-) २०	(-) १८९
	३) व्याजी बंधने (अ+ब+क)	६,११२	६,३११	६,४०३	४,५७८	२,४६९	७,२३०	८,०४५
	अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	२,२६०	२,१८८	१,८९४	१,२६०	१,२०९	१,५१२	१,७१६
	ब) राखीव निधी (निव्वळ)	११४	(-) १४१	(-) ८०	(-)४३	९	२,५४८	२,८०२
	क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	३,७३७	४,२६४	४,५९०	३,३६१	१,२५१	३,१६९	३,५२७
(दोन)	**ऋण प्राप्ती (१ + २) (बिनव्याजी)**	**(-) ३,२४२**	**(-) ७,४४८**	**३,९०९**	**४,६५९**	**(-) ३,०९५**	**२,११०**	**(-) ३,१०४**
	१) लोकलेख्यातील निव्वळ जमा@	(-) ३,२५४	(-) ७,४३८	३,०५९	४,६४९	(-) ३,०९५	२,११०	(-) ३,१०४
	२) इतर भांडवली जमा (निव्वळ)$	११	(-) १०	८५०	१०	०	०	०
	एकूण कर्जे व इतर दायित्वे (एक + दोन)	**२०,८६३**	**१३,९३५**	**२६,७८५**	**२९,७८३**	**२७,३०८**	**४९,४५४**	**३८,८९३**

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

@ लोकलेख्याच्या निव्वळ प्राप्तीमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे लेखा यांचा अंतर्भाव आहे.

$ यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ५.५

शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च

(₹ कोटी)

विवरण	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७#	२०१७-१८##
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. उपभोग्य बाबींवरील खर्च							
१ कर्मचाऱ्यांची भरपाई (१.१ +१.२)	२६,३५५	२९,७९१	३३,५९१	३३,९५४	३७,०४०	४२,८९९	४६,९२५
१.१ वेतन आणि मजूरी	१५,७६१	१७,६०७	१९,७८०	२०,७५०	२३,१४२	२६,५२३	२९,०२४
१.२ निवृत्तीवेतन	१०,५९४	१२,१८५	१३,८११	१३,२०४	१३,८९८	१६,३७७	१७,९०१
२ वस्तू आणि सेवांची निव्वळ खरेदी (२.१ + २.२ -२.३)	१४,०४१	१३,४३७	१४,४३४	१२,८७०	११,५०५	१४,७१३	१५,१८७
२.१ खरेदी	१२,८७६	११,४५९	८,४९८	१०,३३९	९,१६६	१३,०८४	१४,९३७
२.२ देखभाल	३,०८८	३,६७८	४,३३४	४,७८५	४,६०५	५,०६१	४,९२६
२.३ विक्री	१,९२३	१,७००	१,६०२	२,०३४	२,२६६	३,४३२	४,६७५
एकूण उपभोग्य बाबींवरील खर्च	**४०,३९६**	**४३,२२८**	**४८,०२४**	**४७,०४४**	**४८,५४५**	**५७,६१२**	**६२,११२**
ब. भांडवल निर्मितीवरील खर्च							
१. इमारती	१,७५८	१,७९१	२,०८०	१,९७८	२,५४८	३,४४६	६,१४८
२. रस्ते व पूल	२,७४२	२,८४१	४,२१०	३,६५४	४,३५१	४,९९९	८,४२२
३. इतर भांडवली खर्च	३,४७७	३,८७०	२,५२७	६,६२३	७,६५३	१०,९७७	११,०४७
४. दळणवळणाची साधनसामग्री	५५	१४४	१२०	१७१	१९७	१९४	१५०
५. यंत्रसामग्री आणि साधनसामग्री	४५४	५४६	५५०	४५७	६४६	१,६०२	१,५९२
६. लागवडीखालील मत्ता	०	०	०	०	०	०	२
७. पशुधन	०	०	०	०	०	०	०
८. एकूण नवीन भांडवल निर्मिती (१ ते ७)	**८,४८५**	**९,१९३**	**९,४८७**	**१२,८८३**	**१५,३९५**	**२१,२१८**	**२७,३५९**
९. साठ्यातील बदल	२	२	३	४	३	३	३
१०. स्थूल भांडवल निर्मिती (८+९)	**८,४८७**	**९,१९५**	**९,४८९**	**१२,८८७**	**१५,३९८**	**२१,२२१**	**२७,३६१**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही.

६

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ विविध घटकांमध्ये विखुरलेल्या बचतींचे संकलन व उलाढालीस चालना देण्यास वित्तीय प्रणाली सहाय्य करते तसेच सर्व स्तरावरील बचत व गुंतवणूकदेखील वाढवते आणि आर्थिक प्राधान्य क्रमांनुसार अधिक फायदेशीर व उत्पादनक्षम गुंतवणुकीसाठी अधिक कार्यक्षमतेने सेवा पुरवून, त्याद्वारे आर्थिक विकासास सहाय्यभूत ठरते. बचत, वित्त पुरवठा आणि गुंतवणूक या प्रक्रियांमध्ये आर्थिकदृष्ट्या संलग्न वित्तीय संस्था, वित्तीय बाजार, वित्तीय साधने आणि सेवा समाविष्ट आहेत.

बँकींग वित्तीय संस्था

६.२ बँकींग संस्था या ठेवी व कर्ज सुविधा पुरविणा-या अग्रणी संस्था आहेत. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडिया व तिच्या संलग्न बँका (पाच संलग्न बँकांचे १ एप्रिल, २०१७ रोजी स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये विलीनीकरण झाले आहे), राष्ट्रीयीकृत बँका, विदेशी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व खाजगी बँकांचा समावेश होतो.

६.३ राज्यात ३१ मार्च, २०१७ पर्यंत एकूण १२,१९१ अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची कार्यालये (देशातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी सुमारे नऊ टक्के) कार्यरत आहेत. त्यापैकी २४.९ टक्के कार्यालये ग्रामीण भागात, २२.९ टक्के निम-नागरी भागात तर ५२.२ टक्के नागरी भागात कार्यरत आहेत. प्रति बँक कार्यालयामध्ये सेवा पुरविण्यात आलेली सरासरी लोकसंख्या अखिल भारत स्तरावर ९,७२० च्या तुलनेत राज्यात ९,९६५ होती. राज्यातील कर्ज-ठेवी प्रमाण १०६.३ टक्के होते, तर अखिल भारताकरिता ते ७३.७ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.१ मध्ये दिले आहेत, तर याबाबतची मालिका परिशिष्ट ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(३१ मार्च रोजी)

तपशील	ग्रामीण		निम-नागरी		नागरी		एकूण	
	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७
बँक कार्यालये (संख्या)	३,१९९	३,०३२	२,५५४	२,७९०	६,०३६	६,३६९	११,७८९	१२,१९१
ठेवी (₹ '००० कोटी)	६१.८	६३.६	१०२.०	१२८.१	२,०१३.८	१,९७१.९	२,१७७.६	२,१६३.६
कर्जे (₹ '००० कोटी)	५२.८	४६.७	६७.७	७७.९	२,११४.८	२,१७४.९	२,२३५.३	२,२९९.५
कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	८५.४	७३.४	६६.३	६०.८	१०५.०	११०.३	१०२.७	१०६.३

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.४ ३१ मार्च, २०१७ रोजी अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे दरडोई ठेवी व दरडोई कर्ज अनुक्रमे ₹ १,७८,१०१ व ₹ १,८९,२८९ आहे. अखिल भारतासाठी तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ ८०,२८४ व ₹ ५९,१९३ आहे. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व कर्जांमध्ये राष्ट्रीयीकृत बँकांचा हिस्सा (भारतीय स्टेट बँक व तिच्या संलग्न बँका वगळून) अनुक्रमे सुमारे ४३.० टक्के व ४२.० टक्के आहे. भारतीय स्टेट बँक व तिच्या संलग्न बँका यांचे कर्ज-ठेवी प्रमाण सर्वाधिक (१२७.६ टक्के) आहे. बँक गटनिहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.२ मध्ये दिली आहेत.

आलेख ६.१ : अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे
(३१ मार्च रोजी)

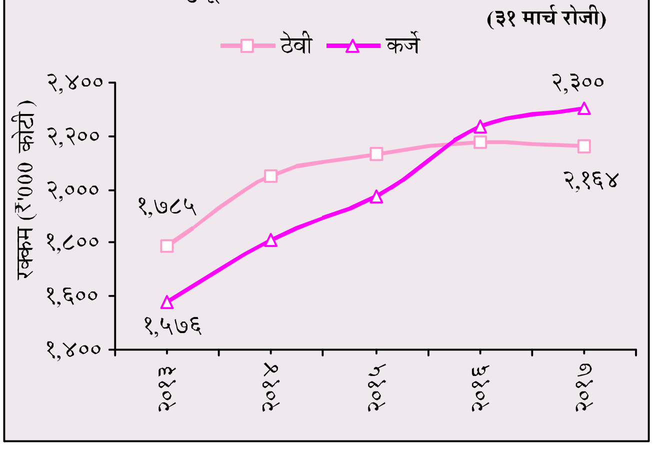

तक्ता ६.२ बँक गटनिहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(३१ मार्च रोजी)

बँक गट	बँक कार्यालये (संख्या)		ठेवी (₹ '००० कोटी)		कर्जे (₹ '००० कोटी)		कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	
	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७
भारतीय स्टेट बँक व तिच्या संलग्न बँका	१,९३९	२,०३०	२८०.४	२९४.४	३९२.७	३७५.७	१४०.०	१२७.६
राष्ट्रीयीकृत बँका	६,५८३	६,६५७	१,०४४.४	९३१.१	९७६.०	९६६.४	९३.५	१०३.८
विदेशी बँका	९६	८८	२४३.५	२१५.२	१६९.२	१५८.३	६९.५	७३.६
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७११	७२०	९.३	१०.६	७.०	७.६	७५.३	७१.७
खाजगी बँका	२,४६०	२,६९४	६००.०	७१२.३	६९०.४	७९१.५	११५.१	१११.१
एकूण	**११,७८९**	**१२,१८९**	**२,१७७.६**	**२,१६३.६**	**२,२३५.३**	**२,२९९.५**	**१०२.७**	**१०६.३**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.५ ग्रामीण भागात मुदत ठेवींचे प्रमाण बचतीपेक्षा अधिक आहे तर निम-नागरी व नागरी भागात बचतीपेक्षा मुदत ठेवींचे प्रमाण अधिक आहे. खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी तक्ता ६.३ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.३ खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी

(३१ मार्च रोजी)

खाते प्रकार	ठेवी (₹ '००० कोटी)							
	२०१६				२०१७			
	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण
चालू	३.०	१०.५	२४६.५	२६०.०	३.४	१३.०	२७६.२	२९२.६
बचत	२३.६	४२.९	२६८.०	३३४.५	३२.२	५७.०	३३५.०	४२४.२
मुदत ठेव	२६.०	५१.७	१,५०५.४	१,५८३.१	२८.०	५८.१	१,३६०.७	१,४४६.८
एकूण	**५२.६**	**१०५.१**	**२,०१९.९**	**२,१७७.६**	**६३.६**	**१२८.१**	**१,९७१.९**	**२,१६३.६**

आधार: भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.६ भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्राधान्य क्षेत्रांस अग्रिमे देण्याची महत्वाची भूमिका अनूसुचित वाणिज्यिक बँकांकडे सोपवली आहे. त्यानुसार अग्रिमांचा ठराविक हिस्सा कृषि व संलग्न कार्ये, सुक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम, गरिबांना गृहनिर्माण करिता, इतर अल्प उत्पन्न गट व दुर्बल घटक यांसारख्या विशिष्ट क्षेत्रांना दिला जातो. मार्च, २०१७ अखेर सर्वाधिक (४४.४ टक्के) येणे कर्ज कृषि व संलग्न कार्यक्षेत्राकडून, तर त्याखालोखाल सुक्ष्म व लघु उपक्रमांकडून (३३.४ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्जाची विगतवारी तक्ता ६.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.४ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्जाची विगतवारी

(३१ मार्च रोजी)

प्राधान्य क्षेत्र	खाते संख्या ('०००)		येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)	
	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७
कृषि व संलग्न कार्ये	५,५०२	५,७५१	२५२.१	२८०.५
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	२,६७४	२,७५७	१८४.९	२११.२
शिक्षण	२०८	२०४	४.९	५.१
गृहनिर्माण	९३५	८७१	९४.७	१०२.७
निर्यात	३	२	३२.७	२९.१
इतर	७०५	३६१	३.४	२.८
एकूण	**१०,०२७**	**९,९४६**	**५७२.७**	**६३१.४**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.७ ३१ मार्च, २०१७ रोजी एकूण येणे कर्जापैकी ४४.१ टक्के कर्ज ही राष्ट्रीयीकृत बँकांकडे तर त्या खालोखाल ३०.८ टक्के खाजगी बँकांकडे व १७.३ टक्के भारतीय स्टेट बँक व तिच्या संलग्न बँकांकडे होती. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्जे तक्ता ६.५ मध्ये दिली आहेत.

६.८ ३१ मार्च, २०१७ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील एकूण येणे कर्जापैकी सर्वाधिक (२३.८ टक्के) येणे कर्ज वस्तुनिर्माण या व्यवसायाकडे होते. त्या खालोखाल वैयक्तिक येणे कर्ज १६.८ टक्के तर वित्त व्यवसायाकडील येणे कर्ज १५.१ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील व्यवसाय गटनिहाय येणे कर्ज तक्ता ६.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ६.५ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्ज

(३१ मार्च रोजी)

बँक गट	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१५	२०१६	
भारतीय स्टेट बँक व तिच्या संलग्न बँका	३३९.१	३८६.६	१४.०
राष्ट्रीयीकृत बँका	९६५.१	९८७.२	२.३
विदेशी बँका	१५०.३	१७४.९	१६.४
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	०.०	०.०	०.०
खाजगी बँका	५१६.९	६८८.७	३३.२
एकूण	**१,९७१.४**	**२,२३७.४**	**१३.५**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

वार्षिक कर्ज योजना

६.९ भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रत्येक गावात कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी 'सेवा क्षेत्र पद्धत' स्वीकारली असून जिल्हा हे सेवा क्षेत्राचे घटक आहे. वार्षिक कर्ज योजना प्रामुख्याने दुर्बल घटकांना मिळणा-या संधी वाढवण्यावर भर देऊन विविध आर्थिक कार्यांची व्याप्ती दर्शविते. त्यामुळे प्राधान्य व दुर्लक्षित क्षेत्रांना पुरेसा आणि वेळेत खात्रीशीर कर्जपुरवठा होतो. त्यानुसार राज्यस्तरीय बँकर्स समितीची निमंत्रक बँक राज्याची वार्षिक कर्ज योजना तयार तसेच संनियंत्रित करते. बँक ऑफ महाराष्ट्रला यासाठी राज्याची निमंत्रक बँक म्हणून घोषित केले आहे. सन २०१७-१८ साठी राज्याची प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज योजना ₹ २.९१ लाख कोटी आहे. या योजनेमध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा हिस्सा २६.५ टक्के आहे तर 'ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघु उद्योग' क्षेत्राचा हिस्सा ६६.१ टक्के आहे. वार्षिक कर्ज योजनेंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज तक्ता ६.७ मध्ये तर जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना परिशिष्ट ६.२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील व्यवसाय गटनिहाय येणे कर्ज

(३१ मार्च रोजी)

व्यवसाय गट	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१६	२०१७	
कृषि व संलग्न कार्ये	८९.०	९५.७	७.५
खाण व दगड खाणकाम	२५.३	२०.९	(-) १७.४
वस्तुनिर्माण	५५४.८	५४८.०	(-) १.२
वीज, वायू व पाणीपुरवठा	१३५.९	१३६.८	०.७
बांधकाम	२५६.१	२६५.७	३.७
वाहतूक	७२.२	७३.१	१.२
व्यावसायिक व इतर सेवा	१९२.०	१८३.१	(-) ४.६
व्यापार	१६१.७	१६६.६	३.०
वैयक्तिक कर्जे@	३१८.७	३८५.२	२०.९
वित्त	३६८.५	३४७.४	(-) ५.७
इतर	६३.२	७७.०	२१.८
एकूण	**२,२३७.४**	**२,२९९.५**	**२.८**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक @ गृहनिर्माणसह

तक्ता ६.७ वार्षिक कर्ज योजनेंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज

(₹ '००० कोटी)

प्राधान्य क्षेत्र	लक्ष्य		साध्य		साध्याची लक्ष्याशी टक्केवारी		लाभधारक (लाख)	
	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१६-१७	२०१७-१८+	२०१६-१७	२०१७-१८+	२०१६-१७	२०१७-१८+
कृषि व संलग्न कार्ये	७७.५	७७.२	९६.८	३३.६	१२४.९	४३.५	४२.२	२५.१
ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघु उद्योग	१६१.०	१९२.४	१३९.९	९३.५	८६.९	४८.६	१४.७	३४.२
इतर क्षेत्रे	१६.४	२१.३	७.७	७.०	४७.०	३२.९	२.७	३.८
एकूण	**२५४.९**	**२९०.९**	**२४४.४**	**१३४.१**	**९५.९**	**४६.१**	**५९.६**	**६३.१**

आधार : बँक ऑफ महाराष्ट्र, राज्यस्तरीय बँकर्स समितीचे निमंत्रक + सप्टेंबरपर्यंत

सूक्ष्म वित्तपुरवठा

६.१० 'स्व-सहाय्यता गट बँक दुवा कार्यक्रम' हा आता सर्वात मोठा सामाजिक सूक्ष्म वित्त पुरवठा उपक्रम झाला आहे. गरिबांना पुरविण्यात येणा-या बँकींग सेवांची व्याप्ती वाढविण्यासाठी हा उत्कृष्ट मार्ग आहे. सूक्ष्म वित्त पुरवठा कार्यक्रमाद्वारे कर्जे, बचत, आयुर्विमा, पीक विमा, इत्यादी सारख्या विविध सेवा पुरविल्या जातात. बचत गटांनी उघडलेल्या बचत खात्यांची संख्या, कर्ज वाटप व थकीत कर्ज या सर्व प्रमुख निर्देशकांत मागील वर्षात सकारात्मक वाढ झाल्याचे दिसून येते. 'स्व-सहाय्यता गट बँक दुवा कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील स्व-सहाय्यता गटांच्या बचती, कर्जवाटप व थकीत कर्जे तक्ता ६.८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ६.८ 'स्व-सहाय्यता गट बँक दुवा कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील स्व-सहायता गटांच्या बचती, कर्जवाटप व थकीत कर्जे

(३१ मार्च, २०१७ रोजी)

बँक प्रकार	तपशील	एकूण स्व-सहाय्यता गट		राग्राजीअ /स्वजग्रास्वयो अंतर्गत स्व-सहाय्यता गट#		केवळ महिलांचे स्व-सहाय्यता गट	
		संख्या	रक्कम (₹ कोटी)	संख्या	रक्कम (₹ कोटी)	संख्या	रक्कम (₹ कोटी)
सहकारी	बचत	३,७३,३३९	४६५.८६	५४,२४३	४१.९०	३,१३,०९५	३६६.८१
	कर्जवाटप@	१७,५०६	११२.७९	३,७२८	२५.४०	१६,८६८	११०.२४
	थकीत कर्ज	६२,४४४	१७२.८४	११,७०९	४७.४९	५९,४१७	१६१.८०
प्रादेशिक ग्रामीण	बचत	१,१२,०७९	१०१.२२	१५,७६२	११.३२	१,०४,४९५	८९.९२
	कर्जवाटप@	७,३१०	१९८.५८	१३,७६९	११४.९१	२०,५७८	१९४.४८
	थकीत कर्ज	३८,६६०	३२७.०१	११,३६४	११७.१७	३५,०६७	३०४.१३
सार्वजनिक क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	३,०१,८०७	४१४.१५	१,३७,१९९	१८५.६०	२,१२,२२६	२९९.४०
	कर्जवाटप@	१९,१३१	३३७.९४	७,२१०	१४८.४७	१४,४६६	२९०.५९
	थकीत कर्ज	७०,१२८	६१५.५८	२५,९९३	२२२.२६	५१,६२८	४७०.२४
खाजगी क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	९८,१९५	१२२.२२	५	०.०२	९८,१४४	१२१.९९
	कर्जवाटप@	३७,०००	७११.३९	४	०.०२	३६,९६८	७११.३७
	थकीत कर्ज	५६,६८०	६९९.५७	१८	०.०८	५६,६३८	६९९.२६

आधार : नाबार्ड # राग्राजीअ - राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, स्वजग्रास्वयो - स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना @ वर्ष २०१६-१७ मधील

वित्तीय समावेश

६.११ प्रभावी वित्तीय समावेश म्हणजे निव्वळ वित्तीय सुविधांची उपलब्धता नसून त्यांचा सुयोग्य वापरही आहे. याच धर्तीवर केंद्र शासनामार्फत सुरु करण्यात आलेल्या प्रधानमंत्री जन-धन योजनेने देशाला वित्तीय समावेश विषयक एक महत्वाकांक्षी धोरण आखण्यास मोलाचा हातभार लावला. राज्यात ७ फेब्रुवारी,२०१८ पर्यंत प्रधानमंत्री जन-धन योजनेअंतर्गत एकूण २.२० कोटी बँक खाती उघडण्यात आली असून त्यापैकी १.०६ कोटी खाती (४८.२ टक्के) ग्रामीण भागातील होती. या खात्यांमध्ये एकूण ₹ ४,३०४ कोटींच्या ठेवी होत्या. सदर योजनेअंतर्गत उघडलेल्या एकूण खात्यांपैकी सुमारे २६ टक्के खाती ही किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली होती. या योजनेअंतर्गत एकूण १.५२ कोटी 'रुपे कार्ड' देण्यात आली. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशांतर्गत पुरविलेल्या विविध बँकिंग सुविधांचा तपशील तक्ता ६.९ मध्ये दिला आहे व जिल्हा निहाय प्रधानमंत्री जन-धन योजनेचा तपशील परिशिष्ट ६.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशांतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा

(३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१५	२०१६	२०१७
गावात असलेली बँकींग केंद्रे (संख्या)	३३,६००	४०,७३८	४०,६९७
किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती (मर्यादीत सुविधा उपलब्ध असलेली)			
संख्या ('०००)	२६,६४४	३०,७०९	३५,६२९
रक्कम (₹ कोटी)	२,७१६.८	४,२०२.४	६,७०९.६
किमान शिलकीची मर्यादा नसलेल्या खात्यामधून (मर्यादीत सुविधा उपलब्ध असलेली) ओव्हरड्राफ्ट उचललेली रक्कम (₹ कोटी)	१४०.२	२४९.४	२३४.३
किसान क्रेडिट कार्ड			
कार्डधारकांची संख्या ('०००)	२,९५३	३,५७४	३,५५७
येणे रक्कम (₹ कोटी)	२८,४९७.८	३६,७१३.७	४३,७९१.५

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.१२ केंद्र शासनाच्या प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (८ एप्रिल, २०१५ पासून अंमलबजावणी) या फ्लॅगशिप कार्यक्रमाअंतर्गत उत्पन्न निर्मितीत गुंतलेल्या बिगर कृषि कार्यातील सर्व सूक्ष्म व लघुउद्योगांना ₹ १० लाखापर्यंत सुलभरित्या कर्ज देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी घटकांच्या विकास स्थिती व आर्थिक निकडीनुसार कर्जाची 'शिशु' (₹ ५०,००० पर्यंत), 'किशोर' (₹ ५०,००० ते ₹ ५ लाख) आणि 'तरुण' (₹ ५ लाख ते ₹ १० लाख) अशाप्रकारे विगतवारी केली आहे. प्रधानमंत्री मुद्रा योजने अंतर्गत प्रगती तक्ता ६.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१० प्रधानमंत्री मुद्रा योजने अंतर्गत प्रगती

(₹ कोटी)

वर्ष	शिशु		किशोर		तरुण		एकूण	
	मंजूर कर्ज	वितरित कर्ज	मंजूर कर्ज	वितरित कर्ज	मंजूर कर्ज	वितरित कर्ज	मंजूर कर्ज	वितरित कर्ज
२०१५-१६	६,६९५	६,६१६	३,६४५	३,४६२	३,४६६	३,२९४	१३,८०६	१३,३७२
२०१६-१७	६,९६२	६,९०९	५,०८२	४,९४७	५,२४३	५,१२०	१७,२८७	१६,९७७
२०१७-१८+	५,९९५	५,९२२	४,२८६	४,१२४	४,३४१	४,१८९	१४,६२२	१४,२३५

आधार : केंद्र शासन + ९ फेब्रुवारीपर्यंत

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

६.१३ ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांबाबत चालू प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी राज्य शासनांस कमी दरात निधी उपलब्ध व्हावा यासाठी केंद्र शासनाने १९९५-९६ मध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी सुरू केला आहे. या निधीचे व्यवस्थापन नाबार्डद्वारे होते. ज्या अनुसूचित वाणिज्यिक बँका (सार्वजनिक व खाजगी) प्राधान्य क्षेत्र कर्ज वाटपाचे ध्येय साध्य करु शकणार नाहीत अशा बँकांनी कमी वितरित केलेली रक्कम नाबार्ड अंतर्गत ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. ह्या रकमेचे अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांना गरजेनुसार पुनर्वाटप करण्यात येते. सद्यस्थितीत या निधी अंतर्गत एकूण ३६ कार्यांचा समावेश कृषि व संलग्न कार्ये, सामाजिक क्षेत्र आणि ग्रामीण दळणवळण या मुख्य क्षेत्रांतर्गत एकूण प्रकल्प मुल्याच्या अनुक्रमे ९५ टक्के, ८५ टक्के व ८० टक्के पर्यंत कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. मार्च,२०१७ अखेर या अंतर्गत २२ टप्पे लागू करण्यात आले व आतापर्यंत ₹ १०,४९६ कोटी कर्ज राज्यास वितरित करण्यात आले. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी अंतर्गत मंजूर प्रकल्प व वितरित झालेल्या कर्जाचा तपशील तक्ता ६.११ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.११ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी अंतर्गत मंजूर प्रकल्प व वितरित झालेले कर्ज

टप्पा	वर्ष	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	वितरित कर्ज (₹ कोटी)
I - XIV	१९९५-२००९	९,९२६	५,०८७
XV-XX	२०१०-२०१५	१०,२४४	४,६२७
XXI	२०१५-२०१६	७७६	४९४
XXII	२०१६-२०१७	१७१	२८८

आधार : नाबार्ड

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१४ संयुक्त भांडवली संस्था विविध पूरक उद्योग, व्यापार व व्यापाराशी पूरक उद्योगांना प्रोत्साहन देतात व मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देतात. मार्च, २०१७ अखेर भारतातील एकूण ११,६२,१८१ संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी, सुमारे २०.६ टक्के संस्था राज्यात कार्यरत होत्या. देशांतर्गत या कंपन्यांच्या भरणा केलेल्या एकूण भाग भांडवलामध्ये राज्यातील संस्थांचा हिस्सा २९.६ टक्के होता. संयुक्त भांडवली संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल तक्ता ६.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१२ संयुक्त भांडवली संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल

(३१ मार्च रोजी)

बाब	महाराष्ट्र				अखिल भारत			
	संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)		संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)	
	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७
खाजगी	२,१४,५७१	२,२७,४३७	२२६.३	२८६.२	१०,१८,४६१	१०,९७,३१२	१,००१.१	१,२२९.७
सार्वजनिक	११,३४३	११,४६६	३८४.७	७३५.२	६३,५६८	६४,८६९	१,६०४.४	२,२१८.८
एकूण	**२,२५,९१४**	**२,३८,९०३**	**६११.०**	**१,०२१.४**	**१०,८२,०२९**	**११,६२,१८१**	**२,६०५.५**	**३,४४७.५**

आधार : मिनिस्ट्री ऑफ कॉर्पोरेट अफेअर्स, केंद्र शासन

भांडवली बाजार

६.१५ भांडवली बाजार ही बचतींना परिणामकारक दीर्घकालीन गुंतवणुकीकडे वळविणारी यंत्रणा आहे. राज्यात मुंबई शेअर बाजार मर्यादित व राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हे प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. मुंबई शेअर बाजार मर्यादित हा जगातील सर्वात जुन्या बाजारांपैकी एक आहे तर राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हा आधुनिक व अद्ययावत तंत्रज्ञानात अव्वल असणाऱ्यांपैकी एक आहे. त्याशिवाय ओटीसी एक्स्चेंज ऑफ इंडिया, इंटर कनेक्टेड शेअर बाजार मर्यादित, स्टॉक एक्स्चेंज ऑफ इंडिया मर्यादित, युनायटेड स्टॉक एक्स्चेंज ऑफ इंडिया मर्यादित, पुणे शेअर बाजार मर्यादित व एमसीएक्स शेअर बाजार मर्यादित असे पाच शेअर बाजार राज्यात कार्यरत आहेत.

प्राथमिक बाजार

६.१५.१ सन २०१६-१७ मध्ये राज्यात ३८ समभागांद्वारे (३१ सार्वजनिक, दोन हक्क व पाच ऋण समभाग) ₹ ३५,७६४ कोटी तर मागील वर्षी २९ समभागांद्वारे (२२ सार्वजनिक व सात हक्क समभाग) ₹ १६,७०८ कोटी रक्कम उभारण्यात आली. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत राज्यात ३७ समभागांद्वारे (३१ सार्वजनिक, एक हक्क व पाच ऋण समभाग) ₹ ५०,१७४ कोटी रक्कम उभारण्यात आली.

दुय्यम बाजार

६.१५.२ राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारात सन २०१६-१७ मध्ये उलाढाली साठी उपलब्ध असलेल्या एकूण समभागांचे भांडवली मूल्य अनुक्रमे ₹ १,१९,७८,४२१ कोटी व ₹ १,२१,५४,५२५ कोटी होते. सन २०१५-१६ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ ९३,१०,४७१ कोटी व ₹ ९४,७५,३२८ कोटी होती. राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल तक्ता ६.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१३ राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल

(₹ '००० कोटी)

शेअर बाजार	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
राष्ट्रीय	४,२३६	५,०५६	५,१८५
मुंबई	७४०	९९८	८००

आधार : सेबी + डिसेंबरपर्यंत

म्युच्युअल फंड

६.१५.३ म्युच्युअल फंड हे गुंतवणूकदारांची रोख रक्कम एकत्रित करून समभाग, वस्तू व इतर रोखे खरेदीस सहाय्य करणारे माध्यम आहे. सन २०१५-१६ मध्ये म्युच्युअल फंडाद्वारे भारतात झालेल्या ₹ १,३३,४६२ कोटी उलाढालीच्या तुलनेत राज्यात ₹ ४१,८१७ कोटी उलाढाल झाली. सन २०१६-१७ मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ १,६५,२६७ व ₹ ९६,१८३ होती. म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल तक्ता ६.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१४ म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल

(₹ '००० कोटी)

वर्ष	नवीन म्युच्युअल फंड	अस्तित्वातील म्युच्युअल फंड
२०१५-१६	४७.८	१३,७१७.८
२०१६-१७	३६.१	१७,५७९.०
२०१७-१८+	२४.८	११,८५८.९

आधार : असोसिएशन ऑफ म्युच्युअल फंडस् इन इंडिया + ऑक्टोबरपर्यंत

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र

६.१५.४ किरकोळ गुंतवणूकदारांच्या सहाय्यासाठी मल्टी कमोडिटी एक्स्चेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड (एमसीएक्स) व नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज एक्स्चेंज लिमिटेड (एनसीडीईएक्स) ही मुख्य विक्रेय वस्तू विनिमय व्यापार केंद्रे राज्यात कार्यरत आहेत. एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल तक्ता ६.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१५ एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र	समाविष्ट विक्रेय वस्तू (संख्या)			उलाढाल (₹ '००० कोटी)		
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
एमसीएक्स	२९	२९	३१	५,६३४	५,८६६	३,८९०
एनसीडीईएक्स	२८	२४	२५	१,०२०	५९७	४१९

आधार : एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स + डिसेंबरपर्यंत

विमा

६.१६.१ विम्याद्वारे उपक्रमांना व व्यक्तींना सुरक्षा कवच मिळते, तसेच विकास कामासाठी लागणारा दीर्घकालीन निधी निर्माण होतो. राज्यात आयुर्विमा क्षेत्रात २४ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये राज्यातील एकूण आयुर्विमा व्यवसायामध्ये भारतीय आयुर्विमा महामंडळाचा हिस्सा गतवर्षाच्या ६८.५ टक्क्यांच्या तुलनेत ७१.१ टक्के होता. नव्याने काढण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसी तक्ता ६.१६ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.१६ नवीन वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसी

तपशील		संख्या ('०००)			विमा हप्ता (₹ कोटी)		
		२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
महाराष्ट्र	खाजगी	९४०	१,१८८	१,२१३	९,१८४	११,०१४	१२,८४२
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२,४७६	२,३८३	२,३३८	२०,२८७	२३,९७२	३१,५१९
	एकूण	**३,४१६**	**३,५७१**	**३,५५१**	**२९,४७२**	**३४,९८६**	**४४,३६२**
अखिल भारत	खाजगी	५,७३७	६,१९२	६,३२४	३४,८२०	४०,९७०	५०,६२७
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२०,१७१	२०,५४६	२०,१३१	७८,५०८	९७,७०५	१,२४,४५१
	एकूण	**२५,९०८**	**२६,७३८**	**२६,४५५**	**१,१३,३२८**	**१,३८,६७६**	**१,७५,०७८**

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण   टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

६.१६.२ देशात बिगर-आयुर्विमा क्षेत्रामध्ये २९ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये बिगर-आयुर्विम्यापोटी प्राप्त झालेल्या एकूण विमा हप्त्याच्या रकमेत ९१.७ टक्के वाढ झाली. बिगर-आयुर्विमा अंतर्गत आरोग्य विम्यापोटी सर्वाधिक (३०.३ टक्के) व त्या खालोखाल मोटार-तृतीय पक्ष विम्यापोटी (१६.५ टक्के) हप्ता गोळा झाला. क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या हप्त्याद्वारे प्राप्त झालेले एकूण उत्पन्न तक्ता ६.१७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१७ क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या हप्त्याद्वारे प्राप्त झालेले एकूण उत्पन्न

(₹ कोटी)

वर्ष	अग्नी	मोटार		वैयक्तिक अपघात	आरोग्य विमा	पीक विमा	संकीर्ण#	एकूण
		स्वहानी	तृतीय पक्ष					
महाराष्ट्र								
२०१५-१६	२,१३५	४,१४८	१,८०४	६१२	७,५७८	८६०	३,६९५	२१,४४४
२०१६-१७	३,३७४	५,३७५	६,७९१	१,१९९	१२,४४७	४,६८२	६,३९०	४१,१०६
अखिल भारत								
२०१५-१६	८,७३१	२१,३२५	२०,९७६	२,६१३	२७,४५७	५,५५१	६,९१८	९६,३७९
२०१६-१७	९,५३७	२३,७२८	२६,५२३	३,६४६	३०,३३०	२०,०९७	७,१०४	१,२८,१२८

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण   # कर्ज विमा, विदेशी वैद्यकीय विमा, इत्यादी समाविष्ट

* * * * *

परिशिष्ट ६.१

सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज

(₹ कोटी)

वर्ष	वर्षाच्या जून महिन्यातील अखेरच्या शुक्रवारची स्थिती						एकूण ठेवी	एकूण कर्ज
	ग्रामीण		निमनागरी		नागरी / महानगर			
	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१९७१	उ. ना.	उ. ना.	उ. ना.	उ. ना.	उ. ना.	उ. ना.	१,४६०	१,२९१†
१९८१	३०९	२२६	७१४	३८४	६,५६८	५,३२१	७,५९०	५,९३१
१९९१	१,७०१	१,३५७	२,३४७	१,३५४	३६,१८१	२६,९३६	४०,२३०	२९,६४७
२००१	६,७६९	५,०२९	१०,०३४	४,१३८	१,५९,१९९	१,३४,३४०	१,७६,००१	१,४३,५०७
२०११	२९,२३१	२२,७०३	४९,१७४	२७,६०४	१३,२५,५५०	११,२५,७८०	१४,०३,९५५	११,७६,०८७
२०१२	३४,४५४	२६,७१२	५८,५८६	३१,८२९	१५,००,६५४	१३,२९,२८७	१५,९३,६९४	१३,८७,८२७
२०१३#	४१,११९	३१,५२७	७०,०५२	४१,१३५	१६,७३,८७२	१५,०३,८२७	१७,८५,०४३	१५,७६,४९०
२०१४#	४८,११५	३९,००९	८५,३२२	५१,५१०	१९,१९,०९०	१७,२२,६०४	२०,५२,५२७	१८,१३,१२३
२०१५#	५६,२१४	४४,५७८	९५,६८८	६०,४७९	१९,८१,८१५	१८,७१,०००	२१,३३,७१८	१९,७६,०५७
२०१६#	६१,८२४	५२,८१७	१,०२,०२६	६७,६६०	२०,१३,७४६	२१,१४,८२७	२१,७७,५९६	२२,३५,३०४
२०१७#	६३,५९७	४६,७४०	१,२८,१२३	७७,९२०	१९,७१,९३५	२१,७४,९१९	२१,६३,६५४	२२,९९,५८०

वर्ष	दरडोई ठेवी (₹)	दरडोई कर्ज (₹)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या			दर लाख लोकसंख्येमागे बँकींग कार्यालयांची संख्या
			ग्रामीण व निमनागरी	नागरी / महानगर क्षेत्रातील	एकूण	
(१)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
१९७१	२९०	२५६	उ. ना.	उ. ना.	१,४७१	२.९
१९८१	१,२०४	९४०	उ. ना.	उ. ना.	३,६२७	५.८
१९९१	५,३४४	३,५८०	३,३५३	२,२३८	५,५९१	७.४
२००१	१८,१०६	१४,७६३	३,३८०	२,९१४	६,२९४	६.५
२०११	१,२४,०४८	१,०३,९११	३,९०२	४,६१३	८,५१५	७.५
२०१२	१,३९,५७२	१,२१,५४३	४,१९६	४,८५७	९,०५३	७.९
२०१३#	१,५४,२८६	१,३६,२६०	४,५८५	५,१८९	९,७७४	८.५
२०१४#	१,७५,१४७	१,५४,७१८	५,१६२	५,४७८	१०,६४०	९.१
२०१५#	१,८१,९८८	१,६८,५४१	५,५५५	५,७२९	११,२८४	९.६
२०१६#	१,८१,३८३	१,८६,१९०	५,७५३	६,०३६	११,७८९	९.८
२०१७#	१,७८,१०१	१,८९,२८९	५,८२२	६,३६९	१२,१९१	१०.०

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक   # ३१ मार्च रोजी   उ. ना. - उपलब्ध नाही

† आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत.

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ६.२

जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०१७-१८)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	प्राधान्य क्षेत्र					बिगर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण योजना
		कृषि व संलग्न कार्ये		बिगर शेती क्षेत्र	इतर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण		
		एकूण कर्ज	त्यापैकी, पीक कर्ज					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	मुंबई शहर	५९	०	७४,६७२	२२४	७४,९५५	१,३१,४९७	२,०६,४५२
२	मुंबई उपनगर	३२५	०	६१,२६३	४,७८६	६६,३७५	४७,४०८	१,१३,७८३
३	ठाणे	३२४	२०५	४,१२१	२,३८०	६,८२६	२,१७५	९,००१
४	पालघर	३५०	१५०	९५८	४७२	१,७८०	३७९	२,१५९
५	रायगड	४१६	२२१	१,५१९	६५	२,०००	२,०००	४,०००
६	रत्नागिरी	१,०८८	५२९	१,४१७	०	२,५०६	१५	२,५२१
७	सिंधुदुर्ग	६२४	३०५	६७८	११९	१,४२१	१३०	१,५५२
८	नाशिक	६,१००	४,०१२	३,२३५	९२०	१०,२५५	३,०००	१३,२५५
९	धुळे	१,५६०	१,०८०	३७३	२७७	२,२१०	१०८	२,३१८
१०	नंदुरबार	८२०	६९१	२५४	६२	१,१३६	८१	१,२१७
११	जळगाव	३,७०४	२,९००	१,६९८	३८९	५,७९२	१८८	५,९८०
१२	अहमदनगर	५,७७८	४,३४६	३,४८७	६६५	९,९३०	१,०४०	१०,९७०
१३	पुणे	६,८९५	३,७७१	१८,४६३	५,१४२	३०,५००	१८,३०७	४८,८०७
१४	सातारा	३,९२९	२,७५०	१,४१३	१,२३२	६,५७४	५५०	७,१२४
१५	सांगली	३,७२९	२,०३०	१,३३३	१३	५,०७५	९६९	६,०४४
१६	सोलापूर	६,३४५	३,९५४	२,३६०	६६	८,७७१	०	८,७७१
१७	कोल्हापूर	३,४८०	२,१६४	२,७०१	६२९	६,८१०	२,८१७	९,६२७
१८	औरंगाबाद	१,७४८	१,४४०	२,७४७	१,०५३	५,५४९	१,१००	६,६४९
१९	जालना	१,७०२	१,४१२	५४८	२०५	२,४५५	१२५	२,५८१
२०	परभणी	२,०८९	१,६८२	४४०	१८४	२,७१३	१७८	२,८९१
२१	हिंगोली	१,२६९	१,०४१	२५७	९४	१,६१९	०	१,६१९
२२	बीड	२,८७४	२,२६८	१,०८३	१८३	४,१४०	०	४,१४०
२३	नांदेड	२,३१३	१,९२५	८२५	७७	३,२१५	०	३,२१५
२४	उस्मानाबाद	२,३६४	१,८६८	५२१	७६	२,९६१	०	२,९६१
२५	लातूर	२,४४१	१,९३५	१,४६६	२३	३,९३०	५८१	४,५१२
२६	बुलढाणा	१,७९४	१,४५८	४९१	४६६	२,७५०	१५०	२,९००
२७	अकोला	१,६१३	१,२०१	५५८	५३१	२,७०२	२०३	२,९०५
२८	वाशिम	१,४६२	१,२०४	१९९	५४	१,७१४	१५	१,७२९
२९	अमरावती	२,४५४	१,९४१	८७०	१२५	३,४४९	१९४	३,६४३
३०	यवतमाळ	२,४५७	१,९१३	३८५	४८१	३,३२२	३०४	३,६२६
३१	वर्धा	१,१२०	७३०	३८०	०	१,५००	२००	१,७००
३२	नागपूर	१,५०७	१,१३७	४२८	०	१,९३५	४६७	२,४०१
३३	भंडारा	७२०	५७४	३१३	८०	१,११३	७५	१,१८८
३४	गोंदिया	२७५	२३०	२१७	४९	५४०	७९	६२०
३५	चंद्रपूर	१,१८२	९३५	४९३	१३८	१,८१२	१८८	२,०००
३६	गडचिरोली	२९५	२२०	१९६	०	४९१	२०	५११
	महाराष्ट्र राज्य	**७७,२०५**	**५४,२२२**	**१,९२,३६२**	**२१,२६०**	**२,९०,८२६**	**२,१४,५४३**	**५,०५,३७२**

आधार - राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, बँक ऑफ महाराष्ट्र

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ६.३

जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजना

(३१ डिसेंबर, २०१७ पर्यंत)

अ. क्र.	जिल्हा	उघडण्यात आलेली एकूण खाती	देण्यात आलेली एकूण रुपे कार्ड	किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती	एकूण ठेवी (₹ कोटी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१	मुंबई शहर	५,७९,४३१	४,८९,९०२	१,१३,६२५	१६६
२	मुंबई उपनगर	६,५३,१५१	५,५५,२३१	१,३५,६२६	२३८
३	ठाणे	१३,८९,७२७	९,७८,३५०	३,३२,२३३	३४२
४	रायगड	३,६२,१६६	२,५८,२८२	९०,७९४	११२
५	रत्नागिरी	२,५४,२४२	१,५९,९४२	४४,७४३	७४
६	सिंधुदुर्ग	१,३३,५७६	९३,७३६	१९,१६१	४३
७	नाशिक	१३,९३,५२१	७,४९,४५९	३,२८,३६१	२९०
८	धुळे	५,५१,६७२	३,६२,८९२	१,९८,४५४	६१
९	नंदुरबार	३,९६,५८०	२,९२,९६३	१,५४,९५७	४२
१०	जळगाव	९,६५,९३१	६,७८,२९६	२,५१,३८८	१३२
११	अहमदनगर	१०,५०,०६८	६,९२,७५६	२,७१,८७७	१९६
१२	पुणे	१२,१६,१३७	६,९४,४४५	२,६४,९९४	४३९
१३	सातारा	५,८६,८६६	२,९५,२७६	१,५५,०८५	९५
१४	सांगली	५,७१,०६९	४,३५,२८७	१,६८,०९४	७७
१५	सोलापूर	१०,३८,३१२	७,६०,७७८	२,६६,६५४	१७९
१६	कोल्हापूर	८,६६,७३२	६,१४,७८१	१,६९,११२	१६७
१७	औरंगाबाद	७,८७,४९६	५,१३,४८८	२,१७,४१६	१०३
१८	जालना	५,२९,०९७	३,२७,२९९	१,९०,१३९	५२
१९	परभणी	४,५९,६९२	३,३७,२५३	१,६०,६०९	५०
२०	हिंगोली	३,०९,८७४	२,६६,८२९	१,२०,८८१	३५
२१	बीड	७,१६,९१४	५,४३,६८३	२,३१,४४६	१०८
२२	नांदेड	९,०२,८५९	७,४१,३३०	३,३४,४०३	९४
२३	उस्मानाबाद	३,८३,०९४	२,७८,१३०	१,१५,८०६	७९
२४	लातूर	५,७५,४३९	४,२६,३३३	१,७९,२८३	७८
२५	बुलढाणा	६,७३,४०१	४,७७,३६६	१,९२,२५२	५७
२६	अकोला	४,०४,३२६	२,८४,८९५	९१,३२९	४६
२७	वाशिम	२,५३,११५	१,८०,९२४	७४,५१५	२३
२८	अमरावती	५,६७,५२१	३,४५,९७१	१,२८,३७२	७४
२९	यवतमाळ	७,६१,८८९	५,१६,९०९	२,०३,३११	६२
३०	वर्धा	२,१२,१०३	१,५३,३६३	४०,९३८	५५
३१	नागपूर	८,०४,०३५	६,७२,२९३	१,६५,६०२	१८४
३२	भंडारा	३,९६,०८३	२,५८,५७३	६७,३१४	८२
३३	गोंदिया	३,६३,२८२	२,६१,७४०	७४,५९४	६४
३४	चंद्रपूर	४,३०,१०३	३,०५,०१७	८४,२१८	८२
३५	गडचिरोली	२,२९,८२०	१,४९,२९१	४७,३२७	४६
	महाराष्ट्र राज्य	**२,१७,६९,३२४**	**१,५१,५३,०६३**	**५६,८४,९१३**	**४,०३०**

आधार - बँक ऑफ महाराष्ट्र, राज्यस्तरीय बँकर्स समितीचे निमंत्रक

७

कृषि व संलग्न कार्ये

७. कृषि व संलग्न कार्ये

७.१ राज्याच्या आर्थिक विकासात कृषि व संलग्न कार्ये हे क्षेत्र महत्वाची भूमिका बजावते. कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्राचा राज्याच्या स्थूल मुल्यवृध्दीतील २००१-०२ मधील सरासरी वाटा सुमारे १५.३ टक्क्यावरुन घटत जाऊन २०१६-१७ मध्ये सुमारे १२.२ टक्के झाला तरी लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा अद्यापही या क्षेत्रावर अवलंबून आहे. घटत जाणारे वहिती क्षेत्र, अल्प व अत्यल्प भुधारक शेतकऱ्यांची वाढती संख्या, पाऊस व हवामान यावर असलेले अवलंबित्व, कमी उत्पादकता या राज्याच्या कृषि क्षेत्रापुढील प्रमुख चिंतेच्या बाबी आहेत.

७.१.१ कृषि-संलग्न कार्ये यांचा वाटा एकूण कृषि व संलग्न कार्ये या क्षेत्रात तुलनेने कमी असला तरी त्यांचे उपजिविकेच्या संदर्भात योगदान अत्यंत महत्वपुर्ण आहे. बदलत्या जीवनशैलीमुळे फळे व भाजीपाला, दुध व दुग्धजन्य पदार्थ, पोल्ट्री, मांस व मासे आणि फुले यांचा वाढता वापर लक्षात घेता या क्षेत्राची वृध्दीक्षमता लक्षणीय आहे. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होण्याच्या दृष्टीने या क्षमतेचा जास्तीतजास्त वापर करुन घेणे गरजेचे आहे.

७.१.२ शाश्वत विकास ध्येयांत शाश्वत शेतीस चालना देणे आणि पाण्याची उपलब्धता व शाश्वत व्यवस्थापन यांची हमी यावर भर दिला आहे. पिकांच्या उत्पादकतेत वाढ फळे, फलोत्पादन व पुष्पोत्पादन व गुणवत्तेत सुधारणा, पिक त्यानुसार लागवडीवरील खर्च कमी करणे, एकात्मिक शेती पध्दती, गटशेतीस चालना देणे, जमिनीतील आर्द्रता संवर्धनासाठी मृद व जलसंधारण, शेतमालाची नासाडी टाळण्याकरीता साठवणूक व प्रक्रीया यासाठी पायाभूत सुविधांची निर्मिती, मुल्यवर्धनासाठी पिक-कापणी पश्चात तंत्रज्ञान, मुल्यवर्धन साखळीस प्रोत्साहन, कृषि उत्पादनांच्या निर्यातीस प्रोत्साहन, कृषि पतपुरवठा आणि जोखीम कमी करणे या प्रमुख उपाययोजना राज्याच्या कृषि क्षेत्राच्या व्हिजन २०३० दस्तावेजात समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत.

कृषि-हवामान स्थिती

७.२ राज्यात सर्वत्र उष्ण कटिबंधीय स्थितीसह वैशिष्ट्यपूर्ण मान्सून असून तीन विभिन्न ऋतू आहेत ज्यामध्ये जून ते सप्टेंबर या कालावधीत पावसाळा असतो. राज्याच्या वेगवेगळ्या भागांत पर्जन्यमानाच्या प्रमाणात मोठी तफावत आढळते. पर्जन्य, मृद-प्रकार आणि झाडेझुडपे या आधारे राज्यात नऊ कृषि-हवामान विभाग आहेत.

७.२.१ राज्यात मान्सून पावसाचे आगमन ८ जून, २०१७ रोजी कोंकण विभागात झाले. राज्यात सन २०१७ मध्ये सरासरीच्या तुलनेत ८४.३ टक्के तर सन २०१६ मध्ये ९४.९ टक्के पाऊस पडला. पावसाच्या स्थूल वर्गवारीनुसार जिल्ह्यांचे वर्गीकरण तक्ता ७.१ मध्ये दिले आहे. पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे महिनानिहाय वर्गीकरण तक्ता ७.२ मध्ये दिले आहे. प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाची विभागनिहाय आकडेवारी तक्ता ७.३ मध्ये दिली आहे.

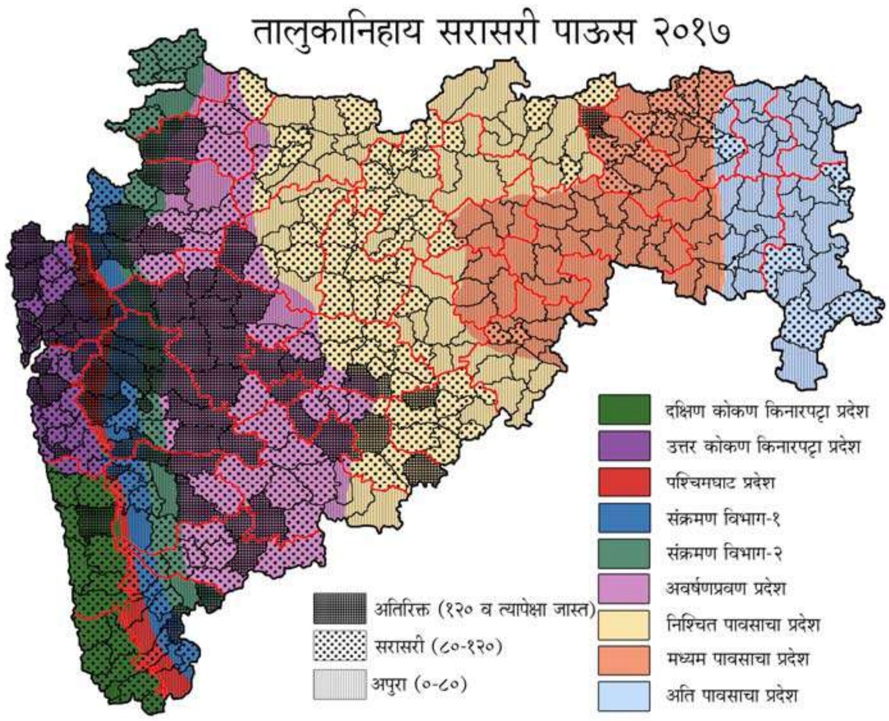

आलेख ७.१: तालुकानिहाय पडलेला पाऊस (सरासरीशी टक्केवारी)

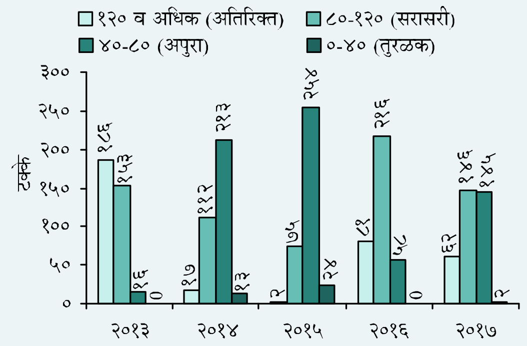

तक्ता ७.१ पावसाच्या स्थूल वर्गवारीनुसार जिल्ह्यांचे वर्गीकरण

पावसाची स्थूल वर्गवारी (सरासरीशी टक्केवारी)	जिल्ह्यांची संख्या#		
	२०१५	२०१६	२०१७
अतिरिक्त (१२० व अधिक)	०	५	३
सरासरी (८० - १२०)	५	२४	१६
अपुरा (४० - ८०)	२८	५	१५
तुरळक (० - ४०)	१	०	०

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळून

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.२ पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे महिनानिहाय वर्गीकरण

पावसाची वर्गवारी (सरासरीशी टक्केवारी)	तालुक्यांची संख्या#									
	जून		जुलै		ऑगस्ट		सप्टेंबर		ऑक्टोबर	
	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७
१२० व अधिक	५५	११७	१८६	३३	६१	९३	१६१	८८	८१	१८४
१०० - १२०	५६	६१	८६	२२	२४	३०	४४	४१	११७	३८
८० - १००	७१	५४	५५	५८	२९	६७	५७	३८	९९	५१
६० - ८०	६३	६६	२०	७९	५३	६४	५१	७३	५१	४६
४० - ६०	७५	४२	७	८७	१०५	७०	३३	६५	७	२०
२० - ४०	२७	१४	१	६२	७७	३०	९	४६	०	१३
० - २०	८	१	०	१४	६	१	०	४	०	३

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर या जिल्ह्यातील तालुके वगळून

तक्ता ७.३ विभागनिहाय प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस

(मिमी)

विभाग	पावसाचा कालावधी											
	जून		जुलै		ऑगस्ट		सप्टेंबर		ऑक्टोबर		जून ते ऑक्टोबर	
	सरासरी	२०१७	सरासरी	२०१७	सरासरी	२०१७	सरासरी	२०१७	सरासरी	२०१७	सरासरी	२०१७
कोकण	६६०.२	७८८.३	१,१६४.७	१,०९६.१	७५७.१	७६९.८	३७९.०	५११.६	११५.४	१५१.८	३,०७६.४	३,३१७.६
नाशिक	१२७.७	१३८.४	२३५.५	२१९.६	१८९.०	१६३.८	१५८.६	१२३.२	५०.८	८८.८	७६१.६	७३३.८
पुणे	१६६.०	१६७.९	३३०.६	२६६.७	२१६.७	१३६.७	१५८.२	२०५.४	९१.६	११४.९	९६३.१	८९१.६
औरंगाबाद	१४५.८	१७१.५	२०१.२	७३.८	१९७.३	२१२.१	१७६.९	१३१.४	५८.६	८०.८	७७९.८	६६९.६
अमरावती	१५४.१	१३८.१	२६१.०	१४७.१	२१०.०	१२४.७	१६६.७	१०२.३	४६.१	५०.१	८३७.९	५६२.३
नागपूर	१८७.५	११८.५	४१२.३	२७४.४	३५२.४	२२७.२	२०९.५	१२५.७	५३.५	४५.६	१,२१५.२	७९१.४
महाराष्ट्र	**२२३.३**	**२१९.१**	**४०२.६**	**२८८.९**	**३०३.३**	**२३५.२**	**२०२.१**	**१८०.४**	**६७.४**	**८६.५**	**१,१९८.७**	**१,०१०.१**
		(९८.१)		(७१.८)		(७७.५)		(८९.३)		(१२८.३)		(८४.३)

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

टिप : कंसातील आकडे प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाचे सरासरी पावसाशी प्रमाण दर्शवितात

वहिती खातेदार

७.३.१ राज्यात नववी कृषि गणना (२०१०-११) नुसार एकूण वहिती खातेदारांची संख्या आणि वहिती क्षेत्र अनुक्रमे १.३७ कोटी व १.९८ कोटी हेक्टर होते, जे पहिली कृषि गणना (१९७०-७१) नुसार ०.५० कोटी व २.१२ कोटी हेक्टर असे होते. या कालावधीत वहिती खात्याचे सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर वरुन १.४४ हेक्टर झाले. कृषि गणना २०१०-११ नुसार राज्यातील वहिती खातेदाराची संख्या व क्षेत्र तक्ता ७.४ मध्ये दिले आहे. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्याकडील सरासरी वहिती क्षेत्र अनुक्रमे १.२७ हेक्टर व १.८० हेक्टर होते. महिला वहिती खातेदारांकडील सरासरी वहिती क्षेत्र १.२६ हेक्टर व एकूण वहिती क्षेत्रातील वाटा १५.० टक्के होता. राज्यातील वहिती खात्यांच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे. कृषि गणना २०१०-११ नुसार निवडक राज्यांतील वहिती खाती, क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र तक्ता ७.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४ राज्यातील वहिती खातेदार व क्षेत्र

आकार वर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदारांची संख्या ('०००)	टक्केवारी अनुसूचित जाती	टक्केवारी अनुसूचित जमाती	वहितीचे क्षेत्र ('००० हेक्टर)	टक्केवारी अनुसूचित जाती	टक्केवारी अनुसूचित जमाती
अत्यल्प/सीमान्तिक (१.० पर्यंत)	६,७०९	८.०	४.७	३,१८६	८.१	५.३
अल्प/लहान (१.० ते २.०)	४,०५२	७.७	७.१	५,७३९	७.६	७.२
निम-मध्यम (२.० ते ५.०)	२,४७३	५.६	७.२	७,१५६	५.१	६.७
मध्यम (५.० ते १०.०)	३९६	९.३	१७.४	२,६०३	७.८	१५.१
मोठे (१०.० व अधिक)	६८	४.४	१.५	१,०८३	३.७	९.९
एकूण	**१३,६९८**	**७.५**	**६.३**	**१९,७६७**	**६.६**	**७.९**

आधार : कृषि गणना २०१०-११

तक्ता ७.५ निवडक राज्यांतील वहिती खाती, क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

आकार वर्ग (हेक्टर)	वहिती खाती#	राज्य आंध्र प्रदेश@	गुजरात	कर्नाटक	पंजाब	मध्य प्रदेश	**महाराष्ट्र**	राजस्थान	उत्तर प्रदेश
अत्यल्प/सीमान्तिक (१.० पर्यंत)	संख्या	८,४२५	१,८१६	३,८४९	१६.५	३,८९१	**६,७०९**	२,५१२	१८,५३२
	क्षेत्र	३,७२७	८८५	१,८५०	१०१	१,९१५	**३,१८६**	१,२३८	७,१७१
	सरासरी क्षेत्र	०.४४	०.४९	०.४८	०.६१	०.४९	**०.४७**	०.४९	०.३९
अल्प/लहान (१.० ते २.०)	संख्या	२,९१८	१,४२९	२,१३८	१९५	२,४४८	**४,०५२**	१,५१०	३,०३५
	क्षेत्र	४,१२०	२,०७५	३,०२०	२६९	३,४६६	**५,७३९**	२,१६१	४,२४३
	सरासरी क्षेत्र	१.४१	१.४५	१.४१	१.३८	१.४२	**१.४२**	१.४३	१.४०
निम-मध्यम (२.० ते ५.०)	संख्या	१,५८६	१,२९४	१,४७८	४५२	१,९८०	**२,४७३**	१,६७०	१,५२९
	क्षेत्र	४,५१६	३,९४१	४,३२०	१,४०३	५,९४८	**७,१५६**	५,२६७	४,४९३
	सरासरी क्षेत्र	२.८५	३.०५	२.९२	३.१०	३.००	**२.८९**	३.१५	२.९४
मध्यम (५.० ते १०.०)	संख्या	२१०	२९९	२९९	१७१	४६४	**३९६**	७९२	२०४
	क्षेत्र	१,३७८	१,९८७	१,९७७	१,१६५	३,१०७	**२,६०३**	५,४२६	१,३३५
	सरासरी क्षेत्र	६.५७	६.६२	६.६१	६.८१	६.७०	**६.५७**	६.८५	६.५४
मोठे (१०.० व अधिक)	संख्या	३६	४९	६८	१,०२९	८९	**६८**	४०४	२५
	क्षेत्र	५५२	१,०२०	९९४	७०	१,४००	**१,०८३**	७,०४४	३८०
	सरासरी क्षेत्र	१५.५०	२०.९१	१४.७१	१४.७५	१५.७३	**१५.९४**	१७.५४	१५.२०
सर्व वर्ग	**संख्या**	**१३,१७५**	**४,८८६**	**७,८३२**	**१,०५३**	**८,८७२**	**१३,६९८**	**६,८८८**	**२३,३२५**
	क्षेत्र	**१४,२९३**	**९,८९८**	**१२,१६१**	**३,९६७**	**१५,८३६**	**१९,७६७**	**२१,१३६**	**१७,६२२**
	सरासरी क्षेत्र	**१.०८**	**२.०३**	**१.५५**	**३.७७**	**१.७८**	**१.४४**	**३.०७**	**०.७६**

संख्या '०००, क्षेत्र '००० हेक्टर, सरासरी क्षेत्र हेक्टर मध्ये आहे. @ तेलंगणा समाविष्ट

आधार : कृषि गणना २०१०-११

७.३.२ दहावी कृषि गणना (जुलै, २०१५ - जून, २०१६) राज्यात घेण्यात येत असून पहिल्या टप्प्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.

जमिनीचा वापर

७.४ वर्ष २०१५-१६ मध्ये पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २२९ लाख हेक्टर होते. तर पीक सघनता (पिकांखालील स्थूल क्षेत्र व निव्वळ पेरणी क्षेत्र यांचे गुणोत्तर) १३३ होती. राज्यातील जमीन वापराबाबतची आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.२ मध्ये दिली आहे. सन २०१४-१५ करिता निवडक राज्यांतील जमीन वापराची आकडेवारी तक्ता ७.६ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.२: राज्यातील जमिनीचा वापर २०१५-१६

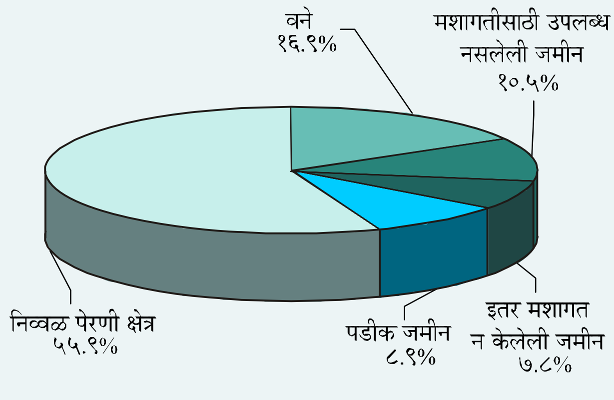

तक्ता ७.६ सन २०१४-१५ करिता निवडक राज्यांतील जमिनीचा वापर

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख हेक्टर)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र (लाख हेक्टर)	टक्केवारी						पीक सघनता (टक्के)
			निव्वळ पेरणी क्षेत्र	वने	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेली जमीन	इतर मशागत न केलेली जमीन	पडीक जमीन	एकूण	
आंध्र प्रदेश	१६२.७६	७६.९०	३८.३	२२.५	२०.६	४.७	१३.९	१००.०	१५५.१
गुजरात	१९६.०२	१२७.७३	५४.०	९.६	१९.५	१४.८	२.१	१००.०	१५७.५
कर्नाटक	१९१.७९	१२२.४७	५२.७	१६.१	११.८	८.३	११.०	१००.०	१२८.५
पंजाब	५०.३६	७८.५७	८१.८	५.१	९.७	१.६	१.८	१००.०	१९०.८
मध्यप्रदेश	३०८.२५	२३८.१०	४९.९	२८.३	११.४	७.६	२.८	१००.०	१२१.५
महाराष्ट्र	**३०७.५८**	**२३४.७४**	**५६.४**	**१६.९**	**१०.४**	**७.९**	**८.४**	**१००.०**	**१२३.३**
राजस्थान	३४२.२४	२४२.३५	५१.१	८.०	१२.७	१६.७	११.५	१००.०	१२४.०
तेलंगाणा	११२.३१	५३.१५	३९.०	२२.७	१३.३	५.३	१९.७	१००.०	१२१.९
उत्तर प्रदेश	२४०.९३	२६१.४७	६८.७	६.९	१४.५	३.२	६.७	१००.०	१२४.४

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, कृषि विभाग, सहकार व शेतकरी कल्याण विभाग, भारत सरकार

संभाव्य उत्पादन २०१७-१८

७.५.१ **खरीप पिके:** सन २०१७ च्या खरीप हंगामामध्ये १५०.४५ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली ती मागील वर्षीच्या तुलनेत थोडी अधिक होती. मागील वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया आणि कापूस या पिकांखालील क्षेत्रात अनुक्रमे तीन टक्के, तीन टक्के, एक टक्का आणि ०.१ टक्का घट तर ऊस या पिकाखालील क्षेत्रात ४३ टक्के वाढ झाली. गतवर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया आणि कापूस यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे चार टक्के, ४६ टक्के, १५ टक्के आणि ४४ टक्के घट अपेक्षित असून ऊसाच्या उत्पादनात २५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.७ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०१६-१७	२०१७-१८ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०१६-१७	२०१७-१८ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
तांदूळ	१,४६६	१,४४७	(-)१	३,४१९	२,६६१	(-)२२
ज्वारी	६०४	४१०	(-)३२	५७५	४१७	(-)२८
बाजरी	८३७	६८०	(-)१९	८००	६१६	(-)२३
नाचणी	९३	८६	(-)७	१११	९४	(-)१५
मका	६५८	९१४	३९	२,१३६	२,९७७	३९
इतर तृणधान्ये	४४	४२	(-)५	२४	१९	(-)२१
एकूण तृणधान्ये	**३,७०२**	**३,५७९**	**(-)३**	**७,०६५**	**६,७८३**	**(-)४**
तूर	१,४३६	१,२२९	(-)१४	२,०८९	९८४	(-)५३
मूग	४४४	४५३	२	२६०	१६४	(-)३७
उडीद	३३८	४८४	४३	१८३	१७७	(-)३
इतर कडधान्ये	८७	८१	(-)६	४०	५४	३६
एकूण कडधान्ये	**२,३०५**	**२,२४७**	**(-)३**	**२,५७२**	**१,३७९**	**(-)४६**
एकूण अन्नधान्ये	**६,००७**	**५,८२६**	**(-)३**	**९,६३७**	**८,१६३**	**(-)१५**
सोयाबीन	३,८४१	३,८४१	०	४,५८७	३,८८६	(-)१५
भुईमूग	२३५	२१३	(-)९	२८७	२६०	(-)९
तीळ	२९	१७	(-)४१	७	४	(-)४५
कारळे	१४	१८	२९	२	५	१३१
सुर्यफूल	२१	१५	(-)२७	६	७	२२
इतर तेलबिया	७	६	(-)१३	२	१	(-)४८
एकूण तेलबिया	**४,१४७**	**४,११०**	**(-)१**	**४,८९१**	**४,१६३**	**(-)१५**
कापूस (रुई) @	४,२१२	४,२०७	(-)०.१	१०,७५५	६,०४९	(-)४४
ऊस **	६३३	९०२	४३	५४,२३७	६७,८६३	२५
एकूण	**१४,९९९**	**१५,०४५**	**०.३**	--	--	--

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये ** तोडणी क्षेत्र # परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

टिप : वर्ष २०१७-१८ ची आकडेवारी ही द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे.

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.५.२ **रब्बी पिके:** रब्बी पिकांखालील क्षेत्रात (५ जानेवारी, २०१८ च्या स्थितीस अनुसरून) मागील वर्षीच्या तुलनेत ३१ टक्के घट दिसत आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये आणि तेलबिया या पिकांखालील क्षेत्रात अनुक्रमे ४२ टक्के, सहा टक्के आणि ६० टक्के घट दिसत आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये आणि तेलबिया यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे ३९ टक्के, चार टक्के, आणि ७३ टक्के घट अपेक्षित आहे. प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.८ प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०१६-१७	२०१७-१८ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०१६-१७	२०१७-१८ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
ज्वारी	३,०१२	१,७०५	(-)४३	१,९६३	१,५१०	(-)२३
गहू	१,२७२	८०१	(-)३७	२,२१४	१,२०८	(-)४५
मका	३४५	१८४	(-)४७	१,०८५	४७३	(-)५६
इतर तृणधान्ये	१०	४	(-)५८	४	१	(-)६४
एकूण तृणधान्ये	**४,६३९**	**२,६९४**	**(-)४२**	**५,२६६**	**३,१९३**	**(-)३९**
हरभरा	१,९२९	१,८४८	(-)४	१,९४१	१,८८१	(-)३
इतर कडधान्ये	१२२	९१	(-)२६	६९	४३	(-)३८
एकूण कडधान्ये	**२,०५१**	**१,९३८**	**(-)६**	**२,०१०**	**१,९२४**	**(-)४**
एकूण अन्नधान्ये	**६,६९०**	**४,६३२**	**(-)३१**	**७,२७६**	**५,११७**	**(-)३०**
तीळ	२	१	(-)६१	०.६	०.४	(-)३३
करडई	७६	३३	(-)५७	५२	१५.७	(-)७०
सुर्यफूल	३७	७	(-)८०	२८	३.८	(-)८७
जवस	१४	१०	(-)२८	३	२.५	२६
सरसू व मोहरी	९	५	(-)५०	३	१.३	(-)६१
एकूण तेलबिया	**१३८**	**५६**	**(-)६०**	**८७**	**२४**	**(-)७३**
तंबाखू	१	--	--	१	--	--
एकूण	**६,८२९**	**४,६८८**	**(-)३१**	--	--	--

टिप : वर्ष २०१७-१८ ची आकडेवारी ही द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे. # परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.५.३ **उन्हाळी पिके:** सन २०१७-१८ मध्ये उन्हाळी तृणधान्य, कडधान्य आणि तेलबिया पिकांखालील क्षेत्र अनुक्रमे ०.८३ लाख हेक्टर, ०.०२ लाख हेक्टर व ०.९१ लाख हेक्टर लक्ष्य अंदाजित आहे. उन्हाळी तृणधान्य, कडधान्य आणि तेलबिया या पिकांच्या उत्पादनाचे अंतिम करण्यात आलेले लक्ष्य अनुक्रमे १.८४ लाख मे. टन, ०.०१ लाख मे.टन व १.४५ लाख मे. टन निर्धारित करण्यात आले आहे.

७.५.४ **सन २०१७-१८ मधील एकूण उत्पादन:** द्वितीय पूर्वानुमानानुसार २०१७-१८ मध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया आणि कापूस या पिकांच्या एकूण उत्पादनात घट अपेक्षित असून ऊसाच्या एकूण उत्पादनात वाढ अपेक्षित आहे. राज्यातील प्रमुख पिकांचे अंदाजित उत्पादन तक्ता ७.९ मध्ये दिले आहे. प्रमुख पिकांचे क्षेत्र, उत्पादन व प्रति हेक्टर उत्पादकता यांची समय मालिका परिशिष्ट ७.३ मध्ये दिली आहे.

७.५.५ **कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक:** राज्याकरिता परिगणित करण्यात आलेल्या कृषि उत्पादनाच्या निर्देशांकांची (पाया: १९७९-८२ त्रैवार्षिक) समय मालिका परिशिष्ट ७.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.९ पिकांचे अंदाजित उत्पादन

(लाख मे. टन)

पीक	२०१६-१७	२०१७-१८@ (अस्थायी)	शेकडा बदल
तृणधान्ये	१२६.४६	९९.७७	(-)२१.१
कडधान्ये	४५.८४	३३.०६	(-)२७.९
एकूण अन्नधान्ये	**१७२.३०**	**१३२.८३**	**(-)२२.९**
तेलबिया	५१.१३	४१.८७	(-)१८.१
कापूस$	१०७.५५	६०.४९	(-)४३.८
ऊस	५४२.३७	६७८.६३	२५.१

@ खरीप व रब्बी पिकांचा समावेश $ लाख गासड्या (प्रत्येकी १७० किग्रॅ)

टिप : वर्ष २०१७-१८ ची आकडेवारी ही द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.५.६ निवडक राज्यांतील त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता तक्ता ७.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.१० निवडक राज्यांतील त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता

राज्य	सरासरी उत्पादकता$				
	तृणधान्ये (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	कडधान्ये (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	तेलबिया (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	कापूस (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	ऊस (मे.टन/हेक्टर)
आंध्र प्रदेश	३,३१०	९०५	७९१	४७५	७६
गुजरात	२,२८२	९३३	१,९२६	६३९	७१
कर्नाटक	२,१७७	५४८	७०२	४८७	८९
पंजाब	४,२९९	८९४	१,३०६	५९१	७४
मध्य प्रदेश	२,३३८	८८०	९३१	५५३	४५
महाराष्ट्र	**१,१७१**	**६१३**	**८४३**	**३१५**	**८०**
राजस्थान	१,७६६	५६३	१,१७३	५१७	७६
तेलंगाणा	३,०५७	६७४	१,१९६	४२६	८१
उत्तर प्रदेश	२,४१०	६५६	७२६	उ. ना.	६३

उ.ना. उपलब्ध नाही $ २०१३-१४ ते २०१५-१६

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, कृषि, सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभाग, भारत सरकार

७.५.७ **फलोत्पादन:** पीक क्षेत्राच्या राज्य स्थूल मुल्यवृध्दीत फलोत्पादनाचा वाटा सरासरी ३० टक्के इतका लक्षणीय आहे. राज्यात मागील वर्षीच्या तुलनेत फलोत्पादनाच्या उत्पादनात ५.६ टक्के घट अपेक्षित आहे. फलोत्पादन पिकांखालील अंदाजित क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.११ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.११ फलोत्पादन पिकांखालील अंदाजित क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे. टन)		
	२०१६-१७	२०१७-१८ (अस्थायी)	शेकडा बदल	२०१६-१७	२०१७-१८ (अस्थायी)	शेकडा बदल
फळे	७०५.१२	६९५.०५	(-)१.४	१०,६३०.०८	१०,८७९.८८	२.३
भाजीपाला	७१२.६८	५७२.१३	(-)१९.७	१०,५२०.४९	९,०४३.९८	(-)१४.०
मसाल्याची पिके	४१.८१	४२.०२	०.५	३७१.७२	३७३.५८	०.५
फळबाग पिके	२०७.१०	२०७.३३	०.१	३९३.७५	३७०.३२	(-)६.०
फुले@	६.७८	५.४९	(-)१९.०	७६.७	८६.१	१२.३

टिप : वर्ष २०१७-१८ ची आकडेवारी ही पहिल्या पुर्वानुमानावर आधारीत @ दांडासह व दांडाविरहीत फुले समाविष्ट

आधार: राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ, भारत सरकार

तृणधान्ये व कडधान्यांची वार्षिक गरज

७.६ राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या (रानपा) ६८ व्या फेरीनुसार (२०११-१२) तृणधान्यांचा व कडधान्यांचा अंदाजित दरडोई मासिक घरगुती वापर अनुक्रमे ९.०८ कि.ग्रॅ. व ०.९८ कि.ग्रॅ. आहे. राज्यातील तृणधान्यांची व कडधान्यांची घरगुती वापरासाठी वर्ष २०१७-१८ साठीची अंदाजित वार्षिक गरज अनुक्रमे सुमारे १३४.२ लाख मे. टन व १४.५ लाख मे. टन आहे. रानपा ६८ व्या फेरीतील (२०११-१२) राज्य नमुन्यातील आकडेवारीवर आधारित तृणधान्यांचा व कडधान्यांचा अंदाजित दरडोई घरगुती वापर तक्ता ७.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१२ तृणधान्यांचा व कडधान्यांचा अंदाजित दरडोई घरगुती वापर

पीक	दरडोई घरगुती वापर		वार्षिक गरज २०१७-१८# (लाख मे.टन)
	मासिक (कि.ग्रॅ.)	वार्षिक (कि.ग्रॅ.)	
तांदूळ	२.९६	३६.०१	४३.७५
गहू	४.७५	५७.७९	७०.२१
ज्वारी	०.९४	११.४४	१३.८९
बाजरी	०.३८	४.६२	५.६२
इतर तृणधान्ये	०.०५	०.६१	०.७४
एकूण तृणधान्ये	**९.०८**	**११०.४७**	**१३४.२१**
एकूण कडधान्ये	**०.९८**	**११.९२**	**१४.४९**

मध्यवार्षिक प्रक्षेपित लोकसंख्येकरीता (१ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी)

टिप: रानपा ६८ वी फेरी (२०११-१२)

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

सुधारित बियाणे

७.७ महाबीज व राष्ट्रीय बीज निगम या दर्जेदार बियाणांचे उत्पादन व वितरण करणाऱ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख संस्था आहेत. याशिवाय, विविध पिकांच्या बियाण्यांची किरकोळ विक्री खाजगी बियाणे उत्पादकांकडून केली जाते. केंद्र शासनाने स्वपरागसिंचित (तांदुळ, गहू, तूर, मूग, उडीद, इ.) पिकांच्या बाबतीत ३५ टक्के, परपरागसिंचित (मका, ज्वारी, बाजरी, सूर्यफूल, इ.) पिकांसाठी ५० टक्के व संकरित पिकांसाठी १०० टक्के याप्रमाणे बियाणे बदलाचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. सुधारित बियाणांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण तक्ता ७.१३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१३ सुधारित बियाणांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण

('००० क्विंटल)

वितरक	हंगाम	वर्ष			२०१६च्या तुलनेत २०१७ मधील शेकडा बदल#
		२०१५	२०१६	२०१७	
सार्वजनिक	खरीप	५००	५५३	५२६	(-)४.४
	रब्बी	३०२	३१५	३४२	८.६
	एकूण	**८०२**	**८६८**	**८६८**	**०.४**
खाजगी	खरीप	५७३	९८१	८८२	(-)१०.२
	रब्बी	३१३	५७८	४००	(-)३०.८
	एकूण	**८८६**	**१,५५९**	**१,२८२**	**(-)१७.८**
एकूण	खरीप	१,०७३	१,५३४	१,४०८	(-)८.१
	रब्बी	६१५	८९३	७४२	(-)१६.९
	एकूण	**१,६८८**	**२,४२७**	**२,१५०**	**(-)११.३**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

खतांचा व किटकनाशकांचा वापर

७.८ सन २०१७-१८ करिता राज्यातील रासायनिक खतांचा एकूण वापर ७०.०५ लाख मे.टन असून प्रति हेक्टर वापर १३७.६० कि.ग्रॅ. अपेक्षित आहे. सन २०१६-१७ मध्ये रासायनिक खतांचा एकूण वापर ६१.२० लाख मे. टन व प्रति हेक्टर वापर १२६.१० कि.ग्रॅ. होता. सन २०१६-१७ मध्ये खत वितरणासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात (कृषि उद्योगांसह) ६५, सहकारी क्षेत्रात ३,२८९ आणि खाजगी क्षेत्रात ४२,६४६ अशी एकूण ४६,००० खत वितरण केंद्रे होती. रासायनिक खतांचा वापर तक्ता ७.१४ मध्ये दिला आहे. किटकनाशकांचा वापर तक्ता ७.१५ मध्ये दिला आहे. नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर तक्ता ७.१६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१४ रासायनिक खतांचा वापर

वर्ष	एकूण वापर (लाख मे. टन)	प्रति हेक्टर वापर (किलो)
२०१५-१६	५९.६३	१२२.५
२०१६-१७	६१.२०	१२६.१
२०१७-१८ $	७०.०५	१३७.६

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

$ अपेक्षित

तक्ता ७.१५ किटकनाशकांचा वापर

(मे. टन)

वर्ष	किटकनाशके	
	रासायनिक	जैविक
२०१५-१६	११,६६५	१,१७३
२०१६-१७	१३,४९६	१,४५४
२०१७-१८	१५,५६८	१,२७१

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.१६ नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर

('०० मे. टन)

विभाग	रासायनिक खते							
	२०१६-१७				२०१७-१८ $			
	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण
कोकण	१,८७७	१,१४७	४८४	३,५०८	२,०८४	१,४६४	५८७	४,१३५
नाशिक	३,८४५	२,३६५	१,१०८	७,३१८	४,५४८	३,१८०	१,५१९	९,२४७
पुणे	३८१	८८	६३	५३२	४६०	९२	७४	६२६
औरंगाबाद	१,९२०	९४३	३०४	३,१६७	२,१५१	१,२८६	४७८	३,९१५
अमरावती	३,७१२	१,७७१	१,३६८	६,८५१	४,३२०	२,१९८	१,६७६	८,१९४
नागपूर	३,६८८	१,६८०	१,३१९	६,६८७	४,१७०	२,४६१	१,८४६	८,४७७
महाराष्ट्र	**१५,४२३**	**७,९९४**	**४,६४६**	**२८,०६३**	**१७,७३३**	**१०,६८१**	**६,१८०**	**३४,५९४**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

$ अपेक्षित

सिंचन

७.९.१ महाराष्ट्र शासनाच्या जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील लाभक्षेत्रातील सिंचित क्षेत्र २०१६-१७ मध्ये ३९.४७ लाख हेक्टर आहे. पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१७ मध्ये दिले आहे. लघू सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१७ पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

बाब	जलसंपदा विभागाचे प्रकल्प		
	मोठे व मध्यम	लघू	एकूण
३० जून, २०१७ रोजी पूर्ण व प्रगतीपथावरील प्रकल्पांची संख्या	४०३	३,५०७$	३,९१०
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)			
(i) जून, २०१६ पर्यंत निर्मित सिंचित क्षेत्र	३४.७२*	१४.८९*	४९.६२*
(ii) २०१६-१७ मधील कालव्याद्वारे सिंचित क्षेत्र	१८.४०++	६.८५++	२५.२५++
(iii) लाभ क्षेत्रातील विहिरींद्वारे २०१६-१७ मधील सिंचित क्षेत्र	१२.०५	२.१८	१४.२२
(iv) २०१६-१७ मधील एकूण वापरलेली सिंचन क्षमता (ii)+(iii)	३०.४५	९.०२	३९.४७

$ प्रकल्प संख्येमध्ये महाराष्ट्र सिंचन विकास महामंडळांच्या २८३ उपसा सिंचन योजनांचा समावेश आहे. * अस्थायी

++ प्रकल्प कालव्यांवरील उपसा व धरणातून नदी नाल्यांमध्ये सोडलेल्या पाण्यामुळे प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र समाविष्ट

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

तक्ता ७.१८ लघू सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

बाब	कोल्हापूर बंधारे	उपसा जलसिंचन योजना	इतर महत्वाचे प्रकार			एकूण
			लघु पाटबंधारे	पाझर तलाव	इतर$	
३० जून, २०१७ रोजी प्रकल्पांची संख्या						
पूर्ण	११,६०३	२,६६०	२,६५२	२१,७००	५२,६४९	९१,२६४
प्रगतीपथावरील	१,५७८	१२६	५१६	९९३	५,१८१	८,३९४
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)						
(i) जून, २०१६ पर्यंत निर्मित	३.२९	०.३९	२.३४	६.५४	४.७२	१७.२८
(ii) जून, २०१७ पर्यंत निर्मित	३.३९	०.४०	२.३८	६.५८	५.२९	१८.०४
(iii) २०१६-१७ मध्ये वापरलेली सिंचन क्षमता#	१.१५	०.१४	०.८२	@	@	२.११

टिप # प्रत्यक्ष वापरात आलेली सिंचन क्षमता निर्मित सिंचन क्षमतेच्या ३५ टक्के गृहीत धरण्यात आली आहे.

$ वळण बंधारा, साठवण बंधारा, माजी मालगुजारी तलाव, गाव तलाव, सिमेंट नाला बंधारे इत्यादी @ अप्रत्यक्ष

आधार: मुख्य अभियंता, लघु पाटबंधारे (स्थानिक), महाराष्ट्र शासन

७.९.२ **जलाशयांतील साठा :** मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) जलाशयांमध्ये मिळून एकत्रितपणे १५ ऑक्टोबर, २०१६ रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा २९,८१४ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार उपयुक्त जलसाठा क्षमतेच्या सुमारे ६९.६ टक्के होता. जलाशयातील उपयुक्त साठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१९ जलाशयातील उपयुक्त साठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र

(दलघमी)

वर्ष	प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमता (दलघमी)	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठा (दलघमी)	उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	निर्मित सिंचन क्षमता (३० जून अखेर) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (१ जुलै ते ३० जून) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेशी टक्केवारी
२०१२-१३	३५,८३८	२०,४०६	५६.९	४७.६२	२४.९६	५२.४
२०१३-१४	४०,३१३	२९,२३२	७२.५	४८.०३	३२.४६	६७.६
२०१४-१५	४०,७२९	२५,००१	६१.४	४८.६६	३१.३७	६४.५
२०१५-१६	४०,७२९	१८,०७२	४४.४	४९.१०	२४.४७	४९.८
२०१६-१७	४२,८४९	२९,८१४	६९.६	४९.६२	३९.४७	७९.५

आधार: जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद दलघमी : दशलक्ष घनमीटर

७.९.३ **पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा :** जलक्षेत्रातील नियमन यंत्रणा म्हणून महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाची स्थापना (ऑगस्ट, २००५) करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. शेतकऱ्यांद्वारे सिंचन प्रणालीचे व्यवस्थापन करण्याकरीता राज्यात एकूण ५,३२६ पाणी वापर संस्था सप्टेंबर, २०१७ अखेर स्थापन झाल्या आहेत. पाणीपट्टी आकारणी, वसुली व थकबाकी यांची समय मालिका परिशिष्ट ७.६ मध्ये दिली आहे.

कृषि पंपांचे विद्युतीकरण

७.१०.१ सन २०१६-१७ मध्ये महावितरण कंपनीने निर्धारित १.३० लाख उद्दिष्टापैकी १.२५ लाख कृषि पंपांना वीज जोडणी उपलब्ध करुन दिली. सन २०१७-१८ मध्ये कृषि पंपांच्या विद्युतीकरणाच्या निर्धारित एक लाख उद्दिष्टापैकी डिसेंबरपर्यंत ०.४७ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. 'मागेल त्याला वीज जोडणी' देण्याच्या स्थितीपर्यंत पोहोचण्याकरिता प्रयत्न करण्यात येत असून अनुशेष-अधिसूचित जिल्ह्यांमधील कृषि पंपांच्या विद्युतीकरणाचा अनुशेष दूर करण्यासाठी २०१७-१८ करिता ₹ ८७.३० कोटी निधी मंजूर करण्यात आला आहे.

७.१०.२ राज्यात सुमारे ४०.८२ लाख कृषि पंप आहेत. कृषि पंपांना पुरविण्यात येणाऱ्या विजेसाठी अनुदान देण्यात येते. कृषि पंपांना वीजपुरवठ्यासाठी अनुदानापोटी २०१६-१७ साठीच्या ₹ ४,५१०.३९ कोटीच्या तुलनेत २०१७-१८ मध्ये ₹ ६,२४२.४५ कोटी तरतूद प्रस्तावित केली आहे.

कृषि वित्तपुरवठा

७.११.१ शेतकऱ्यांना शासनाकडून विविध बँका तसेच सहकारी संस्थांमार्फत अल्प मुदतीची कर्जे, पतपुरवठा, इत्यादींच्या माध्यमातून वित्तीय सहाय्य केले जाते. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था कृषि व ग्रामीण विकासासाठी कार्य करणारी देशातील शिखर बँक आहे. वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक यांच्यामार्फत कर्ज वितरित केले जाते. वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक या बँकांनी दिलेले कर्ज तक्ता ७.२० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२० वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली कर्ज

(₹ कोटी)

कर्जाचा प्रकार	वाणिज्यिक बँका$		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक		एकूण	
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१५-१६	२०१६-१७
पीक कर्ज	२२,७५८	२४,४८५	२,०३२	२,११६	१५,७९१	१५,५७१	४०,५८१	४२,१७२
कृषि मुदत कर्ज	२०,९१०	४१,७००	१०६	२५५	११,२६८	१२,६५१	३२,२८४	५४,६०६
एकूण	**४३,६६८**	**६६,१८५**	**२,१३८**	**२,३७१**	**२७,०५९**	**२८,२२२**	**७२,८६५**	**९६,७७८**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य $ राष्ट्रीयीकृत बँकांसह

७.११.२ प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था या शेतकरी सभासदांना अल्पमुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या राज्यात सर्वात निम्न स्तरावर कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी थेट संबंधित अशा वित्तीय संस्था आहेत. प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडून सन २०१६-१७ मध्ये एकूण ₹ १५,४६१ कोटी कर्जवाटप करण्यात आले त्यापैकी अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ₹ ६,३१४ कोटी कर्जवाटप करण्यात आले. सन २०१५-१६ मध्ये ही आकडेवारी अनुक्रमे ₹ १४,६११ कोटी व ₹ ५,९३३ कोटी होती.

७.११.३ **किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** राज्यात सन २०१६-१७ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांनी अनुक्रमे २.३३ लाख व ०.२२ लाख नवीन किसान क्रेडिट कार्ड वाटप केले आणि या कार्डधारकांना अनुक्रमे ₹ ३९५.४८ कोटी व ₹ ८८.५६ कोटी रकमेचे कर्ज मंजूर केले आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्नित कृषि कर्जे तक्ता ७.२१ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.२१ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने शेतकऱ्यांना दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्नित कृषि कर्जे

वर्ष	लघु मुदतीचे कर्ज		दीर्घ मुदतीचे कर्ज	
	लाभार्थ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)	लाभार्थ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)
२०१५-१६	३,३९८	१४,८२३	१६.७	२७१.२७
२०१६-१७	३,३०६	१५,००१	४.८	५९.९८
२०१७-१८+	१,९४७	९,७०९	१.४	२२.४७

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित + ऑक्टोबर पर्यंत

७.११.४ **छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना:** नैसर्गिक आपत्तीमुळे कर्जाची परतफेड करु न शकणाऱ्या शेतकऱ्यांचे पीक कर्ज/ कृषि कर्ज माफ करण्यासाठी ही योजना राज्य शासनाने जून, २०१७ मध्ये सुरु केली. या योजनेखाली पात्र शेतकऱ्यांचे ऑनलाईन अर्ज २२ सप्टेंबर, २०१७ पर्यंत मागविण्यात आले. त्यानुसार कर्जमाफी, प्रोत्साहनात्मक रक्कम व एकरकमी परतफेड योजनेचा लाभ देण्यासाठी ४७,४६,२२२ शेतकरी पात्र असल्याचे दिसून आले. त्यापैकी २७,१३,०५५ पात्र शेतकऱ्यांच्या खात्यावर₹ १०,९१३.०८ कोटी रक्कम डिसेंबर, २०१७ अखेर जमा करण्यात आली.

कृषि पणन

७.१२.१ महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ यांच्याकडे मुख्यत्वे राज्यातील बाजार समित्यांच्या कामांमध्ये आवश्यक समन्वय साधणे, कृषि उत्पन्न बाजार समितीचा विकास व प्रसार, कृषि निर्यात क्षेत्राची स्थापना, फलोत्पादन प्रशिक्षण केंद्र आणि प्रतवारी व संवेष्टन सुविधांची स्थापना करणे, इत्यादि कार्ये सोपविली आहेत. राज्यातील सर्व बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.२२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२२ राज्यातील सर्व बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य

वर्ष	आवक (लाख मे. टन)	मूल्य (₹ कोटी)
२०१४-१५	२४७.२०	७१,२८१
२०१५-१६	२२६.२०	६२,६३८
२०१६-१७	१९३.४०	४१,३००

आधार : महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ

७.१२.२ महाराष्ट्र कृषि उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियमाअंतर्गत १९ नोव्हेंबर, २०१७ पर्यंत ७७९ थेट पणन परवाने दिले आहेत. याशिवाय, ४८ खाजगी बाजारांना परवाने देण्यात आले आहेत तर नॅशनल कमोडिटी ॲन्ड डेरिव्हेटिव्हज् एक्सचेन्ज यांचे कामकाज इंटरनेटच्या माध्यमातून सुरु आहे. सन २०१६ मध्ये निती आयोगाने परिगणित केलेल्या ॲग्रिकल्चरल मार्केटींग ॲन्ड फार्मर्स फ्रेंडली इंडेक्स नुसार राज्याने विपणन सुधारणांच्या अंमलबजावणीत पहिला क्रमांक मिळविला असून राज्यात कृषि-व्यवसाय करण्यासाठी सर्व राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांच्या तुलनेत उत्कृष्ट वातावरण उपलब्ध आहे.

७.१२.३ **किमान आधारभूत किंमत योजना:** नैसर्गिक आपत्ती व व्यापारी देऊ करत असलेल्या कमी किंमतींपासून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक हिताचे रक्षण करण्यासाठी तसेच कृषि कार्ये आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी केंद्र शासनाकडून काही निवडक पिकांसाठी किमान आधारभूत किंमती जाहीर करण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत शेतमालाची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन महासंघ आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ यांच्यामार्फत केली जाते. केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या प्रमुख पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती तक्ता ७.२३ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.२३ केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या प्रमुख पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

(₹ / क्विंटल)

पीक	किमान आधारभूत किंमती		
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८
तांदुळ / धान (साधारण वाजवी प्रत)	१,४१०	१,४७०	१,५५०
तांदुळ / धान (प्रत-अ)	१,४५०	१,५१०	१,५९०
ज्वारी (संकरित)	१,५७०	१,६२५	१,७००
ज्वारी (मालदांडी)	१,५९०	१,६५०	१,७२५
गहू	१,५२५	१,६२५	१,७३५
मका	१,३२५	१,३६५	१,४२५
बाजरी	१,२७५	१,३३०	१,४२५
हरभरा	३,५००	४,०००	४,४००
तूर	४,६२५	५,०५०	५,४५०
मूग	४,८५०	५,२२५	५,५७५
उडीद	४,६२५	५,०००	५,४००
सूर्यफूल	३,८००	३,९५०	४,१००
सोयाबीन (पिवळा)	२,६००	२,७७५	३,०५०
सोयाबीन (काळा)	२,६००	२,७७५	३,०५०
भूईमुगाच्या शेंगा	४,०३०	४,२२०	४,४५०
कापूस (मध्यम धागा)	३,८००	३,८६०	४,०२०
कापूस (लांब धागा)	४,१००	४,१६०	४,३२०
करडई	३,३००	३,७००	४,१००
मसूर	३,४००	३,९५०	४,२५०
नाचणी	१,६५०	१,७२५	१,९००
तीळ	४,७००	५,०००	५,३००
कारळे	३,६५०	३,८२५	४,०५०
मोहरी	३,३५०	३,७००	४,०००

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ

७.१३ **संत शिरोमणी श्री सावता माळी शेतकरी आठवडे बाजार अभियान:** राज्य शासनाने शेतकऱ्यांच्या शेतमालाचे काढणी पश्चात होणारे नुकसान कमी करण्यासाठी शेतकरी ते ग्राहक थेट शेतमालाच्या विक्रीसाठी ऑगस्ट, २०१६ पासून हे अभियान सुरु केले आहे. शासनाचे विविध विभाग, नगर पालिका, महानगर पालिका यांना शेतकरी आठवडे बाजारासाठी जागा उपलब्ध करून देण्याबाबत आदेश देण्यात आले आहेत. शेतकरी, शेतकरी गट, शेतकऱ्यांच्या उत्पादक कंपन्या, ग्राहक सहकारी संस्था आणि उत्पादक सहकारी संस्था यांना या बाजारात शेतमाल विक्री करण्यासाठी मुभा असून ग्राहकांनाही ताजा, स्वच्छ, योग्य वजनाचा भाजीपाला वाजवी दारात उपलब्ध होत आहे. या अभियानाअंतर्गत राज्यात एकूण १३३ आठवडे बाजार सुरु करण्यात आले असून शेतकऱ्यांनी थेट ग्राहकांना विना मध्यस्थ फळे आणि भाजीपाल्याची विक्री करणे अपेक्षित आहे.

कृषि विकासासाठीच्या प्रमुख योजना

७.१४ केंद्र शासनाच्या कृषि विकासाच्या योजना राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येतात व विविध योजनांना निधी वितरीत करण्यात येतो. त्याचप्रमाणे राज्य शासनाकडून देखिल कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी राज्याच्या काही महत्वाच्या योजना राबविण्यात येत असतात.

७.१५ **राष्ट्रीय कृषि विकास योजना:** केंद्र शासनाने या योजनेस 'राष्ट्रीय कृषि विकास योजना- कृषि व संलग्न क्षेत्राच्या कायाकल्पासाठी लाभकारी दृष्टीकोन' (आरकेव्हीवाय-रफ्तार) म्हणून पुढील तीन वर्षांसाठी (२०१७-१८ ते २०१९-२०२०) मान्यता दिली आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळ देणे, जोखीम कमी करणे आणि कृषि-व्यावसायिक उद्योजकतेस चालना देणे या माध्यमातून शेती ही लाभकारी आर्थिक प्रक्रीया बनविणे असा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत उत्पादनात वाढ, पायाभूत सुविधा आणि राज्यांसाठी मालमत्ता यासाठी एकूण नियतव्ययाच्या ७० टक्के निधी राखीव असेल तर २० टक्के निधी आरकेव्हीवाय-रफ्तार अंतर्गत राष्ट्रीय प्राधान्य असलेल्या विशेष उप-योजनांसाठी आणि १० टक्के निधी नाविन्यपुर्ण उपक्रम व कृषि-उद्योजकता विकास प्रकल्पांसाठी अशा पद्धतीने निधीची विभागणी असणार आहे. या योजनेसाठी वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ ४१८.१८ कोटी निधी खर्च झाला असून २०१७-१८ करिता ₹ ६९०.१५ कोटी निधी मंजूर करण्यात आला आहे.

७.१६ **राष्ट्रीय कृषि विस्तार व तंत्रज्ञान अभियान:** सुयोग्य तंत्रज्ञान आणि सुधारीत कृषिविद्या पद्धती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी कृषि विस्तार कार्यक्रमात सुधारणा व बळकटीकरण करणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. यामध्ये कृषि विस्तार, बियाणे व लागवड साहित्य, कृषि यांत्रिकीकरण आणि पिक संरक्षण या उपअभियानांचा समावेश आहे. या अभियानांतर्गत २०१६-१७ मध्ये ₹ ५३.४० कोटी व २०१५-१६ मध्ये ₹ ४४.५१ कोटी निधीचा विनियोग झाला. डिसेंबर, २०१७ पर्यंत ₹ १००.८८ कोटी वितरित करण्यात आले.

७.१७ **राष्ट्रीय गळीतधान्य व तेलताड अभियान:** तेलबिया उत्पादन आणि उत्पादकतेत वाढ करण्याच्या हेतूने वर्ष २०१४-१५ पासून हे अभियान तेलबिया आणि वृक्षजन्य तेलबिया अशा दोन उप-अभियानांतर्गत राबविण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ ६१.२५ कोटी तर २०१५-१६ मध्ये ₹ ३०.९९ कोटी निधीचा विनियोग करण्यात आला. तर वर्ष २०१७-१८ मध्ये ₹ ३९.४९ कोटी निधी जानेवारी अखेर वितरित करण्यात आला असून ₹ २९.४३ कोटी खर्च करण्यात आला.

७.१८ **राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान:** तांदूळ, गहू आणि कडधान्ये या पिकांखालील क्षेत्र विस्तार व उत्पादकतेत सुधारणा या प्रमुख उद्देशाने २००७-०८ मध्ये हे अभियान सुरु करण्यात आले. भरडधान्ये व कापूस, ज्यूट आणि ऊस या नगदी पिकांचा समावेश सुधारीत अभियानात २०१४-१५ पासून करण्यात आला. या अभियानाअंतर्गत २०१६-१७ मध्ये तांदळासाठी ₹ ११.९७ कोटी, गव्हासाठी ₹ ४.४३ कोटी, कडधान्यांसाठी ₹ १९२.१७ कोटी व भरडधान्यांसाठी ₹ २६.११ कोटी खर्च झाले. सन २०१७-१८ मध्ये जानेवारी अखेर तांदळासाठी ₹ ५.६४ कोटी, कडधान्यांकरिता ₹ ८३.०३ कोटी आणि भरडधान्यांसाठी ₹ १५.०१ कोटी खर्च झाले.

७.१९ **एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान:** फलोत्पादनाच्या समग्र विकासासाठी सुरु करण्यात आलेले हे अभियान २०१५-१६ पासून राज्यातील ३४ जिल्ह्यांत राबविण्यात येत असून त्यामधील केंद्र व राज्याचा हिस्सा ६०:४० असा आहे.

७.१९.१ **राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान:** फलोत्पादनाखालील क्षेत्र व उत्पादकता वाढविणे आणि कापणी-पश्चात व्यवस्थापनास चालना देण्याच्या मुख्य उद्देशाने केंद्र शासनामार्फत २००५-०६ मध्ये हे अभियान सुरु करण्यात आले. राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान आणि राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळाच्या योजना राबविण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन व औषधी वनस्पती मंडळाची सन २००५ मध्ये स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाच्या योजना २०१५-१६ पासून एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानात समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत.

७.१९.२ एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियाना अंतर्गत राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानाच्या सुरुवातीपासून ऑक्टोबर, २०१७ अखेर महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन व औषधी वनस्पती मंडळास ₹ १,७०७.६३ कोटी अनुदान प्राप्त झाले व त्यापैकी ₹ १,६६६.८१ कोटी खर्च झाले. प्रमुख बाबींवर झालेला खर्च तक्ता ७.२४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२४ एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाच्या प्रमुख बाबींवरील खर्च

(₹ कोटी)

घटक	खर्च+
क्षेत्र विस्तार घटकांतर्गत आंबा, पेरू, संत्री इत्यादि सघन लागवडीकरिता तसेच द्राक्ष, केळी, पपई, मसाला पिके, फूल पिके इत्यादि लागवडी करिता	४७४.७०
१६,३३३ सामूहिक तळ्यांच्या बांधकामासाठी	३०८.६२
संरक्षित शेती घटकाअंतर्गत हरितगृह, शेडनेट हाऊस, प्लॅस्टिक मल्चिंग, पक्षी/किटक प्रतिरोधक जाळे इत्यादि घटकांसाठी	२७७.०२
काढणीपश्चात व्यवस्थापन घटकाअंतर्गत पॅक हाऊस, पिकवणी कक्ष, कांदा साठवण चाळ, शीत साठवणूक गृहे, पूर्व शीतकरणगृह इत्यादि घटकांसाठी	१८६.३५
फलोत्पादन यांत्रिकीकरणास उत्तेजन देण्याकरिता	४८.८३
जुन्या फळबागांच्या पुनरुज्जीवनाकरिता	४६.२९
गुणवत्तापूर्ण लागवड साहित्याच्या निर्मितीकरिता उच्च तंत्रज्ञान आधारित रोपवाटिका व उतीसंवर्धन प्रयोगशाळा उभारणीकरिता	२४.९५
मनुष्यबळ विकासाअंतर्गत शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण/अभ्यास दौरे इत्यादि करिता	२२.४७
सेंद्रिय शेतीस उत्तेजन देण्याकरिता	२१.२३
एकात्मिक कीड/ अन्नद्रव्ये व्यवस्थापनास उत्तेजन देण्याकरिता	२०.३०
आळंबी उत्पादनाच्या १५ प्रकल्पांकरिता	१.८९
मधुमक्षिका पालनास उत्तेजन देण्याकरिता	१.१९

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी, २०१८ अखेर

७.१९.३ राज्य शासनाने फलोत्पादन विकासाला चालना देण्यासाठी फळरोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि अल्प व अत्यल्प भूधारक तसेच अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे शेतकरी यांना निवडक प्रकारची फळझाडे वाढविण्यासाठी भांडवली सहाय्य देणे हा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. सन १९९०-९१ पासून सदर कार्यक्रम रोजगार हमी योजनेशी संलग्न करण्यात आला व नंतर महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेशी संलग्न करण्यात आला. या उपाययोजनांमुळे सन १९९०-९१ मधील फळांखालील २.४२ लाख हेक्टर क्षेत्रात वाढ होऊन ते २०१६-१७ अखेर १८.५५ लाख हेक्टर झाले. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत शेतमजूर व अ-कुशल कामगार यांचे मजुरीचे दर वर्ष २०१६-१७ करिता ₹ १९२ तर २०१७-१८ करिता ₹ २०१ असे होते.

७.१९.४ द्राक्षे, आंबा, डाळिंब आणि केळी ही राज्यातून निर्यात केली जाणारी प्रमुख फळे आहेत. राज्यात २०१६-१७ मध्ये विविध फळपिकांखालील क्षेत्र ७.४२ लाख हेक्टर क्षेत्र होते. त्यापैकी आंब्यासाठी १.५७ लाख हेक्टर, संत्र्यासाठी १.०८ लाख हेक्टर, मोसंबीसाठी ०.३३ लाख हेक्टर, डाळिंबासाठी १.४१ लाख हेक्टर, केळीसाठी ०.८२ लाख हेक्टर, चिकूसाठी ०.१६ लाख हेक्टर आणि द्राक्षांसाठी १.०४ लाख हेक्टर क्षेत्र होते. देशातील व राज्यातील फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य तक्ता ७.२५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२५ फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य

फळे / फुले	राज्य / देश	निर्यात					
		२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
		परिमाण (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	परिमाण (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	परिमाण (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
आंबा	महाराष्ट्र	२४,२४३	२५९	३७,९८०	३६८	३३,३४७	२८१
	भारत	३६,३२९	३१७	५३,१७७	४४६	४६,१४७	३४४
द्राक्षे	महाराष्ट्र	१,४५,८३०	१,५१८	१,८७,२९६	१,९६०	५१,२९८	४५२
	भारत	१,५६,२०३	१,५५१	२,३२,९४०	२,०८८	५५,११७	४६५
केळी	महाराष्ट्र	३४,९१५	११५	३८,४८७	१३०	२०,३२१	६७.२५
	भारत	९३,६६५	३५६	१,१०,८७२	३८८	६०,३३०	१९७
संत्री	महाराष्ट्र	१४९	०.७७	७८८	३.८४	३३.८६	०.२१
	भारत	३४,५२२	७१.२९	४८,११०	११७	२,५४६	५.०१
डाळिंब	महाराष्ट्र	२४,५३५	३५४	२९,५६८	३७१	१७,९५८	२२४
	भारत	३१,०७०	४१६	४९,७५५	४९०	२२,३७०	२७८
मनुके	महाराष्ट्र	२६,००९	१९७.४४	३०,०४२	२६१	१२,८०५	११३
	भारत	२६,८२३	२०४	३०,८५८	२६९	१३,३८०	११९
गुलाबाची फुले	महाराष्ट्र	९३४	२६.८६	९०७.३२	२६.५६	२९६	८
	भारत	१,९७८	५६.१४	२,०३०	५७.४६	८५४	१९.८२
गुलाबाची रोपे	महाराष्ट्र	१३.९३	०.७९	२२.८४	१.०९	१०.७२	०.५१
	भारत	२२.५४	१.१६	२९.१५	१.४१	१७.३७	०.८०
आंब्याचा गर	महाराष्ट्र	१५,२८८	१२३	२०,४७०	१६८	१०,१८०	७७
	भारत	१,२८,८६६	७९६	१,३०,८८५	८४६	६१,६१८	३८३
कांदा	महाराष्ट्र	७,८१,३९३	१,५९०	१३,१०,२७४	१,७०४	७,०७,६२०	१,०१२
	भारत	१२,०१,२४५	२,७४७	२४,१५,७५५	३,१०६	१०,२५,१५५	१,५२६
इतर भाजीपाला (कांदा वगळून)	महाराष्ट्र	१,६७,३७६	७२७	१,९६,४७७	८२२	१,०९,९८१	४९३
	भारत	६,९९,६००	२,११९	१०,१६,४३५	२,८३२	४,३४,२४७	१,२४०
इतर प्रक्रिया केलेली फळे व भाजीपाला (आंब्याचा गर वगळून)	महाराष्ट्र	१,१६,९३१	१,०४२	१,२०,३२६	१,०५८	६७,४४९	६००
	भारत	३,२०,७३२	२,९००	३,५५,३१४	३,१४९	२,१९,०६१	१,९१३
हवाबंद वेष्टनातील सुकविलेला भाजीपाला	महाराष्ट्र	१४,११८	२०६	१६,४०४	२५०	१०,२१५	१२८
	भारत	६६,१८०	९१४	८६,७९०	१,०८२	५२,८८०	५७२

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबरपर्यंत

७.२० **आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये परसबाग लागवडीस प्रोत्साहन:** ही योजना राज्यातील १२ आदिवासी जिल्ह्यांत राबविण्यात येत आहे. आदिवासी कुटुंबाच्या आहारात अ, क जीवनसत्वे आणि लोह यासारखी अन्नद्रव्ये समाविष्ट होण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ १२ लाख खर्च झाले. वर्ष २०१७-१८ मध्ये ₹ २० लाख मंजूर करण्यात आले आहेत.

७.२१ **अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती मधील शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य:** अनुसूचित जाती व नवबौध्द मधील सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व ₹ ५०,००० पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या आणि अनुसूचित जमातीतील सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व ₹ २५,००० पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या लाभार्थ्यांना त्यांच्या जमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी अर्थसहाय्य देण्यात येते. हे अर्थसहाय्य शेतजमिनीचा विकास, निविष्ठा, सिंचनाच्या सुविधांचा विकास व सुधारणा इत्यादि साठी देण्यात येते.

७.२१.१ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना:** या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती व नवबौध्द मधील शेतकऱ्यांना वरील निकषानुसार अर्थसहाय्य देण्यात येते. वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ १९६.९४ कोटी व २०१५-१६ मध्ये ₹ १९१.१९ कोटी निधीचा विनियोग करण्यात आला.

७.२१.२ **बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना:** या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जमातीमधील शेतकऱ्यांना वरील निकषानुसार अर्थसहाय्य देण्यात येते. वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ ७२.५० कोटी व २०१५-१६ मध्ये ₹ ७६.१९ कोटी निधीचा विनियोग करण्यात आला.

७.२२ **पिकावरील किड-रोग सर्व्हेक्षण व सल्ला प्रकल्प (क्रॉपसॅप):** पिकांवरील किड नियंत्रणासाठी राष्ट्रीय कृषि संशोधन संस्था व राज्य कृषि विद्यापीठांच्या सहकार्यातून हा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ ९.८८ कोटी खर्च झाला असून २०१७-१८ करीता ₹ ११ कोटी मंजूर करण्यात आले आहेत.

७.२३ **जलयुक्त शिवार अभियान:** 'सन २०१९ पर्यंत पाणी टंचाईमुक्त राज्य' या संकल्पनेनुसार पाण्याची टंचाई कायमची दूर करण्यासाठी राज्यात 'जलयुक्त शिवार अभियान' डिसेंबर, २०१४ पासून राबविण्यात येत आहे. भू-जल पातळी वाढविण्यासाठी शाश्वत सिंचन सुविधेच्या निर्मितीद्वारे पावसाचे पाणी जमिनीत मुरवणे असा या अभियानाचा मुख्य हेतू आहे. दरवर्षी ५,००० गावे व पाच वर्षात २५,००० गावे पाणी टंचाईमुक्त करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले आहे. वर्ष २०१७-१८ मध्ये १२ जानेवारी अखेर ५,०१८ गावे निवडण्यात आली असून त्यात ७,६८३ कामे पूर्ण झाली व ६,४४० कामे प्रगतीपथावर आहेत. जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती तक्ता ७.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२६ जलयुक्त शिवार अभियानाची प्रगती

तपशील	एकक	२०१५-१६	२०१६-१७
निवडलेली गावे	संख्या	६,२०२	५,२९१
पूर्ण झालेली कामे	संख्या	२,५३,८६२	१,५१,१०३
प्रगतीपथावर असलेली कामे	संख्या	९९३	१७,१४५
लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेली कामे	संख्या	६,३७४	१,९१६
लोक सहभागाद्वारे पूर्ण केलेल्या कामांचे मूल्य	₹ कोटी	३८९	३९४
पुरविण्यात आलेला एकूण विशेष निधी	₹ कोटी	२,०००	२,१७५
विशेष निधीतील खर्च	₹ कोटी	१,८४७	१,२५७
निर्माण केलेला जलसाठा	हजार घन मीटर	१०,९२,२८९	५,८९,७५९
१०० टक्के कामे पूर्ण झालेली गावे	संख्या	६,०५४	२,८३०
विशेष निधी व समायोजित केलेल्या निधीद्वारे केलेला एकूण खर्च	₹ कोटी	३,८३१	२,२३५

आधार : ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, महाराष्ट्र शासन

७.२४ **मागेल त्याला शेततळे योजना:** राज्य शासनाने 'मागेल त्याला शेततळे' ही महत्त्वाकांक्षी योजना सुरु केली आहे. या योजनेअंतर्गत शेतामध्येच जल संधारणासाठी नवीन शेततळी निर्माण करण्याच्या हेतूने अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना प्राधान्याने अनुदान देण्यात येत आहे. शेतामध्ये कायमस्वरूपी पाणीसाठे निर्माण करण्यावर या योजनेचा भर आहे. या योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतामध्येच पाणी साठवून त्याचा शेतीसाठी वापर करण्यास मदत झाली आहे. या योजनेअंतर्गत अनुदान लाभास पात्र होण्यासाठी शेतकऱ्याकडे वैयक्तिक किंवा सामुहिक किमान ०.६० हेक्टर शेती क्षेत्र असणे आवश्यक आहे. या योजनेअंतर्गत पहिल्या टप्प्यात २०१६-१७ व २०१७-१८ करीता १,१२,३११ शेततळ्यांच्या निर्मितीचे लक्ष्य असून त्यापैकी जानेवारी, २०१८ अखेर ६०,४९६ पूर्ण झाली आहेत.

७.२५ **पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** राज्यातील बहुतांश क्षेत्र हे पावसावर अवलंबून असल्याने कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता वाढविणे व जमिनीची धूप थांबविणे तसेच मृद व जलसंधारणासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. पूर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील पाणलोटांची कामे तक्ता ७.२७ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.२७ पूर्ण झालेल्या व प्रगतीपथावरील पाणलोटांची कामे

योजना	पाणलोट कामांची संख्या			निवडलेल्या पाणलोट कामांवरील मार्च, २०१७ पर्यंत खर्च (₹ कोटी)
	निवडलेले	पूर्ण	प्रगतीपथावरील	
राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम (सूक्ष्म पाणलोट)	३२४	२५५	६९	१३८
नदी खोरे विकास कार्यक्रम (सूक्ष्म पाणलोट)	२७१	२२६	४५	४९८
पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम (मेगा पाणलोट)	१६	०	१६	१३७
एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम (सूक्ष्म पाणलोट)	२२,५३९	१०,८५५	२२,८३०	७,४५८
नाबार्ड सहाय्यित पाणलोट (मेगा पाणलोट)	४३	०	४३	८१
एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१४,९३५	२,८५८	९३१	२,५७४
एकूण	**३८,१२८**	**१४,१९४**	**२३,९३४**	**१०,८८६**

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२६ **राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान:** या अभियानात मृद आरोग्य व्यवस्थापन व मृद आरोग्य पत्रिका वाटप, एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन व सेंद्रिय शेती अंमलबाजवणी, पर्जन्याधारीत क्षेत्र विकास, ई-गव्हर्नन्स आणि शेतीवरील पाणी व्यवस्थापन या उप-अभियानांचा समावेश आहे.

७.२६.१ **मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण:** मृद आरोग्य अबाधित राखणे व जमिनीची उत्पादक क्षमता सुधारणे यासाठी एकात्मिक अन्न द्रव्ये व्यवस्थापनाचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी मृद आरोग्य अभियान सुरु करण्यात आले आहे. मृद व पाण्याची तपासणी करण्यासाठी राज्यात ३१ मृद चाचणी प्रयोगशाळांची उभारणी करण्यात आली आहे. तर अमरावती, औरंगाबाद, नाशिक, पुणे व कोल्हापूर येथे पाच खत नमुना तपासणी प्रयोगशाळा आहेत. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरुकता निर्माण करणे व मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सूचविण्यासाठी शेतकऱ्यांना टप्प्याटप्प्याने मृद आरोग्य पत्रिका वितरित करण्यात येत आहेत. या प्रयोजनासाठी वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ ४५.४९ कोटी खर्च झाला व २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ११.२२ कोटी वितरीत करण्यात आले आहेत. वर्ष २०१५-१६ व २०१६-१७ मध्ये १२९.७७ लाख मृद आरोग्य पत्रिका वितरण करण्यात आले असून २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर १८.८९ लाख मृद आरोग्य पत्रिका वितरित करण्यात आल्या.

७.२६.२ **परंपरागत कृषी विकास योजना:** कृषि उत्पादन व उत्पादकतेत सातत्य राखण्यासाठी जमीन आरोग्य सुधारणा आणि रासायनिक खते व किटकनाशके यांचा वापर कमी करण्यासाठी एकात्मिक अन्नद्रव्ये व्यवस्थापन तसेच सेंद्रिय शेतीची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना विशेषतः अल्प व अत्यल्प भुधारक शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात सेंद्रीय घटकांचा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहीत करण्यासाठी परंपरागत कृषि विकास योजना सुरु करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत केंद्र शासनाने तीन वर्षांच्या (२०१६-१७ ते २०१८-१९) कालावधीकरिता सेंद्रिय शेतीसाठी ₹ १४०.७२ कोटी रक्कम मंजूर केली आहे. या योजनेअंतर्गत ९३२ (प्रत्येकी ५० एकर क्षेत्रफळ असलेल्या) समूह तयार करावयाचे असून सेंद्रिय शेती सहभाग हमी पद्धती प्रमाणपत्रांतर्गत (पीजीएस) २०,३४६ हेक्टर क्षेत्र आणण्यात आले आहे व ४०,७६२ शेतकऱ्यांना समाविष्ट करण्यात आले आहे. पुढील तीन वर्षांसाठी (२०१७-१८ ते २०१९-२०) नवीन ३२६ समूह/गट शासनाकडून मंजूर करण्यात आले आहेत. वर्ष २०१६-१७ मध्ये याकामी ₹ ३५.९८ कोटी खर्च झाला असून २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ४९.२९ कोटी वितरीत करण्यात आले.

७.२६.३ **पर्जन्याधारित क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** पर्जन्याधारित क्षेत्रातील शेतीच्या उत्पादकतेत सातत्यपुर्ण पध्दतीने वाढ करण्यासाठी एकात्मिक शेती पद्धती सारख्या योग्य शेती पद्धती आधारीत दृष्टीकोनाची निवड करणे व हवामान बदलामुळे असलेली जोखीम कमी करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. वर्ष २०१६-१७ मध्ये यासाठी ₹ ३४.८२ कोटी रक्कम खर्च झाली व २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २०.८३ कोटी निधी वितरित करण्यात आला.

७.२६.४ **ई-गव्हर्नन्स उपअभियान - राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स प्रकल्प:** कृषि विषयक राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स प्रकल्प राबविण्यात येणाऱ्या सात राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा समावेश आहे. राज्यामध्ये कृषि विषयक राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स प्रकल्प मृद आरोग्य, किटकनाशके, खते व बियाणे, पिके व चांगल्या कृषि पध्दती, हवामान अंदाज व कृषि हवामान, बाजारभाव, आयात व हमी भाव खरेदी केंद्रे, ईलेक्ट्रॉनिक निर्यात व आयात, पणन विषयक सुधारणा, योजना संनियंत्रण, मत्स्यव्यवसाय विकास, सिंचन, पशुधन व अवर्षणकालीन व्यवस्थापन अशा बारा सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने सुरु करण्यात आला आहे. या योजनेसाठी वर्ष २०१६-१७ करीता ₹ ७७३ लाख मंजूर करण्यात आले.

७.२६.५ **प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना:** तुषार सिंचन व ठिबक सिंचन अशा सिंचनाच्या सर्वात कार्यक्षम पद्धतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देऊन उत्पादनाखालील क्षेत्रात वाढ करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. वर्ष २०१७-१८ मध्ये प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना 'प्रति थेंब अधिक पिक' करीता ₹ ६२०.६७ कोटी मंजूर करण्यात आले. राज्य योजनेअंतर्गत मराठवाड्यासाठी ₹ १००.४५ कोटी उपलब्ध करुन देण्यात आले. शासनाकडून सन २०१७-१८ मध्ये १५ फेब्रुवारी अखेर ₹ १६५.२६ कोटी अंशदान १,०३,३१४ शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात जमा करण्यात आले. केंद्रशासनाकडून २०१७-१८ करीता देण्यात आलेल्या कार्यवाहीच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ५५ टक्के आणि इतर शेतकऱ्यांना ४५ टक्के अंशदानाचे निकष आहेत. शेतकऱ्यांकडून अर्ज प्राप्त करुन घेण्यासाठी 'ई-ठिबक' ही आज्ञावली १ मे, २०१७ ते १५ मार्च, २०१८ या काळात खुली असून १५ फेब्रुवारी, २०१८ पर्यंत ४.८० लाख अर्ज प्राप्त झाले आहेत. या योजनेअंतर्गत १९८६ ते २०१७ या कालावधीत राज्यात सुमारे २१ लाख हेक्टर क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली आणण्यात आले आहे. वर्षनिहाय तुषार व ठिबक सिंचन संचांचे वितरण आणि झालेला खर्च तक्ता ७.२८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२८ वर्षनिहाय तुषार व ठिबक सिंचन संचांचे वितरण आणि झालेला खर्च

वर्ष	तुषार सिंचन संच		ठिबक सिंचन संच		खर्च (₹ कोटी)
	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	
२०१४-१५	५२,१८०	४३,०९८	२,००,४९६	१,७०,७१९	६८८.४१
२०१५-१६	३३,८९८	३३,८९८	१,१२,२४४	१,०२,०४१	४४५.९८
२०१६-१७	६४,३८५	४५,५१०	१,५१,३९९	१,३३,९३१	५७५.२७

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.२७ **कोरडवाहू शेती अभियान :** कोरडवाहू क्षेत्रातील पिकांच्या उत्पादनात शाश्वतता आणण्यासाठी राज्य शासनाने कोरडवाहू शेती अभियान सुरु केले आहे. यात प्रामुख्याने संरक्षित सिंचन सुविधा आणि मूलस्थानी जलसंधारणासाठीची यंत्रणा तसेच संरक्षित लागवडीसह शेतमालावर प्राथमिक प्रक्रिया व पणन यांचा समावेश आहे. या योजनेवर वर्ष २०१६-१७ मध्ये ₹ १३.८८ कोटी व २०१५-१६ मध्ये ₹ २९.६२ कोटी खर्च झाला. वर्ष २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ २४.७४ कोटी वितरीत करण्यात आले.

७.२८ **प्रधानमंत्री पिक विमा योजना:** खरीप २०१६ पासून ही योजना राज्यात राबविण्यात येत असून त्यात १५ खरीप व ८ रब्बी पिकांचा समावेश आहे. या योजनेत राष्ट्रीय कृषि विमा योजना समाविष्ट करण्यात आली आहे. या योजनेत वर्ष २०१६-१७ मध्ये ११८.०१ लाख शेतकरी सहभागी झाले ज्यामुळे ७०.८५ लाख क्षेत्राचा ₹ २१,८४३.४३ कोटी रक्कमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ ४,०१०.६६; कोटी विमा हप्ता भरण्यात आला व २७.८५ लाख शेतकऱ्यांना ₹ १,९१७.९७ कोटी नुकसान भरपाई देण्यात आली.

७.२९ **हवामानावर आधारीत फळपिक विमा योजना:** द्राक्षे, डाळींब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरु, चिकू, आंबा आणि काजू या फळपिकांसाठी हवामानावर आधारीत फळपिक विमा योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. केंद्र शासनाच्या निकषांनुसार विमा हप्ता केंद्र शासन, राज्य शासन व शेतकरी यांच्यात २५,२५ व ५० टक्के या प्रमाणात विभागण्यात आला आहे. शेतकऱ्यांचे भविष्यातील आर्थिक नुकसान कमी व्हावे यासाठी सुमारे दोन लाख हेक्टर क्षेत्र विमा संरक्षणाखाली आणण्याचे उद्दिष्ट आहे. वर्ष २०१६-१७ मध्ये या योजनेवर ₹ ३७१.३३ कोटी खर्च झाला असून वर्ष २०१५-१६ मध्ये ₹ ९५.६२ कोटी खर्च झाला. वर्ष २०१७-१८ करीता डिसेंबर अखेर ₹ ४४३.२६ कोटी मंजूर करण्यात आले आहेत.

७.३० **गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना:** अपघातग्रस्त झालेल्या शेतकऱ्यांच्या दु:खी कुटुंबियांना आर्थिक मदत करण्यासाठी २०१५-१६ मध्ये 'गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजना' सुरु करण्यात आली. या विमा योजनेअंतर्गत सातबारा उतारा धारक १.३७ कोटी शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण देण्यात आले असून १० ते ७५ वर्षे वयोगटातील शेतकऱ्यांना होणाऱ्या १३ प्रकारच्या धोक्यांसाठी विमा संरक्षण पुरविण्यात आले आहे. सन २०१६-१७ मध्ये शासनाने १ डिसेंबर, २०१६ ते ३० नोव्हेंबर, २०१७ या कालावधीच्या विमा हप्त्यापोटी ₹ ३१.०४ कोटी रक्कम अदा केली. या योजनेची प्रगती तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२९ गोपीनाथ मुंडे शेतकरी अपघात विमा योजनेची प्रगती

पॉलिसीचा कालावधी$	शासनाने विम्याच्या हप्त्यापोटी अदा केलेली रक्कम (₹ कोटी)	एकूण प्राप्त दावे (संख्या)	निकाली काढलेले दावे (संख्या)	कार्यवाही चालू असलेले दावे (संख्या)	नाकारलेले दावे (संख्या)	शेतकऱ्यांना भरपाई पोटी अदा केलेली रक्कम (₹ कोटी)
२०१५-१६	२७.२४	३,९०१	२,५५९	१२४	१,२१८	५०.४३
२०१६-१७	३१.०४	२,०४०	५४०	१,४१८	८२	१०.७५

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन $ १ डिसेंबर ते ३० नोव्हेंबर

७.३१ **टंचाई व नैसर्गिक आपत्ती:** राज्यात एप्रिल ते नोव्हेंबर, २०१६ या कालावधीत अंदाजे २१.४६ लाख हेक्टर क्षेत्र पूर, गारपीट, अतिवृष्टी व अवकाळी पाऊस यामुळे बाधित झाले. प्राथमिक अहवालानुसार एप्रिल ते ऑक्टोबर, २०१७ या कालावधीत राज्यात अंदाजे १.२९ लाख हेक्टर क्षेत्र अतिवृष्टी, वादळीवारा, पूर व अवकाळी पाऊस या नैसर्गिक आपत्तींमुळे बाधित झाले.

७.३२ **कृषि शिक्षण व संशोधन:** भारतीय कृषि संशोधन परिषदेने राज्यात स्थानवैशिष्ट्याधारीत तंत्रज्ञान विकसित करण्यासाठी नऊ राष्ट्रीय कृषि संशोधन क्षेत्र निश्चित केली आहेत. तर राज्याची मृद व हवामानाच्या आधारे ७२ इको-युनिटस मध्ये विभागणी केली आहे. राज्यात डॉ.बाळासाहेब सावंत कोंकण कृषि विद्यापीठ, महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, वसंतराव नाईक मराठवाडा कृषि विद्यापीठ आणि डॉ.पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापीठ ही चार कृषि विद्यापीठे आहेत. ही विद्यापीठे त्यांच्या संबंधित विभागात शाश्वत पिक उत्पादनासाठी स्थानवैशिष्ट्याधारीत तंत्रज्ञान विकासासाठी संशोधन करीत आहेत.

कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी नवीन उपक्रम

७.३३ **उन्नत शेती-समृद्ध शेतकरी मोहिम :** शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सन २०२२ पर्यंत दुप्पट करण्याच्या उद्देशाने राज्यशासनाने खरीप २०१७-१८ पासून ही मोहिम हाती घेतली आहे. प्रमुख पिकांची उत्पादकता वाढवून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचा स्तर उंचावणे व नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षित करण्यासाठी जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना पिक विमा योजनेत सहभागी करुन घेणे यासाठी प्रामुख्याने ही मोहिम आहे. वर्ष २०१७-१८ पासून तालुका हा कृषि विकास व उत्पादन वाढीसाठी नियोजनाचा घटक म्हणून निश्चित करण्यात आला आहे. या मोहिमेअंतर्गत प्रमुख पिकांची उत्पादकता अनुवंशिक उत्पादन क्षमतेपर्यंत वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे, पिकांचे वैविध्यीकरण, पिकांचा उत्पादन खर्च कमी करणे, शेतमालाच्या बाजार भावातील चढ-उतार लक्षात घेवून शेतमाल विक्रीचे तंत्र शेतकऱ्यांना अवगत करुन देणे, शेती पुरक व्यवसायांना चालना देणे, शेतकऱ्यांच्या उत्पादक कंपन्यांद्वारे शेतकऱ्यांचे संघटन करणे व या कंपन्यांची व्यावसायिक क्षमता बांधणी करणे, काढणी पश्चात शेतमाल हाताळणी व मूल्यवर्धन करणे इ. बाबींवर शासनाचा भर आहे. विविध योजनांतर्गत राबवावयाच्या बाबींचे एकसुत्रीकरण करुन त्याचा प्रचार व प्रसिध्दी करण्यात येत आहे. विविध निविष्ठा, औजारे, सूक्ष्म सिंचन संच व अन्य पायाभूत सुविधा (शेत-तळे, कांदा चाळ, शेड नेट, ग्रीन हाऊस, प्लास्टीक लाईनिंग इ.) यांसाठीचे अनुदान शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा करणे, योजनांच्या अंमलबाजवणीमध्ये माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर करणे या बाबींवर देखिल या मोहिमेंतर्गत भर देण्यात येत आहे.

७.३४ **महावेध:** हवामान विषयक विविध घटकांची दैनंदिन माहिती गोळा करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून महावेध प्रकल्प हाती घेण्यात आला असून यामध्ये राज्यातील प्रत्येक महसूल मंडळात स्वयंचलित हवामान केंद्रांच्या जाळ्याचा समावेश आहे. हा प्रकल्प सार्वजनिक खाजगी भागीदारीतून बांधा-मालकी-कार्यान्वित करा या तत्वावर स्थापित करण्यात येत आहे. ही स्वयंचलित हवामान केंद्रे पाऊस, हवेचे तापमान, सापेक्ष आर्द्रता, वाऱ्याची गती व वाऱ्याची दिशा या पाच मापदंडांची माहिती गोळा करणार आहेत. या केंद्रांमध्ये १० मिनिटांच्या अंतराने प्रत्यक्ष वेळेला नोंदविण्यात येणारी आकडेवारी मध्यवर्ती माहिती केंद्राकडे दर तासाला पाठविण्यात येईल. महावेध द्वारे मिळालेली ही गुणवत्तापूर्ण हवामानविषयक आकडेवारी पिक विमा योजना, हवामानाचा अंदाज, पिक सल्ला, विद्यापीठे किंवा भारतीय कृषि संशोधन परिषद यांच्याद्वारा संशोधन व विकासकामे, शासनाच्या कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी आणि आपत्ती व्यवस्थापन किंवा व्यापक जनहितार्थ हेतूसाठी वापरण्यात येईल. पहिल्या टप्प्यात उभारणी करावयाच्या एकूण २,०६५ स्वयंचलित हवामान केंद्रांपैकी २,०५७ केंद्रांची उभारणी पुर्ण झाली आहे.

७.३५ **हवामान अनुकुल कृषि प्रकल्प:** दुष्काळापासून शेतीस संरक्षित करण्याच्या उद्देशाने हा प्रकल्प हाती घेण्यात येत आहे. विदर्भ व मराठवाडा विभागातील निवडक जिल्ह्यांमध्ये जागतिक बँकेच्या सहाय्याने सहा वर्षाच्या कालावधीत राबविण्यात येणार असून जागतिक बँकेचा व राज्यशासनाचा वाटा ७० व ३० टक्के असणार आहे. या प्रकल्पाचे नामकरण नानाजी देशमुख कृषि संजिवनी प्रकल्प असे करण्यात आले असून वर्ष २०१७-१८ मध्ये प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा तयार करण्यासाठी व प्रकल्प व्यवस्थापन केंद्र स्थापित करण्यासाठी ₹ २९८.९० लाख निधी वितरीत करण्यात आला आहे.

७.३६ **बळीराजा चेतना अभियान:** शासनाच्या विविध विभागांद्वारे आत्महत्याग्रस्त क्षेत्रातील शेतकऱ्यांसाठी राबविण्यात येत असलेल्या विविध योजनांच्या सुसुत्रीकरणाच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त लाभ मिळवून देवून त्यांचे मनोधैर्य वाढविण्याच्या हेतूने हे अभियान हाती घेण्यात आले आहे. सद्यस्थितीत यवतमाळ व उस्मानाबाद या दोन जिल्ह्यांत हे अभियान राबविण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत गाव पातळीवरील समित्यांमार्फत सर्वेक्षणाद्वारे तणावग्रस्त शेतकरी निश्चित करण्यात येतात. शासनाच्या योजनांबाबत जागरुकता निर्माण करुन वैयक्तिक लाभाच्या योजनांद्वारे लाभ मिळणेबाबत खातरजमा करणे, कुटुंबप्रमुखाचे समुपदेशन, मानसोपचार तज्ञ तसेच सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या सेवांसह आरोग्य शिबिरांचे आयोजन, कमीत कमी खर्चातून जास्तीत जास्त पिक उत्पादन घेण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान व कमीत कमी पाण्याचा वापर करण्यासाठी प्रशिक्षण देणे या बाबींवर कार्यवाही करण्यात येत आहे. या अभियानांतर्गत शासनाकडून प्रत्येक जिल्ह्यासाठी देण्यात येणाऱ्या ₹ १० कोटी निधीबरोबरच समितीने कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलीटी (सीएसआर) अंतर्गत निधीचा वापर करणे अपेक्षित आहे.

७.३७ **सीड पार्क प्रकल्प:** परिसरातील बियाणे उद्योगांना चालना देण्यासाठी जालना सीड पार्क विकसित करण्यास शासनाद्वारे मान्यता देण्यात आली आहे. प्रकल्पासाठीची अंदाजित गुंतवणूक ₹ १०९ कोटी असून त्यापैकी ₹ ५० कोटी निधी केंद्र शासनाच्या सुधारीत औद्योगिक पायाभूत सुविधा दर्जावाढ योजनेतून अर्थसहाय्य अपेक्षित आहे. त्याशिवाय राज्याचा हिस्सा ₹ २५ कोटी पर्यंत मर्यादित असेल व उर्वरीत गुंतवणूक खाजगी उद्योजकांमार्फत करण्यात येईल.

७.३८ **मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना:** कृषि निविष्ठांचा खर्च कमी होऊन कृषि उत्पादनात वाढ होण्यासाठी ही योजना साह्यभूत ठरणार आहे. शेतकऱ्यांना स्वस्त दरात सातत्यपुर्ण वीज पुरवठा सौर वाहिनी योजनेतून पुढील तीन वर्षात करण्यात येणार आहे. या योजनेअंतर्गत राळेगण सिध्दी व कळंब येथे पथदर्शी प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली आहे. सुरुवातीस सौर ऊर्जा ही स्वतंत्र कृषि फिडरसाठी वितरीत करण्यात येणार आहे.

७.३९ **मुख्यमंत्री कृषि संजीवनी योजना**: राज्यातील सर्व कृषीपंपधारक वीज ग्राहकांसाठी वीज देयकाची थकबाकी भरण्यासाठी ही योजना ऑक्टोबर, २०१७ पासून जाहीर करण्यात आली आहे. वीज देयक थकबाकी ₹ ३०,००० पेक्षा जास्त असल्यास प्रत्येकी दिड महिन्याच्या दहा समान हप्त्यात व ₹ ३०,००० पेक्षा कमी असल्यास प्रत्येकी तीन महिन्यांच्या पाच समान हप्त्यात भरावयाची मुभा या योजनेअंतर्गत देण्यात आली आहे. ज्या प्रमाणात हप्ते वेळेवर भरण्यात येतील त्या प्रमाणात व्याज व दंडनीय आकार माफ करण्याबाबत शासनाकडून विचार करण्यात येईल.

७.४० **राष्ट्रीय कृषि बाजार:** राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम) हे देशभरात लागू असलेले ईलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल असून त्याद्वारे शेतमालासाठी एकत्रित राष्ट्रीय बाजार उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने विद्यमान कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांचे संलग्नीकरण करण्यात येत आहे. यामुळे कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांशी संबंधित सर्व माहिती व सेवा यासाठी एक खिडकी सुविधा उपलब्ध होणार असून त्यामध्ये इतर सेवांबरोबर शेतमालाची आवक व किंमती, खरेदी-विक्री देकार, व्यापार संधीस प्रतिसाद देण्याची तरतूद या बाबींचा समावेश आहे. शेतमालाचा ओघ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांच्या माध्यमातून जरी सुरु असला तरी ऑनलाईन मार्केटमुळे देवाणघेवाणीच्या खर्चात तसेच माहितीची असमानता कमी होत आहे. या पोर्टलद्वारे राज्यातील ३० कृषि उत्पन्न बाजार समित्या जोडण्यात आल्या असून डिसेंबर, २०१७ पर्यंत केंद्र शासनाकडून मंजूरी देण्यात आलेल्या ३० कृषि उत्पन्न बाजार समित्या जोडण्याचे काम प्रगतीत आहे.

पशुसंवर्धन

७.४१ पशुसंवर्धन हा शेती उत्पन्नात भर घालून सहाय्य करणारा आधारभूत व्यवसाय असून त्यापासून रोजगाराच्या निर्मितीबरोबरच पशुपालक कुटुंबांना कमी किंमतीत आवश्यक पोषणतत्वे उपलब्ध होतात. या दृष्टीकोनातून याबाबी विचारात घेऊन शासन, पशुधनाच्या जनुकीय उन्नतीच्या धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी करीत आहे.

पशुगणना

७.४२ पशुगणना - २०१२ (१९ वी गणना) नुसार सुमारे ३.२५ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सहाव्या क्रमांकावर आहे. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे सन २०१२ मध्ये जवळपास २९ हजार पशुधन होते. राज्यात कुक्कुटादी पक्ष्यांची संख्या सुमारे ७.७८ कोटी असून ती भारतातील एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांच्या संख्येच्या १०.७ टक्के आहे व देशपातळीवर राज्याचा तिसरा क्रमांक आहे. एकोणिसावी पशुगणना २०१२ नुसार पशुधन तक्ता ७.३० मध्ये व आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.७ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.३: पशुगणना २००७ व २०१२ मधील कुक्कुटादी पक्षी

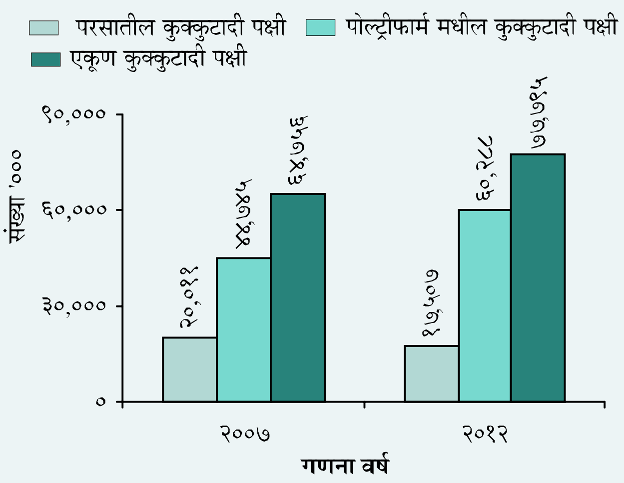

तक्ता ७.३० एकोणिसावी पशुगणना २०१२ नुसार पशुधन

('०००)

पशुवैद्यकीय विभाग	पशुधन					एकूण कुक्कुटादी पक्षी #
	गाई व बैल	म्हशी व रेडे	शेळ्या व मेंढ्या	इतर@	एकूण	
मुंबई	१,१०६	३९७	३६५	१६	१,८८४	१०,५१२
नाशिक	३,६८८	८८९	३,२६८	१२६	७,९७१	२७,५७५
पुणे	२,४८८	२,२०२	२,९१३	५६	७,६५९	३०,९९७
औरंगाबाद	१,९३६	५१०	१,१६३	५९	३,६६८	२,२०७
लातूर	१,६४३	६८३	७८१	३९	३,१४६	१,५०७
अमरावती	२,२४८	४५३	१,३३८	४४	४,०८३	१,७७३
नागपूर	२,३७५	४६१	१,१८८	५४	४,०७८	३,२२४
राज्य	**१५,४८४**	**५,५९५**	**११,०१६**	**३९४**	**३२,४८९**	**७७,७९५**
	(८.१)	**(५.१)**	**(५.५)**	**(३.२)**	**(६.३)**	**(१०.७)**
अखिल-भारत	**१,९०,९०४**	**१,०८,७०२**	**२,००,२४२**	**१२,२०९**	**५,१२,०५७**	**७,२९,२०९**
राज्य क्रमांक	**४**	**८**	**६**	**-**	**६**	**३**

@ 'इतर पशुधन' यामध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश आहे. # एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट आहेत.

टीप :कंसातील आकडे अखिल-भारताशी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.४२.१ विसाव्या पशुगणनेच्या पूर्व तयारीची कामे सुरु झाली आहेत. या पशुगणनेमध्ये पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांच्या सर्वमान्य प्रजातीनिहाय तपशीलवार माहिती संकलित करण्यात येणार असून याव्यतिरिक्त पशुपालन, कुक्कुटपालन व मत्स्यव्यवसायाशी संबंधित उपक्रमात सहभागी असणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीसंदर्भात माहिती संकलित करण्यात येणार आहे. केंद्र शासनाच्या डिजिटल इंडिया उपक्रमांतर्गत विसावी पशुगणना टॅब्लेटचा वापर करुन घेण्यात येणार आहे.

पशुवैद्यकीय आरोग्य निगा विषयक पायाभूत सुविधा

७.४३ पशुधनाच्या आरोग्याची निगा घेण्यासाठी राज्याने गावपातळीपर्यंत पशुवैद्यकीय संस्थांच्या जाळयांद्वारे सुविधा पुरविल्या आहेत. पशुवैद्यकीय आरोग्य निगा विषयक पायाभूत सुविधा तक्ता ७.३१ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.३१ पशुवैद्यकीय आरोग्य निगा विषयक पायाभूत सुविधा

(३१ मार्च, २०१७ रोजी)

पशुवैद्यकीय विभाग	सर्वचिकित्सालये$	लघु सर्वचिकित्सालये	पशुवैद्यकीय दवाखाने		फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने	एकूण	जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे
			श्रेणी I	श्रेणी II			
मुंबई	५	२०	१३९	३५९	१२	५३५	५
नाशिक	५	२५	३६५	४९१	६	८९२	५
पुणे	५	२६	४५७	५५९	७	१,०५४	५
औरंगाबाद	३	२०	१६१	२८८	२	४७४	४
लातूर	४	२०	१६४	२९१	३	४८२	४
अमरावती	५	२७	१९२	३९४	१७	६३५	५
नागपूर	६	३०	२६३	४५९	१८	७७६	६
राज्य	**३३**	**१६८**	**१,७४१**	**२,८४१**	**६५**	**४,८४८**	**३४**

$ याशिवाय मुंबई, परभणी, नागपूर, शिरवळ, उदगीर आणि अकोला येथील सहा सर्वचिकित्सालये पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न.
आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.४४ विविध आजारांकरिता पशुवैद्यकीय सेवा पुरविण्यासोबत लसीकरण कार्यक्रमही राज्यात राबविले जातात. केलेले पशुवैद्यकीय उपचार व लसीकरणाबाबतची माहिती तक्ता ७.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३२ केलेले पशुवैद्यकीय उपचार आणि लसीकरण

('०००)

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
सामान्य उपचार	१७, २५१	१८,२४२	१२,८१५
खच्चीकरण	९०९	९३२	६२८
मोठी शस्त्रक्रिया	४२	४८	३३
किरकोळ शस्त्रक्रिया	७२९	५८६	३९९
लसीकरण (कुक्कुटादी पक्ष्यांसह)	६२,३२४	६३,९५७	२०, २०५

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

कृत्रिम रेतन

७.४५ पुणे, नागपूर आणि औरंगाबाद येथील तीन गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांमध्ये वीर्यनळयांची निर्मिती केली जाते आणि राज्यातील ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रांमार्फत ४,८४८ पशुवैद्यकीय दवाखाने / चिकित्सालये यांना त्याचा पुरवठा केला जातो. कृत्रिम रेतन विषयक माहिती तक्ता ७.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३३ कृत्रिम रेतन विषयक माहिती

('०००)

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७ -१८+
१) गायी (कृत्रिम रेतन)			
विदेशी	३६१	३०४	२१४
संकरीत	९३५	९५४	७०४
देशी	२३३	२५२	२१४
एकूण गायी (कृत्रिम रेतन)	१,५२९	१,५१०	१,१३२
जन्मलेल्या वासरांची संख्या (गायी)			
संकरीत	५०३	४५७	३२२
देशी	८०	८७	६५
२) म्हशी (कृत्रिम रेतन)	६९६	६७४	४४३
जन्मलेल्या रेडकांची संख्या (म्हशी)	२५७	२३९	१६५

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

प्रमुख पशुधन उत्पादने

७.४६ मांस उत्पादनात महाराष्ट्र हे ११.४ टक्के उत्पादनाच्या हिश्श्यासह देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. दुग्ध उत्पादनात राज्याचा सातवा क्रमांक असून राष्ट्रीय स्तरावर दरडोई प्रतिदिन ३५२ ग्रॅम उपलब्धतेच्या तुलनेत राज्यात दरडोई प्रतिदिन २४३ ग्रॅम दूध उपलब्धता आहे. अंडी उत्पादनात राज्याचा पाचवा क्रमांक असून प्रतिवर्ष दरडोई अंडी उपलब्धता राज्यात ४७ आहे, तर राष्ट्रीय स्तरावर ६९ आहे. राष्ट्रीय पोषण संस्थेने प्रतिवर्ष दरडोई १८० अंडी सेवन करावे अशी शिफारस केली आहे. राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांचे उत्पादन तक्ता ७.३४ मध्ये तसेच निवडक राज्यांमधील मांस, दूध, अंडी व लोकर यांचे सन २०१६-१७ मधील अंदाजित उत्पादन तक्ता ७.३५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.३४ राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांचे उत्पादन

वर्ष	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
२०१४-१५	६३१	९,५४२	५०८	१,३८६
	(९.४३)	(६.५२)	(६.४७)	(२.८८)
२०१५-१६	६७५	१०,१५३	५२९	१,३९०
	(९.६१)	(६.५३)	(६.३८)	(३.२०)
२०१६-१७	८४५	१०,४०२	५४८	१,४०७
	(११.४४)	(६.३५)	(६.२२)	(३.२३)

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.३५ निवडक राज्यांमधील मांस, दूध, अंडी व लोकर यांचे सन २०१६-१७ मधील अंदाजित उत्पादन

राज्य	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (लाख)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
आंध्रप्रदेश	६३३	१२,१७८	१,५८,२७४	७९२
गुजरात	३३	१२,७८४	१७,९४०	२,२६७
कर्नाटक	२०९	६,५६२	५०,६७१	६,५८८
मध्यप्रदेश	७९	१३,४४५	१६,९४०	४०६
महाराष्ट्र	**८४५**	**१०,४०२**	**५४,७७४**	**१,४०७**
राजस्थान	१८०	१९,३५७	१३,६३३	१४,३२१
तामिळनाडू	५७३	७,५५६	१,६६,८२४	२
तेलंगणा	५९१	४,६८१	१,१८,१८६	४,६५८
उत्तरप्रदेश	१,३४६	२७,५५१	२२,८८९	१,२८६
भारत	**७,३८६**	**१,६३,६९४**	**८,८१,३८६**	**४३,५४४**

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय गुरे पैदास व दुग्ध विकास कार्यक्रम

७.४७ राष्ट्रीय गुरे पैदास व दुग्ध विकास कार्यक्रम हा १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम असून, गुरे पैदास, बळकटीकरण व विस्तारीकरण, देशी जातीच्या पैदाशीचे संवर्धन तसेच ग्रामीण युवकांसाठी स्वयंरोजगार निर्मितीकरिता महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत तो राज्यामध्ये राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमात राष्ट्रीय गुरे पैदास व राष्ट्रीय दुग्ध विकास कार्यक्रम हे दोन घटक आहेत. राष्ट्रीय गुरे पैदास कार्यक्रमाची उद्दिष्टे :

- शेतकऱ्यांच्या दारी गायी- म्हशींसाठी कृत्रिम रेतनाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे
- उच्च प्रतीच्या गोठीत रेतमात्रा व नैसर्गिक संयोगाकरिता उच्च प्रतीचे पैदासक्षम वळू तयार करणे
- नामांकित देशी वंशावळीच्या गुरांच्या पैदाशीसाठी विकास व संवर्धन कार्यक्रम राबवणे
- उच्च प्रतीच्या वंशांच्या पैदाशीसाठी देशी वंशावळीचा होणारा ऱ्हास व नाश थांबविणे

राष्ट्रीय दुग्ध विकास कार्यक्रमाची उद्दिष्टे :

- दर्जेदार दूध उत्पादनासाठी शेतकऱ्यांपासून ते ग्राहकांपर्यंत शीत साखळीच्या सुविधेसह पायाभूत सुविधा निर्मिती व सक्षमीकरण
- दुधाची खरेदी, प्रक्रिया आणि पणन संबंधीत पायाभूत सुविधा निर्मिती व सक्षमीकरण
- दुग्धउत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रशिक्षणासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करणे
- ग्रामस्तरावर दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था, उत्पादक कंपन्याचे बळकटीकरण करणे
- गुरांचे खाद्य, खनिज मिश्रण इत्यादी तांत्रिक सेवा पुरवून दुग्ध उत्पादनात वाढ करणे
- क्षमता असलेल्या दूध महासंघ/संघटनांना पुनर्वसनास सहाय्य करणे

राष्ट्रीय गोकुळ अभियान

७.४७.१ राष्ट्रीय गुरे पैदास कार्यक्रम २०१५-१६ पासून सुरु झाला आहे. केंद्र शासनाने २०१५-१६ ते २०१७-१८ करीता ₹ ५२.४१ कोटी इतका निधी मंजुर केला आहे. राष्ट्रीय गुरे पैदास कार्यक्रमाच्या उद्दिष्टपूर्तीच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत गोकुळ ग्राम योजना राबविण्याचे निश्चित केले असून मंजुर ₹ ५२.४१ निधीपैकी ₹ १५ कोटी रक्कम २०१६-१७ पर्यंत प्राप्त झाली आहे. त्यापैकी ₹ १२.५० कोटी रक्कम राष्ट्रीय गोकुळ मिशनच्या तीन वळू माता प्रक्षेत्राच्या बळकटीकरणाकरिता व उर्वरित ₹ २.५० कोटी रक्कम राष्ट्रीय गुरे पैदास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाला प्राप्त झाली आहे. डिसेंबर, २०१७ पर्यंत ₹ ९.७९ कोटी खर्च झाला आहे. यापैकी ₹ ८.३० कोटी इतका खर्च मुख्यत: दोन वळू माता प्रक्षेत्राचे बळकटीकरणासाठी व प्रत्येक वळू माता प्रक्षेत्रावर ६०० उच्च वंशावळीच्या गवळाऊ गायी व पंढरपुरी म्हशी खरेदी करण्यासाठी झाला आहे व उर्वरीत ₹ १.४९ कोटी खर्च गोठीत वीर्य प्रयोगशाळा, विद्यमान कृत्रिम रेतन केंद्राचे बळकटीकरण व व्यवस्थापकीय अनुदान यासाठी झाला आहे.

राष्ट्रीय पशु उत्पादकता अभियान

७.४७.२ गर्भ हस्तांतरण तंत्रज्ञान वापराने देशी वंशावळीचे संवर्धन व विकास करण्याच्या हेतूने राष्ट्रीय गोकुळ मिशन अंतर्गत राष्ट्रीय पशु उत्पादकता अभियान राबविण्यात येते. दूध उत्पादन व उत्पादकता वाढवून त्याद्वारे शेतकऱ्यांचा दुग्ध व्यवसाय जास्तीत जास्त किफायतशीर करून, त्यांचे उत्पन्न दुपटीने वाढविण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय पशु उत्पादकता अभियान नोव्हेंबर, २०१६ पासून सुरु करण्यात आले आहे. या अभियानांतर्गत पशुसंजीवनी ही पशुस्वास्थ्य योजना समाविष्ट असून त्यातील गायी / म्हशींना टॅगिंग (पत्र्याचे बिल्ले) करणे तसेच सर्व जनावरांकरिता आरोग्यपत्रिका (नकुल स्वास्थ्य पत्र) पुरविणे आणि सर्व जनावरांची माहिती राष्ट्रीय माहितीकोषात समाविष्ट करणे प्रस्तावित आहे. केंद्र शासनाकडून २०१७-१८ मध्ये राज्यातील ५४.०३ लाख दुधाळ जनावरांकरिता आरोग्यपत्रिका व टॅगिंगसाठी ₹ तीन कोटी निधी वितरीत झाला आहे.

राष्ट्रीय पशुधन अभियान

७.४८ सन २०१४-१५ मध्ये केंद्र शासनाने सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांकरिता शेळी, मेंढी, कुक्कुट, डुक्कर, पशुधन विमा, खाद्य व चारा विकास आणि कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि पशुसंवर्धन विस्तार कार्य या विविध योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियानाची सुरुवात केली. या अभियानाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे :

- पशुधन व कुक्कुट क्षेत्रात शाश्वत वाढ व विकास करणे
- मागणी आणि पुरवठा यातील वाढती तफावत दूर करण्यासाठी चारा व पशुखाद्य यांची उपलब्धता वाढविणे
- शेतकऱ्यांपर्यंत दर्जात्मक विकास कार्यक्रम पोहचविण्यासाठी शासकीय संस्था आणि पशुपालक यांची क्षमता वाढविण्यासाठी विस्तार यंत्रणेचे बळकटीकरण करणे
- कौशल्यावर आधारित प्रशिक्षण व तंत्रज्ञानाचा प्रसार करून पशुधन क्षेत्राशी निगडीत उत्पादनात वाढ करणे व उत्पादनावरील खर्च कमी करणे
- शेतकरी/ शेतकऱ्यांचे गट/ सहकारी संस्था इत्यादिंच्या सहकार्याद्वारे देशी वंशावळीच्या पशुधनाचे संवर्धन, अनुवंशिक जतन आणि सुधारणा करणे
- पशुधन क्षेत्राशी निगडीत असलेल्या यशस्वी नाविन्यपुर्ण पथदर्शी प्रकल्पांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रोत्साहन देणे
- पणन, प्रक्रिया व मूल्यवृध्दीसाठी पायाभूत सुविधा व दुवा निर्माण करणे
- पशुधन विम्यासहीत जोखीम व्यवस्थापनाच्या उपाययोजनांना चालना देणे

७.४८.१ पशुधन अभियानांतर्गत केंद्र शासनाकडून सन २०१६-१७ मध्ये ₹ १३.३८ कोटी निधी प्राप्त झाला असून ₹ १०.३५ कोटी खर्च झाला आहे. सन २०१७-१८, मध्ये ₹ ११.९० कोटी निधी मंजूर झाला आहे.

गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र

७.४९ गायी व गोवंश संगोपनासाठी राज्याने एक कृतीशील पाऊल टाकले असून मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळता उर्वरीत ३४ जिल्ह्यात गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र स्थापन करण्यास मान्यता दिली आहे. या योजनेची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे :

- दुग्धोत्पादनास, शेतीकामास, पशुपैदाशीस, ओझी वाहण्याच्या कामास उपयुक्त नसलेल्या गोवंशाचा सांभाळ करणे
- पशुधनासाठी चारा, पाणी व निवाऱ्याची सोय उपलब्ध करुन देणे
- अशा सेवा केंद्रांमध्ये पशुधनासाठी आवश्यक असलेल्या वैरणीसाठी, वैरण उत्पादन कार्यक्रम राबविणे
- गोमूत्र, शेण इत्यादी पासून विविध उत्पादने, खत, गोबर गॅस व इतर उप पदार्थांच्या निर्मितीस प्रोत्साहन देणे

७.४९.१ गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र स्थापनेसाठी सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ३४ कोटी निधी अर्थसंकल्पित केला आहे. (प्रत्येक जिल्ह्यासाठी ₹ एक कोटी याप्रमाणे)

७.५० पशुधन संगोपनाद्वारे ग्रामीण भागातील गरीब जनतेचे जीवनमान उंचावणे, उद्योजकता तयार करणे आणि ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे याकरिता राज्यात विविध योजना राबविल्या जात आहेत. निवडक योजनांची प्रगती तक्ता ७.३६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३६ निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१४-१५		२०१५-१६		२०१६-१७	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)
राज्य स्तर						
६/४/२ दुधाळ जनावरांची गटवाटप योजना	८२५	१,८०६	१,४८९	१,८१९	२,२७६	१,७४९
अंशत: ठाणबंद १० शेळी व एक बोकड गटवाटप	१,९४२	९८१	२,१०१	१,०५०	२,३२४	१,११९
१,००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन जोडधंदा सुरु करणे	१,०२१	१,४०५	१,६९६	२,२४४	९२३	१,२३८
जिल्हा स्तर						
अनुसूचित जातीच्या लाभार्थ्यांना दुधाळ जनावरांचे वाटप व जनावरांसाठी खाद्य पुरवठा	१,३६६	२,३२१	२,९५५	२,१९२	२,८४८	१,८२७
अनुसूचित जातीच्या लाभार्थ्यांना १०+ १ शेळीगट पुरवठा	१,९०५	८१५	२,१९७	९५४	२,६८५	१,४९३

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

महामेष योजना

७.५१ राज्यात मेंढी पालनाच्या व्यवसायास प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने भटक्या जमाती - क प्रवर्गातील लाभधारकांसाठी यशवंतराव होळकर महामेष योजना चालू करण्यात आली. या योजने अंतर्गत पायाभुत सुविधेसह २०+१ मेंढी गट वाटप, सुधारीत प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप, मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करुन देणे आणि संतुलित खाद्य उपलब्ध करुन देणे या बाबींसाठी ७५ टक्के अनुदान आणि कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याचे यंत्र खरेदी करणे व पशुखाद्य कारखाने उभारणे यासाठी ५० टक्के अनुदान देण्यात येते. सन २०१७-१८ मध्ये या योजनेअंतर्गत ₹ ५.५६ कोटी निधी शासनाकडून मंजूर झाला असुन ₹ ३.८९ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला आहे.

पशुधन विमा योजना

७.५२ केंद्र पुरस्कृत पशुधन विमा योजना राज्यात महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत २००६-०७ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा प्रमुख उद्देश पशुधारकांकडे असलेल्या जनावरांचा नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगामुळे आकस्मिक मृत्यू झाल्यास होणाऱ्या नुकसानीपासून संरक्षण देणे हा आहे. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ८.९२ कोटी निधी उपलब्ध झाला व ₹ ८.९२ कोटी खर्च झाला. सन २०१७-१८ मध्ये या योजनेच्या अंमलबजावणीकरिता ₹ ३.३३ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला.

७.५२.१ न्यु इंडिया अॅश्युरन्स कंपनीमार्फत विमा संरक्षण देण्यात येते. याअंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये एकूण २.९८ लाख जनावरांचा विमा उतरवण्यास आला आहे. ८,७०७ दाखल विम्याच्या दाव्यापैकी ₹ २३.८७ कोटी रकमेचे ८,३२७ दावे निकाली काढण्यात आले आहे.

कुक्कुट विकास

७.५३ ग्रामीण विकासामध्ये कुक्कुट पालन व्यवसाय परिणामकारक भूमिका बजावतो. या व्यवसायामुळे ग्रामीण लोकसंख्येला नियमित उत्पन्न मिळण्यास मदत होते. मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून पुरवठा केलेले कुक्कुटादी पक्षी आणि अंड्यांची उपलब्धता तक्ता ७.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३७ मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून पुरवठा केलेले कुक्कुटादी पक्षी व अंड्यांची उपलब्धता

वर्ष	पुरवठा करण्यात आलेले कुक्कुटादी पक्षी (लाख)	अंड्यांची उपलब्धता (दरडोई दरवर्षी)	
		राज्य	भारत
२०१२-१३	८.६८	४१	५८
२०१३-१४	९.८७	४३	६१
२०१४-१५	८.२१	४४	६३
२०१५-१६	८.८६	४६	६६
२०१६-१७	६.३८	४७	६९

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

स्वयं प्रकल्प

७.५४ अनुसूचित आदिवासी क्षेत्रामधील अंगणवाड्यातील मुलांच्या आहारामध्ये अंड्यांचा पुरवठा करणे व स्वयंरोजगार निर्मिती करण्यासाठी सन २०१७-१८ ते २०१९-२० या कालावधीकरीता राज्यातील १६ जिल्ह्यांत स्वयं प्रकल्प सुरु करण्यात आला आहे. या योजने अंतर्गत चार आठवडे वयाचे एकूण ४५ पक्षी तयार करण्याकरिता १०४ पक्षी संगोपन केंद्राची स्थापना करावयाची आहे. सदर प्रकल्पाची एकूण किंमत ₹ २२.५६ कोटी आहे. लाभार्थ्यांचे प्रशिक्षण व क्षमता बांधणी महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान यांचे मार्फत करण्यात येणार आहे.

दुग्ध विकास

७.५५ दुग्ध व्यवसाय हा एक कृषि पूरक व्यवसाय असून त्यात ग्रामीण कुटुंबांच्या आहार पोषण मुल्यांचा स्तर उंचावण्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पन्न व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. दूध उत्पादनामध्ये राज्याचा देशात सातवा क्रमांक आहे. दुधाचे उत्पादन व दरडोई उपलब्धता तक्ता ७.३८ मध्ये तर विभागनिहाय दूध उत्पादन तक्ता ७.३९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.३८ दुधाचे उत्पादन व दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दुधाचे उत्पादन (लाख मे. टन)		दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रति दिन)	
	राज्य	भारत	राज्य	भारत
२०१२-१३	८७.३४	१,३२४.३१	२१३	२९९
२०१३-१४	९०.८९	१,३७६.८५	२१९	३०७
२०१४-१५	९५.४२	१,४६३.१४	२२८	३२२
२०१५-१६	१०१.५२	१,५५४.९१	२३९	३३७
२०१६-१७	१०४.०२	१,६३६.९४	२४३	३५२

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.४ : सहकारी व शासकीय दुग्धशाळांकडून एकत्रित दैनिक सरासरी दूध संकलन

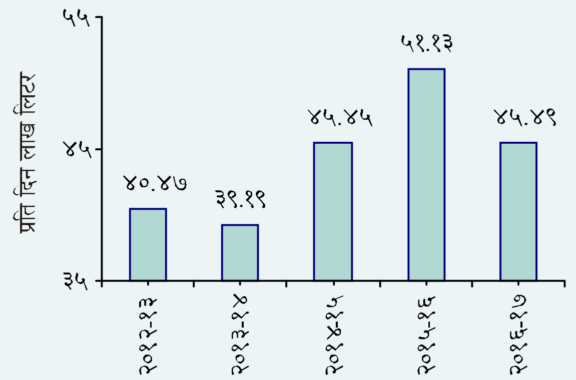

७.५६ सन २०१६-१७ मध्ये शासकीय व सहकारी क्षेत्र मिळून १०८ दूध प्रक्रिया प्रकल्प व १५५ दूध शीतकरण केंद्रे कार्यरत होती व त्यांची प्रतिदिन क्षमता अनुक्रमे ९१.१७ लाख लिटर व ३८.४६ लाख लिटर होती. शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दैनिक सरासरी दूध संकलन २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे ०.८२ लाख लिटर व ४४.६७ लाख लिटर आणि २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत अनुक्रमे ०.७२ लाख लिटर व ४७.८२ लाख लिटर होते. राज्यात १८८ शीतगृहे असून त्यांची क्षमता ७,७९६.०७ मे.टन आहे, त्यापैकी १६५ शीतगृहे खाजगी क्षेत्रात असून त्यांची क्षमता ७,३६९.६० मे. टन आहे.

तक्ता ७.३९ विभागनिहाय दूध उत्पादन

(लाख मे. टन)

विभाग	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
कोकण	५.१४	४.९१	४.९८
नाशिक	२५.२८	२७.१२	२८.०७
पुणे	३८.२५	४१.८४	४२.९९
औरंगाबाद	१६.८१	१४.३०	१६.४८
अमरावती	४.८२	७.०९	६.७७
नागपूर	५.१२	६.२६	४.७३
महाराष्ट्र	**९५.४२**	**१०१.५२**	**१०४.०२**

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ७.५ : दूध उत्पादन २०१६-१७

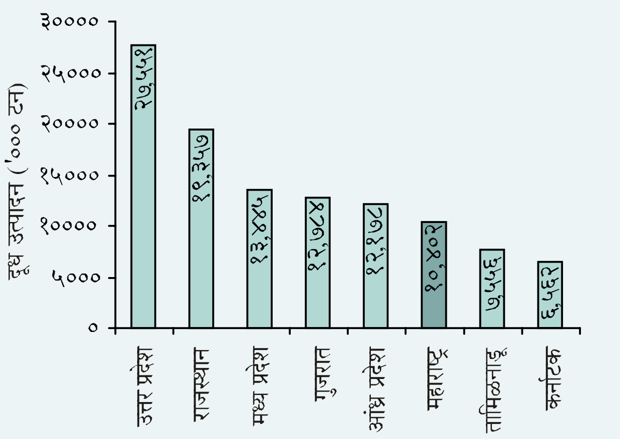

आलेख ७.६ : दुधाची दरडोई उपलब्धता २०१६-१७

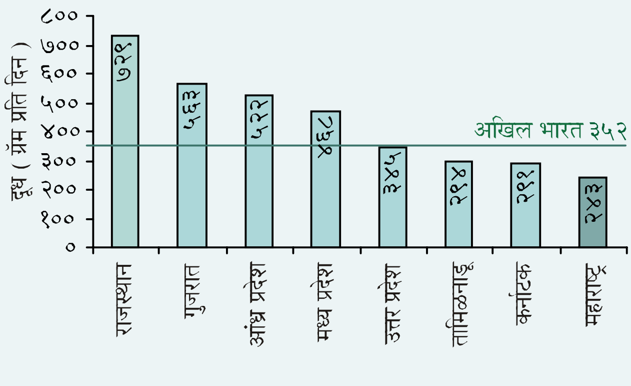

मत्स्यव्यवसाय

७.५७ राज्यास ७२० किमीचा सागरी किनारा लाभला असून सागरी मासेमारीसाठी १.१२ लाख चौरस किलोमीटर क्षेत्र योग्य आहे व सागरी किना-यावर मासळी उतरविण्याची १७३ केंद्रे आहेत. सागरी मासेमारीसाठी १६,२१८ मच्छीमार नौका कार्यरत असून त्यापैकी १३,१७८ यांत्रिक नौका आहेत. या व्यतिरिक्त, राज्यात ४.१९ लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील व ०.१० लाख हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मासेमारी योग्य आहे. गोड्या पाण्यातील मासेमारीची गरज भागवणारी ३० मत्स्यबीज उत्पादन केंद्रे राज्यात असून त्यांची प्रतिवर्ष उत्पादन क्षमता २,४१४ लाख मत्स्यबीज आहे. मत्स्य उत्पादन व निर्यात तक्ता ७.४० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४० मत्स्य उत्पादन व निर्यात

बाब	परिमाण	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८*+
मत्स्य उत्पादन	लाख मे.टन			
सागरी		४.३४	४.६३	३.५०
गोड्या पाण्यातील		१.४६	२.००	१.१५
एकूण		**५.८०**	**६.६३**	**४.६५**
स्थूल मूल्य	₹ कोटी			
सागरी		४,४७०	५,७३४	४,३७५
गोड्या पाण्यातील		१,४५५	२,०७८	१,२६५
एकूण		**५,९२५**	**७,८१२**	**५,६४०**
मत्स्य निर्यात				
उत्पादन	लाख मे.टन	१.२८	१.५२	उना
मूल्य	₹ कोटी	३,६७३	४,३१२	उना

उना उपलब्ध नाही * अस्थायी + डिसेंबरपर्यंत

आधार : मत्स्यव्यवसाय आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.५८ राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत सन २०११-१२ पासून ₹ ७० कोटी खर्चाचा १९ धक्क्यांच्या विकासाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. त्यापैकी १३ धक्क्यांचे काम पूर्ण झाले असून चार धक्क्यांचे काम प्रगतीपथावर तर दोन धक्क्यांचे काम रद्द करण्यात आले आहे.

निलक्रांती धोरण

७.५९ केंद्र शासनाने निलक्रांती अभियान जाहिर केले आहे. त्यानुसार राज्य शासनाने सन २०१७ मध्ये निलक्रांती धोरण जाहीर केले आहे. अभियानाचे मुख्य उद्दिष्ट खालील प्रमाणे आहेत.

- सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्य उत्पादनाच्या पूर्ण क्षमतेचा वापर करून उत्पादन २०२० पर्यंत तीन पट वाढवणे
- मच्छीमार व मत्स्य शेतक-यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्यासाठी उत्पादकता वाढवून हंगाम पश्चात उत्तम पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी ई-कॉमर्ससह विपणन, इतर तंत्रज्ञान आणि जागतिक उत्तमोत्तम नाविन्यपूर्ण कल्पना राबविणे यावर विशेष लक्ष केंद्रित करणे
- २०२० पर्यंत निर्यात मिळकत तिप्पट व त्याचा लाभ मच्छीमार व मत्स्य शेतक-यांपर्यंत पोहचवण्यावर लक्ष केंद्रित करणे

७.५९.१ ही उद्दिष्टे साध्य करण्याकरिता २१ योजनांचे एकत्रिकरण करुन सात व्यापक योजना तयार करण्यात आल्या असून त्या पुढीलप्रमाणे आहेत. भू-जलाशयीन तळी, दलदली भाग, जलाशय व थंडपाण्याकरिता योजना, निमखाऱ्या पाण्याकरिता योजना, भू-जलाशयीन पायाभूत सुविधा पुरविण्यासाठी योजना, सागरी क्षेत्रातील मत्स्य संवर्धन/ पिंजरा पद्धत योजना, सागरी क्षेत्रातील पायाभूत सुविधेकरिता योजना, मच्छीमारांच्या कल्याणासाठी बचत व सहाय्य योजना, कल्याणकारी घरकुल योजना. सदर योजना राबविण्याकरिता सन २०१६-१७ या वर्षात केंद्र व राज्य हिस्सा अनुक्रमे ₹ १३.६३ कोटी व ₹ ७.७० कोटी वितरीत झाले असून सन २०१७-१८ या वर्षाकरिता केंद्राने ₹ २३.० कोटी तरतूद केली आहे.

रेशीम उत्पादन

७.६० ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करण्याची क्षमता असलेला रेशीम उत्पादन हा कृषि आधारित उद्योग आहे. तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राज्यातील २४ जिल्ह्यांत राबविला जातो. तुती लागवडी खालील क्षेत्र व रेशीम उत्पादनाची माहिती तक्ता ७.४१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.४१ तुती लागवडी खालील क्षेत्र व रेशीम उत्पादन

बाब	परिमाण	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८*+
लागवडीखालील क्षेत्र (नवीन)	हेक्टर	१,५७७	१,११९	१,८८६
लागवडीखालील क्षेत्र (जुने)	हेक्टर	२,४१७	२,४०२	२,४९१
लागवडीखालील एकूण क्षेत्र	हेक्टर	३,९९४	३,५२१	४,३७७
लाभार्थी (शेतकरी)	संख्या	७,७६२	७,३४४	९,९५४
रोग विरहीत अंडीपुंजांचा पुरवठा	लाख	२७.५६	२४.२४	२६.४०
कोष उत्पादन	मे. टन	१,६४३	१,५०४	१,३३६
कच्चे रेशीम उत्पादन	मे. टन	२५२	२३१	२०५
कोष खरेदी	मे. टन	४.३७	०.२९	०.०१
निर्मित रोजगार (मनुष्य दिवस)	लाख	२७.७२	२५.४२	२२.५९

आधार : रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी + डिसेंबरपर्यंत

७.६०.१ टसर रेशीम विकास कार्यक्रम गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा व गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये राबविला जातो. टसर रेशीम किड्यांच्या संवर्धनासाठी आवश्यक ऐन व अर्जुन वृक्षाचे या चार जिल्ह्यांतील लागवडीखालील क्षेत्र १८,८६६ हेक्टर आहे. सन २०१६-१७ मध्ये कच्च्या टसर रेशमाचे उत्पादन २७.३४ मे.टन होते तर सन २०१७-१८ डिसेंबर पर्यंत ते ६.६७ मे.टन होते.

वने

७.६१ सन २०१६-१७ अखेर राज्याचे एकूण वनक्षेत्र ६१,७२४ चौ किमी (अस्थायी) असून राष्ट्रीय वन धोरण, १९८८ नुसार वनक्षेत्राचे प्रमाण भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के असावे या उद्दीष्टाच्या तुलनेत राज्याचे वनक्षेत्र २०.०६ टक्के आहे. राज्यातील एकूण वनक्षेत्रापैकी वन विभाग (५५,४३३ चौ किमी), महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ (मवविम) (३,५५४ चौ किमी), वन विभागाच्या अधिपत्त्याखाली आणण्यात आलेले खाजगी वनक्षेत्र (१,१७९ चौ किमी) व महसूल विभाग (१,५५८ चौ किमी) यांच्या अधिपत्याखाली आहे. एकूण वनक्षेत्रापैकी ५१,०७० चौ किमी राखीव, ६,६०२ चौ किमी संरक्षित आणि ४,०५२ चौ किमी अवर्गीकृत वनक्षेत्र होते. 'भारताचा वनस्थिती अहवाल - २०१७' नुसार राज्याच्या एकूण वनाच्छादनात अति घनदाट वने १७.२ टक्के, मध्यम घनदाट वने ४०.८ टक्के, खुले वन ४२.० टक्के होते. राज्याचे एकूण कांदळवन आच्छादन ३०४ चौ किमी असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल - २०१५ मध्ये नमूद केलेल्या आच्छादनच्या तुलनेत ८२ चौ किमीनी वाढले आहे. परिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण तक्ता ७.४२ मध्ये तर निवडक राज्यांचे वनाच्छादन तक्ता ७.४३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४२ परिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण ३१ मार्च, २०१७ रोजी

(चौ किमी)

परिमंडळ	वनक्षेत्र				एकूण वनक्षेत्राशी टक्केवारी
	राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत	एकूण	
गडचिरोली	११,३८६.८०	१,३९७.५९	६०.६४	१२,८४५.०३	२०.८
नागपूर	४,३०४.३२	२,१५५.६५	१,२६४.९५	७,७२४.९२	१२.५
धुळे	६,१२३.९२	५७.०६	२४५.३१	६,४२६.२९	१०.४
ठाणे	४,३३८.२१	१,२०२.८५	२३३.५३	५,७७४.५९	९.४
नाशिक	५,०११.९६	२७४.३०	५३.१६	५,३३९.४२	८.७
चंद्रपूर	३,८१६.२३	८८६.४३	१०६.३१	४,८०८.९७	७.८
अमरावती	४,५९८.९५	४८.१४	१२.३७	४,६५९.४६	७.५
कोल्हापूर	२,७८०.२०	४१८.९२	१,३१७.९९	४,५१७.११	७.३
यवतमाळ	३,६९१.१८	३४.४०	२०८.८४	३,९३४.४२	६.४
औरंगाबाद	२,६५०.५७	१२६.२८	३४४.६७	३,१२१.५२	५.१
पुणे	२,३६८.१८	०.१३	२०३.८२	२,५७२.१३	४.२
महाराष्ट्र	**५१,०७०.५२**	**६,६०१.७५**	**४,०५१.५९**	**६१,७२३.८६**	**१००.०**

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४३ निवडक राज्यांचे वनाच्छादन @

(चौ किमी)

राज्य	भौगालिक क्षेत्र	एकूण वनाच्छादन	भौगालिक क्षेत्राशी एकूण वनाच्छादनाची टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	१,६२,९६८	२८,१४७	१७.३
गुजरात	१,९६,२४४	१४,७५७	७.५
कर्नाटक	१,९१,७९१	३७,५५०	१९.६
केरळ	३८,८५२	२०,३२१	५२.३
मध्य प्रदेश	३,०८,२५२	७७,४१४	२५.१
महाराष्ट्र	**३,०७,७१३**	**५०,६८२**	**१६.५**
राजस्थान	३,४२,२३९	१६,५७२	४.८
तेलंगणा	१,१२,०७७	२०,४१९	१८.२
उत्तर प्रदेश	२,४०,९२८	१४,६७९	६.१
भारत	**३२,८७,४६९**	**७,०८,२७३**	**२१.५**

आधार : भारत वनस्थिती अहवाल - २०१७ @ उपग्रहाद्वारे प्राप्त माहितीवर आधारित (ऑक्टोबर, २०१५ ते जानेवारी, २०१६)

वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

७.६२ राज्यात सहा राष्ट्रीय उद्याने, ४८ अभयारण्ये आणि सहा संवर्धित राखीव क्षेत्रे आहेत. ‘भारतातील वाघांची स्थिती २०१४’ अहवालानुसार राज्यातील वाघांची अंदाजित संख्या १९० होती, जी सन २०१० मध्ये १६९ होती. राज्यातील वाघांची संख्या मोजण्यासाठी फेज ४ (कॅमेरा ट्रॅप) अभ्यास पाहणी २०१४-१५ मध्ये घेण्यात आली असून सदर पाहणीत २०३ वाघ असल्याचे निदर्शनास आले. प्रकल्प, राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये यांचे क्षेत्र आणि खर्च तक्ता ७.४४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४४ प्रकल्प, राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये यांचे क्षेत्र आणि खर्च

(₹ कोटी)

प्रकल्प	क्षेत्र (चौ किमी) २०१६-१७		खर्च		
	गाभा	बफर	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
व्याघ्र प्रकल्प					
मेळघाट	१,५००.४९	१,२६८.०३	२५.६०	३०.४०	१०.१६
ताडोबा अंधारी	६२५.८२	१,१०१.७७	५.४०	४.६६	७.६५
पेंच	२५७.२६	४८३.९५	४.११	४.३२	५.७१
सह्याद्री	६००.१२	५६५.४५	१.६३	१.५९	३.६९
नवेगाव-नागझिरा	६५६.३६	१,२४१.२७	१.६९	१.७६	९.८९
बोर	१३८.१२	६७८.१५	०.७७	०.६९	१.४४
राष्ट्रीय उद्याने/अभयारण्ये यांचा विकास		६,१७५.५५	४.४२	५.५६	७.६७
हत्ती प्रकल्प कोल्हापूर		उना	०.३८	०.०८	०.२४

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन उना उपलब्ध नाही

वन उत्पादने

७.६३ वनांद्वारे इमारती लाकूड, जळाऊ लाकूड ही प्रमुख व बांबू, तेंदू पत्ता, डिंक, गवत, इत्यादि गौण वन उत्पादने मिळतात. ही सर्व वन उत्पादने राज्याचा महसूल वाढविण्यासाठी व स्थानिकांना उपजीविका पुरविण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. वन उत्पादने व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.४५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४५ वन उत्पादने व त्यांचे मूल्य

(₹ कोटी)

वन उत्पादने	उत्पादनाचे परिमाण	२०१५-१६		२०१६-१७*		२०१७-१८@	
		उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
(अ) मुख्य वन उत्पादने							
इमारती लाकूड	लाख घन मीटर	१.०६	३०६.६१	०.६३	२२२.४०	०.८८	२८३.६४
जळाऊ लाकूड	लाख घन मीटर	१.३७	५३.५६	१.०३	२९.९६	१.४९	५१.४१
एकूण (अ)	**लाख घन मीटर**	**२.४३**	**३६०.१७**	**१.६६**	**२५२.३६**	**२.३७**	**३३५.०५**
(ब) गौण वन उत्पादने							
बांबू	लाख मे. टन	०.३५	१६.६४	०.३३	३२.४२	०.४६	४७.९७
तेंदू	लाख स्टँडर्ड बॅग्ज	४.५८	६४.५७	२.८६	५४.७३	३.४८	उना
गवत	मे. टन	६३३	०.०३	१६,७७१	०.०७	उना	उना
डिंक	क्विंटल	५,०९२	३.४७	१०,९५०	०.२३	उना	उना
लाख	क्विंटल	४,७०७	९.४१	२,५९७	०.५१	उना	उना
इतर (हिरडा, शिकेकाई, इ.)	-	उना	४.२२	उना	३.९४	उना	उना
एकूण (ब)			**९८.३४**		**९१.९०**		**४७.९७**
एकूण (अ+ब)			**४५८.५१**		**३४४.२६**		**३८३.०२**

आधार: प्रधान मुख्य वन संरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन उना उपलब्ध नाही * अस्थायी @अपेक्षित

वृक्ष लागवड

७.६४ वृक्ष लागवड कार्यक्रमाची अंमलबजावणी मुख्यत: वन विभाग, महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ व सामाजिक वनीकरण संचालनालय यांचेमार्फत करण्यात येते. वृक्ष लागवडी अंतर्गत क्षेत्र व खर्च तक्ता ७.४६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४६ वृक्ष लागवडी अंतर्गत क्षेत्र व खर्च

वर्ष	वन विभाग		महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ		सामाजिक वनीकरण		
	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	पुरविलेली रोपे (कोटी)
२०१५-१६	५१,८६६	११.४४	२,८९८	११.०५	१,०२९	१७.४३	०.३८
२०१६-१७	३६,४५७	१४२.९५	२,९०६	९.०८	२,७८७	४५.१०	१.१९
२०१७-१८*+	२९,८०६	६३.९८	३,६०१	११.४९	३,९८५	३३.४६	०.५०

आधार: प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय, महाराष्ट्र शासन *अस्थायी +डिसेंबरपर्यंत

७.६५ राज्य शासनाने मोठ्या प्रमाणात वृक्ष लागवड करण्याच्या हेतूने तीन वर्षात ५० कोटी रोपे लावण्याचा कार्यक्रम सुरू केला आहे. १ जुलै, २०१६ रोजीच्या २.८१ कोटी रोपे लावण्याच्या यशस्वी मोहिमेनंतर, राज्य शासनाचा १ जुलै ते ७ जुलै, २०१७ या कालावधीत सार्वजनिक चळवळीद्वारे ४ कोटी रोपे लावण्याचा उद्देश होता, तो ५.४३ कोटी रोपे लावून यशस्वी झाला. या कालावधीत नाशिक व नागपूर विभागात प्रत्येकी सुमारे १.३ कोटी त्याखालोखाल औरंगाबाद विभागात एक कोटी तर कोकण, पुणे व अमरावती विभागात प्रत्येकी सुमारे ०.६ कोटी रोपे लावण्यात आली.

सामाजिक वनीकरण

७.६६ सन २०१६-१७ मध्ये सुमारे ८३८ हेक्टर व २,५३४ किमी सामुहिक जमिनीवर ६९ लाख रोपांची लागवड करण्यात आली असून खाजगी जमिनीवरील वृक्ष लागवडीसाठी ४४ लाख रोपे पुरविण्यात आली. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ५१ लाख रोपांची लागवड सुमारे ८६९ हेक्टर व ३,८९२ किमी सामुहिक जमिनीवर करण्यात आली असून खाजगी जमिनीवरील लागवडीकरिता ३३ लाख रोपे पुरविण्यात आली. प्रमुख योजनांखालील वृक्ष लागवडीचे क्षेत्र तक्ता ७.४७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४७ प्रमुख योजनांखालील वृक्ष लागवडीचे क्षेत्र

(हेक्टर)

योजना	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना-गट लागवड	२११	१५२	९३
महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना- रस्त्यांच्या बाजूला वृक्ष लागवड (किमी)	९२८	९७१	१,३०३
राष्ट्रीय बांबू अभियान	३०	६५	११
निवडक पाणलोट क्षेत्रातील वनेतर सामुहिक जमिनीवर वृक्ष लागवड कार्यक्रम	१४७	१०५	६६

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक कार्यालय,सामाजिक वनीकरण , महाराष्ट्र शासन   + डिसेंबरपर्यंत

संत तुकाराम वनग्राम योजना

७.६७ वने आणि वन्यजीव यांचे महत्व याविषयी जागरुकता निर्माण करणे या हेतूने तसेच बेकायदेशीर वृक्षतोड, अतिक्रमण इ. पासून वनांचे संरक्षण करण्याकरिता संत तुकाराम वनग्राम योजना सन २००६-०७ मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजने अंतर्गत १५,५०० गावांमध्ये सुमारे २९.७० लाख सभासद असलेल्या एकूण १२,५१७ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या गठीत करण्यात आल्या आहेत. या संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्यांकडून २७.०४ लाख हेक्टर वनक्षेत्राचे व्यवस्थापन केले जाते.

* * * * *

परिशिष्ट ७.१

कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदारांची संख्या ('००)						
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	०.५ पेक्षा कमी	६,८३४	९,९१४	१६,६७२	२२,४०९	२७,४६२	३१,६५८	३६,४५७
२	०.५ - १.०	५,५८५	९,३४५	१६,०७५	२०,२५२	२५,५९५	२९,५२५	३०,६३३
३	१.० - २.०	८,७८३	१५,४०९	२७,२७६	३१,७५५	३६,०५६	४१,५०३	४०,५२३
४	२.० - ३.०	६,२६६	१०,२७५	१३,९६९	१४,७४५	१५,७९१	१७,०२०	१५,४६३
५	३.० - ४.०	४,६०६	६,५८३	७,२८९	६,७७४	६,९४९	७,४९६	६,१२८
६	४.० - ५.०	३,५७६	४,६०१	४,४६९	३,८७४	३,७८०	४,०३७	३,१४२
७	५.० - १०.०	८,७१५	९,३१६	७,२४१	५,५५८	४,८७३	५,२१४	३,९६४
८	१०.० - २०.०	४,१८०	२,८१९	१,५३०	१,०२९	७७३	६२२	५९०
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	९६१	३६३	१७६	१३२	९७	८१	८९
	एकूण	**४९,५०६**	**६८,६२५**	**९४,६९७**	**१,०६,५२८**	**१,२१,३७६**	**१,३७,१५६**	**१,३६,९८९**

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर)						
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११
(१)	(२)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)
१	०.५ पेक्षा कमी	१,६३४	२,६३०	४,११९	५,७४६	७,३२८	७,७४०	९,१८०
२	०.५ - १.०	४,१४२	७,१०३	१२,०५७	१५,१२०	१९,१५९	२०,२७४	२२,६८०
३	१.० - २.०	१२,८४२	२३,३३७	३९,८३३	४६,०५९	५१,२७१	५२,४७६	५७,३९१
४	२.० - ३.०	१५,३८६	२५,३६३	३३,६८९	३५,४२०	३७,४१४	३७,५४२	३६,६८१
५	३.० - ४.०	१५,९२०	२२,८१५	२५,१०८	२३,३०३	२३,६७६	२३,७५६	२०,९७४
६	४.० - ५.०	१५,९६१	२०,५५६	१९,८६४	१७,२१०	१६,७१७	१६,७१७	१३,९०१
७	५.० - १०.०	६१,२१३	६३,९३७	४८,७००	३७,१५०	३२,०८४	३२,१३५	२६,०२७
८	१०.० - २०.०	५६,३०२	३७,२१३	१९,७४९	१३,५१४	९,९६१	६,७७६	७,५२४
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२८,३९४	१०,६६२	६,१२९	५,२७४	३,४१८	२,६३४	३,३१४
	एकूण	**२,११,७९४**	**२,१३,६१६**	**२,०९,२४८**	**१,९८,७९६**	**२,०१,०२८**	**२,००,०५०**	**१,९७,६७२**

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)						
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११
(१)	(२)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)
१	०.५ पेक्षा कमी	०.२४	०.२७	०.२५	०.२६	०.२७	०.२४	०.२५
२	०.५ - १.०	०.७४	०.७६	०.७५	०.७५	०.७५	०.६९	०.७४
३	१.० - २.०	१.४६	१.५१	१.४६	१.४५	१.४२	१.२६	१.४२
४	२.० - ३.०	२.४६	२.४७	२.४१	२.४०	२.३७	२.२१	२.३७
५	३.० - ४.०	३.४६	३.४७	३.४४	३.४४	३.४१	३.१७	३.४२
६	४.० - ५.०	४.४६	४.४७	४.४४	४.४४	४.४२	४.१४	४.४२
७	५.० - १०.०	७.०२	६.८६	६.७३	६.६८	६.५८	६.१६	६.५७
८	१०.० - २०.०	१३.४७	१३.२०	१२.९१	१३.१३	१२.८९	१०.८९	१२.७५
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२९.५५	२९.३७	३४.८२	३९.९५	३५.२४	३२.५२	३७.२४
	एकूण	**४.२८**	**३.११**	**२.२१**	**१.८७**	**१.६६**	**१.४६**	**१.४४**

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.२

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

(क्षेत्र '००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वनांखालील क्षेत्र	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र			पडीत जमिनी		पिकांखालील क्षेत्र		पिकांखालील स्थूल क्षेत्र
			नापिक व मशागतीस अयोग्य जमीन	बिगर-शेती वापराखाली आणलेली जमीन	मशागतीयोग्य पडीत जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे यांच्या समूहा खालील क्षेत्र	चालू पड	इतर पड	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुसोटा / तिसोटा क्षेत्र	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९८६-८७	३०,७५८	५,३५०	१,६७९	१,१५२	१,०४४	१,३६७	१९६	९०९	१,०५७	१८,००४	२,३२०	२०,३२४
१९९०-९१	३०,७५८	५,१२८	१,६२२	१,०९१	९६६	१,१२५	३०१	८९८	१,०६३	१८,५६५	३,२९५	२१,८५९
१९९५-९६	३०,७५८	५,१४८	१,५४४	१,३४९	९६०	१,१६६	२९२	१,०७२	१,२४८	१७,९८०	३,५२४	२१,५०४
२०००-०१	३०,७५८	५,१५०	१,५४४	१,३६४	९५९	१,१६८	३२७	१,१२६	१,२७६	१७,८४४	३,७७५	२१,६१९
२००५-०६	३०,७५८	५,२१२	१,७२०	१,४०७	९१४	१,२५२	२४९	१,३२७	१,२०४	१७,४७३	५,०८३	२२,५५६
२०१०-११	३०,७५८	५,२१६	१,७३१	१,४४९	९१९	१,२४२	२५०	१,३६६	१,१७९	१७,४०६	५,७६९	२३,१७५
२०११-१२	३०,७५८	५,२१०	१,७२८	१,४५०	९१९	१,२४३	२५०	१,३७८	१,१९१	१७,३८५	५,७२०	२३,१०६
२०१२-१३	३०,७५८	५,२०७	१,७२१	१,४५५	९१९	१,२४४	२५०	१,४१७	१,२००	१७,३४३	५,७७२	२३,११५
२०१३-१४	३०,७५८	५,२०५	१,७२३	१,४६०	९१५	१,२४२	२४९	१,४०१	१,१९२	१७,३६८	६,०१२	२३,३८०
२०१४-१५	३०,७५८	५,२०१	१,७२७	१,४८२	९१९	१,२४९	२४९	१,३९९	१,१८८	१७,३४४	५,९२९	२३,२७३
२०१५-१६	३०,७५८	५,१९४	१,७३१	१,५२०	८८६	१,२४९	२५१	१,४७६	१,२५५	१७,१९१	५,६७१	२२,८६३

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - २०१०-११ ते २०१५-१६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

परिशिष्ट ७.३

राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	तांदूळ			गहू			ज्वारी		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	१,३००	१,३६९	१,०५४	९०७	४०१	४४२	६,२८४	४,२२४	६७२
२	१९७०-७१	१,३५२	१,६६२	१,२२९	८१२	४४०	५४२	५,७०३	१,५५७	२७३
३	१९८०-८१	१,४५९	२,३१५	१,५८७	१,०६३	८८६	८३४	६,४६९	४,४०९	६८१
४	१९९०-९१	१,५९७	२,३४४	१,४६७	८६७	९०९	१,०४९	६,३००	५,९२९	९४१
५	२०००-०१	१,५१२	१,९३०	१,२७७	७५४	९४८	१,२५६	५,०९४	३,९८८	७८३
६	२०१०-११	१,५१६	२,६९१	१,७७५	१,३०७	२,३०१	१,७६१	४,०६०	३,४५२	८५०
७	२०१५-१६	१,५०३	२,५९३	१,७२५	९११	९८१	१,०७७	३,२१७	१,२०५	३७५
८	२०१६-१७	१,५३५	३,५८१	२,३३३	१,२७२	२,२१४	१,७४०	३,६१६	२,५३८	७०२

अ. क्र.	वर्ष	बाजरी			इतर तृणधान्ये			सर्व तृणधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१	१९६०-६१	१,६३५	४८९	२९९	४८०	२७२	५६७	१०,६०६	६,७५५	६३७
२	१९७०-७१	२,०३९	८२४	४०४	४१४	२५४	६१४	१०,३२०	४,७३७	४५९
३	१९८०-८१	१,५३४	६९७	४५४	४५१	३४०	७५४	१०,९७६	८,६४७	७८८
४	१९९०-९१	१,९४०	१,११५	५७५	४३२	४४३	१,०२५	११,१३६	१०,७४०	९६४
५	२०००-०१	१,८००	१,०८७	६०४	६६४	५४४	८१९	९,८२४	८,४९७	८६५
६	२०१०-११	१,०३५	१,१२३	१,०८६	१,०६८	२,७४९	२,५७५	८,९८५	१२,३१७	१,३७१
७	२०१५-१६	८०१	३३३	४१६	१,२३६	१,७८३	१,४४३	७,६६७	६,८९६	८९९
८	२०१६-१७	८३७	८००	९५५	१,२३०	३,५१२	२,८५६	८,४९०	१२,६४६	१,४८९

अ. क्र.	वर्ष	तूर			हरभरा			मूग		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
१	१९६०-६१	५३०	४६८	८८३	४०२	१३४	३३३	०	०	०
२	१९७०-७१	६२७	२७१	४३२	३१०	८७	२८१	०	०	०
३	१९८०-८१	६४४	३१९	४९५	४१०	१३७	३३५	०	०	०
४	१९९०-९१	१,००४	४१९	४१७	६६८	३५५	५३२	०	०	०
५	२०००-०१	१,०९६	६६०	६०२	६७६	३५१	५१९	७१४	२४४	३४१
६	२०१०-११	१,३०२	९७६	७५०	१,४३८	१,३००	९०४	५५४	३७२	६७२
७	२०१५-१६	१,२३७	४४४	३५९	१,४४२	७७७	५३९	३६६	६९	१९०
८	२०१६-१७	१,४३६	२,०८९	१,४५५	१,९२९	१,९४१	१,००६	४४४	२६०	५८५

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (पुढे चालू)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	उडीद			इतर कडधान्ये			सर्व कडधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)
१	१९६०-६१	०	०	०	१,४१७	३८७	२७३	२,३४९	९८९	४२१
२	१९७०-७१	०	०	०	१,६२९	३१९	१९६	२,५६६	६७७	२६४
३	१९८०-८१	०	०	०	१,६६१	३६९	२२२	२,७१५	८२५	३०४
४	१९९०-९१	०	०	०	१,५८५	६६७	४२१	३,२५७	१,४४१	४४२
५	२०००-०१	५७४	२०५	३५७	४९७	१७७	३५६	३,५५७	१,६३७	४६०
६	२०१०-११	४८२	३२९	६८२	२६२	११९	४५५	४,०३८	३,०९६	७६७
७	२०१५-१६	२८६	६१	२१४	२१३	८१	३७८	३,५४४	१,४३२	४०४
८	२०१६-१७	३३८	१८३	५४२	२११	११०	५२२	४,३५८	४,५८४	१,०५२

अ. क्र.	वर्ष	सर्व अन्नधान्ये			भूईमूग			सोयाबीन		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)
१	१९६०-६१	१२,९५५	७,७४४	५९८	१,०८३	८००	७३९	०	०	०
२	१९७०-७१	१२,८८६	५,४१४	४२०	९०४	५८६	६४९	०	०	०
३	१९८०-८१	१३,६९१	९,४७२	६९२	६९५	४५१	६४८	०	०	०
४	१९९०-९१	१४,३९३	१२,१८१	८४६	८६४	९७९	१,१३२	२०१	१९०	९४७
५	२०००-०१	१३,३८२	१०,१३३	७५७	४९०	४७०	९५८	१,१४२	१,२६६	१,१०९
६	२०१०-११	१३,०२३	१५,४१३	१,१८३	३९५	४७०	१,२९०	२,७२९	४,३१६	१,५८१
७	२०१५-१६	११,२१०	८,३२८	७४३	३०९	३३४	१,०७८	३,७०२	१,७९५	४८५
८	२०१६-१७	१२,८४८	१७,२२९	१,३४१	३५५	४२०	१,१८३	३,८४१	४,५८७	१,१९४

अ. क्र.	वर्ष	करडई			इतर तेलबिया			सर्व तेलबिया		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)
१	१९६०-६१	३३१	०	०	४५४	०	०	१,८६८	०	०
२	१९७०-७१	४०६	१०२	२५२	४०८	६५	१५९	१,७१८	७५३	४३८
३	१९८०-८१	४८०	१७४	३६३	६०५	१०३	१७०	१,७८०	७२८	४२६
४	१९९०-९१	६३४	२५८	४०८	१,१२७	४५५	४०४	२,८२६	१,८८२	६६६
५	२०००-०१	२९६	१२२	४१२	६३१	२४१	३८२	२,५५९	२,०९९	८२०
६	२०१०-११	१७३	९४	५४४	३३१	१७६	५३२	३,६२८	५,०५६	१,३९४
७	२०१५-१६	५७	१३	२२५	१२७	२६	२०५	४,१९५	२,१६६	५१६
८	२०१६-१७	७६	५२	६९१	१३७	५४	३९४	४,४०९	५,११३	१,१६०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (समाप्त)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

नगदी पिके

अ. क्र.	वर्ष	ऊस			कापूस (रुई)			तंबाखू		
		तोडणी क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता (मे. टनांत)	क्षेत्र	उत्पादन (गासड्यात)	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)
१	१९६०-६१	१५५	१०,४०४	६६.९२	२,५००	१,६७३	११४	२५	१२	४८०
२	१९७०-७१	१६७	१४,४३३	८६.५३	२,७५०	४८४	३०	१२	५	४४८
३	१९८०-८१	२५८	२३,७०६	९१.७४	२,५५०	१,२२४	८२	१२	८	६४८
४	१९९०-९१	४४२	३८,१५४	८६.४०	२,७२१	१,८७५	११७	८	८	१,०३९
५	२०००-०१	५९५	४९,५६९	८३.२७	३,०७७	१,८०३	१००	८	९	१,१४८
६	२०१०-११	९६५	८५,६९१	८८.८५	३,९४२	७,४७३	३२२	१	१	९९४
७	२०१५-१६	९८७	६९,२३५	७०.१५	४,२०७	३,९१४	१५८	२	३	१,७६०
८	२०१६-१७	६३३	५४,२३७	८६.००	४,२१२	१०,७५५	४३४	०.०१	०.११	१,३६३

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

उ.ना. - उपलब्ध नाही

टीप - (१) माहिती अंतिम अनुमानावर आधारित आहे.
(२) कापसाचे उत्पादन १७० किलो/गासडी याप्रमाणे '००० गासड्यांमध्ये.

परिशिष्ट ७.४

राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया: १९७९-८२ = १००)

गट/पिके	भार	१९८२-८३	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१२-१३	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. अन्नधान्ये									
(अ) तृणधान्ये									
(१) तांदुळ	९.४९	८७.४	१०६.१	८७.४	१२२.१	१३८.४	१३३.४	११७.४	१६२.२
(२) गहू	५.९२	८०.६	९३.९	९७.९	२३७.७	१२३.९	१३५.१	१०१.४	२२८.७
(३) ज्वारी	२२.१६	९५.५	१२१.१	८१.४	७०.५	४३.०	४३.१	२४.६	५१.८
(४) बाजरी	३.०८	६४.२	१५४.३	१५०.५	१५५.५	६९.५	७४.५	४६.१	११०.७
(५) बार्ली	०.०२	३७.७	१७.०	१३.२	१८८.७	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
(६) मका	०.४६	३६.९	१०५.२	२५३.८	२,१८०.५	१,५२८.५	१,८४४.६	१,३९०.७	२,७८९.४
(७) नाचणी	०.८५	९२.०	९८.४	६०.८	५५.५	६५.७	५६.३	४३.९	५२.५
(८) कोद्रा	०.०५	७३.७	६६.६	४३.६	२३.६	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
(९) इतर तृणधान्ये	०.१९	७६.७	१५०.८	१६२.५	२६.१	४८.२	७०.८	४७.३	११२.५
एकूण - तृणधान्ये	**४२.२२**	**८८.५**	**११५.७**	**९१.९**	**१३४.२**	**९४.३**	**९८.५**	**७३.१**	**१३५.८**
(ब) कडधान्ये									
(१) हरभरा	१.४७	७८.४	२१५.८	२१३.३	७९०.७	५२७.९	६६१.४	४७२.४	१,१८०.५
(२) तूर	५.४५	९६.१	१०५.२	१६६.०	२४५.३	२५२.९	८८.८	१११.७	५२५.११
(३) इतर कडधान्ये	३.५२	११२.५	१६०.०	१५०.०	१९६.५	११६.५	१५.१	१९.३	१३२.६
एकूण - कडधान्ये	**१०.४४**	**९९.२**	**१३९.२**	**१६७.३**	**३०५.६**	**२४५.६**	**१४४.६**	**१३१.३**	**४८५.१**
एकूण - अन्नधान्ये	**५२.६६**	**९०.६**	**१२०.४**	**१०६.८**	**१६८.२**	**१२४.३**	**१०७.६**	**८४.७**	**२०५.०**
२. अन्नधान्येतर									
(अ) तेलबिया									
(१) भूईमूग	७.२३	७१.४	१५८.९	७६.२	७४.३	३८.३	६१.५	५४.२	४६.६
(२) तीळ	०.५७	९४.२	२२३.७	८८.९	५८.९	३२.४	१२.२	१२.२	४१४.४
(३) मोहरी, राई आणि जवस	०.७८	७३.४	८६.५	३०.८	५.१	३.४	९.०	६.५	११.३२
(४) एरंडी	०.०१	२५.०	१६६.७	३५८.३	३३३.३	४१६.७	५२५.६	३७५.५	४५५.७
(५) सूर्यफूल	०.५७	७६.८	६०९.८	३५२.३	२६७.३	६८.३	८८.४	८८.४	७०.५
एकूण - तेलबिया	**९.१६**	**७३.३**	**१८४.८**	**९०.६**	**७९.८**	**३७.३**	**५६.१**	**५०.०**	**६८.४**
(ब) तंतू पिके									
(१) कापूस	९.८९	११०.४	१२८.६	१२३.६	५१२.३	४६५.७	२६२.४	२८७.१	७३७.३
(२) अंबाडी	०.०४	४४.५	३८.०	३६.५	२६.४	२९.२	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
एकूण - तंतू पिके	**९.९३**	**११०.१**	**१२८.२**	**१२३.२**	**५१०.४**	**४६४.०**	**२६१.५**	**२८६.१**	**७३४.४**
(क) संकीर्ण									
(१) ऊस	२५.९७	११४.३	१५८.२	१८६.९	२९७.२	२९२.५	३४५.१	२६१.०	२०४.५
(२) तंबाखू	०.१४	६८.३	११७.३	१३८.१	३२.७	०.०	उ.ना.	उ.ना.	०.२
(३) बटाटा	०.२२	८४.२	१२०.९	१२१.९	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
(४) मिरची	१.९२	१०७.१	१०२.२	८२.०	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
एकूण - संकीर्ण	**२८.२५**	**११३.३**	**१५३.९**	**१७९.०**	**२७३.४**	**२६८.९**	**३१७.३**	**२४०.०**	**१८८.०**
एकूण - अन्नधान्येतर	**४७.३४**	**१०४.९**	**१५४.५**	**१५०.२**	**२८५.६**	**२६५.०**	**२५१.४**	**२०४.१**	**२७९.५**
सर्व पिके	**१००.००**	**९७.४**	**१३६.५**	**१२७.४**	**२२३.८**	**१९०.९**	**१७५.७**	**१४१.२**	**२४०.२**

आधार- कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई उ.ना. - उपलब्ध नाही.

टीप - २०१०-११ ते २०१५-१६ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

परिशिष्ट ७.५

राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र

('००० हेक्टर)

अ. क्र.	वर्ष	सिंचित क्षेत्र				ओलिताखालील पिकांची सघनता	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र	स्थूल सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
		विहिरी	इतर साधने	निव्वळ क्षेत्र	एकूण क्षेत्र					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	५९५	४७७	१,०७२	१,२२०	११४	५४२	१.१०	१८,८२३	६.५
२	१९७०-७१	७६८	५७९	१,३४७	१,५७०	११७	६९४	१.११	१८,७३७	८.४
३	१९८०-८१	१,०५५	७८०	१,८३५	२,४१५	१३२	८२६	१.२८	१९,६४२	१२.३
४	१९९०-९१	१,६७२	९९९	२,६७१	३,३१९	१२४	१,०१७	१.६४	२१,८५९	१५.२
५	२०००-०१	२,२६२	९८७	३,२४९	३,८५२	११९	१,३१८	१.७२	२१,६१९	१७.८
६	२००१-०२	२,१४६	९९०	३,१३६	३,७२७	११९	१,३२२	१.५२	२०,९९१	१७.८
७	२००२-०३	२,१४५	१,०७१	३,२१६	३,८०६	११८	१,३३१	१.६१	२०,९१५	१८.२
८	२००३-०४	१,९१४	१,०३०	२,९४४	३,६३६	१२३	उ.ना.	उ.ना.	२२,१९०	१६.४
९	२००४-०५	१,९४२	१,००१	२,९९३	३,६६५	१२५	उ.ना.	उ.ना.	२२,३७६	१६.४
१०	२००५-०६	२,०७७	१,०७०	३,१४७	३,८१०	११८	उ.ना.	उ.ना.	२२,५५६	१६.९
११	२००६-०७	२,१०९	१,१३७	३,२४६	३,९५८	१२२	उ.ना.	उ.ना.	२२,५५७	१७.६
१२	२००७-०८	२,१५१	१,१६०	३,३११	४,०३७	१२२	उ.ना.	उ.ना.	२२,६५५	१७.८
१३	२००८-०९	२,११५	१,१४०	३,२५५	३,९७०	१२२	उ.ना.	उ.ना.	२२,४५४	१७.७
१४	२००९-१०	२,१५९	१,१६२	३,३२१	४,०५०	१२२	उ.ना.	उ.ना.	२२,६१२	१७.९
१५	२०१०-११	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३,१७५	उ.ना.
१६	२०११-१२	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३,१०६	उ.ना.
१७	२०१२-१३	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३,११५	उ.ना.
१८	२०१३-१४	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३,३८०	उ.ना.
१९	२०१४-१५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२३,२७३	उ.ना.
२०	२०१५-१६	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२२,८६३	उ.ना.

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन   उ.ना. - उपलब्ध नाही.

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) स्तंभ क्र.७ मध्ये (स्तंभ क्र.६ ÷ स्तंभ क्र.५) x १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) २००३ -०४ ते २०१५-१६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(४) जलसंपदा विभागाच्या, महाराष्ट्र शासन, दि.२६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शा.नि. अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धती बाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

परिशिष्ट ७.६

सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी आकारणी, वसुली व थकबाकी

(₹ कोटी)

वर्ष	पाणीपट्टी आकारणी			वसुली			वर्ष अखेर शिल्लक थकबाकी		
	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
२०००-०१	७४.४८	३६२.६०	४३७.०८	४१.२३	१५३.९९	१९५.२२	२२३.३९	५७१.३०	७९४.६९
२००१-०२	८४.७२	३६८.८३	४५३.५५	४३.५७	२०८.१२	२५१.६९	२६४.५४	७३२.०१	९९६.५५
२००२-०३	८३.१७	३६०.६८	४४३.८५	४२.०२	३३५.५०	३७७.५२	३०३.७९	७५१.९९	१,०५५.७८
२००३-०४	९३.०३	३६०.२६	४५३.२९	४२.८९	३३५.२०	३७८.०९	३७६.६३	३५३.०६	७२९.६९
२००४-०५	७८.६९	४१८.४४	४९७.१३	४५.७८	४०२.५७	४४८.३५	४१५.५९	३७८.५९	७९४.१८
२००५-०६	६८.२५	३५०.२८	४१८.५३	६४.०३	३४९.४५	४१३.४८	४१०.१८	२८२.०९	६९२.२७
२००६-०७	९०.७०	४०८.७५	४९९.४५	७४.७२	४२०.२६	४९४.९८	४२७.०१	२४५.८२	६७२.८२
२००७-०८	११०.३५	५६३.८९	६७४.२४	७०.४७	५५६.५४	६२७.०१	४७३.७०	२७५.२०	७४८.९०
२००८-०९	११२.९५	६९५.३७	८०८.३२	७१.०५	६०२.११	६७३.१६	५३१.१०	४६६.३८	१,००४.६१
२००९-१०	९५.००	७१५.११	८१०.११	६९.९४	७३२.६९	८०२.६३	५६१.७७	४६६.३८	१,०२८.१५
२०१०-११	९६.२४	६७०.४६	७६६.७०	७९.०३	६६६.८७	७४५.९०	७४५.९०	४६८.६२	१,०४७.९०
२०११-१२	१०९.७३	५४१.०६	६५०.७९	७९.१३	५४१.१३	६२०.२६	६०८.८७	४६१.७४	१,०७०.६१
२०१२-१३	८२.९८	६७०.१२	७५३.१०	६३.१०	४४३.०५	५०६.१५	६१८.७८	६५६.५२	१,२७५.३०
२०१३-१४	७०.३७	५३६.६७	६०७.०४	५७.५७	४५७.२०	५१४.७७	६३१.४९	७२८.२४	१,३५९.७३
२०१४-१५	७८.१५	५९३.५९	६७१.७४	६१.९७	५७४.५३	६३६.५०	६४८.२९	६९५.८०	१,३४४.०९
२०१५-१६	८०.०४	६६०.१३	७४०.१६	४९.१६	५२३.४२	५७२.५९	६७९.०२	८३५.१३	१,५१४.१५
२०१६-१७	७३.०५	६९०.४७	७६३.५२	५९.४६	५१३.४३	५७२.८९	६९३.९९	१,०१०.२९	१,७०४.२८

आधार — जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

परिशिष्ट ७.७

महाराष्ट्रातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

पशुधन गणना वर्ष	गाई-बैल	म्हशी -रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर पशुधन +	एकूण पशुधन	दर शंभर हेक्टर चराई व कुरण क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ पिकांखालील क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या)	दर लाख लोकसंख्ये-मागे पशुधन	एकूण कुक्कुटादी पक्षी $
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१९६१	१५,३२८	३,०८७	७,२७३	३६०	२६,०४८	५१२	१४४	६६	१०,५७८
१९६६	१४,७२९	३,०४२	७,३२६	३५२	२५,४४९	५२२	१४०	५७	९,९०२
१९७२	१४,७०५	३,३०१	८,०३८	३१७	२६,३६१	४९१	१६४	५२	१२,२१७
१९७८	१५,२१८	३,८९९	१०,१९९	३२६	२९,६४२	६५०	१६२	५१	१८,७५१
१९८२	१६,१६२	३,९७२	१०,३७६	४०९	३०,९१९	६७३	१७५	४८	१९,८४५
१९८७	१६,९८३	४,७५५	१२,०६८	४४९	३४,२५५	९५०	१८९	४८	२४,८३०
१९९२	१७,४४१	५,४४७	१३,०१६	४८९	३६,३९३	९४०	२०२	४६	३२,१८७
१९९७	१८,०७१	६,०७३	१४,८०२	६९२	३९,६३८	१,१०४	२२३	५०	३५,३९२
२००३	१६,७३८	६,०८४	१३,६२४	६१२	३७,०५८	१,०१६	२१३	३६	३४,५९६
२००७	१६,१८४	६,०७३	१३,३०१	३९७	३५,९५५	१,०६४	२०६	३७	६४,७५६@
२०१२	१५,४८४	५,५९५	११,०१६	३९४	३२,४८९	८८५	१८७	२९	७७,७९५@

आधार - पशुधन गणना

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

+ इतर पशुधन यामध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश.

$ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी.

@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट आहे.

८

उद्योग आणि सहकार

८. उद्योग आणि सहकार

उद्योग

८.१ राज्यातील लवचिक औद्योगिक पायाभूत संरचना विकसित केल्याने आवश्यकतेनुसार रोजगार संधी निर्माण होण्यास आणि नजिकच्या भविष्यकाळात अर्थव्यवस्था अधिक सुदृढ होण्यास सहाय्यक ठरेल, जेणेकरून कृषि क्षेत्रावरील जनतेचे अवलंबित्व कमी होईल. याचे शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये देखिल योग्य समर्थन करण्यात आले आहे. हवीहवीशी परदेशी गुंतवणूकही आकर्षित होईल. चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या आगमनानंतर, प्रचंड प्रमाणात संधी विकासाचे अनेक टप्पे वगळून झेप घेण्यासाठी सज्ज आहेत, जेणेकरून विकसित अर्थव्यवस्थेपर्यंतचा प्रवास अधिक वेगवान होईल.

राज्याचे विविध उपक्रम

८.२ देशातील तसेच परदेशी गुंतवणूकदारांसाठी महाराष्ट्र हे नेहमीच प्रथम पसंतीचे राज्य राहिले आहे. हे समजून उद्योग क्षेत्र सक्षम करण्यासाठी राज्याने वेळोवेळी या क्षेत्रात विविध सुधारणा राबविण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले आहेत. खालील धोरणे व्यवसायिक वातावरण सुधारण्याच्या उद्देशाने आखली असून त्याद्वारे राज्यातील उद्योग क्षेत्र सर्वसमावेशक वृद्धीने वाटचाल करेल.

- औद्योगिक गुंतवणूकीमध्ये राज्याचे अग्रस्थान राखण्याकरिता केंद्रीत औद्योगिक धोरण
- सर्व मंजुऱ्या एकाच ठिकाणी मिळवून देण्याकरिता गुंतवणूकदारांसाठी एक खिडकी योजना
- ग्रामीण उद्योजकता आणि महिला सक्षमीकरणाकरणास चालना देण्यासाठी काथ्या उद्योग धोरण
- विद्युत वाहन व त्यांचे भाग यांच्या उत्पादनामध्ये राज्यास अग्रस्थानी ठेवण्यास व त्यांच्या निर्यातीस चालना देण्यासाठी विद्युत वाहन उत्पादन धोरण
- राज्यातील फिनटेक क्षेत्रास चालना देण्याच्या उद्देशाने फिनटेक धोरण
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना सक्षम करण्याकरीता स्पर्धात्मक आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे कुशल मनुष्यबळ तयार करण्यासाठी अवकाश व संरक्षण उत्पादन धोरण
- कपास क्षेत्राचे बळकटीकरण, रेशीम व लोकर क्षेत्राचे क्षेत्राचे पुनरुज्जीवन आणि अपारंपारिक सूत व हरित उर्जेस चालना देण्यासाठी सृजनशिल दृष्टीकोन याकरीता वस्त्रोद्योग धोरण
- किरकोळ व्यापार क्षेत्रात राज्याचे अग्रस्थान उंचविण्याकरिता किरकोळ व्यापार धोरण
- राज्याचे माहिती तंत्रज्ञान / माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत सेवा क्षेत्रातील अग्रस्थान कायम राखण्याकरिता माहिती तंत्रज्ञान धोरण
- जागतिक स्पर्धेत टिकाव धरू शकतील असे इलेक्ट्रॉनिक्स प्रणाली डिझाईन व उत्पादन उद्योग राज्यामध्ये निर्माण करण्याकरिता इलेक्ट्रॉनिक्स धोरण
- औद्योगिक समूह / मुक्त व्यापार साठवण क्षेत्र / किनारपट्टी आर्थिक क्षेत्र विकसित करण्यास प्रोत्साहन देण्याकरिता महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण
- सामाजिकदृष्ट्या वंचित गटांच्या उद्योजकतेला औद्योगिक वाढीच्या मुख्य प्रवाहात सामिल करुन घेण्याकरिता अनुसूचित जाती/जमाती उद्योजगता धोरण
- कृषी उद्योगाविषयी व्यवहारांसाठी जैव-तंत्रज्ञान धोरण
- अतिरिक्त आर्थिक गतिविधींना उत्तेजना देण्याकरिता विशेष आर्थिक क्षेत्र धोरण

८.२.१ राज्य शासनाने सुरू केलेल्या विविध सुधारणा प्रदर्शित करण्याकरिता तसेच, गुंतवणूक आकर्शित करण्याकरिता व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याकरिता फेब्रुवारी, २०१८ मध्ये मॅगनेटिक महाराष्ट्र: कन्वर्जन्स २०१८ ही जागतिक गुंतवणुक परिषद आयोजित करण्यात आली. या परिषदेत ₹ १२.०७ लाख कोटी मूल्याची गुंतवणूक असलेले व ३६.७७ लाख प्रस्तावित रोजगार असलेले ४,१०८ प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले.

८.२.२ कुठल्याही अर्थव्यवस्थेमध्ये स्टार्ट अप्स हे भविष्यातील व्यवसायांचे बीज आहे. त्यामुळे वर्तमानकाळातील नवीन व्यवसायांना प्रोत्साहन देणे व त्यांचे संवर्धन करणे खूप महत्त्वाचे आहे. या उपक्रमांची क्षमता जाणून घेऊन, मॅगनेटिक महाराष्ट्र: कन्वर्जन्स २०१८ स्टार्ट-अप अवॉर्डस सुरू करून या अंतर्गत असे उपक्रम ओळखणे, जाणणे व त्यांना प्रोत्साहित करणे याकरिता शासन सक्रिय सहभागाची भूमिका बजावत आहे. अशा प्रकारे देण्यात आलेल्या प्रोत्साहनामुळे राज्यातील आर्थिक घडामोडी वृद्धिंगत होण्यास मदत होईल. तसेच, उपक्रमांच्या नवनिर्मितीमुळे व अस्तित्वात असलेल्या उपक्रमांचा दर्जा उंचविल्यामुळे, नोकऱ्या व रोजगारांची निर्मिती होऊन सर्वसामान्य जनतेमधील ज्ञान व सृजनशीलतेची पातळीही वाढेल.

८.२.३ अलिकडे, राज्यात महिला उद्योजक धोरण २०१७ हे विशेष धोरण जाहीर केले आहे. देशात अशा प्रकाराचे महिला उद्योजकांसाठी स्वतंत्र धोरण राबविणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य आहे. महिला उद्योजक धोरण २०१७ ची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत :

- महिला उद्योजकांचा सक्रीय सहभागास प्रोत्साहन देणे
- महिला परिचालित उद्योगांचे प्रमाण सध्याच्या नऊ टक्क्यांवरून २० टक्क्यांपर्यंत वाढवणे
- आश्वासक व्यवसायिक वातावरण निर्माण करणे
- तांत्रिक, परिचालनात्मक तसेच आर्थिक सहाय्य पुरवून महिलांना रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण करणे

व्यावसायिक सुलभता

८.३ व्यावसायिक सुलभता म्हणजे उद्योगांसाठी सोपे, विनाविलंब आणि त्रास-मुक्त नियम होय. व्यवसाय सुधारणा कृती योजना २०१७ अंतर्गत १५ विभागांच्या कार्य कक्षेमधील ३७२ सुधारणा बाबींची यादी प्रकाशित करण्यात आली असून यामध्ये सहभागी असलेल्या राज्यांनी व केंद्रशासित प्रदेशांनी निर्धारित वेळेत या बाबींची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. यासाठी राज्याने ३७२ सुधारणा बाबींची अंमलबजावणी केली आहे व त्याबाबत पुरावे सादर केले असून त्यापैकी ३४८ सुधारणांना केंद्र शासनाने मान्यता दिली आहे.

महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सहाय्य केंद्र (मैत्री)

८.४ मैत्री, शासन ते उद्योग (G2B) पोर्टल, हे सध्या अस्तित्वात असलेले व संभाव्य गुंतवणुकदारांसाठी पूर्णपणे इंटरनेटला जोडलेले एक स्टॉप शॉप असून येथे गुंतवणूक प्रक्रीयेबाबत एकत्रित माहिती मिळते. सध्या अस्तित्वात असलेले व संभाव्य गुंतवणूकदारांसाठी सर्व मंजुरी एकाच ठिकाणी मिळवून देण्याकरिता, अस्तित्वात असलेले व नवीन उपक्रमांना गुंतवणूक प्रक्रियेबाबत माहिती देण्याकरिता, ऑनलाईन व वेळेत परवानगी देण्याकरिता आणि उद्योगांच्या अडचणींचे निवारण करण्याकरिता राज्य शासनाने ही एक खिडकी कक्ष फेब्रुवारी, २०१४ मध्ये सुरू केली आहे. मैत्री कक्षामार्फत उद्योजकांना उद्योगांच्या संबंधित १६ विभागांकडील एकूण ३८ सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी कार्यवाही करण्यात येत असून, त्यापैकी १९ सेवा उपलब्ध झाल्या आहेत. मैत्री कक्षामार्फत नोव्हेंबर, २०१७ पर्यंत एकूण ५०६ घटकांचे ९८० प्रकरणे हाताळण्यात आली व त्यापैकी ९०१ प्रकरणे निकाली काढण्यात आली तर उर्वरित ७९ प्रकरणांवरील प्रक्रिया प्रगतिपथावर आहे.

उद्योग आधार

८.५ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार यांनी उद्योग आधार ही नवीन प्रणाली सुरू केली आहे. यापूर्वी राबविण्यात येत असलेली नोंदणीची किचकट प्रक्रिया बंद करून एक पानी नोंदणी प्रपत्र तयार करण्यात आले आहे, ज्यामध्ये नवीन व सध्या अस्तित्वात असलेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम यांच्या अस्तित्वाचे प्रमाणपत्र , बँक खात्याचे तपशील, प्रवर्तक किंवा मालक यांचा आधार तपशील आणि इतर किमान मूळ माहिती स्वयं घोषणा स्वरूपात सादर होईल. या माहितीवर आधारित या सुक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांसाठी १२ अंकी एकमेव नोंदणी क्रमांक म्हणजे उद्योग आधार क्रमांक देण्यात येईल. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम नोंदणीच्या पूर्वीच्या प्रक्रियेत अर्ज करण्यासाठी व कागदपत्रे तपासण्यासाठी जो वेळ व श्रम खर्ची पडत होता, त्याच्या तुलनेत आता नोंदणी प्रक्रिया सुकर व जलद झाली आहे. ह्या उपक्रमांची नोंदणी झाल्यावर उद्योजक शासनाचे सर्व लाभ व योजना जसे कमी दर व्याज, सोपे कर्ज, हमी न देता कर्ज, अनुदाने, इ. मिळण्यास पात्र राहतील. वर्ष २०१५ पासून डिसेंबर, २०१७ पर्यंत, राज्यात एकूण ३.५९ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग आधारासाठी नोंदणी केली आहे व त्यापैकी २.९५ लाख सुक्ष्म, ०.६० लाख लघु व ०.०३ लाख मध्यम उपक्रम आहेत.

औद्योगिक गुंतवणूक

८.६ ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत ₹ ११,८९,८१५ कोटी गुंतवणूकीसह १९,८२६ औद्योगिक प्रस्ताव मंजूर करण्यात आले. त्यापैकी ₹ २,९२,२५२ कोटी (२४.६ टक्के) गुंतवणुकीचे ८,९७४ प्रकल्प (४५.३ टक्के) कार्यान्वित करण्यात आले व त्यामधून १२.६७ लाख रोजगार निर्मिती झाली.

८.६.१ ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीत माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी ५२५ प्रस्ताव प्राप्त झाले असून यातील गुंतवणूक सर्वात जास्त ₹ ३,९४,८८६ कोटी (एकूण गुंतवणुकीच्या ३३.२ टक्के) आहे, त्या पाठोपाठ इंधन आणि धातू उद्योगांमध्ये अनुक्रमे ₹ १,४३,१३८ कोटी (१२.० टक्के) व ₹ १,०२,०८१ कोटी (८.६ टक्के) गुंतवणूक आहे. एकूण मंजूर गुंतवणुकीपैकी सुमारे ५३.८ टक्के गुंतवणूक या तीन उद्योग गटांमध्ये आहे. उद्योगाच्या प्रकारानुसार राज्यातील मंजूर व कार्यान्वित प्रकल्पांची माहिती तक्ता ८.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१ उद्योगाच्या प्रकारानुसार मंजूर व कार्यान्वित प्रकल्प

(ऑगस्ट, १९९१ ते डिसेंबर, २०१७)

उद्योग गट	मंजूर प्रस्ताव		कार्यान्वित प्रकल्प	
	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)	संख्या	गुंतवणूक (₹ कोटी)
माहिती व तंत्रज्ञान	५२५	३,९४,८८६	३०४	५९,५१४
इंधन	८४५	१,४३,१३८	२१३	२८,४८८
धातू	१,९३८	१,०२,०८१	९५६	३७,५५०
रसायने व खते	२,९१७	६८,५०१	१,४२६	२५,४२८
वस्त्रोद्योग	२,०७३	५६,१३१	९७४	१९,०३६
साखर	१,५८४	४०,६३३	२५८	८,९३७
परिवहन	४२५	३२,२१३	२८६	२४,५६६
फोटोग्राफीक फिल्म व कागद	९९९	२९,४९३	५७७	१४,२४९
सिमेंट जिप्सम	३८३	२९,२२७	१५३	६,२७२
औद्योगिक यंत्रसामग्री	८६३	२५,९४१	५१८	९,६८५
विद्युत आणि इलेक्ट्रॉनिक्स	१,२३६	२९,४६८	७०८	९,२८३
प्रक्रिया केलेले अन्न	१,१२३	२५,९७३	४७९	७,७१३
वनस्पती तेल आणि वनस्पती	३८६	१६,६५२	२१२	२,७१४
औषधी	८९४	१९,०८८	५१५	६,८६१
कागद व कागद उत्पादने	५६४	१७,३५९	२८७	८,१४५
अभियांत्रिकी	३७५	१७,६६१	२१९	५,८६१
यांत्रिक साधने/सिरॅमिक/संकीर्ण उद्योग	५२३	१६,२२०	३२३	६,५६८
इतर	२,१७३	१,२५,१५०	५६६	११,३८२
एकूण	**१९,८२६**	**११,८९,८१५**	**८,९७४**	**२,९२,२५२**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

८.६.२ सन २०१६ मध्ये ₹ ३८,१९३ कोटी गुंतवणुकीच्या व ०.७१ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या ३७८ प्रकल्पांची नोंदणी झाली. सन २०१७ मध्ये, ₹ ४८,५८१ कोटी गुंतवणुकीच्या व अंदाजे ०.२७ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या ३५४ प्रकल्पांची नोंदणी झाली आणि ₹ १,५८२ कोटी गुंतवणुकीचे व अंदाजे ०.२ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीचे २४ प्रकल्प कार्यान्वित झाले.

८.६.३ प्राप्त झालेल्या एकूण औद्योगिक प्रस्ताव आणि गुंतवणुकीमध्ये राज्याचा अनुक्रमे १७.९ टक्के आणि १०.१ टक्के हिस्सा आहे. निवडक राज्यातील मंजूर औद्योगिक प्रस्तावांची माहिती तक्ता ८.२ मध्ये देण्यात आलेली आहे.

तक्ता ८.२ निवडक राज्यांसाठी मंजूर औद्योगिक प्रस्ताव@

(ऑगस्ट १९९१ ते डिसेंबर २०१७)

तपशील	महाराष्ट्र	गुजरात	तामिळनाडू	आंध्र प्रदेश$	उत्तर प्रदेश	कर्नाटक	अखिल भारत
प्रस्ताव (संख्या)	१९,८२६ (१७.९)	१३,७८३ (१२.५)	९,६०१ (८.७)	८,९८१ (८.१)	८,३४३ (७.५)	५,५४० (५.०)	१,१०,५१८ (१००.०)
गुंतवणूक (₹ कोटी)	११,८९,८१५ (१०.१)	१५,२२,१२९ (१२.९)	५,४२,८३९ (४.६)	१०,२७,८४७ (८.७)	३,५४,१५३ (३.०)	११,७०,७७७ (९.९)	१,१८,२९,५३७ (१००.०)

@ आवेदन पत्र/इरादा पत्र/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रस्तावांसह $ तेलंगणा समाविष्ट

टिप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात.

आधार : औद्योगिक धोरण आणि संवर्धन विभाग, भारत सरकार

मोठ्या प्रकल्पांमधील गुंतवणूक

८.६.४ राज्यात २००५ पासून मोठ्या प्रकल्पांबाबतचे धोरण राबविण्यात येत आहे. राज्यामध्ये सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०१७ पर्यंत ₹ ४,०६,१३० कोटी गुंतवणुकीच्या ४.६ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या ५४५ विशाल प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली. यापैकी ₹ ७०,७६९ कोटी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व सुमारे १.१६ लाख प्रस्तावित रोजगार निर्मितीच्या १७० प्रकल्पांना पात्रता प्रमाणपत्र देण्यात आले आहे.

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांमधील गुंतवणूक

८.६.५ वस्तुनिर्माण आणि सेवा पुरविणाऱ्या उपक्रमांपैकी वस्तुनिर्माण उपक्रमांचे त्यांच्या यंत्रसामग्रीतील गुंतवणुकीच्या आधारे व सेवा पुरविणाऱ्या उपक्रमांचे साधनसामग्रीच्या मुल्याच्या आधारे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

८.६.६ सप्टेंबर २०१५ मध्ये, केंद्र शासनाने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग आधार ज्ञापन सादर करण्यासंदर्भात सर्व जिल्हा उद्योग केंद्र यांना सूचना निर्गमित केल्या असून त्यानुसार संबंधित सर्व माहिती ऑनलाईन सादर करण्यात येत आहे. डिसेंबर, २०१७ पर्यंत उद्योग आधार ज्ञापन प्राप्त केलेले ३,५८,८३७ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम कार्यरत असून त्यातून ₹ ८५,३६२ कोटी गुंतवणुकीद्वारे २७.५५ लाख रोजगार निर्माण झाला. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची विभागनिहाय माहिती तक्ता ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.३ विभागनिहाय उद्योग आधार असलेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

(ऑक्टोबर, २०१५ पासून डिसेंबर, २०१७ पर्यंत)

विभाग	उद्योग आधार सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम		रोजगार		गुंतवणूक	
	संख्या	वाटा (टक्केवारी)	संख्या (लाख)	वाटा (टक्केवारी)	रक्कम (₹ कोटी)	वाटा (टक्केवारी)
मुंबई	३०,१८३	८.४	४.७५	१७.२	९,१५९	१०.७
कोकण (मुंबई वगळून)	५७,९०६	१६.१	६.३७	२३.१	२०,२२०	२३.७
नाशिक	३४,३८९	९.६	२.६०	९.४	१०,१३१	११.९
पुणे	६९,७०२	१९.४	७.२३	२६.३	२५,३९९	२९.८
औरंगाबाद	४४,०५०	१२.३	२.८६	१०.४	९,५६१	११.२
अमरावती	१७,९४९	५.०	०.८२	३.०	२,७६०	३.२
नागपूर	१,०४,६५८	२९.२	२.९३	१०.६	८,१३३	९.५
एकूण	**३,५८,८३७**	**१००.०**	**२७.५५**	**१००.०**	**८५,३६२**	**१००.०**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

थेट विदेशी गुंतवणूक

८.६.७ राज्यात सातत्याने येणारा थेट परदेशी गुंतवणुकीचा ओघ शासनाने व्यवसाय सुलभीकरण, धोरणे, दर्जेदार पायाभूत सुविधा, प्रोत्साहन आणि कुशल मनुष्यबळ यांसाठी घेतलेल्या अनेक उपक्रमांचा परिणाम आहे. देशातील थेट विदेशी गुंतवणुकीबाबत राज्य नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. औद्योगिक धोरण आणि संवर्धन विभाग, भारत सरकार यांच्या अहवालांनुसार, एप्रिल, २००० ते सप्टेंबर, २०१७ पर्यंत राज्यात थेट परदेशी गुंतवणुक ₹ ६,११,७६० कोटी असून तो देशातील एकूण थेट परदेशी गुंतवणुकीच्या ३१ टक्के आहे.

महाराष्ट्रातून निर्यात

८.७ राज्यातून मुख्यत्वे रत्ने व आभूषणे, पेट्रोकेमिकल्स, तयार कपडे, सुती धागे, धातू व धातू उत्पादने, शेतमालावर आधारित उत्पादने, अभियांत्रिकी उपकरणे, औषधे व औषधी द्रव्ये आणि प्लास्टिक व प्लास्टिकच्या वस्तू यांची निर्यात होते. निर्यातीकरीता पारितोषिक देणे व आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात सहभाग घेण्यासाठी लघु उद्योगांना जागा भाडे अनुदान योजना राबविणे याकरिता राज्य पुढाकार घेत आहे. महाराष्ट्र आणि भारतातून झालेली निर्यात तक्ता ८.४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ८.४ महाराष्ट्र आणि देशातून झालेली निर्यात

(₹ कोटी)

वर्ष	महाराष्ट्र	भारत
२०१२-१३	३,६१,४६०	१५,४६,७६६
२०१३-१४	४,३४,५९१	१८,३१,००९
२०१४-१५	४,४५,३४९	१८,६५,५८९
२०१५-१६	४,३६,४३५	१७,१४,६१७
२०१६-१७	४,५१,९७८	१८,४९,४२८
२०१७-१८+	१,८०,८४४	७,३९,८०५

+ नोव्हेंबरपर्यंत

आधार : वाणिज्यिक बुद्धी संपदा व सांख्यिकी महासंचालनालय, भारत सरकार

विशेष आर्थिक क्षेत्रे

८.८ राज्याने फेब्रुवारी २००६ पासून विशेष आर्थिक क्षेत्र (सेझ) धोरण स्विकारले असून ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत राज्यात २४६ विशेष आर्थिक क्षेत्रांचे प्रस्ताव प्राप्त झाले आहेत. राज्यामध्ये ३१ ऑक्टोबर २०१७ पर्यंत ४,०८७ हेक्टर क्षेत्रावर ₹ ३५,०२४ कोटी गुंतवणुकीची २८ विशेष आर्थिक क्षेत्रे कार्यान्वित झाली व त्यामधून सुमारे ५.२५ लाख रोजगार निर्माण झाला.

माहिती तंत्रज्ञान संकुले

८.९ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (मऔविम), सिडको व सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क ऑफ इंडिया यांनी ३७ सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले विकसित केली. त्यामध्ये सुमारे ₹ १८,००० कोटी गुंतवणूक असून सुमारे २.६८ लाख रोजगार निर्माण झाला.

८.९.१ खाजगी क्षेत्राला सहभागी करुन माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याकरीता ५०६ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले मंजूर करण्यात आली. त्यापैकी १८५ माहिती तंत्रज्ञान संकुले कार्यरत असून त्यामधील गुंतवणूक ₹ ४,७३८ कोटी असून त्यामधून ६.३२ लाख रोजगार निर्माण झाला. उर्वरित ३२१ माहिती तंत्रज्ञान संकुलांमधून ₹ १२,८२८ कोटी गुंतवणूक प्रस्तावित असून सुमारे १७.१० लाख रोजगाराच्या संधी निर्माण होणे अपेक्षित आहे. खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (१७७), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (१६५), ठाणे (१५०), नागपूर (५), नाशिक (५), औरंगाबाद (३) आणि वर्धा (१) या जिल्ह्यांमध्ये आहेत.

जैव-तंत्रज्ञान संकुले

८.१० राज्यात मऔविम परिसरात जालना आणि हिंजवडी (पुणे) येथे सार्वजनिक क्षेत्रातील दोन जैव-तंत्रज्ञान संकुले विकसित करण्यात आली आहेत. राज्यात सहा खाजगी तत्वावरील जैव-तंत्रज्ञान संकुले प्रस्तावित असून त्यात सुमारे ₹ ३०५ कोटी गुंतवणूक अपेक्षित आहे. राज्यात सुमारे ₹ ४,७३३ कोटी गुंतवणूक प्रस्तावित असून १.६५ लाख रोजगार निर्मिती होणे अपेक्षित असलेली बारा जैव-तंत्रज्ञान विशेष आर्थिक क्षेत्रे प्रस्तावित करण्यात आली आहेत. ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांतर्गत ५० घटक नोदंणीकृत असून त्याकरिता ₹ २६१ कोटी गुंतवणूकीतून ०.८७ लाख रोजगार निर्मिती होणे अपेक्षित आहे, तर मोठ्या उद्योगांतर्गत नोंदणीकृत १६ घटक करिता ₹ १,१२० कोटी गुंतवणुकीतून ०.७१ लाख रोजगार निर्मिती होणे अपेक्षित आहे.

दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका

८.११ दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका देशातील सर्वात महत्त्वाकांक्षी पायाभूत सुविधा कार्यक्रम आहे. देशाची राजधानी, दिल्ली व आर्थिक केंद्र, मुंबई यांच्या दरम्यान नियोजित औद्योगिक विकास प्रकल्प आहे. पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील अद्ययावत तंत्रज्ञान एकटवून नवीन औद्योगिक शहरे 'स्मार्ट शहर' म्हणून विकसित करणे हा उद्देश आहे. देशातील सहा राज्यांमध्ये व्यापलेल्या या प्रमुख कार्यक्रमात राज्यातील शेंद्रा-बिडकीन आणि दिघी बंदर या दोन औद्योगिक क्षेत्रांचा समावेश आहे. या मार्गिकेचे यतार्थदर्शी नियोजन पूर्ण झाले असून टप्पा-१ मधील भाग म्हणून निश्चित झालेल्या शहरांसाठी मुख्य आराखडा व प्राथमिक अभियांत्रिकी हाती घेण्यात आले आहे. या मार्गिकेचा एक भाग म्हणून सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर अशा राज्यातील १०,००० एकर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) विकास केला जात आहे.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

८.१२ मऔविम क्षेत्राव्यतिरिक्त सहकारी तत्वावर औद्योगिक वसाहती विकसित करण्यास शहरी भागांमध्ये केंद्रीकृत उद्योग ग्रामीण भागामध्ये विकेंद्रीत करण्याच्या उद्देशाने ग्रामीण भागात अधिक संधी निर्माण करण्याचा कार्यक्रम राज्याने हाती घेतला आहे. दि.३१ डिसेंबर, २०१७ अखेर एकूण १४२ सहकारी औद्योगिक वसाहती नोंदणीकृत असून त्यापैकी १०७ सहकारी औद्योगिक वसाहती, सुमारे १.७९ लाख रोजगार असलेल्या ८,०३७ कार्यन्वित घटकांसह कार्यरत आहेत. एकूण रोजगारामध्ये ४८.७ टक्के रोजगार पुणे विभागात, २७.९ टक्के रोजगार नाशिक विभागात, १६.३ टक्के रोजगार कोकण विभागात (मुंबई समाविष्ट) व ७.१ टक्के रोजगार उर्वरित विभागांत. शासनाने ९३ सहकारी औद्योगिक वसाहतींना सुमारे ₹ १५.८३ कोटी सहभाग भांडवल पुरविले आहे.

सामुहिक प्रोत्साहन योजना

८.१३ औद्योगिकदृष्ट्या कमी विकसित भागात उद्योगांच्या प्रसारास उत्तेजन देऊन या भागात नवीन किंवा विस्तारीत उद्योग घटक स्थापन करण्यासाठी राज्य शासन सामुहिक प्रोत्साहन योजना राबवित आहे. सन १९६४ मध्ये स्थापन झाल्यापासून सदर योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आली असून राज्याने 'सामुहिक प्रोत्साहन योजना-२०१३' जाहीर केली आहे व ती एप्रिल २०१३ ते मार्च २०१८ पर्यंत अंमलात राहील. पात्र असलेले खाजगी क्षेत्रातील, सार्वजनिक/संयुक्त क्षेत्रातील, सहकारी क्षेत्रातील आणि केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील फक्त विशाल उद्योग घटक 'सामुहिक प्रोत्साहन योजना-२०१३' अंतर्गत विचारात घेतले आहेत. या योजनेअंतर्गत २०१७-१८ मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत ₹ १,८५५ कोटी प्रोत्साहन रक्कम पात्र असलेल्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम, मोठे उद्योग आणि विशाल प्रकल्पांना वितरीत करण्यात आली. याबाबतची माहिती तक्ता ८.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.५ सामुहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान व इतर प्रोत्साहने

(₹ कोटी)

तपशील	वितरण		
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान			
विशाल प्रकल्प	२,४५७	२,२२६	१,४८५
मोठे उद्योग	९८	८७	५५
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१४८	१६१	१५५
इतर प्रोत्साहने			
मोठे उद्योग	५१	५०	४७
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	८१	१०९	११३
एकूण	**२,८३५**	**२,६३३**	**१,८५५**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबरपर्यंत

औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम

८.१४ सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग घटकांची उत्पादकता व स्पर्धा क्षमता उंचावण्यासाठी सक्षम समूहांच्या विकासासाठी केंद्र शासनाने योजना जाहीर केली असून त्यामध्ये उपलब्ध साधनसंपत्तीचा वापर करुन मध्यम ते दीर्घ कालावधीत प्रभावी अंमलबजावणी व शाश्वत परिणाम साधण्यावर भर दिला आहे. या संदर्भात, भारत सरकारच्या सूक्ष्म, लघु उपक्रम - समूह विकास कार्यक्रम आणि महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम याची संपूर्ण राज्यात अंमलबजावणी होत आहे.

८.१४.१ **सूक्ष्म, लघु उपक्रम - समूह विकास कार्यक्रम :** या कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनाने १९ समूह प्रकल्पांना सामायिक सुविधा केंद्र उभारणीसाठी अंतिम मंजुरी दिली असून पाच औद्योगिक समूह प्रकल्पांना तत्वत: मंजुरी दिली आहे. आतापर्यंत केंद्र शासनाने एकूण ₹ १३४ कोटी निधी वितरीत केला आहे.

८.१४.२ **महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास योजना :** या योजनेंतर्गत राज्यातील १०१ समूह प्रकल्पांना क्षमतावृद्धी कार्यक्रमांतर्गत मंजूरी देण्यात आली आहे. महाराष्ट्र शासनाने त्यापैकी २४ समूह प्रकल्पांना सामायिक सुविधा केंद्र उभारणीसाठी अंतिम व सहा औद्योगिक समूह प्रकल्पांना तत्वत: मंजूरी दिली आहे. महाराष्ट्र शासनाने आतापर्यंत एकुण ₹ २७ कोटी निधी वितरीत केला आहे.

८.१४.३ **सुधारित औद्योगिक पायाभूत सुविधा श्रेणीवाढ योजना :** दर्जेदार पायाभूत सुविधा सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वाद्वारे पुरवून निवडलेल्या कार्यरत उद्योग समुहांची स्पर्धात्मक क्षमता वृद्धिंगत करण्याचे योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक मंजूर प्रकल्पासाठी प्रकल्प किंमतीच्या ५० टक्के प्रमाणे जास्तीत जास्त ₹ ५० कोटी पर्यंत केंद्रीय सहाय्य देण्यात येते.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.१५ ३१ मार्च २०१७ पर्यंत ४७,४१२ उद्योग घटकांसाठी ₹ १,७३,७७४ कोटी एवढ्या गुंतवणूकीद्वारे १३.१९ लाख इतकी रोजगार निर्मीती करण्यात आली व ८३,०४२ विकसित भूखंडांच्या ९२ टक्के भूखंड उद्योजकांना वितरीत करण्यात आले. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती तक्ता ८.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.६ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटक

(३१ मार्च, २०१७)

विभाग	घटक (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
मुंबई	१,०१२	१९,०४०	१.३९
कोकण (मुंबई वगळून)	१२,८२१	४८,९५३	४.११
नाशिक	७,८२३	६,९७९	०.९१
पुणे	१२,१५९	६६,४६४	४.७७
औरंगाबाद	७,६५०	८,९४३	०.७५
अमरावती	२,२७३	७,३३८	०.३८
नागपूर	३,६७४	१६,०५७	०.८८
एकूण	**४७,४१२**	**१,७३,७७४**	**१३.१९**

आधार : महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

८.१६ महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ लघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी उद्योजकांना मदत करते. महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल तक्ता ८.७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ८.७ महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल

(₹ कोटी)

बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
पणन सहाय्य	६०.१७	१३.६७	४.९३
इतर	३.४५	२.३५	१.६९
एकूण	**६३.५७**	**१६.०२**	**६.६२**

आधार: महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ +नोव्हेंबरपर्यंत

महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

८.१७ राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योग उपक्रमांचे संघटन, विकास व विस्तार करणे हे महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळाचे प्रमुख कार्य आहे. राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग घटकांना २०१५-१६ मध्ये ₹ २९.०२ कोटी वित्तीय सहाय्य अनुदानाच्या स्वरुपात देण्यात आले आणि २०१६-१७ मध्ये ₹ ३० कोटी वितरित करणे प्रस्तावित आहे. खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती तक्ता ८.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.८ खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती

वर्ष	सहाय्यित घटक (लाख)	उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
२०१२-१३	१.९१	१,३७६	३.७
२०१३-१४	१.९३	१,४९५	३.४
२०१४-१५	१.६०	३,१६१	१.३
२०१५-१६	१.६३	३,२२४	१.३
२०१६-१७	१.६६	३,३००	१.४

आधार: महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

८.१७.१ कारागीर रोजगार हमी योजने अंतर्गत २०१६-१७ मध्ये २.६६ लाख कारागीरांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या. सन २०१७-१८ मध्ये १.१४ लाख कारागीरांना रोजगाराच्या संधी अपेक्षित आहेत.

खनिजे

८.१८ राज्यातील खनिज साठा क्षेत्र विदर्भातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया व यवतमाळ, पश्चिम महाराष्ट्रातील सातारा व कोल्हापूर, तसेच कोकणातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांमध्ये विखुरलेले असून तेथे कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनिज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी खनिजांचे साठे आढळून येतात. राज्यात उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे सुमारे ५८ हजार चौ. किमी क्षेत्र असून ते राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के आहे. राज्यात मार्च, २०१७ अखेर ५२,४४६ रोजगार असलेल्या प्रमुख खनिजांच्या १९४ खाणी कार्यरत आहेत. राज्यातील २०१६-१७ मध्ये उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ८,७२३ कोटी होते, यापैकी उत्खनन केलेल्या कोळशाचे मूल्य ₹ ७,४९४ कोटी (उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्याच्या ८५.९ टक्के) होते. सन २०१७-१८ मध्ये (सप्टेंबर, २०१७ पर्यंत) उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ २,६४५ कोटी होते. राज्यातील महत्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य परिशिष्ट ८.३ मध्ये दिले आहे.

वस्त्रोद्योग

८.१९ वस्त्रोद्योगाच्या विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडण्यासाठी राज्याकडे उत्कृष्ट पायाभूत सुविधा आहेत. देशाच्या कापसाच्या उत्पादनापैकी सुमारे २५ टक्के उत्पादन राज्यात होते. देशाच्या वस्त्रोद्योग आणि वस्त्र उत्पादनात राज्याचे योगदान १०.४ टक्के आहे. तसेच या क्षेत्रातील देशाच्या रोजगाराच्या ११.१ टक्के रोजगार राज्याने दिला आहे. सप्टेंबर, २०१७ पर्यंत, राज्यात १८८ सुतकताई यंत्र आणि ३६ संमिश्र कारखाने, ४८.३९ लाख स्पिंडल आणि ४३,८६३ रोटर्स एवढी स्थापित क्षमता आहे. याद्वारे सुमारे २९३ दशलक्ष किलो सूती धागा तयार केला जातो, जो देशाच्या एकूण उत्पादनाच्या जवळपास आठ टक्के आहे. वर्ष २०१७ मध्ये, सप्टेंबरपर्यंत, १५५ दशलक्ष किलो सूती धाग्याचे उत्पादन करण्यात आले आहे.

पर्यटन

८.२० राज्यास अव्वल क्रमांकाचे पर्यटन स्थळ बनविणे, राज्यभरात पर्यटन पायाभूत सुविधांची उभारणी करणे आणि पर्यटनक्षेत्रातील गुंतवणुकीचे सुलभीकरण करणे यासाठी शासनाने महाराष्ट्र पर्यटन धोरण २०१६ तयार केले आहे. सन २०२५ पर्यंत याज्याला अग्रगण्य पर्यटन स्थळ बनविणे व पर्यटन उद्योगात १ लाख अतिरिक्त रोजगार निर्मितीसह ₹ ३०,००० कोटीच्या गुंतवणुकीस आकर्षित करणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ पर्यटन धोरण राबविणारी राज्यातील नोडल संस्था आहे.

८.२०.१ पर्यटकांना स्वच्छ व स्वस्त परवडण्याजोगी निवास व न्याहरी व्यवस्था पुरविण्यासाठी महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाने 'निवास व न्याहरी योजना' सुरू केली. या योजनेखाली १,३५० पेक्षा जास्त सेवापुरवठाधारक नोंदणीकृत आहेत. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळामार्फत २१ पर्यटक निवास चालविण्यात येत आहेत. महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ पुणे महोत्सव, वेरुळ महोत्सव, एलिफंटा महोत्सव, इत्यादि महोत्सवांचे आयोजन करते. सन २०१६ मध्ये राज्याला भेट देणाऱ्या एकूण पर्यटकांची संख्या १२ कोटी होती, त्यापैकी देशी पर्यटकांची संख्या ११.६५ कोटी व विदेशी पर्यटकांची संख्या ०.४६ कोटी होती.

८.२०.२ पर्यटन क्षेत्रातील बदल लक्षात घेता विविध प्रायोगिक उपक्रम उदा. कृषी पर्यटन, गाव पर्यटन, अन्न पर्यटन, सफारी, आदिवासी जीवनशैली इत्यादी एका छत्राखाली आणण्याकरीता महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळाने 'महाभ्रमण' ही योजना राबविली आहे. या योजनेअंतर्गत सध्या ८६ सेवापुरवठादार महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ यांच्याकडे नोदंणीकृत आहेत.

वार्षिक उद्योग पाहणी

८.२१ वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) ही औद्येगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्त्रोत असून सदर पाहणीवरुन संघटित वस्तूनिर्माण क्षेत्रातील स्थिर व खेळते भांडवल, निविष्टी, उत्पादन, मूल्यवृद्धी, रोजगार इत्यादी बाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. वार्षिक उद्योग पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग-२ एम् (एक) आणि २ एम् (दोन) खाली नोंदणी झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट आस्थापनांचा समावेश आहे.

८.२१.१ वार्षिक उद्योग पाहणी २०१४-१५ च्या निष्कर्षावरुन निदर्शनास येते की देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धी व कामगार वेतन यामध्ये राज्य अग्रस्थानी असून राज्याचा वाटा २०.५ टक्के व १५.७ टक्के आहे. एकूण उद्योग, एकूण कामगार व स्थिर भांडवल या बाबतीत राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर असून या बाबतीत राज्याचा वाटा अनुक्रमे १२.४ टक्के, १२.१ टक्के व १३.६ टक्के आहे.

८.२१.२ देशातील एकूण उत्पादन मूल्य, खेळते भांडवल व निव्वळ मूल्यवृद्धी मध्ये राज्याचा वाटा अनुक्रमे १६.३ टक्के, १७.२ टक्के व २१.४ टक्के होता. उद्योगांचे निवडक निर्देशक तक्ता ८.९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.९ उद्योगांचे निवडक निर्देशक

(₹ कोटी)

तपशील	२०१२-१३		२०१३-१४		२०१४-१५	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
उद्योग (संख्या)	२८,९४९ (१३.०)	२,२२,१२०	२९,१२३ (१३.०)	२,२४,५७६	२८,६०१ (१२.४)	२,३०,४३५
स्थिर भांडवल	३,४४,९३० (१५.८)	२१,८०,२६०	३,२६,३६२ (१३.७)	२३,७३,७१९	३,३७,१४४ (१३.६)	२४,७४,४५५
खेळते भांडवल	१,०१,६९२ (१६.९)	६,०३,४११	१,२०,४१८ (१८.२)	६,६२,६८६	१,०९,९७१ (१७.२)	६,४०,८४०
एकूण उत्पादन	१०,२२,०३२ (१७.०)	६०,२५,९४५	१०,६५,९७१ (१६.३)	६५,५५,२५१	११,१९,६१८ (१६.३)	६८,८३,८१२
एकूण निविष्टी	८,१९,४५४ (१६.३)	५०,१८,६६६	८,३७,३९६ (१५.३)	५४,९०,१४०	८,८०,५४२ (१५.४)	५७,१९,११०
स्थूल मूल्यवृद्धी	२,०२,५७८ (२०.१)	१०,०७,२७९	२,२८,५७५ (२१.५)	१०,६५,११२	२,३९,०७६ (२०.५)	११,६४,७०३
निव्वळ मूल्यवृद्धी	१,७८,७२९ (२१.०)	८,५१,९४९	२,००,५१६ (२२.४)	८,९५,३४२	२,०८,८३१ (२१.४)	९,७५,१६२
रोजगार (लाख)	१२.३३ (१२.३)	१००.५२	१८.८६ (१३.९)	१३५.३८	१८.८४ (१३.६)	१३८.८१
नफा	१,०१,६४० (२२.९)	४,४४,२६२	१,१९,६१३ (२७.२)	४,३९,५६६	१,१७,३५७ (२५.५)	४,६०,२८३

आधार : केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

८.२१.३ एकूण उत्पादन मुल्याच्या बाबतीत २०१४-१५ मध्ये खाद्य उत्पादने व पेये (१४.० टक्के), कोळसा व शुद्ध पेट्रोलियम यांची उत्पादने (१३.० टक्के), रसायने आणि रासायनिक उत्पादने (१२.६ टक्के), मूलभूत धातू (१०.२ टक्के) आणि मोटार वाहने, ट्रेलर्स (८.९ टक्के) हे प्रमुख उद्योग होते. या उद्योग गटांचे २०१४-१५ मध्ये एकूण उत्पादन मूल्यामधील प्रमाण ५८.७ टक्के होते, तर स्थिर भांडवलातील प्रमाण ५०.३ टक्के होते. वार्षिक उद्योग पाहणीनुसार राज्यातील उद्योगांबाबतची महत्वाची वैशिष्ट्ये परिशिष्ट ८.१ मध्ये दिली आहेत.

आलेख ८.१ : निवडक राज्यांचा देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धीतील हिस्सा (२०१४-१५)

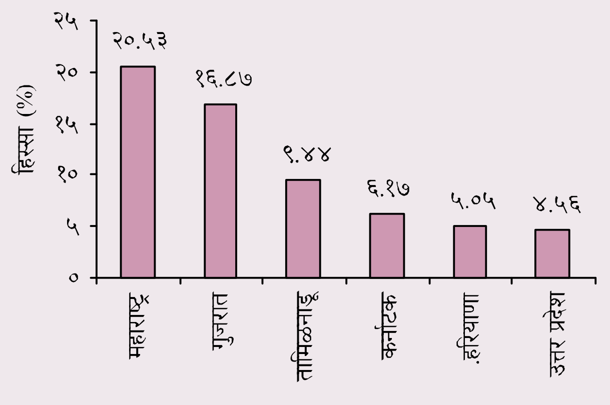

आलेख ८.२ : महाराष्ट्रामधील स्थिर व खेळते भांडवल, स्थूल मूल्यवृद्धी

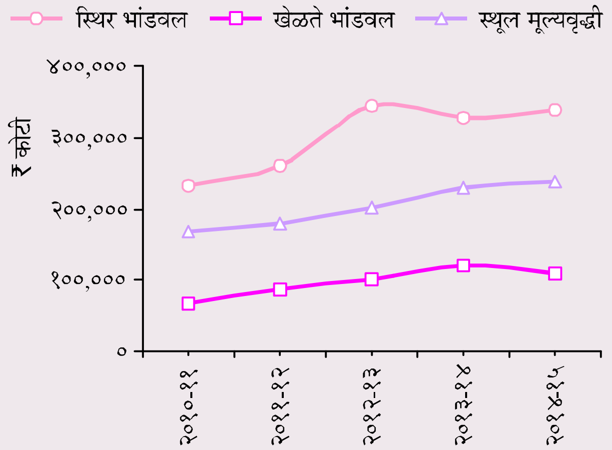

८.२१.४ राज्यातील २०१४-१५ मधील प्रति कारखाना 'उत्पादित वस्तू व सेवा' यांचे मूल्य आणि 'निव्वळ मूल्यवृद्धी' यांचे मूल्य मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ७.० व ६.१ टक्क्यांनी जास्त आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित महत्वाचे निर्देशक तक्ता ८.१० मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.१० वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित महत्त्वाचे निर्देशक

(₹ लाख)

निर्देशक	२०१२-१३		२०१३-१४		२०१४-१५	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
अ) प्रति कारखाना						
स्थिर भांडवलातील गुंतवणूक	१,१९२	९८२	१,१२१	१,०५७	१,१७९	१,०७४
उत्पादित वस्तू व सेवा यांचे मूल्य	३,५३०	२,७१३	३,६६०	२,९१९	३,९१५	२,९८७
निव्वळ मूल्यवृद्धी	६१७	३८४	६८९	३९९	७३०	४२३
रोजगार (संख्या)	४३	४५	४६	४७	४६	४७
ब) प्रति कामगार						
निव्वळ मूल्यवृद्धी	१४.५	८.५	१५.१	८.६	१६.०	९.१
वार्षिक वेतन	१.४	१.१	१.५	१.२	१.७	१.३

आधार : केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

अखिल भारताचे औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

८.२२ अखिल भारताचे औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक उत्पादन स्तरातील बदलांचे मोजमाप करतो आणि त्यामुळे किंमतीत होणाऱ्या प्रभावापासून मुक्त आहे. हा कमी कालावधीचा निर्देशक शासनाला धोरण निश्चितीसाठी तसेच विविध संघटनांना देखील उपयुक्त आहे. केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार अखिल भारतीय स्तरावर मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक परिगणित करुन जाहीर करते. अलिकडेच औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकाचे पायाभूत वर्ष २००४-०५ वरुन पायाभूत वर्ष २०११-१२ असे सुधारित करण्यात आले आहे. अखिल भारतीय सर्वसाधारण औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक एप्रिल-डिसेंबर २०१६ मधील ११८.२ वरुन एप्रिल-डिसेंबर २०१७ मध्ये १२२.६ पर्यंत वाढला. अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांकांची मालिका परिशिष्ट ८.२ मध्ये दिली आहे. गटनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक तक्ता ८.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.११ भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे गटनिहाय निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

गट	भार	औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक (एप्रिल ते डिसेंबर)		टक्केवारीतील बदल
		२०१६-१७	२०१७-१८	
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	११८.२	१२२.६	३.७
खाणकाम	१४.३७	९७.५	१००.२	२.८
वस्तुनिर्माण	७७.६३	११९.५	१२४.०	३.७
वीज	७.९९	१४२.५	१४९.७	५.१

आधार : सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

आलेख ८.३ : अखिल भारताचे क्षेत्रनिहाय मासिक औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

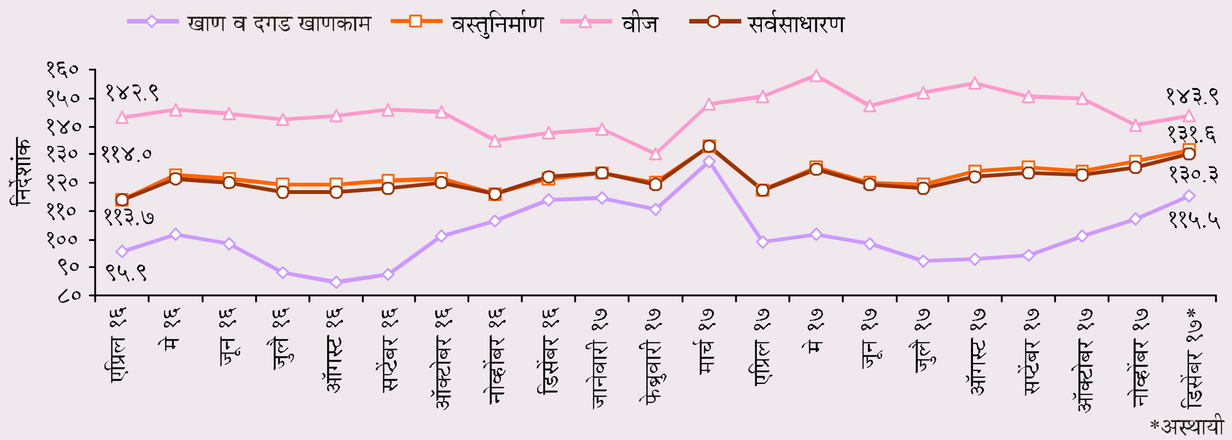

*अस्थायी

सहकार

८.२३ सहकारी चळवळ ही ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासाचे व राज्यातील वंचित घटकांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्याचे एक परिणामकारक साधन आहे. सहकारी संस्थांचा मूलमंत्र स्वयंसहाय्यता, लोकशाही, समानता व एकता इ. तत्वांना प्रोत्साहन देणे हा आहे. कृषि वित्तपुरवठा क्षेत्रापुरती मर्यादीत असणारी ही चळवळ आता कृषि प्रक्रिया, कृषि पणन, गृहनिर्माण, दुग्ध व्यवसाय, साठवण, वस्त्रोद्योग, ग्राहक भांडारे अशा विविध क्षेत्रात फोफावली आहे.

८.२४ राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी सुमारे १.९५ लाख सहकारी संस्था कार्यरत होत्या व त्यामध्ये सुमारे ५२५ लाख सभासद होते. सहकारी संस्थांची संक्षिप्त माहिती तक्ता ८.१२ मध्ये दिली आहे व महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थाची माहिती परिशिष्ट ८.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१२ सहकारी संस्थांची संक्षिप्त माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१६ च्या तुलनेत २०१७ मधील शेकडा बदल
	२०१५	२०१६	२०१७*	
संस्था (संख्या)	२,२५,७२१	१,९६,९०७	१,९५,३०१	(-)०.८
सभासद (लाख)	५३५	५३०	५२५	(-)०.९
भरणा भाग भांडवल	२०,७२१	१९,९४६	१९,७१४	(-)१.२
यापैकी, राज्य शासनाचे	३,६३५	३,६०१	३,८९८	८.३
खेळते भांडवल	३,४३,६९१	३,६३,२५६	३,६३,८७८	०.२
ठेवी	१,६७,११४	१,६९,४२५	१,७४,१९६	२.८
स्थूल कर्ज	१,३९,३६०	१,४७,३७६	१,४०,०४४	(-)५.०
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५३,९८२	३६,३२९	३६,४९६	०.५
तोटा	९,२९४	९,००८	८,३४४	(-)७.४
येणे कर्ज	१,४४,७४८	१,५१,४३२	१,४५,७४२	(-)३.८

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

आलेख ८.४ : सहकारी संस्था व त्यांचे खेळते भांडवल

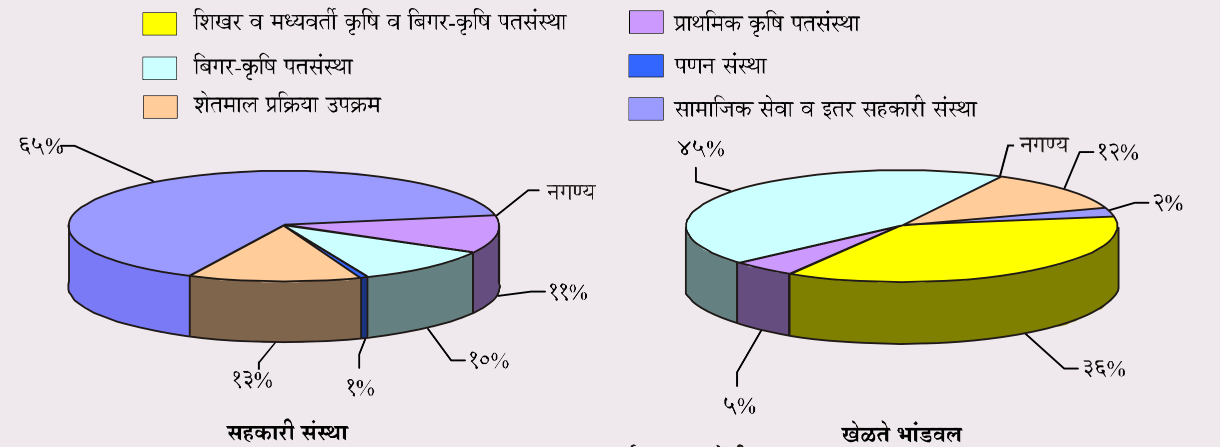

(३१ मार्च, २०१७ रोजी)

सहकारी संस्थांद्वारे कृषि पतपुरवठा

८.२५ राज्यातील कृषि पतपुरवठा सहकारी बँकांची संरचना त्रिस्तरीय असून, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित ही शिखर संस्था आहे. जिल्हा स्तरावर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका तर गाव पातळीवर प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था कार्यरत आहेत.कृषि व संलग्न कार्यांना पतपुरवठा व चालना देण्यात या संस्था प्रमुख भूमिका बजावतात. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक मर्या. व जिल्हास्तरीय सहकारी कृषि ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँका (२९) या अवसायानात गेलेल्या आहेत. कृषि सहकारी बँकांची माहिती तक्ता ८.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१३ कृषि सहकारी बँकांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१६ च्या तुलनेत २०१७ मधील शेकडा बदल
	२०१५	२०१६	२०१७*	
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित				
सभासद (संख्या)	२,११५	२,०००	२,०००	०.०
खेळते भांडवल	२०,९४७	२३,३००	२९,४२२	२६.३
ठेवी	९,९९३	११,२६८	१६,३७७	४५.३
स्थूल कर्ज	११,७४३	१५,०८६	१५,५२१	२.९
येणे कर्ज	१२,००७	१४,४२४	१६,३३६	१३.३
थकीत कर्ज	१,२५९	१,२३५	१,२६९	२.७५
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)				
सभासद (लाखात)	१.८२	१.९६	१.९८	१.०
खेळते भांडवल	८४,५२८	९१,४१५	१,०१,२०५	१०.७
ठेवी	६१,५२९	६६,३८२	७१,४२७	७.६
स्थूल कर्ज	४४,२३१	४३,२६६	४३,३६८	०.२
येणे कर्ज	४८,१४७	४७,४५४	४८,९४६	३.१
थकीत कर्ज	१०,६७४	११,९९९	१६,१६३	३४.७

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.२६ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था (प्राकृपसं) मुख्यत: शेतीच्या हंगामातील कामांकरिता अल्प मुदतीसाठी कृषि पतपुरवठा करतात. राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी २१,०८९ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था असून यामध्ये २१ कृषक सेवा संस्था व ८८९ आदिवासी सहकारी संस्थांचाही समावेश असून त्यांची सभासद संख्या अनुक्रमे ०.५५लाख व ७.४९ लाख आहे. त्यापेकी सुमारे ५६.३३ टक्के प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था तोट्यात होत्या. गतवर्षीच्या तुलनेत तोट्यातील प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थाच्या संख्येत किरकोळ प्रमाणात म्हणजे ०.२ टक्क्यांनी घट झाली असून कर्ज घेणाऱ्यांच्या संख्येत सुमारे २.४ टक्क्याने वाढ झाली आहे. सन २०१७ मध्ये प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थानी अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वितरीत केलेल्या कर्जात ६.४ टक्के वाढ झाली. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थाची माहिती तक्ता ८.१४ मध्ये दिली आहे.

आलेख ८.५ : विभागनिहाय प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

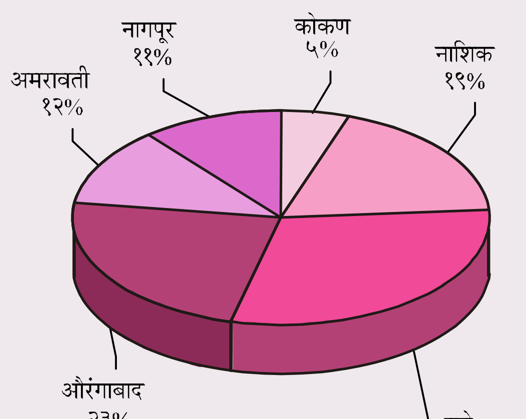

३१ मार्च, २०१७ रोजी

तक्ता ८.१४ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१६ च्या तुलनेत २०१७ मधील शेकडा बदल
	२०१५	२०१६	२०१७*	
संस्था (संख्या)	२१,०६४	२१,१०२	२१,०८९	(-)०.१
सभासद (लाख)	१५१	१५९	१६८	५.७
खेळते भांडवल	१९,१४५	१९,२६५	१८,७०१	(-)२.९
स्वनिधी	३,०५२	३,४१७	३,१२२	(-)८.६
भाग भांडवल	२,१६४	२,४४७	२,१६२	(-)११.६
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	६	६	६	०.०
कर्जदार सभासद (लाख)	३६.८९	३७.६२	३८.५३	२.४
त्यापैकी, १) अत्यल्प भूधारक (१ हेक्टर पर्यंत)	९.९२	९.७०	९.२३	(-)४.८
२) अल्प भूधारक (१ ते २ हेक्टर पर्यंत)	८.७४	८.९३	८.९५	०.२
स्थूल कर्ज	१३,७७७	१४,६११	१५,४६१	५.८
त्यापैकी, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दिलेले	५,९६१	५,९३३	६,३१४	६.४
येणे कर्ज	१२,२०९	१५,६७७	१३,८२४	(-)११.८
कर्ज वसुली	१०,९६१	११,१२८	११,३३३	१.८
थकीत कर्ज	५,१८२	४,९६९	५,०११	०.८
तोट्यातील संस्था	११,७७३	११,९००	११,८८०	(-)०.२

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना

८.२७ अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाचा परतावा वेळेवर व्हावा याकरिता शेतकऱ्यांना प्रवृत्त करण्यासाठी व्याजात सवलत दिली जाते. या योजनेअंतर्गत ₹ एक लाखापर्यंतच्या कर्जावर तीन टक्के तसेच ₹ एक लाखापेक्षा अधिक व ₹ तीन लाखांपर्यंतच्या कर्जावर एक टक्का व्याज सवलत दिली जाते. शेतकऱ्यांनी दरवर्षी ३० जून पर्यंत कर्जाची नियमित परतफेड करणे आवश्यक आहे. या योजनेंतर्गत २०१६-१७ मध्ये १३.८७ लाख लाभार्थ्यांना ₹ १८४.८९ कोटी अनुदान देण्यात आले, तर डिसेंबर २०१८ अखेर ६.९४ लाख लाभार्थ्यांना ₹ १००.५० कोटी अनुदान देण्यात आले.

कृषि प्रक्रिया सहकारी संस्था

८.२८ कृषि प्रक्रिया सहकारी संस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात रोजगार निर्मिती व शेतक-यांना योग्य मोबदला मिळावा याकरिता महत्वाची भूमिका पार पाडतात. राज्य शासन सहकारी संस्थांना कृषि प्रक्रिया केंद्र स्थापन करण्यासाठी अर्थसहाय्य पुरविते. सहकारी साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग संस्था, दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ आणि मत्स्य व्यवसाय संस्था हे कृषि प्रक्रिया सहकारी संस्थांचे घटक आहेत. राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी १७,५८२ कृषि प्रक्रिया संस्था कार्यरत असून त्यांची सभासद संख्या ४६.२८ लाख आहे.

सहकारी साखर कारखाने

८.२८.१ भारतातील एकूण साखर कारखान्यांपैकी सर्वाधिक (३१ टक्के) कारखाने राज्यात असून त्या खालोखाल २४ टक्के कारखाने उत्तर प्रदेशात आहेत. सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती तक्ता ८.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१५ सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती

तपशील	३१ मार्च रोजी			२०१६ च्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१५	२०१६	२०१७*	
नोंदणीकृत सहकारी कारखाने (संख्या)	२०२	२०२	१७९	(-)११.४
उत्पादन चालू असलेले कारखाने (संख्या)	९९	९९	८७	(-)१२.१
सभासद ('००)	२५,१६०	२५,५५०	२६,७७०	४.८
राज्य शासनाचे भाग भांडवल (₹ कोटी)	१,२५३.८३	१,२८४.०७	१,२९९.४७	१.२
प्रतिदिन सरासरी गाळप क्षमता (# लाख मे. टन)	३.४	३.५२	३.१४	(-)१०.८
गाळप झालेला ऊस (लाख मे. टन) @	५८९.४७	४८३.४९	२६८.२	(-)४४.५
साखर उत्पादन (लाख मे. टन) @	६७.७९	५५.८१	३०.६५	(-)४५.१
सरासरी उतारा (टक्के)	११.५	११.५५	११.४३	(-)१.०
उसाची सरासरी किंमत (₹ प्रति मे. टन)				
अ) खरेदी (रास्त दराने मोबदला)	२,२००	२,३००	२,३००	०.०
ब) कारखान्यांनी प्रत्यक्षात अदा केलेली	२,५४०	२,७३४	२,७३१	(-)०.१
मळी (लाख मे. टन)	३७.२	१९.३६	१०.७	(-)४४.७
कारखान्यांची संख्या				
अ) आसवनी प्रकल्प असलेल्या	६९	६९	६९	०.०
ब) सह-वीज निर्मिती प्रकल्प असलेल्या	४७	५१	५७	११.८
सह वीज निर्मिती क्षमता (मेगावॅट)	८४३	९९७.४	११३५.४	१३.८
तोट्यातील कारखाने (संख्या)	६०	१०२	४६	(-)५४.९

आधार : साखर आयुक्त, महाराष्ट्र शासन # प्रतिदिन गाळप क्षमता @ ऑक्टोबर ते सप्टेंबरकरिता * अस्थायी

सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ

८.२८.२ राज्यातील ११,५९७ सहकारी दुग्ध संस्था व ७४ सहकारी दुग्ध संघांपैकी सुमारे ४२.९ टक्के सहकारी दुग्ध संस्था व २८.४ टक्के दुग्ध संघ ३१ मार्च, २०१७ अखेर तोट्यात होते. सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती तक्ता ८.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१६ सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	सहकारी दुग्ध संस्था			सहकारी दुग्ध संघ		
	२०१६	२०१७*	शेकडा बदल	२०१६	२०१७*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१४,९२१	११,५९७	(-)२२.३	८५	७४	(-)१२.९
सभासद (लाख)	११.६	९.१५	(-)२१.१	१.४३	१.०५	(-)२६.६
भाग भांडवल	१२.८९	१०.७५	(-)१६.६	८५.९७	८१.७८	(-)४.९
खेळते भांडवल	२८.५५	२५.१६	(-)११.९	९२.४	८९.०६	(-)३.६
दूध खरेदी (किंमत)	२७८.५६	२८५.६	२.५	७०२.३५	९८०.४५	३९.६
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (किंमत)	३७०.५	४३०.५	१६.२	९०६.३३	१,२१५.२०	३४.१
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५,६१२	४,९७३	(-)११.४	२५	२१	(-)१६.०
तोटा	६८.४	५९.२	(-)१३.५	५६.८३	४९.७२	(-)१२.५

आधार : आयुक्त, दुग्ध व्यवसाय विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.२८.३ राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी ८५ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था होत्या. उत्पादन चालू असलेल्या संस्थांपैकी सुमारे ४९.३ टक्के संस्था तोट्यात होत्या. कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.१७ मध्ये दिली आहे.

८.२८.४ राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी २८१ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. उत्पादन चालू असलेल्या सूत गिरण्यांपैकी सुमारे ९४ टक्के सूत गिरण्या तोट्यात होत्या. सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती तक्ता ८.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१७ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१६	२०१७*	
संस्था (संख्या)	८३	८५	२.४
त्यापैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	६९	७१	२.९
सभासद ('००)	६२४	६४३	३.०
भाग भांडवल	६	६	०.०
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	२	२	०.०
खेळते भांडवल	१७	१८	५.९
पिंजणी केलेला कापूस (मे. टन)	१४	१५	७.१
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३४	३५	२.९
तोटा	१	१	०.०

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ८.१८ सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१६	२०१७*	
गिरण्यांची संख्या	२७८	२८१	१.१
त्यापैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	६८	६७	(-)१.५
सभासद ('००)	५,२००	३,९९४	(-)२३.२
भाग भांडवल	१,९७०	२,००७	१.९
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	१,७२७	१,८०७	४.६
चात्यांची संख्या (लाख)	१४.८४	१४.७८	(-)०.४
उत्पादित सूताचे मूल्य	२,८५७	२,२७५	(-)२०.४
तोट्यातील गिरण्या (संख्या)	६०	६३	५.०
तोटा	१५९४.५	१९७०.६	२३.६

आधार : वस्त्रोद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.२८.५ राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी ६६४ सहकारी हातमाग व १,४३९ यंत्रमाग संस्था होत्या. सुमारे ४९.१ टक्के सहकारी हातमाग व ९०.६ टक्के यंत्रमाग संस्था तोट्यात होत्या.सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांमधील भाग भांडवलात राज्य शासनाचा हिस्सा अनुक्रमे २१.७ टक्के व ७७.२ टक्के होता. सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांची माहिती तक्ता ८.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१९ सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	हातमाग			यंत्रमाग		
	२०१६	२०१७*	शेकडा बदल	२०१६	२०१७*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	६६५	६६४	(-)०.२	१,४१०	१,४३९	२.१
सभासद ('००)	७१२.१४	५७९.०७	(-)१८.७	७०७.४	७२३.४५	२.३
भाग भांडवल	८.०२	८.०२	०.०	१४५.०४	१६६.९३	१५.१
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	१.७४	१.७४	०.०	११२.४२	१२८.९	१४.७
मागांची संख्या ('०००)	३.६१	३.६१	०.०	१२.३१	१२.३६	०.४
उत्पादनाचे मूल्य	६२.९	५.७५	(-)९०.९	६७.५३	६९.४७	२.९
तोट्यातील संस्था (संख्या)	३२५	३२६	०.३	१,२७८	१,३०४	२.०
तोटा	३.८९	६.१	५६.८	११.२७	१३.०९	१६.१

आधार : वस्त्रोद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था

८.२९ राज्यात ३१ मार्च २०१७ अखेर ३,२६३ प्राथमिक मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. त्याव्यतिरिक्त ३६ मत्स्यव्यवसाय सहकारी संघ आणि दोन महासंघ या क्षेत्रात कार्यरत होते. गतवर्षीच्या तुलनेत मासे व मत्स्योत्पादनाच्या विक्रीत १८.८ टक्के वाढ झाली असून तोटा ६.६ टक्क्यांनी कमी झाला आहे. मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२० मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१६	२०१७*	
संस्था (संख्या)	३,४६३	३,२६३	(-)५.८
सभासद (लाख)	३.४५	३.३७	(-)२.३
भाग भांडवल	८०.६५	७६.८६	(-)४.७
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	६८.९३	६६.१७	(-)४.०
खेळते भांडवल	२६९.११	२६७.१०	(-)०.८
मासे व मत्स्य उत्पादन विक्री	६३२.७५	७५१.५१	१८.८
तोट्यातील संस्था(संख्या)	१,१७९	१,१५०	(-)२.५
तोटा	४८.३२	४५.१५	(-)६.६

आधार : आयुक्त, मत्स्यव्यवसाय महाराष्ट्र शासन *अस्थायी

सहकारी पणन संस्था

८.३० सहकारी पणन संस्थांची संरचना त्रिस्तरीय आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्या. ही शिखर संस्था असून जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था तर ग्रामस्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत. मार्च २०१७ अखेर सुमारे ४२.१ टक्के सहकारी पणन संस्था तोट्यात होत्या तर मागील वर्षी सुमारे ३९.४ टक्के संस्था तोट्यात होत्या. सहकारी पणन संस्थांची माहिती तक्ता ८.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२१ सहकारी पणन संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१६	२०१७*	
संस्था (संख्या)	१,१८३	१,२०७	२.०
सभासद (लाख)	१२.१४	१२.८७	६
भाग भांडवल	८४	९३	१०.७
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	२६	२५	(-)३.८
खेळते भांडवल	१,१२०	१,१८८	६.१
विक्री			
(अ) शेतमाल	१,२०७	२,१७४	८०.१
(ब) खते	६२३	७१०	१४.०
(क) बियाणे	७५	८८	१७.३
(ड) ग्राहकोपयोगी वस्तू	११३	१२२	८.०
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४६६	५०८	९.०
तोटा	१३	१७	३०.८

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन *अस्थायी

बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था

८.३१ राज्यात ३१ मार्च २०१७ अखेर २०,४६५ बिगर कृषि पतसंस्थांपैकी १३,४४५ नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्था, ६,५३५ वेतनधारकांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था व ४८५ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे २१.८ टक्के बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था तोट्यात होत्या. 23 टक्के नागरी सहकारी बँका अवसायनात आहेत. बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२२ बिगर कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१६	२०१७*	
संस्था (संख्या)	२०,८०५	२०,४६५	(-)१.६
सभासद (लाख)	२३७.०६	२२५.५१	(-)४.९
ठेवी	८८,९९८	८४,४२६	(-)५.१
स्वनिधी	२१,६४६	२०,७९४	(-)३.९
भाग भांडवल	८,०२१	७,५१०	(-)६.४
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	०.८४	०.७१	(-)१५.५
खेळते भांडवल	१,६७,९४४	१,५८,३३९	(-)५.३
कर्ज वाटप	७१,८१३	६२,६६८	(-)१२.७
येणे कर्ज	६८,२६९	६१,७६४	(-)९.५
थकीत कर्ज	८,२८२	८,०६१	(-)२.७
कर्ज वसुली	६८,१२८	६०,८६५	(-)१०.७
तोट्यातील संस्था (संख्या)	४,६८३	४,४६२	(-)४.७
तोटा	१,७७५	१,४२७	(-)१९.६

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

इतर सहकारी संस्था

८.३२ राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी १,०१,५४२ सहकारी गृहनिर्माण संस्था असून सभासद संख्या ३०.१६ लाख होती. तसेच १०,८९८ मजूर कंत्राटी संस्था होत्या त्यातील सभासद संख्या ६.४७ लाख होती. एकूण ६१,१५२ सदस्य संख्या असलेल्या २५० श्रमिक वन संस्था होत्या.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

८.३३ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील गृहनिर्माण पतपुरवठा करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित संस्थेची माहिती तक्ता ८.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२३ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित संस्थेची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१६	२०१७*	
सभासद (संख्या)	१०,४४१	१०,३४९	(-)०.९
खेळते भांडवल	९०.१७	८६.७१	(-)३.८
स्थूल कर्ज	६४४	६४४	०.०
येणे कर्ज	५५.८४	५३.१२	(-)४.९
थकीत कर्ज	२५.९८	२२.४५	(-)१३.६
कर्ज वसुली	३.६५	२.७२	(-)२५.५

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण महामंडळ मर्यादित * अस्थायी

सहकारी ग्राहक भांडारे

८.३४ महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ ही शिखर संस्था असून ती जिल्हास्तरावर कार्यरत असलेल्या घाऊक ग्राहक भांडारांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवते. ही घाऊक ग्राहक भांडारे गाव पातळीवर कार्यरत असणाऱ्या प्राथमिक ग्राहक भांडारांना माल वितरीत करतात. राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १२६ घाऊक ग्राहक भांडारे व १,६५३ प्राथमिक ग्राहक भांडारे कार्यरत होती. ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती तक्ता ८.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२४ ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती

(₹ कोटी)

तपशील	३१ मार्च रोजी					
	ग्राहक महासंघ		घाऊक ग्राहक भांडार		प्राथमिक ग्राहक भांडार	
	२०१६	२०१७*	२०१६	२०१७*	२०१६	२०१७*
संख्या	१	१	१२८	१२६	१,७०२	१,६५३
सभासद ('००)	६	६	३,३०५	३,२५३	११,१५२	१०,६९९
भाग भांडवल	०.५८	०.५१	१५.५८	१४.०३	५६.९४	३६.५५
त्यापैकी, राज्य शासनाचे	-	-	२.७३	२.७	१.६९	१.३७
तोटा	०.२	०.२७	३.२७	३.०	६.५	४.०४
तोट्यातील ग्राहक भांडारे (संख्या)	-	-	५१	६३	४४३	४३५

आधार : महाराष्ट्र स्टेट को-ऑप कन्झ्युमर फेडरेशन लि., मुंबई व सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

परवानाधारक सावकार

८.३५ कृषि व बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांव्यतिरिक्त परवानाधारक सावकारांना, वैयक्तिक कर्जाचे वाटप करण्यास राज्य शासनाने अनुमती दिली आहे. यासाठी सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालयामार्फत परवाने दिले जातात. परवानाधारक सावकारांची माहिती तक्ता ८.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२५ परवानाधारक सावकारांची माहिती

(संख्या)

तपशील	३१ मार्च रोजी		शेकडा बदल
	२०१६	२०१७*	
परवाना धारक	१२,२०८	१२,२१४	नगण्य
कर्जदारांची संख्या	१०,५६,२७३	१०,९५,७०१	३.७
वाटप केलेले कर्ज (₹ कोटी)	१२५४.९७	१६१४.८	२८.७

* अस्थायी

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ८.१

महाराष्ट्रातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
(वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)

(₹ कोटी)

कार्य (दोन अंकी) राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८	वर्ष	उद्योगांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्टी	निव्वळ मूल्यवृद्धी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१) कापूस पिंजणी, सफाई	२०१३-१४	५९४	८८२	१,८०५	७५	१५,०७९	११,६७६	१३,९२३	१,०५९
इत्यादि. (०१)	२०१४-१५	६६४	८७८	१,३५३	६१	१६,३०१	८,३५८	९,८८३	६,२९५
(२) मीठ उत्पादन (०८)	२०१३-१४	४३	२	७	६	१४	२	५	९
	२०१४-१५	४४	१	४	२	५	१	२	३
(३) खाद्य उत्पादने व पेये (१०, ११)	२०१३-१४	३,०३८	३२,४४५	११,२३५	२,०४६	१,३०,५५६	८२,१९७	१,१६,२३७	११,९४१
	२०१४-१५	३,०१३	३५,११६	९,५१८	२,१९८	१,५६,८९२	९७,४२५	१,३७,२९३	१६,८५१
(४) तंबाखू उत्पादने (१२)	२०१३-१४	११०	१,३०१	१,८४२	१५६	५,०३२	१,४०८	२,३४४	२,५४५
	२०१४-१५	१०९	१,३१६	१,०५१	२४१	६,१९७	१,८५१	३,६७३	२,३८५
(५) वस्त्रे (१३)	२०१३-१४	२,०६८	१२,२१३	४,०१७	१,३३४	३७,५०३	२१,४९५	३१,७०७	४,५१२
	२०१४-१५	१,९१३	१४,५४०	३,१७८	१,६५७	४१,२२६	२४,९१९	३४,१४६	५,५९८
(६) वस्त्र प्रावरणे (१४)	२०१३-१४	१,०४५	१,७०५	१,९९६	४८०	११,१७६	६,१६६	८,८९०	२,१३३
	२०१४-१५	१,०४१	२,२७६	२,०५३	३६२	९,८७५	४,५२७	८,१०३	१,६२५
(७) चामडे व त्यासंबंधित	२०१३-१४	११६	१८२	४९०	३६	१,७४७	७२१	१,१३८	५८५
उत्पादने (१५)	२०१४-१५	११९	१३५	१६९	४९	७५९	४२३	५८२	१६६
(८) लाकूड व लाकडाची उत्पादने	२०१३-१४	२५९	२५३	२१८	२९	९२७	४४५	६५८	२४५
आणि बूच (फर्निचर वगळून) (१६)	२०१४-१५	२३९	२८८	१६७	४०	१,५१०	७९४	१,२४१	२२६
(९) कागद व कागदाची उत्पादने (१७)	२०१३-१४	१,०००	८,५२८	६९३	३३१	१४,०८१	८,५४३	११,४६५	२,१०४
	२०१४-१५	८९२	८,६६६	१,७६६	३१८	१४,४१५	८,६६३	११,१३८	२,६५०
(१०) छपाई व मुद्रित माध्यमांचे	२०१३-१४	९८८	३,४६५	(-) ११,७७८	३६६	६,४६७	३,६९७	५,४९०	६२४
पुनरुत्पादन (१८)	२०१४-१५	९८०	३,५४६	८८३	४३३	१०,७९६	४,९२४	७,५३५	२,७५२
(११) कोळसा, शुद्ध पेट्रोलियम	२०१३-१४	१९७	२१,३७५	४,५४९	४५७	१,६२,३१६	१,०२,४५६	१,०७,५५५	५३,८४२
यांची उत्पादने (१९)	२०१४-१५	१८४	१३,८४२	(-) २,१२१	८९६	१,४५,८६६	९६,१६६	१,०३,४०१	४१,३५४
(१२) रसायने व रासायनिक उत्पादने,	२०१३-१४	२,७५२	४५,६८२	४३,६१९	२,४८०	१,४६,०७५	७३,८७०	१,०४,७४०	३६,५९८
औषध, वैद्यकीय रसायने व	२०१४-१५	२,७०२	४२,२५८	२४,११६	२,५६४	१,४०,८५१	७३,०५९	१,०५,१२०	३१,३७८
जैविक उत्पादने (२०,२१)									
(१३) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२२)	२०१३-१४	१,९१२	२१,९२४	९,४८८	१,०६४	४८,०९७	२९,५१७	३६,२००	१०,४९२
	२०१४-१५	१,७९२	१५,७४६	१६,२८७	१,०५७	४७,०३७	२८,९५३	३५,८६३	९,५१५
(१४) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२३)	२०१३-१४	९९२	७,८९६	१,९८७	३६६	१२,८०१	६,०४०	९,६९३	२,४६४
	२०१४-१५	१,०३२	१७,२६४	१७,८१५	४५४	२३,६७८	८,३२३	१६,०३२	६,४४३
(१५) मूलभूत धातू (२४)	२०१३-१४	१,५१७	५०,२७०	१३,५३२	१,४७२	१,१६,३५६	७८,०४७	१,००,९१५	१२,२७६
	२०१४-१५	१,५१४	४६,९८६	११,८६६	१,५२५	१,१३,६६९	७६,०९१	१,०१,५८४	९,०९०

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.१ (समाप्त)

	कार्य (दोन अंकी) राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८	वर्ष	उद्योगांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्टी	निव्वळ मूल्यवृद्धी
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१६)	धातूच्या वस्तूंची उत्पादने	२०१३-१४	३,५८०	११,४८६	(-) १,०४१	१,३९४	३८,९६२	२२,१८८	२९,४२१	८,४१२
	यंत्रे व यंत्रसामग्री वगळून (२५)	२०१४-१५	३,४८६	११,८७१	(-) ४,३५४	१,४४०	४२,९६५	२४,१७९	३२,३४१	९,३२७
(१७)	संगणक. विद्युत आणि	२०१३-१४	५७०	५,३११	१०,२८२	५२६	२०,७९६	११,००४	१६,७०७	३,७३३
	ऑप्टीकल उत्पादने (२६)	२०१४-१५	४८०	७,२३३	१०,७६२	४२६	१७,७६९	८,२९९	१३,८६७	३,५४४
(१८)	विद्युत सामग्री (२७)	२०१३-१४	१,३३४	८,९९८	६,०३१	९४५	४१,७८१	२६,३११	३२,७०९	८,०१८
		२०१४-१५	१,३७४	८,५०९	५,१२१	९०९	४०,००४	२४,८५१	३०,८१०	८,०३३
(१९)	यंत्रे व यंत्रसामग्री (इतरत्र	२०१३-१४	२,३६०	१९,१५४	७,०९४	२,०२०	५९,८१५	३२,१२०	४४,९४७	१३,०२३
	वर्गीकृत नसलेले), दुरुस्ती	२०१४-१५	२,४१४	२७,८७२	१३,०७०	२,४०६	७७,०८२	३७,८८९	५४,५५१	१९,५१९
	आणि यंत्र व यंत्रसामग्री									
	उभारणी (२८,३३)									
(२०)	मोटार वाहने, ट्रेलर्स व	२०१३-१४	१,४१४	३०,१३१	(-) ९,००२	२,५०३	८०,१२८	४८,४०६	६४,९१०	९,८९४
	निम ट्रेलर्स (२९)	२०१४-१५	१,४११	३१,५२३	(-) १६,५५४	३,०७६	१,००,०९०	५८,९५५	८२,१०५	१३,९८७
(२१)	इतर परिवहन सामग्री (३०)	२०१३-१४	३६९	७,३४८	८०९	५३१	२८,४९७	१९,६११	२२,१३३	५,८९७
		२०१४-१५	३३९	९,३०६	१४०	६३४	३६,४८७	२३,१५७	२७,०९५	८,५४४
(२२)	फर्निचर उत्पादने व इतर	२०१३-१४	१,३२३	४,६०८	२०,०४९	८११	५०,२४५	३८,४७४	४५,००८	४,८४४
	वस्तुनिर्माण (३१,३२)	२०१४-१५	१,३५८	६,१३६	१२,८५७	७७३	३६,११७	२४,८२८	३१,०६०	४,४७६
(२३)	इतर (टाकाऊ वस्तुंचे संचयन,	२०१३-१४	१,५४२	३१,२०३	२,४९३	८९३	३७,५२२	६,०९२	३०,६०२	५,२६७
	प्रक्रिया व विल्हेवाट संबंधी	२०१४-१५	१,५०१	३१,८३६	८१८	५३४	४०,०२८	६,९५६	३३,११९	५,०६८
	कार्य, वस्तुंचा पुनर्वापर, प्रकाशन									
	कार्य, इतर उद्योग) (३८,५८, इतर)									
	एकूण	**२०१३-१४**	**२९,१२३**	**३,२६,३६२**	**१,२०,४१८**	**२०,३२१**	**१०,६५,९७१**	**६,३०,४८७**	**८,३७,३९६**	**२,००,५१६**
		२०१४-१५	**२८,६०१**	**३,३७,१४४**	**१,०९,९७१**	**२२,०५२**	**११,१९,६१८**	**६,४३,५८९**	**८,८०,५४२**	**२,०८,८३१**

आधार - वार्षिक उद्योग पाहणी, केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

परिशिष्ट ८.२
भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

अ.क्र.	बाब	भार	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८++*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
I	**सर्वसाधारण निर्देशांक**	**१००.००**	**१०३.३**	**१०६.७**	**१११.०**	**११४.७**	**१२०.०**	**१२२.६**
II	**खाणकाम व दगड खाणकाम**	**१४.३७**	**९४.७**	**९४.६**	**९३.३**	**९७.३**	**१०२.५**	**१००.२**
III	**वस्तुनिर्माण**	**७७.६३**	**१०४.८**	**१०८.६**	**११२.७**	**११५.९**	**१२१.०**	**१२४.०**
	उद्योग गट							
१	खाद्य उत्पादने	५.३०	१०३.३	१०४.६	११०.९	१०४.७	९८.९	१००.७
२	पेय	१.०४	१०६.७	१०४.८	१०८.२	१०९.७	१०६.३	१०२.७
३	तंबाखू उत्पादने	०.८०	१०७.५	११६.४	१३१.१	१३६.३	११५.९	९६.६
४	कापड उत्पादने	३.२९	१०८.०	११२.६	११६.९	११९.४	११७.४	११६.४
५	वस्त्रप्रावरणे	१.३२	९९.०	११४.८	११४.४	१३१.०	१५१.७	१३२.६
६	चामडे व संबंधित उत्पादने	०.५०	११०.६	११३.०	१२३.०	१२३.६	१२२.३	१२२.८
७	लाकुड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळता), काड्यापासून बनविलेल्या व मुलामा दिलेल्या वस्तु	०.१९	९७.०	९४.६	९५.३	९७.५	९३.१	९१.७
८	कागद आणि कागदाची उत्पादने	०.८७	१०३.३	११४.२	११५.१	११६.५	११४.०	१०९.४
९	छपाई आणि प्रसार माध्यमे यांची प्रतिलिपी नोंद ठेवणे	०.६८	९६.८	१०५.८	१००.०	१०३.८	१०६.०	१०१.८
१०	कोळसा आणि शुध्द पेट्रोलियम उत्पादने	११.७७	१०५.९	१०८.०	१०८.६	११३.७	११९.१	१२२.४
११	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७.८७	१०३.९	१०८.८	१०९.२	११३.७	११६.५	११४.९
१२	औषध,वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने	४.९८	१०८.१	११४.३	११६.९	१३२.१	१७२.३	२०७.२
१३	रबर आणि प्लॅस्टिक उत्पादने	२.४२	१०१.०	११२.४	११७.७	११८.३	१२०.५	१११.२
१४	अधातू खनिज उत्पादने	४.०९	१०२.९	१०३.१	१०८.२	११०.४	१०९.९	११०.५
१५	मूलभूत धातू	१२.८०	१०७.८	११२.५	१२३.५	१२४.३	१३०.६	१३५.३
१६	धातूंच्या वस्तुंची उत्पादने (यंत्र व सामग्री वगळून)	२.६५	९७.०	१०१.५	१०५.९	१०३.४	१०५.५	१०३.७
१७	संगणक, विद्युत आणि ऑप्टिकल उत्पादने	१.५७	१००.६	११५.२	११७.६	१२३.६	१२६.७	१४५.९
१८	विद्युत सामग्री	३.००	११३.०	११७.४	१२२.०	१२८.४	१२२.६	१०६.६
१९	यंत्रे व यंत्रसामग्री , इतरत्र वर्गीकृत नसलेले	४.७७	१०२.९	१०३.३	१०२.६	१०५.९	११४.१	११५.७
२०	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि सेमी ट्रेलर्स	४.८६	१००.१	९९.१	१०२.६	१०१.१	१०१.७	११०.५
२१	इतर परिवहन सामग्री	१.७८	९९.२	१०३.५	११०.०	११२.५	११७.५	१३३.०
२२	फर्निचर	०.१३	११२.९	१२५.४	११५.६	१६३.९	१७६.२	१८०.७
२३	इतर वस्तुनिर्माण	०.९४	११३.१	१०५.२	१०५.७	११९.९	१२५.६	१०९.६
IV	**वीज**	**७.९९**	**१०४.०**	**११०.३**	**१२६.६**	**१३३.८**	**१४१.६**	**१४९.७**

आधार - केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार   * अस्थायी   ++ डिसेंबर पर्यंत

परिशिष्ट ८.३

महाराष्ट्रातील खनिजांचे उत्पादन

(उत्पादन: '००० टनात)
(मूल्य: ₹ लाख)

अ. क्र.	खनिज पदार्थ	उत्पादन/ मूल्य	१९६१$	१९७१$	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१६-१७*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मीठ	उत्पादन	३८४	४७२	५४०	२२९	१४८	१८०	१५४
२	कोळसा	उत्पादन	८५६	२,०८५	५,७७०	१६,८४८	२८,७५४	३६,९३२	४०,५५९
		मूल्य	१८६	७४५	६,६८१	४७,२४४	२,१०,१९२	५,०८,२४९	७,४९,४५१
३	क्रोमाईट	उत्पादन	१	३	२	--	०.६	--	०.००१
		मूल्य	१	५	५	--	८	--	०.०४२
४	कच्चे लोखंड	उत्पादन	३६२	६१३	१,४५६	६४५	२२	१,०१८	१,१९८
		मूल्य	५१	६९	६५७	३८४	३१	७,१५४	७,१७७
५	चुनखडी	उत्पादन	५५	३६३	७१५	५,१३५	६,०६६	१०,४३१	११,९९८
		मूल्य	२	३३	१६३	१,९६८	५,२६६	१५,६४७	४४,९९३
६	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	१७९	२१८	२३२	२७६	३६३	५८९	४१७
		मूल्य	२०६	१४८	५५३	१,६१५	६,२८०	५४,१०९	४६,९८८
७	केओलिन (नैसर्गिक)	उत्पादन	२	३	५	३	०.२	--	--
		मूल्य	०.१३	०.१६	१	१	०.२९	--	--
८	बॉक्साईट	उत्पादन	२७	३०२	३६५	५४३	१,०२७	२,४९२	१,८९३
		मूल्य	२	२१	१३७	४४३	१,७०५	४,५८५	२२,९८४
९	डोलोमाईट	उत्पादन	६	५	२७	२८	६५	७९	--
		मूल्य	०.३८	१	८	२७	१४५	७१	--
१०	सिलिका सँड	उत्पादन	५	२७	८९	१९७	१६८	३२७	--
		मूल्य	०.३४	३	३	८७	२२८	९८२	--
११	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	--	--	--	३	३	२८४	१
		मूल्य	--	--	--	--	२४	१२,४५७	--
१२	लॅटेराईट	उत्पादन	--	--	--	८५	८३	४९	--
		मूल्य	--	--	--	७६	१०७	५८	--
१३	कायनाईट	उत्पादन	--	५	२२	१५	०.२	३	३
		मूल्य	--	११	५३	८५	१	२४	९३
१४	इतर$$	उत्पादन	--	४	५४४	९१२	३०६	४,०३४	६१०
		मूल्य	--	०.३६	२७	१९६	४९	५,२५८	६४९

आधार - (१) भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नागपूर

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

$ आकडे कॅलेन्डर वर्षाकरिता आहेत.

$$ सॅन्ड स्टोविंग व सिलीमानाईट हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत.

* अस्थायी

परिशिष्ट ८.४

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा तपशील

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१५-१६	२०१६-१७*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१. सहकारी संस्थांची संख्या							
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	२९	३१	३४	३४	३४	३४	३४
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२०,४२०$	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२१,१०२	२१,०८९
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,९६४	५,४७४	११,२९१	२२,०१४	२३,४३४	२०,८०५	२०,४६५
(४) पणन संस्था	४१०	४२३	९३१	१,११५	१,७१९	१,१८३	१,२०७
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम @	६,८१०	१४,३२७	२८,९५४	३९,०७०	४८,८४८	२७,४१२	२५,३४४
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था @	११,९६४	२१,९१५	४३,८४५	७५,२३२	१,२८,७६०	१,२६,३७१	१,२७,१६२
एकूण	**४२,५९७**	**६०,७४७**	**१,०४,६२०**	**१,५८,०१६**	**२,२४,३०६**	**१,९६,९०७**	**१९५,३०१**
२. सभासदांची संख्या ('०००)							
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था $$	७०	१,०१४	१,४८५	१,३७१	२४७	२०९	२११
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३,७९४	५,४१६	७,९४२	१०,१२५	१५,००१	१५,९२२	१६,८१४
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,४३८	३,७५९	९,३०२	१८,४६७	२१,६१८	२३,७०६	२२,५५१
(४) पणन संस्था	२८२	४७१	७४५	८४०	१,३३७	१,२१४	१,२८७
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	९५९	२,१२४	३,९७४	६,३३९	८,०१०	५,५९४	५,३७४
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१,०३८	१,९९९	३,४५५	५,८८०	६,८०९	६,३८५	६,२६५
एकूण	**८,५८१**	**१४,७८३**	**२६,९०३**	**४३,०२२**	**५३,०२२**	**५३,०३०**	**५२,५०२**
३. खेळते भांडवल (₹ कोटी)							
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	६१३	१,८३१	८,८०६	३९,२६७	८९,७१९	१,१६,९१६	१,३२,८०३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३४३	५२७	१,८५१	६,९८८	१८,९८७	१९,२६५	१८,७०१
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१६८	१,२०९	७,५०८	६६,८८७	१,०४,८१४	१,६७,९४४	१,५८,३३९
(४) पणन संस्था	३९	१८८	३४०	१,५१८	१,३००	१,१२०	१,१८८
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	२१९	१,०२९	४,५८८	१३,२८८	२८,७१७	४९,२९२	४४,२२१
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१०७	४२६	१,१९१	६,४९२	४,८९७	८,७१९	८,६२६
एकूण	**१,४८९**	**५,२१०**	**२४,२८४**	**१,३४,४४०**	**२,४८,४३४**	**३,६३,२५६**	**३,६३,८७८**
४. स्थूल कर्ज (₹ कोटी)							
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	७५१	१,५२८	९,०८५	२८,७०९	४०,४३६	५८,९९६	५९,५३३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	१३३	२५०	८००	३,७३४	८,०६०	१४,६११	१५,४६१
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२०४	१,१२९	५,१७८	३९,२६८	४९,९०७	७१,८१३	६२,६६८
(४) पणन संस्था	३	३	८	१८	११	१	४
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	३	१२	१७	१०३	२,०५२	१,७१५	२,१२८
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	४	१२	६०	२३५	२१५	२४०	२५०
एकूण	**१,०९८**	**२,९३४**	**१५,१४८**	**७२,०६७**	**१,००,६८१**	**१,४७,३७६**	**१,४०,०४४**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.४ (समाप्त)

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१५-१६	२०१६-१७*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
५. येणे कर्जे (₹ कोटी)							
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	४७८	१,१३७	५,८८९	२३,१२०	४२,३८५	६३,०१३	६६,४२३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२८४	३८४	१,३१०	५,३०८	१२,०२४	१५,६७७	१३,८२४
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१०५	७३१	४,५९४	३५,९०८	४७,८६३	६८,२६९	६१,७६४
(४) पणन संस्था	२	४	९	१८२	५,०३२	१८	२२
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	६	३०	६९	२३६	३,७२४	३,५३४	२,९९७
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	८	२५	१९१	२,८९९	८३४	९२१	७१२
एकूण	**८८३**	**२,३११**	**१२,०६२**	**६७,६५३**	**१,११,८६२**	**१,५१,४३२**	**१,४५,७४२**
६. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (₹ कोटी)							
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.	ला.ना.
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	५१	१४६	२३९	१,०१२	५९३	९४१	८२६
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	३	१०	--	३८	७६	--	--
(४) पणन संस्था	२१४	९७९	२,६०२	३,२०५	१,३६८	२,०१८	३,०९४
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	१९४	१,०३१	३,४६७	७,४९६	४६,११२	२१,९१६	२१,१४२
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	६९	१८७	३३०	१,५८८	४,०७६	१,३८३	३,७७८
एकूण	**५३१**	**२,३५३**	**६,६३८**	**१३,३३९**	**५२,२२५**	**२६,२५८**	**२८,८४०**

आधार - सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन   * अस्थायी   ला.ना. - लागू नाही

टीप - १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेरपर्यंतची आहे.

$ यात प्राथमिक कृषि पतसंस्था, प्राथमिक भू-विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

$$ नाममात्र सभासद वगळून

@ २०००-०१ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश उत्पादक ऐवजी सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

१

पायाभूत सुविधा

९. पायाभूत सुविधा

९.१ जागतिकीकरण हे नवीन युगाचे वास्तव असून प्रगती साध्य करण्यासाठी दर्जेदार पायाभूत सुविधा अपरिहार्य आहेत. संतुलित, सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक वाढ साध्य करण्यासाठी संवेदनक्षम पायाभूत सुविधांची प्राथमिक गरज आहे. पायाभूत सुविधांचे ऊर्जा, वाहतूक (भूपृष्ठ, रेल्वे, जल आणि हवाई), दळणवळण, इत्यादी घटक आहेत.

ऊर्जा

९.२ जीवनमान उंचावण्यासाठी आणि शाश्वत आर्थिक वाढीकरीता ऊर्जा अत्यावश्यक आहे. पायाभूत सुविधांच्या विकासाकरीता पुरेशी, खात्रिशीर आणि स्थिर ऊर्जा हा एक अत्यंत महत्वाचा घटक आहे.

वीज

९.३ वीज हे ऊर्जेचे महत्वाचे स्वरुप आहे आणि जीवनाच्या सर्व पैलूंसाठी आवश्यक आहे. सर्वांना वीज पुरवठा करण्याच्या महत्वकांक्षी योजनेचा शुभारंभ राज्याने केला आहे.

स्थापित क्षमता

९.४ राज्यातील एकूण स्थापित क्षमता ३१ मार्च, २०१७ रोजी ३५,१६६ मेगावॅट असून त्यात सार्वजनिक क्षेत्राचा ३९.३ टक्के, खाजगी क्षेत्राचा ५४.४ टक्के (त्यापैकी पारंपरिक ३३ टक्के व नवीकरणीय २१.४ टक्के) आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाचा (रत्नागिरी गॅस पॉवर प्रोजेक्ट मर्या.) ६.३ टक्के वाटा होता. राज्यातील वीज निर्मितीची स्थापित क्षमता ३१ मार्च, २०१६ रोजी देशात सर्वाधिक होती. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत राज्यातील स्थापित क्षमतेत २०१६-१७ मध्ये ७.९ टक्के वाढ झाली, तर केंद्रिय क्षेत्राकडून राज्यासाठीच्या वाटपात १.३ टक्के वाढ झाली. स्रोतनिहाय स्थापित क्षमता तक्ता ९.१ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.१ : राज्यातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील स्थापित क्षमता

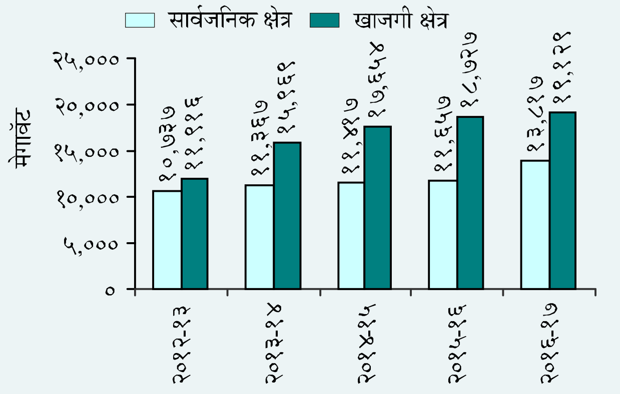

तक्ता ९.१ स्रोतनिहाय स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	३१ मार्च रोजी			३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी	२०१६-१७ मध्ये २०१५-१६ च्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१५	२०१६	२०१७		
राज्याअंतर्गत	**३१,२९१**	**३२,६०४**	**३५,१६६**	**३५,४६८**	**७.९**
औष्णिक	१८,४३६	१९,०६६	२१,४९६	२१,४९६	१२.७
नवीकरणीय	६,७१७	७,४००	७,५३२	७,८३९	१.८
जलजन्य	३,०६६	३,०६६	३,०६६	३,०६१	०.०
नैसर्गिक वायुजन्य	३,०७२	३,०७२	३,०७२	३,०७२	०.०
केंद्रिय क्षेत्राकडून वाटप	**६,६२७**	**७,०२६**	**७,११४**	**७,४२२**	**१.३**

आधार : महानिर्मिती, टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर, महाऊर्जा, जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन, केंद्रिय विद्युत प्राधिकरण, केंद्र शासन

वीज निर्मिती

९.५ राज्यात २०१६-१७ मध्ये एकूण वीज निर्मिती (नवीकरणीय स्त्रोतासह) १,१५,०४६ दशलक्ष युनिटस् तर २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत एकूण ७४,९६८ दशलक्ष युनिटस् झाली. त्यात सार्वजनिक क्षेत्र, खाजगी क्षेत्र आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी क्षेत्रातून २०१६-१७ मध्ये वीजनिर्मितीत अनुक्रमे ४३.३ टक्के, ५२.७ टक्के आणि चार टक्के वाटा होता. स्त्रोतनिहाय वीज निर्मिती तक्ता ९.२ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.२ : राज्यातील सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील वीज निर्मिती

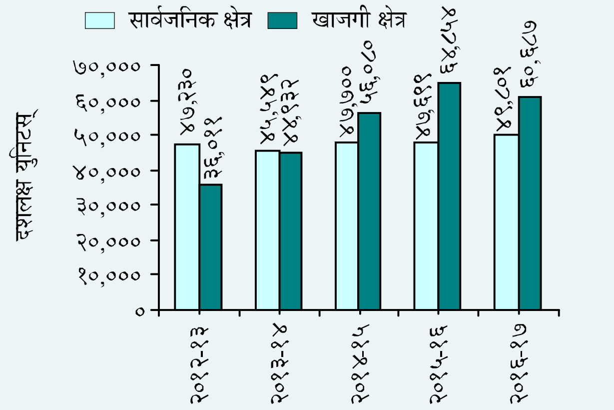

तक्ता ९.२ स्त्रोतनिहाय वीज निर्मिती

(दशलक्ष युनिटस्)

स्त्रोत	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+*	२०१६-१७ मध्ये २०१५-१६च्या तुलनेत शेकडा बदल
राज्याअंतर्गत	**१,०३,७७९**	**१,१३,७८७**	**१,१५,०४६**	**७४,९६८**	**१.१**
औष्णिक	८४,८८२	९४,४८२	८९,०८४	५९,४४०	(-)५.७
नैसर्गिक वायुजन्य	४,६२६	५,३०२	९,४८१	६,२२९	७८.८
जलजन्य	५,८५६	५,०४५	५,९७८	३,११२	१८.५
नवीकरणीय $	८,४१५	८,९५८	१०,५०२	६,१८७	१७.२
केंद्रिय क्षेत्राकडून प्राप्त	**३०,४०१**	**२९,१७९**	**३२,५८२**	**१८,६२६**	**११.७**

टीप : १ युनिट = १ किलो वॅट तास $ बंदिस्त विजेसह * अस्थायी + डिसेंबरपर्यंत

आधार : महानिर्मिती, टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर, महावितरण, केंद्रिय विद्युत प्राधिकरण, केंद्र शासन

वीज खरेदी

९.६ सन २०१६-१७ मध्ये महावितरणने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी प्रती युनिट दर ₹ ४.०६ आणि बेस्टने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी प्रती युनिट दर ₹ ४.९७ होता. महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेल्या विजेचा तपशील तक्ता ९.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३ महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेली वीज

वर्ष	महावितरण		बेस्ट	
	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिटस्)	एकूण किंमत (₹ कोटी)	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिटस्)	एकूण किंमत (₹ कोटी)
२०१५-१६	१,१६,३२५	४७,६९६	४,८६०	२,७००
२०१६-१७	१,१७,६००	४७,७६१	४,६५५	२,३१४
२०१७-१८+	८३,२६०	३३,७०९	२,९९८	१,३४९

आधार : महावितरण, बेस्ट + ऑक्टोबरपर्यंत

विजेचा वापर

९.७ राज्यात २०१६-१७ मध्ये विजेचा एकूण वापर १,०८,४५५ दशलक्ष युनिटस् झाला असून २०१५-१६ मध्ये विजेचा एकूण वापर १,१६,७४३ दशलक्ष युनिटस् होता. राज्यातील विजेचा सर्वाधिक वापर औद्योगिक क्षेत्रात (३१.२ टक्के) तर त्या खालोखाल कृषि क्षेत्रात (२६.१ टक्के) आणि घरगुती क्षेत्रात (२४.८ टक्के) होता. क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर तक्ता ९.४ मध्ये दिला आहे.

आलेख ९.३ : क्षेत्रनिहाय वीज वापर

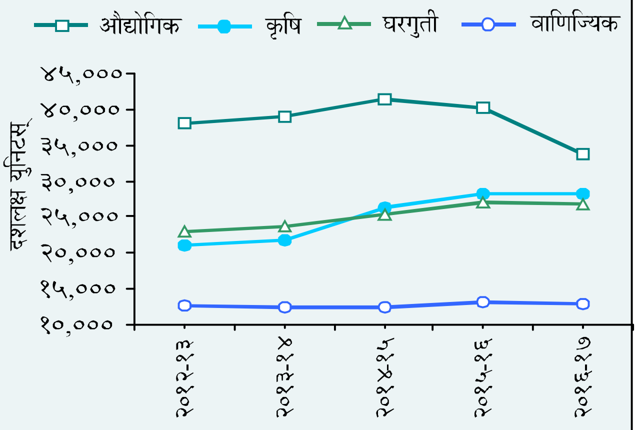

तक्ता ९.४ क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर

(दशलक्ष युनिटस्)

क्षेत्र	एप्रिल-मार्च			एप्रिल-ऑक्टोबर*		
	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१७-१८ मध्ये २०१६-१७ च्या तुलनेत शेकडा बदल
औद्योगिक	४१,५२२	४०,२३१	३३,८३३	१९,३०२	२२,३१३	१५.६
कृषि	२६,४०७	२८,२३६	२८,२७२	११,१७४	१३,२४५	१८.५
घरगुती	२५,४२८	२७,००१	२६,८७४	१७,२४०	१८,००९	४.५
वाणिज्यिक	१२,५०४	१३,१८२	१२,८७२	७,८०७	८,२८८	६.२
सार्वजनिक सेवा@	४,१८३	४,२८७	४,५०४	२,६०८	२,७३१	४.७
रेल्वे	२,४४३	१,७९५	११३	७२	९१	२६.४
इतर	३६८	२,०११	१,९८७	१,२०४	१,३०३	८.२
सर्व	**१,१२,८५५**	**१,१६,७४३**	**१,०८,४५५**	**५९,४०७**	**६५,९८०**	**११.१**

@ सार्वजनिक दिवाबत्ती व पाणी पुरवठा * अस्थायी

आधार : महावितरण, टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर, बेस्ट

९.८ भारतातील आणि महाराष्ट्रातील दरडोई विजेचा अंतिम वापर तक्ता ९.५ मध्ये दिला आहे.

९.९ कोकण विभागात एकूण वीज वापर सर्वाधिक बृहन्मुंबईसह (३४.७ टक्के) असून त्याखालोखाल पुणे (२५.८ टक्के), नाशिक (१४.२ टक्के), औरंगाबाद (१२.४ टक्के), नागपूर (७.५ टक्के) व अमरावती (५.४ टक्के) आहे. विभागनिहाय विजेचा वापर तक्ता ९.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.५ दरडोई विजेचा अंतिम वापर

(युनिटस्)

क्षेत्र	२०१५-१६		२०१६-१७	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
सर्व	**६८३.६**	**९६५.२**	**७१२.०**	**९०७.०**
औद्योगिक	२२६.२	२८६.४	२३३.६	२८२.३
कृषि	१३७.१	२३७.६	१५१.३	२३६.०
घरगुती	१८९.१	२३३.७	२०३.१	२२४.८
वाणिज्यिक	६८.१	११६.१	६९.९	१११.९

आधार : केंद्रिय विद्युत प्राधिकरण, केंद्र शासन

तक्ता ९.६ विभागनिहाय विजेचा वापर

(दशलक्ष युनिटस्)

विभाग	वर्ष	क्षेत्र					एकूण
		घरगुती	वाणिज्यिक	औद्योगिक	कृषि	इतर@	
कोकण (बृहन्मुंबईसह)	२०१५-१६	१३,९७५	८,८९४	१६,३८९	१४०	२,८६९	४२,२६७
	२०१६-१७	१३,८५९	८,६५७	१२,९९५	१३६	१,९५५	३७,६०३
नाशिक	२०१५-१६	१,२००	४०७	३,०८८	५,०७९	६३४	१०,४०८
	२०१६-१७	१,९७७	६०१	३,४४३	८,४२७	९४५	१५,३९२
पुणे	२०१५-१६	५,०६६	२,४८६	११,८६१	८,८२६	१,६९०	२९,९२९
	२०१६-१७	५,०८७	२,३३५	१०,३०१	८,४८४	१,७३४	२७,९४१
औरंगाबाद	२०१५-१६	२,६३७	५५६	४,७३१	९,७४७	१,३३९	१९,०१०
	२०१६-१७	१,७८१	४३९	३,४८०	६,९७६	७९५	१३,४७२
अमरावती	२०१५-१६	१,४८२	२३०	६८७	३,२००	५९०	६,१८९
	२०१६-१७	१,४९४	२४१	६७१	३,०२१	४५२	५,८७९
नागपूर	२०१५-१६	२,६४१	६०९	३,४७५	१,२४४	९७१	८,९४०
	२०१६-१७	२,६७६	५९९	२,९४२	१,२२८	७२२	८,१६८
एकूण	**२०१५-१६**	**२७,००१**	**१३,१८२**	**४०,२३१**	**२८,२३६**	**८,०९३**	**१,१६,७४३**
	२०१६-१७	**२६,८७४**	**१२,८७२**	**३३,८३३**	**२८,२७२**	**६,६०३**	**१,०८,४५५**

आधार : महावितरण, टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर, बेस्ट

@ सार्वजनिक पाणीपुरवठा, सार्वजनिक दिवाबत्ती, रेल्वे व इतर बाबी समाविष्ट

९.१० स्थापित क्षमता, विद्युत निर्मिती, क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर आणि दरडोई विजेचा अंतिम वापर यासंबंधीची मालिका परिशिष्ट ९.१ मध्ये दिली आहे.

विजेची मागणी व पुरवठा

९.११ राज्यातील क्षमता वाढ, पारेषण व वितरण जाळ्यातील सुधारणा आणि ऊर्जा संवर्धनाच्या विविध उपाययोजनांमुळे वीज पुरवठ्यात सुधारणा झाली आहे. महावितरणची २०१६-१७ मध्ये १६,९०३ मेगावॅट विजेची सरासरी कमाल मागणी ३७ मेगावॅट तुटीचे भारनियमन करुन भागविण्यात आली, तर २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंतची १७,१२१ मेगावॅटची सरासरी कमाल मागणी ८२ मेगावॅट भारनियमन करुन भागविण्यात आली. सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी विजेचा पुरवठा व तूट तक्ता ९.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.७ सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी विजेचा पुरवठा व तूट

(मेगावॅट)

वर्ष	सरासरी कमाल मागणी	पुरवठा	तूट
२०१३-१४	१४,४०६	१३,८३०	५७६
२०१४-१५	१५,८१२	१५,३९२	४२०
२०१५-१६	१५,९४८	१५,८५०	९८
२०१६-१७	१६,९०३	१६,८६६	३७
२०१७-१८+	१७,१२१	१७,०३९	८२

आधार : महावितरण + नोव्हेंबरपर्यंत

पारेषण व वितरणाचे पायाभूत जाळे

९.१२ पारेषण व वितरणाच्या पायाभूत जाळ्यामध्ये सुधारणा ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असून त्यात अति उच्च दाब (इएचव्ही) उपकेंद्रांचे आधुनिकीकरण, सदोष मीटर बदलणे, अत्याधिक भार असलेल्या उच्च व कमी दाबाच्या वाहिन्यांवरील भार अतिरिक्त रोहित्रे पुरवून कमी करणे, नवीन उपकेंद्रे उभारणे व कार्यान्वित करणे, तारा टाकणे यांसह वीजचोरी विरुद्ध मोहीम अशा महापारेषण व महावितरण यांच्याद्वारे हाती घेतलेल्या उपाययोजनांचा समावेश आहे.

९.१३ महापारेषण कंपनीची ४४,६८५ सर्किट किमीचे जाळे व ६५२ उपकेंद्रे यांसह २०१६-१७ पर्यंतची पारेषण क्षमता सुमारे १,१९,२६३ मेगा व्होल्ट ॲम्पिअर (एमव्हीए) होती. सन २०१६-१७ मध्ये पारेषण क्षमतेत ९८५ सर्किट किमी जाळे व १९ उपकेंद्रांसह ८,३९८ एमव्हीए वाढ झाली. तर २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत पारेषण क्षमतेत १,०१७ सर्किट किमी जाळे व आठ उपकेंद्रांसह २,११० एमव्हीए वाढ झाली. महापारेषण कंपनीची २०१६-१७ ची पारेषण हानी ३.६३ टक्के आणि २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ३.३५ टक्के होती.

९.१४ महावितरण कंपनीच्या वितरण जाळ्यात २०१६-१७ मध्ये ३,२५७ उपकेंद्रे, ९,९२,९८९ सर्किट किमी वाहिन्या व ५,८३,७२५ वितरण ट्रान्सफॉर्मर्स होते. सन २०१७-१८ डिसेंबर पर्यंत १४७ उपकेंद्रे, ६,९०० सर्किट किमी वाहिन्या व ७,५१० वितरण ट्रान्सफॉर्मर्सची भर घालण्यात आली. सन २०१६-१७ मध्ये १६,७२,३४२ व २०१७-१८ मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत ५,३८,८९९ जुने मीटर्स बदलून नवीन बसविण्यात आले. वीजचोरी विरुद्ध चालविण्यात येत असलेल्या मोहिमेत २०१६-१७ मध्ये ४६,५३० प्रकरणे आढळली त्यातून ₹ १७.०३ कोटी रक्कम वसूल झाली. तर २०१७-१८ मध्ये ऑक्टोबरपर्यंत आढळलेल्या ३२,२४० प्रकरणांतून ₹ ११.२७ कोटी रक्कम वसूल करण्यात आली. सन २०१७-१८ मध्ये ऑक्टोबरपर्यंतची एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक (एटी ॲन्ड सी) हानी महावितरण कंपनीची २२.१ टक्के, टाटा पॉवर ०.९३ टक्के व रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर ३.६३ टक्के होती.

आलेख ९.४ : महावितरणाची एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी आणि वितरण हानी

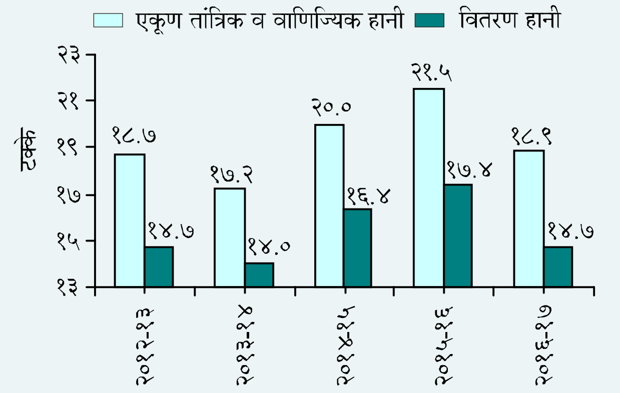

९.१५ राज्यातील वीज वितरण यंत्रणांमध्ये २०१६-१७ करिता महावितरणचा वाटा ८४.५ टक्के असून त्या पाठोपाठ रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर ७.३ टक्के, टाटा पॉवर ४.१ टक्के आणि बेस्टचा ४.१ टक्के होता. वितरण हानी तक्ता ९.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.८ वितरण हानी

(टक्के)

परवानाधारक	वितरण हानी			
	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
महावितरण	१६.४	१७.४	१४.७	१४.६
टाटा पॉवर	१.०८	०.६३	०.८५	०.७५
रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर	९.४७	९.२४	८.७७	८.८६
बेस्ट	६.५३	५.८३	५.४२	५.००

आधार : महावितरण, टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर, बेस्ट + सप्टेंबरपर्यंत

९.१६ उज्वल डिस्कॉम ॲश्युरन्स योजना (उदय) : राज्य शासनाच्या मालकीच्या वीज वितरण कंपन्यांच्या आर्थिक परिवर्तनासाठी केंद्र शासनाने २०१५ मध्ये राज्य वितरण यंत्रणांच्या नवीन कार्यान्वयन व वित्तीय कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने ही योजना मंजूर केली. राज्य शासनाकडून २०१६-१७ मध्ये ₹ ४,९५९.७५ कोटी महावितरणला सदर योजनेसाठी वर्ग करण्यात आले आहेत. राज्यात फिडर मीटरिंग, ग्रामीण फिडर ऑडिट आणि एलईडी दिवे वितरण पूर्ण झाले आहे तर वितरण ट्रान्सफॉर्मर्स मीटरिंगचे काम प्रगतीपथावर आहे.

९.१७ एकात्मिक वीज विकास योजना : केंद्र शासनाने २०१५ मध्ये नागरी क्षेत्रासाठी (संविधानिक नगरे) योजना घोषित केली. जनगणना २०११ नुसार १५,००० पेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या एकूण २५४ शहरांचा या योजनेत विचार करण्यात आला आहे. उप-पारेषण वितरण जाळे यांचे बळकटीकरण, वितरण ट्रान्सफॉर्मर्स/ फिडर्स/ ग्राहक यांचे मीटरिंग आणि वितरण क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर ही योजनेची उद्दिष्टे आहेत. केंद्र शासनाने ₹ २,३००.४३ कोटी रकमेच्या प्रकल्पांना मान्यता दिली असून ₹ २५८.०५ कोटी राज्यास वितरीत केले आहेत व त्यापैकी ₹ १०४ कोटी डिसेंबर, २०१७ पर्यंत खर्च झाले आहेत.

क्षमता वाढ

९.१८ **औष्णिक ऊर्जा** : महाराष्ट्र राज्य वीज निर्मीती कंपनी लि. ने महानिर्मितीच्या विविध औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रांत फ्ल्यु- गॅस डिसल्फरायझेशन(एफजीडी) प्रकल्पांची स्थापना व कार्यान्वयन करण्याच्या कृती आराखड्याची अंमलबजावणी करण्यास मान्यता दिली आहे. चंद्रपूर २,५०० मेगावॅट, भुसावळ १,००० मेगावॅट, पारस १,२५० मेगावॅट, खापरखेडा ५०० मेगावॅट आणि कोराडी १,३२० मेगावॅट या प्रकल्पांसाठी क्षमतावाढीची प्रक्रिया सुरू आहे.

९.१९ **नवीकरणीय ऊर्जा** : पवन, सौर, जैविक, बायोगॅस, सागरी लाटा, भू-औष्णिक, इ. स्वच्छ आणि पर्यावरण पूरक नवीकरणीय ऊर्जेचे स्रोत आहेत. समन्वयन, विनिमय व ऊर्जा संवर्धन कायदा, २००१ मधील तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी अधिकृत यंत्रणा म्हणून राज्य शासनाने महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (महाऊर्जा) या संस्थेस अधिसूचित केले आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रचार व प्रसार आणि ऊर्जा संवर्धन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी यासाठी महाऊर्जा सक्रीय आहे.

९.२० केंद्र शासनाप्रमाणे नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांमधून १० टक्के पर्यंत वीज खरेदीचे बंधन साध्य करण्याचे धोरण राज्य शासनाने स्विकारले आहे. त्यास अनुसरुन नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांद्वारे निर्मित वीज ग्रीड जोडणीमध्ये आणण्यासाठी धोरणे जाहीर केलेली आहेत. नवीकरणीय ऊर्जेच्या संभाव्य क्षमतेनुसार राजस्थान व जम्मू-काश्मीर नंतर राज्य देशात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे तर नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांद्वारे वीज निर्मिती प्रकल्पांच्या स्थापित क्षमतेनुसार राज्याचा देशात तामिळनाडू नंतर दुसरा क्रमांक आहे. नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य क्षमता व स्थापित क्षमता तक्ता ९.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.९ नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य क्षमता व स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	संभाव्य क्षमता	स्थापित क्षमता			
		३१ मार्च रोजी			३१ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी
		२०१५	२०१६	२०१७	
पवन	९,४००	४,४४४	४,६६२	४,७६९	४,७७५
चिपाडांपासून वीज सहनिर्मिती	२,५००	१,४१५	१,४१५	१,८४९	१,८४९
लघु जल विद्युत प्रकल्प#	७३२	२९४	३०२	३०४	३०४
कृषि अवशेष	८३१	२००	२००	२१५	२१५
शहरी घनकचरा	२८७	३	३	३	३
औद्योगिक कचरा	२००	३२	३४	९	९
सौर	७,५००	३२९	३६२	३८३	६२४
एकूण	**२१,४५०**	**६,७१७**	**६,९७८**	**७,५३२**	**७,७७९**

आधार : महाऊर्जा, 'ऊर्जा सांख्यिकी २०१६' अहवाल, जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन # जलसंपदा विभागाने स्थापित केलेले २५ मेगावॅट पेक्षा कमी क्षमतेचे प्रकल्प

नियामक उपाययोजना व वीज दर

९.२१ महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाची स्थापना वीज दर निश्चिती, वीज खरेदी आणि पारेषण व वितरण यंत्रणांच्या प्रापण प्रक्रियांचे नियमन, वीज क्षेत्रामधे स्पर्धा, कार्यक्षमता व काटकसरीस उत्तेजन यासाठी करण्यात आली आहे. सन २०१७-१८ मधील सरासरी वीज दर तक्ता ९.१० मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.१० सन २०१७-१८ मधील सरासरी वीज दर

(₹ प्रति युनिट)

ग्राहक गट	महावितरण	रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर	टाटा पॉवर	बेस्ट
लघु दाब - घरगुती/निवासी				
दारिद्र्यरेषेखालील	१.५४	@	@	२.५१
० ते १०० युनिट्स	४.८७	४.१४	१.५५	३.५०
१०१ ते ३०० युनिट्स	८.५१	८.४३	४.००	५.९५
३०१ ते ५०० युनिट्स	११.५०	९.७९	७.३७	८.४७
५०१ ते १,००० युनिट्स	१३.०८	११.६४	९.९२	१०.३४
१,००० युनिट्स पेक्षा अधिक	१४.३४	११.६४	९.९२	१०.३४
लघु दाब - व्यावसायिक/अनिवासी				
०- २० किलोवॅट	१०.३३	१०.२९	७.६८	९.८६
> २० किलोवॅट आणि < = ५० किलोवॅट	१३.३२	१०.३९	८.२५	९.७७
५० किलोवॅट पेक्षा अधिक	१५.७९	१०.९३	९.४९	१०.३७
लघु दाब - उद्योग				
२० किलोवॅट पेक्षा कमी भार	६.३५	८.७४	७.२७	९.२१
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	९.२३	९.४६	८.७८	९.२०
लघु दाब - कृषि				
कृषि पंप (मीटर शिवाय)	३.९५	--	--	--
कृषि पंप (मीटर सह)	३.२८	४.८७	--	--
इतर (मीटर सह)	५.०१	--	--	--
लघु दाब - पथदिवे (सार्वजनिक दिवाबत्ती)				
ग्रामपंचायत आणि अ, ब व क वर्ग नगरपालिका	५.६१	--	--	--
महानगरपालिका क्षेत्रे	६.८८	८.८१	७.८३	८.७३
लघु दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	८.६७	८.२८	७.८९	८.६७
इतर	९.०६	८.५५	९.२६	९.३८
उच्च दाब - उद्योग	८.६१	९.८०	८.५५	९.१३
उच्च दाब — रेल्वे/मेट्रो/मोनोरेल	९.१६	७.९९	७.८८	@
उच्च दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	८.५७	९.२१	७.७७	८.०२
इतर	१०.५६	१०.१३	९.०३	९.४०
उच्च दाब - कृषि पंप	४.१९	--	--	--

आधार: महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग @ ग्राहकांची संख्या निरंक वा अत्यंत कमी असल्याने सरासरी दर दर्शविले नाहीत -- लागू नाही

९.२२ छतावरील सौर पीव्ही नेट मीटरिंग नियमन २०१५ अधिसूचित केल्यानंतर ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत ३,१०० ग्राहकांना एकूण ३१.५ मेगावॅट क्षमतेची वीज उपलब्ध झाली आहे.

९.२३ **ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व नवीकरणीय ऊर्जेसंबंधीच्या इतर उपाययोजना** : नवीकरणीय ऊर्जेची स्वतंत्रपणे कार्यरत असलेली उपकरणे मोठ्या प्रमाणात अनुदानित तत्वावर वितरीत करण्यात आली आहेत. राज्यात खुल्या बाजाराद्वारे १२.२४ लाख चौ.मी. सौर ऊर्जा एकत्रिकरण क्षेत्र (सौर उष्मीकरण पध्दती), १.६२ लाख सौर कंदील, ०.४५ लाख सौर घरगुती दिवे, १.१६ लाख सौर पथदिवे स्थापित करण्यात आले आहेत. ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत साध्य तक्ता ९.११ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ९.११ ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत साध्य

(संख्या)

तपशील	साध्य		
	२०१५-१६	२०१६-१७	मार्च, २०१७ अखेर संचयी
ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम			
अ) ऊर्जा लेखा परिक्षण	७२	९५	९८०
ब) संक्षिप्त ऊर्जा लेखा परिक्षण	०	०	२,२४७
क) अपव्ययित उष्म्याचा पुनर्वापर	०	०	११
ड) ग्रामपंचायत क्षेत्रात सीएफएल दिवे बदलणे	११,६९६	०	१,५३,०६६
इ) शासकीय/निमशासकीय कार्यालयांच्या इमारतींमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प	६	२३	८७
ई) नगरपालिकांमध्ये ऊर्जा संवर्धन संयंत्रे बसविणे	१०	०	३४
वारा मापन केंद्रे	३	०	४०९
सौर किरणोत्सार निर्धारण केंद्रे	१	१	७
सामायिक अभ्यासिकेत सौर दिवे	०	०	१८,६०३
ग्रामीण विद्युतीकरण अ) गावे	०	४३	५८६
ब) पाडे-वस्त्या	०	१०	७०३
शासकीय इमारतीतील सौर ऊर्जा प्रकल्प	११	१७	४१
जैविक कांडी कोळसा (ब्रिक्वेटींग) प्रकल्प	१७	३२	१५२
पवन-सौर संकरित संयंत्रे अ) संख्या	०	१०	२८६
ब) क्षमता (किलोवॅट)	०	१००	२,१७४
आश्रमशाळा व वसतीगृहातील पवन-सौर संकरित यंत्रणा	०	०	२०
प्रदर्शने	२०	१६	२७७
आश्रमशाळांतील सौर ऊर्जा संयंत्रे (सौर घरगुती दिवे, पथदिवे, जल उष्मीकरण यंत्रणा आणि ऊर्जा संच)	०	०	१०

आधार : महाऊर्जा

९.२४ **ग्रामीण विद्युतीकरण, जाळयांची सुधारणा आणि ऊर्जा अक्षय्यता** : राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४०,९५९ गावांपैकी (जनगणना २०११ नुसार) ४०,९१३ गावांचे डिसेंबर, २०१७ पर्यंत पारंपारिक ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण झाले आहे. ग्रामीण विद्युतीकरण, जाळयांची सुधारणा आणि ऊर्जा अक्षय्यतेसाठी राबविण्यात येत असलेल्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

९.२४.१ दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना : केंद्र शासनाने २०१५ पासून ग्रामीण भागासाठी हि (१०० टक्के केंद्रपुरस्कृत) योजना सुरु केली असून राज्यासाठी ₹ २,१६४.१५ कोटी रक्कम मंजूर करण्यात आली आहे. एकूण १२.४८ लाख ग्रामीण कुटुंबांना (त्यापैकी ३.९६ लाख दारिद्र्य रेषेखालील) वीज जोडणी देण्याचे प्रस्तावित आहे.

९.२४.२ कृषि पंपांचे विद्युतीकरण : सन २०१६-१७ मध्ये १,२५,५२२ कृषि पंपांचे व सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ४७,१४० कृषि पंपांचे विद्युतीकरण पूर्ण झाले आहे. कृषि पंपांच्या विद्युतीकरणाचा अनुशेष भरुन काढण्यासाठी २०१७-१८ मध्ये ₹ ८७.३ कोटी अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे. 'मागेल त्याला वीज जोडणी' ही स्थिती गाठण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

९.२४.२.१ राज्यात सुमारे ४०.८२ लाख कृषि पंप आहेत. कृषि पंपांना वीज पुरवठा करण्यासाठी अनुदान दिले जाते. सन २०१७-१८ मध्ये कृषि पंपांना वीज पुरवठा करण्यासाठी ₹ ६,२४५ कोटी व २०१६-१७ मध्ये ₹ ४,५१०.३९ कोटीचे अनुदान देण्यात आले होते.

९.२४.३ अटल सौर कृषि पंप योजना : सदर योजना राज्यात २०१५ पासून सुरु करण्यात आली असून राज्यात ७,५४० सौर कृषि पंप स्थापित करण्याच्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत सुमारे ४,५७६ सौर कृषि पंप डिसेंबर, २०१७ पर्यंत कार्यान्वित करण्यात आले.

९.२४.४ मुख्यमंत्री सौर कृषि वाहिनी योजना : सदर योजना नव्याने जाहीर करण्यात आली असून शेतकऱ्यांना कमी दरात सौर ऊर्जा उपलब्ध करून देऊन कृषि पंप चालविणे आणि अखंड १२ तास वीज पुरवठा करणे हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

९.२४.५ घरगुती कार्यक्षम दिव्यांसाठी कार्यक्रम : जून, २०१५ मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या या कार्यक्रमांतर्गत घरगुती ग्राहकांकडील सद्यस्थितीतील सीएफएल व इनकॅन्डेसन्ट दिव्यांच्या ऐवजी एलईडी दिवे बदलून देण्यात येत आहेत. हा कार्यक्रम एनर्जी एफिशियन्ट सर्व्हिसेस लि. या केंद्रिय वीज मंत्रालयाच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांच्या संयुक्त उपक्रमाद्वारे राबविण्यात येत असून राज्यात महावितरण व्दारे कार्यरत आहे. महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने मंजुरी दिलेल्या आराखड्यानुसार महावितरणला ३.८६ कोटी एलईडी दिवे वितरणासाठी ₹ ५५३.९३ कोटी खर्च अंदाजित असून याद्वारे अंदाजित ७५० दशलक्ष युनिट्सची वार्षिक बचत व मागणीत सुमारे २९३ मेगावॅट घट अपेक्षित आहे. पुढील दोन आर्थिक वर्षात तीन कोटी एलईडी दिवे वितरित करण्याचे उद्दिष्ट आहे. राज्यात ३१ डिसेंबर, २०१७ पर्यंत सुमारे २.१७ कोटी एलईडी दिव्यांचे वितरण करण्यात आले आहे.

९.२५ **नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन ('आरपीओ') व नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्रे ('आरईसी') पध्दती** : नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन हे महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने कायद्याद्वारे बंधनकारक केले असून बांधील यंत्रणेद्वारे (वितरण परवानाधारक, ग्रीडला जोडलेले बंदिस्त वीज निर्मिती प्रकल्प व वितरण मुक्त प्रवेश असलेले ग्राहक) वापर केलेल्या एकूण विजेपैकी किमान मर्यादेपर्यंत नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे बंधनकारक आहे.

९.२६ नवीकरणीय ऊर्जेस चालना देण्यासाठी आणि उपलब्ध असलेले नवीकरणीय ऊर्जा स्रोत व बांधील यंत्रणांना साध्य करावयाचे नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन यांच्यात असलेली तफावत दूर करण्याकरिताचे 'आरईसी' हे बाजाराधारीत साधन आहे. महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने महाऊर्जा या यंत्रणेस 'आरपीओ', त्याचे अनुपालन व 'आरईसी' पध्दतीची अंमलबजावणी यासाठी राज्य यंत्रणा म्हणून घोषित केले आहे. बांधील यंत्रणांना त्यांच्या एकूण वीज वापराच्या किमान पातळीपर्यंत नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे अनिवार्य आहे. महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाच्या 'आरपीओ-आरईसी नियमन २०१०' (२०१७-१८ पर्यंत) अनुसार नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांमधून किमान खरेदी करावयाची ऊर्जा (१ युनिट विजेच्या समतुल्य) सौर ऊर्जेसाठी दोन टक्के व इतर नवीकरणीय ऊर्जेसाठी १०.५ टक्के इतके उद्दिष्ट आहे. नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) चे साध्य तक्ता ९.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ९.१२ नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) चे साध्य

(टक्के)

वितरण परवानाधारक	साध्य*					
	सौर		इतर नवीकरणीय ऊर्जा		एकूण	
	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१६-१७	२०१७-१८
महावितरण	०.३८	०.३३	८.३६	७.४५	८.७४	७.७८
टाटा पॉवर	१.०९	१.७७	१०.१६	९.७०	११.२५	११.४७
रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर	०.७३	०.६५	७.३४	३.२१	८.०७	३.८६
बेस्ट	०.९८	०.६०	९.०८	३.७३	१०.०६	४.३३

आधार : महाऊर्जा * अस्थायी

ऊर्जेचे इतर प्रकार

पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू

९.२७ पेट्रोलियम उत्पादनांच्या एकूण वापराची आकडेवारी वाढीचा कल दर्शविते. भारतात व महाराष्ट्रात प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांमध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे ३.२ टक्के व ६.१ टक्के वाढ झाली. भारतात व महाराष्ट्रात प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांचा झालेल्या वापराचा तपशील तक्ता ९.१३ मध्ये दिला आहे.

आलेख ९.५ : पेट्रोलियम उत्पादनांची दरडोई विक्री

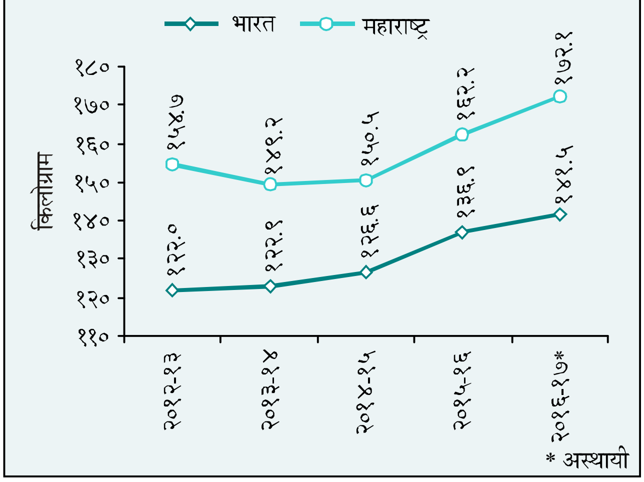

तक्ता ९.१३ प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

('००० टन)

पेट्रोलियम उत्पादने	२०१५-१६		२०१६-१७*	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
नॅप्था	१३,२७१	२९७	१३,१७४	४०१
द्रवरुप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी)	१९,६२३	२,४२५	२१,५३७	२,६३५
मोटर स्पिरीट/गॅसोलिन (एमएस)	२१,८४७	२,८३७	२३,७६५	३,०२५
सुपिरीयर केरोसिन ऑईल (एसकेओ)	६,८२६	४८६	५,३९७	४१३
एव्हीएशन टर्बाईन इंधन (एटीएफ)	६,२६२	१,३७४	६,९९८	१,४६६
हाय स्पीड डिझेल (एचएसडी)	७४,६४७	७,८१४	७६,०१५	८,०७१
लाईट डिझेल ऑईल (एलडीओ)	४०७	८८	४४९	९८
फर्नेस ऑईल (एफओ)	६,४८२	८२३	७,०७७	८५८
हॅाट हेवी स्टॅाक (एचएचएस)/ लो सल्फर हेवी स्टॅाक (एलएसएचएस)	१५०	१८	१०४	२७
लुब्रीकन्ट /वंगण	३,५७१	३१७	३,३५३	३०७
बिटुमेन	५,९३८	४६८	५,९३९	५००
इतर	२,८०२	१,२८१	३,१३७	१,५३७
एकूण	**१,६१,८२६**	**१८,२२८**	**१,६६,९४५**	**१९,३३८**

आधार : 'भारतीय पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू सांख्यिकी २०१५-१६ व २०१६-१७' अहवाल * अस्थायी

९.२८ एलपीजी घरगुती ग्राहक, वितरक, उच्च दर्जाचे केरोसिन तेल (एसकेओ)/ कमी प्रतीचे डीझेल तेल (एलडीओ) वितरक आणि किरकोळ विक्री केंद्रे तक्ता ९.१४ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ९.१४ एलपीजी घरगुती ग्राहक, वितरक, केरोसिन/एलडीओ वितरक आणि किरकोळ विक्री केंद्रे

तपशील	२०१४-१५		२०१५-१६		२०१६-१७	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
एलपीजी घरगुती ग्राहक (संख्या लाखात)	१,८१९	२१७.९	२,०१७.८९	२३४.५९	२,३४६.०५	२५६.५०
एलपीजी वितरक (संख्या)	१५,९३०	१,५४९	१७,९१६	१,६९७	१८,७८६	१,७५६
केरोसीन/एलडीओ वितरक (संख्या)	६,५५८	७६९	६,५४८	७६७	६,५४३	७६७
किरकोळ विक्री केंद्रे (संख्या)	५३,४१९	५,२०७	५६,१९०	५,४१९	५९,५९५	५,६८४
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी केरोसीनचे वाटप (००० मे.टन)	६,९७९.८	५,४१.५	६,७५९.०५	४८७.३६	८,९०८.९*	७२४.३*
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी केरोसीनची उचल (००० मे.टन)	६,९९६.५	५६८.२	६,६४३.४	४७७.८	५,१९७.२*	४०३.१*

आधार : 'भारतीय पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू सांख्यिकी २०१४-१५ , २०१५-१६ व २०१६-१७' अहवाल * अस्थायी

९.२९ महानगर गॅस लि., महाराष्ट्र नॅचरल गॅस लि. आणि गॅस ॲथॉरटी ऑफ इंडिया लि. (गेल). या पाईपद्वारे नैसर्गिक वायू (पीएनजी) जोडणी, कॅाम्प्रेस्ड नैसर्गिक वायू (सीएनजी) केंद्रे व सीएनजी वरील वाहने यासंदर्भात राज्यात कार्यरत यंत्रणा आहेत. देशात मार्च, २०१७ अखेर १,२३३ सीएनजी केंद्रे व सुमारे ३०.४५ लाख सीएनजी वाहने असून त्यापैकी २४५ सीएनजी केंद्रे व ६.८६ लाख सीएनजी वाहने राज्यात आहेत. त्याचप्रमाणे भारतात ३६.१४ लाख पीएनजी जोडण्या असून त्यापैकी १०.०३ लाख जोडण्या राज्यात आहेत.

९.३० ***प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना*** : या योजनेचा मुख्य उद्देश स्त्रीया व मुले यांच्या आरोग्य सुरक्षिततेसाठी स्वयंपाकाकरिता स्वच्छ इंधन - एलपीजी चा पुरवठा करणे, त्यामुळे त्यांच्या आरोग्याशी कुठलीही तडजोड न करता, प्रदुषित स्वयंपाक घर किंवा असुरक्षित ठिकाणी जळावू लाकडे गोळा करण्यास त्यांना जावे लागणार नाही. या योजनेअंतर्गत पुढील तीन वर्षात दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांना एलपीजी जोडणी करीता प्रत्येक जोडणी मागे ₹ १,६०० सहाय्य देण्यात येईल. महिला सबलीकरण, विशेषत: ग्रामीण भारतात घरातील स्त्रीच्या नावाने एलपीजी जोडणी उपलब्ध करून देण्यात येईल. सामाजिक आर्थिक जात गणनेच्या आकडेवारीनुसार दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबे निश्चित करण्यात येतील.

एलपीजी ग्राहकांसाठी सुधारित थेट लाभ हस्तांतर योजना

९.३१ राज्यात सुमारे २.६३ कोटी घरगुती एलपीजी ग्राहक आहेत. त्यापैकी सुमारे १.३४ कोटी एक सिलेंडर जोडणीधारक आणि १.२८ कोटी दुहेरी सिलेंडर जोडणीधारक आहेत. केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार अनुदानित एलपीजी सिलेंडरची संख्या वार्षिक १२ सिलेंडर प्रति एलपीजी जोडणी सिमीत आहे. राज्यात एलपीजी ग्राहकांसाठी सुधारीत थेट लाभ हस्तांतर योजना नोव्हेंबर, २०१४ पासून लागू करण्यात आली आहे. राज्यात ३१ डिसेंबर, २०१७ पर्यंत सुमारे २.३७ कोटी सक्रिय एलपीजी ग्राहक, २.०८ कोटी एलपीजी आधार जोडणी केलेले ग्राहक आहेत. या योजनेअंतर्गत ३१ डिसेंबर, २०१७ पर्यंत स्वेच्छेने अनुदानाचा लाभ सोडलेले १६.९० लाख ग्राहक आहेत.

वाहतूक व दळणवळण

९.३२ कार्यक्षम वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था उत्पादकता वाढविण्याबरोबर सामाजिक व आर्थिक शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे. भूपृष्ठ, जल व हवाई हे वाहतुकीचे व पोस्ट, दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी आणि इंटरनेट सेवा हे दळणवळणाची माध्यमे आहेत. या सेवा सुलभतेने उपलब्ध होण्यास वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रातील नाविन्यपूर्ण व प्रगत तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणावर सहाय्यभूत ठरले आहे.

भूपृष्ठ वाहतूक

रस्त्यांचे जाळे

९.३३ रस्त्यांच्या जाळ्यामध्ये महामार्ग, जिल्हा रस्ते, ग्रामीण रस्ते व शहरांतर्गत रस्ते यांचा समावेश आहे. राज्यात ३.३७ लाख किमी लांबीच्या रस्त्यांच्या विकासाचे उद्दिष्ट ठेवून रस्ते विकास आराखडा २००१-२१ ची अंमलबजावणी सुरु आहे. मार्च, २०१७ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (इतर यंत्रणांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी वगळून) ३.०३ लाख किमी होती. सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ४,०५० कोटी नियतव्यय मंजूर होता व ₹ ३,९९८.०१ कोटी खर्च झाला. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.१५ मध्ये दिली आहे. रस्त्यांच्या प्रकारानुसार वर्षनिहाय लांबी परिशिष्ट ९.२ आणि सन २०१६ व २०१७ मधील जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण परिशिष्ट ९.३ मध्ये दिले आहे.

आलेख ९.६ : रस्ते विकास आराखड्यानुसार (२००१-२१) साध्य

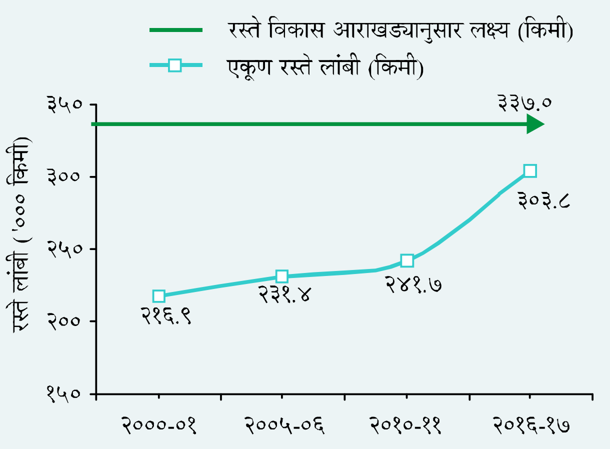

तक्ता ९.१५ सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी

(३१ मार्च रोजी)

वर्ष	रस्त्यांचे प्रकार					(किमी)	
	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	एकूण
२०१४-१५	४,७६६	६,१६३	३३,८६०	५०,५८५	५८,११५	१,४५,८७९	२,९९,३६८
२०१५-१६	७,४३८	५,१८०	३३,३३०	५०,८४४	५८,११६	१,४५,८८१	३,००,७८९
२०१६-१७	१२,२७५	३,८६१	३०,५८९	५२,६३७	५८,११६	१,४५,८८१	३,०३,३५९

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

केंद्रीय रस्ते निधी

९.३४ राष्ट्रीय महामार्ग, ग्रामीण रस्ते आणि राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोडणीसाठी चालना देणारे व आर्थिक दृष्ट्या महत्वपूर्ण) यांचा विकास व देखभाल दुरुस्ती करणे तसेच रेल्वे रुळ ओलांडण्यासाठी उड्डाण पूल व भुयारी मार्ग बांधणे आणि निर्मनुष्य रेल्वे क्रॉसिंगच्या ठिकाणी सुरक्षिततेच्या दृष्टीने आवश्यक ती कामे करणे यासाठी केंद्र शासनाने २००१-०२ पासून केंद्रीय रस्ते निधी ही योजना कार्यान्वित केली असून त्याद्वारे निधीचे वाटप व वितरण करण्यात येते. केंद्रीय रस्ते निधी योजनेची राज्यातील प्रगती तक्ता ९.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१६ केंद्रीय रस्ते निधी योजनेची राज्यातील प्रगती

वर्ष	मंजूर कामे (संख्या)	मंजूर लांबी (किमी)	मंजूर रक्कम (₹ कोटी)	कामे (संख्या)		पूर्ण झालेल्या रस्त्यांची लांबी (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
				प्रगतिपथावर	पूर्ण		
२०१५-१६ पर्यंत [$]	८३२	८,३२८.१९	४,७४१.८३	९१	७३६	८,१०३.३५	३,८१०.६४
२०१६-१७	१७०	१,२३३.६३	३,१०६.४०	१५०	४	३४९.९६	६८१.८४
२०१७-१८[+]	०	०	०	०	०	०	०
एकूण	**१,००२**	**९,५६१.८२**	**७,८४८.२३**	**२४१**	**७४०**	**८,४५३.३१**	**४,४९२.४८**

टिपः एकूण २१ कामे रद्द करण्यात आली असून त्यापैकी १६ कामे सन २०१६-१७ मधील व ५ कामे आधीच्या वर्षातील आहेत. $ २००१-०२ पासून + जानेवारीपर्यंत

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

९.३५ ग्रामीण भागामध्ये ५०० व अधिक (आदिवासी भागातील २५० व अधिक) लोकसंख्या असलेल्या तसेच रस्त्याने न जोडलेल्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणे हा प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेचा मूळ उद्देश आहे आणि या योजनेची सन २००० पासून अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. ज्या राज्यांनी लक्ष्याच्या तुलनेत लोकवस्त्या जोडणीची १०० टक्के व रस्त्यांचा दर्जा सुधारण्याची ७५ टक्के कामे पूर्ण केली आहेत त्या राज्यांसाठी केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना भाग दोन (केंद्र शासन ६० टक्के व राज्य शासन ४० टक्के हिस्सा) सन २०१३ पासून मंजूर केली आहे. या योजनेअंतर्गत केवळ रस्त्यांचा दर्जा सुधारण्याची कामे घेता येतात व केंद्र शासनाने राज्यासाठी २,६२० किमी रस्ते लांबीच्या रस्त्यांचा दर्जा सुधारण्याचे उद्दिष्ट ठरवून दिले आहे.

९. ३५.१ या योजनेंतर्गत सन २०१७-१८ करिता, २७,२०७ किमी लांबीच्या रस्त्यांनी ८,८०८ लोकवस्त्यांना जोडण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. एकूण उद्दिष्टापैकी नोव्हेंबर, २०१७ पर्यंत ८,५८४ वस्त्यांना जोडलेल्या रस्त्यांची लांबी २५,६६५ किमी आहे. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेची प्रगती तक्ता ९.१७ मध्ये आणि सुरुवातीपासून बांधलेल्या व / किंवा दर्जा सुधारणा केलेल्या रस्त्यांची लांबी व जोडलेल्या लोकवस्त्यांची संख्या तक्ता ९.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१७ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेची प्रगती

वर्ष	जोडलेल्या लोकवस्त्या (संख्या)	रस्त्याची लांबी (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
२०१५-१६	२२०	३१८	२५८.२६
२०१६-१७	१५७	५१२	६८१.४६
२०१७-१८[+]	५२	१७६	३६७.००

आधार : ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबर अखेर

तक्ता ९.१८ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेच्या सुरुवातीपासून बांधलेल्या व / किंवा दर्जा सुधारणा केलेल्या रस्त्यांची संचित लांबी व जोडलेल्या वस्त्यांची संख्या

(३१ मार्च रोजी)

वर्ष	भौतिक लक्ष्य		संचित भौतिक साध्य [+]	
	रस्त्याची लांबी (किमी)	लोकवस्त्या (संख्या)	रस्त्याची लांबी (किमी)	जोडलेल्या लोकवस्त्या (संख्या)
२०१६	२४,४३९	८,३१५	२२,८९८ (९४)	८,००९ (९६)
२०१७	२४,४३९	८,३१५	२३,१९८ (९५)	८,२१८ (९९)
२०१८[+]	२७,२०७	८,८०८	२५,६६५ (९४)	८,५८४ (९७)

आधार : ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन टिपः कंसातील आकडेवारी भौतिक लक्ष्याशी टक्केवारी दर्शवते + नोव्हेंबर अखेर

मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

९.३६ रस्त्यांनी न जोडलेल्या वस्त्यांना जोडणे व ग्रामीण रस्त्यांचा दर्जा सुधारणे याकरिता २८ ऑक्टोबर, २०१५ पासून राज्यात मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना कार्यान्वित करण्यात आली. मार्च, २०१७ पर्यंत ८,६३४ किमी लांबीच्या रस्त्यांचा दर्जा सुधारण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत १,६१४ किमी लांबीच्या रस्त्याचा दर्जा सुधारण्यात आला आहे व ₹ २,२५० कोटी खर्च झाला आहे.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प

९.३७ महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने अंदाजित ₹ ८,०८१ कोटी खर्च असलेले १९ प्रकल्प पूर्ण केले असून, त्यावर ऑक्टोबर, २०१७ अखेर ₹ ७,८७४ कोटी खर्च झाला आहे. अंशत: व पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांवरील एकूण ₹ ८,७१० कोटी खर्चाच्या तुलनेत एकूण टोल वसूलीची रक्कम ऑक्टोबर, २०१७ अखेर ₹ ७,६३६ कोटी होती. महामंडळाच्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती तक्ता ९.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१९ महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची अंदाजे किंमत (₹ कोटी)	खर्च+ (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
पुणे चक्राकार मार्ग	२०१६-१७	४,२००.००	७.२१	उना
महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग	२०१६-१७	४६,०००.००	४३८.५६	उना
ठाणे- घोडबंदर उन्नत मार्ग	२०१६-१७	३,०००.००	०.८९	उना
भिवंडी- कल्याण-शिळफाटा उन्नत मार्ग	२०१६-१७	२,६००.००	३.३०	उना
विदर्भातील रेल्वे वरील पूल	२०१६-१७	८७०.००	२.९६	उना
ठाणे खाडी पूल- टप्पा तीन	२०१६-१७	७७५.००	०.३३	उना
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गास संलग्न सोई-सुविधा	२०१४-१५	२००.००	३.२६	२०१७-१८
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गाची क्षमता वाढ	२००९-१०	५,०००.००	१७.०३	२०१९-२०
मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प- विस्तारीत	२००८-०९	२,०६५.००	६६३.७७	२०१७-१८
सीमा तपासणी नाक्यांचे आधुनिकीकरण	२००८-०९	१,०००.००	५०.८७	उना
नागपूर-काटोल-जलालखेडा रस्त्याचे रुंदीकरण	२००८-०९	३१.००	४.६५	२०१७-१८
वर्सोवा - वांद्रे सागरी सेतू प्रकल्प	२००७-०८	४,४१९.००	१८.८९	उना
मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प	२००५-०६	३९३.४०	१६८.०१	२०१७-१८
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प	२००३-०४	४७१.७३	७१८.१६	२०१७-१८
एकात्मिक रस्ते विकास कार्यक्रम				
नागपूर	२००१-०२	४२२.००	५१४.८५	२०१७-१८
औरंगाबाद	२००१-०२	१४२.००	३४०.५५	२०१७-१८

आधार : महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ उना - उपलब्ध नाही + ऑक्टोबर, २०१७ अखेर

महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग

९.३८ प्रस्तावित मुंबई ते नागपूर महामार्ग हा ७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद आठ पदरी द्रुतगती महामार्ग असून हे अंतर आठ तासांत गाठता येईल. हा महामार्ग १० जिल्हे, २६ तालुके व ३९० गावांमधून जाणार आहे व त्यामूळे २४ जिल्हे जोडले जातील. राज्य मार्ग व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र येणा-या ठिकाणी २४ 'कृषी समृद्धी केंद्राचा' विकास करण्याची नाविन्यपूर्ण कल्पना योजिली आहे. हा महामार्ग बुटीबोरी, वर्धा, अमरावती, जालना, चिकलठाणा, शेंद्रा, वाळूज व सिन्नर या औद्योगिक स्थळांना तर सेवाग्राम, कारंजा(लाड), लोणार, सिंदखेडराजा, वेरुळ व शिर्डी या पर्यटन स्थळ व तीर्थक्षेत्रांना जोडेल. या प्रकल्पाचे काम अभियांत्रिकी, खरेदी, बांधकाम तत्वावर करण्याचे प्रस्तावित आहे. एकूण ८,५१३.१९ हेक्टर आवश्यक जमिनीपैकी १,१३०.०५ हेक्टर शासकिय जमिनीसह ५,१६५.२८ हेक्टरचे भूसंपादन झाले आहे. या प्रकल्पावर एकूण ₹ ४६,००० कोटी खर्च अपेक्षित असून ऑक्टोबर, २०१७ अखेर ₹ ४३८.५६ कोटी खर्च झाला आहे.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प

९.३९ मुंबई महानगर प्रदेशात आठ महानगरपालिका, नऊ नगरपरिषदा आणि ठाणे व रायगड जिल्ह्यातील सुमारे एक हजार गावातील क्षेत्रांचा समावेश आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प हाती घेतले आहेत. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणा मार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची माहिती तक्ता ९.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२० मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्यस्थिती

(₹ कोटी)

प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च+	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्यस्थिती
विस्तारित मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प :					
टप्पा - एक, दोन व तीन :३५ उप प्रकल्प (टप्पा एक व दोन - १७ रस्ते, १८ उड्डाणपूल टप्पा तीन - ३२ पूल, तीन बोगदे, १३३ किमी लांबीचे १८ रस्ते)	२००७	६,२३५.१२	२,४०४.४८	२०१९	टप्पा एक व दोन मधील ११ रस्ते व आठ उड्डाणपूल पूर्ण
मिठी नदी कामे टप्पा २ खोलीकरण, रुंदीकरण, खडक खोदाई, सुशोभीकरण, सेवारस्ते, इत्यादी	२००७	५७०.७६	५२४.०९	२०१७	अंतिम टप्प्यात
बहुविध विरार ते अलिबाग मार्ग: वाहनांसाठी आठ मार्गिका व फक्त बसेस करिता राखीव मार्गिका असलेला खुला मार्ग बांधणे (१२६ किमी)	२०१०	९,५००@	१०.९०	२०२३	सल्लागार नियुक्त
वांद्रे-कुर्ला संकुल (जी-ब्लॉक) ते पूर्व द्रुतगती महामार्ग यांच्या दरम्यान उन्नत मार्ग बांधणे	२०१५	१५५.७०	६९.९२	२०१८	काम प्रगतीपथावर
कुर्ला ते वाकोला टप्पा एक	२०१६	४४९.००	३१.७५	२०१९	कार्यारंभ आदेश देण्यात आले आहेत
भारत डायमंड बोर्स ते वाकोला जंकशन टप्पा दोन, सांताक्रूज चेंबूर लिंक रोड अंतर्गत विस्तारीत	२०१७	२२०.८०	उना	२०२०	कार्यारंभ आदेश देण्यात आले आहेत
मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक : शिवडी ते न्हावा सागरी सेतू (२२ किमी)	२०१७	१७,८४३	१५९.५४	२०२२	संबंधित परवाने प्राप्त, कार्यारंभ आदेश देण्यात येणार आहेत

आधार : मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण @ भूसंपादनावरील खर्च वगळून उना उपलब्ध नाही + ऑक्टोबर, २०१७ अखेर

मोटार वाहने

९.४० राज्यात १ जानेवारी, २०१८ रोजी एकूण ३.१४ कोटी मोटार वाहने (दर लाख लोकसंख्येमागे २५,८५९ वाहने) वापरात होती, ती मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे ७.६ टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यातील एकूण वाहनांपैकी ३१.७९ लाख (७.७ टक्के) वाहने बृहन्मुंबईत होती. राज्यात सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभाली खालील असलेल्या प्रति किमी रस्त्यावरील वाहनांची सरासरी संख्या १०४ आहे. वर्षनिहाय वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची प्रकारनिहाय संख्या तक्ता ९.२१ मध्ये आणि वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या परिशिष्ट ९.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२१ वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची प्रकारनिहाय संख्या

('०००)

प्रकार	१ जानेवारी रोजी					
	महाराष्ट्र			बृहन्मुंबई		
	२०१७	२०१८*	शेकडा बदल	२०१७	२०१८*	शेकडा बदल
दुचाकी (मोटार सायकली, स्कूटर्स, मोपेड्स)	२१,३९०.३	२३,००८.७	७.६	१,७४०.६	१,८८९.९	८.६
ऑटो रिक्षा	७२०.४	७४७.३	३.७	१२५.५	१३९.६	११.२
हलकी मोटार वाहने (कार, जीप्स, स्टेशन वॅगन्स व टॅक्सी)	४,४४६.०	४,८१०.२	८.२	१,०१९.७	१,०८१.८	६.१
बसेस (स्टेज कॅरेजेस, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस, शालेय बसेस व पीएसव्ही)	१२१.१	१२८.७	६.३	११.४	१३.०	१४.०
माल मोटारी { आर्टीक्युलेटेड/मल्टी एक्सल वाहने, ट्रक्स व लॉरीज, टँकर्स, डिलीव्हरी व्हॅन्स (तीन व चार चाकी), इ. }	१,४७६.९	१,५८२.८	७.२	५०.८	५१.७	१.८
ट्रॅक्टर्स	६१६.२	६५१.१	५.७	०.२	०.२	०.०
ट्रेलर्स	३४८.६	४०९.४	१७.४	०.१	०.१	०.०
रूग्णवाहिका	१२.७	१५.०	१८.१	१.२	१.३	८.३
इतर वाहने	५३.७	६१.८	१५.१	१.३	१.४	७.७
एकूण	**२९,१८५.९**	**३१,४१५.०**	**७.६**	**२,९५०.८**	**३,१७९.०**	**७.७**

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन   पीएसव्ही - सार्वजनिक सेवा वाहने   * अस्थायी

९.४१ वाहन चालक परवाना 'सारथी' सॉफ्टवेअर आणि वाहन नोंदणी प्रमाणपत्र *'वाहन'* सॉफ्टवेअर द्वारे स्मार्ट कार्डच्या स्वरुपात दिले जाते. मार्च, २०१७ अखेर मोटार वाहने चालविण्याच्या वैध परवान्यांची संख्या ३२९.५९ लाख होती जी मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.९ टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यात २०१६-१७ या वर्षात २५.५ लाख शिकाऊ परवाने देण्यात आले आहेत.

९.४२ राज्यामध्ये दरवर्षी ब्रीद वाक्यावर आधारित रस्ता सुरक्षाविषयक विविध पथनाट्ये आणि व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. राज्यात प्रति दहा हजार वाहनांमागे २०१७ मध्ये झालेल्या अपघातांची संख्या ११ होती. राज्य व बृहन्मुंबईतील रस्ते अपघात, त्यामध्ये मृत व जखमी व्यक्तींविषयक आकडेवारी तक्ता ९.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२२ राज्य व बृहन्मुंबईतील रस्ते अपघात, मृत व जखमी व्यक्तींविषयक आकडेवारी

वर्ष	अपघातांची संख्या		मृत व्यक्तींची संख्या			जखमी व्यक्तींची संख्या		
	राज्य	बृहन्मुंबई	राज्य	बृहन्मुंबई	टक्केवारी@	राज्य	बृहन्मुंबई	टक्केवारी@
२०१५	६३,८०५$	२३,३४७$	१३,२१२	५२०	३.९	३९,६०६	४,०३७	१०.२
२०१६	३९,८४८#	३,३४९#	१२,८८३	५१०	४.०	३५,८९४	३,५३२	९.८
२०१७	३५,८५३#	३,१६०#	१२,२६४	४९०	४.०	३२,१२८	३,२८७	१०.२

$ नोंदवलेले सर्व अपघात   # फक्त गुन्हा नोंदवलेले अपघात   @ बृहन्मुंबईची राज्याशी

आधार : अतिरिक्त पोलिस महासंचालक यांचे कार्यालय (वाहतूक), महाराष्ट्र शासन

सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सुविधा

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.४३ महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन (मरामाप) महामंडळाकडे ३१ मार्च, २०१७ रोजी केंद्र व राज्य शासनाचे भागभांडवल अनुक्रमे ₹ ५६.७७ कोटी व ₹ १,३४१.२१ कोटी आहे. मरामाप महामंडळाने २०१६-१७ या वर्षात प्रतिदिन सरासरी ६६.९५ लाख प्रवासी वाहतूक केली आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत सार्थ किमी वाहतूक सुमारे १.४ टक्क्यांनी कमी झाली असून मार्गस्थ गाड्यांचे सरासरी भारमान (सवलतींच्या रकमेसह) ०.८ टक्के बिंदूंनी कमी झाले आहे. ग्रामीण, वातानुकूलित व शहरी वाहतुकीच्या प्रवासी उत्पन्नावर ३१ मार्च, २०१७ रोजी प्रवासी कराचा दर अनुक्रमे १७.५ टक्के, ५.५ टक्के व ३.५ टक्के होता. मरामाप महामंडळातर्फे सेवा पुरविण्यात आलेली गावांची व लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता ९.२३ आणि वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२३ मरामाप महामंडळातर्फे सेवा पुरविण्यात आलेली गावे आणि लोकसंख्या

(टक्के)

जोडणी	गावे		लोकसंख्या	
	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१५-१६	२०१६-१७
थेट जोडलेली	७४.५	७५.६	९१.२	९१.७
३ किमीपर्यंत	१५.७	१५.१	५.८	५.६
३ ते ५ किमीपर्यंत	५.६	५.४	१.७	१.६
५ किमीपेक्षा अधिक	४.२	३.९	१.३	१.१

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

तक्ता ९.२४ मरामाप महामंडळाची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	शेकडा बदल	२०१७-१८+
ताब्यातील एकूण वाहने	१८,५१४	१८,७१०	१.१	१८,५६९
मार्गस्थ बसगाड्यांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	१६,९८१	१६,८३४	(-)०.९	१६,४४७
एकूण कर्मचारी (३१ मार्च रोजी)	१,०५,६७९	१,०३,०४३	(-)२.५	१,०१,३७३
प्रतिदिन सरासरी सार्थ किमी (लाख)	५७.३९	५६.६१	(-)१.४	५५.८२
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या (लाख)	६७.११	६६.९५	(-)०.२	६६.३१
वाहन उत्पादकता (किमी)	३१०.०१	३०२.५४	(-)२.४	३००.५९
प्रति दहा लिटर डिझेल मागे किमीचे प्रमाण (मानक ४८.५०)	४७.६२	४७.६५	०.११	४७.२८
चालक-वाहक उत्पादकता (किमी)	२१४.७६	२१३.०१	(-)०.८	२१६.३०
प्रति वाहन कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण (मार्गस्थ वाहनांच्या आधारे)	६.२२	६.१२	(-)१.६	६.१८
सरासरी आसन क्षमता	४३.७१	४३.३५	(-)०.८	४३.४०
भारमान (सवलतीच्या रकमेशिवाय) टक्के@	५५.७१	५४.६३	(-)१.१	५६.३७
भारमान (सवलतीच्या रकमेसह) टक्के@	६९.६०	६८.७५	(-)०.८	७०.६२

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ @ बिंदू + डिसेंबर अखेर

९.४४ नियमित वाहतुकी शिवाय मरामाप महामंडळ यात्रा व नैमित्तिक करार तत्वावर विशेष वाहतूक सेवा पुरविते. यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२५ मरामाप महामंडळाची यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

विवरण	यात्रा		नैमित्तिक करार					
			२०१५-१६			२०१६-१७		
	२०१५-१६	२०१६-१७	सवलतीत	विना-सवलतीत	एकूण	सवलतीत	विना-सवलतीत	एकूण
सार्थ किमी (लाख)	१९६.३७	१९२.६२	१२५.५२	६४.८०	१९०.३२	११५.१२	५७.६४	१७२.७६
प्राप्त उत्पन्न (₹ लाख)	५,९२४.४५	६,६४६.०७	३,१२५.९९	३,३३७.५०	६,४६३.४९	२,८७७.३८	२,९८२.८६	५,८६०.२०
प्रति किमी उत्पन्न (₹)	३०.१७	३४.५०	२४.९०	५१.५०	३३.९६	२४.९९	५१.७५	३३.९२

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.४५ मरामाप महामंडळ विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षापेक्षा अधिक वय असलेले), कर्क रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक, इ. प्रवाशांना बस भाड्यात सवलत देते. सवलतीच्या रकमेची प्रतिपूर्ती राज्य शासनाकडून केली जाते. सन २०१६-१७ मध्ये सवलतीची रक्कम ₹ १,३५२.७० कोटी होती. मरामाप महामंडळाची वित्तीय स्थिती तक्ता ९.२६ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.७ : मरामापम-प्रति किमी मिळकत आणि प्रति किमी खर्च

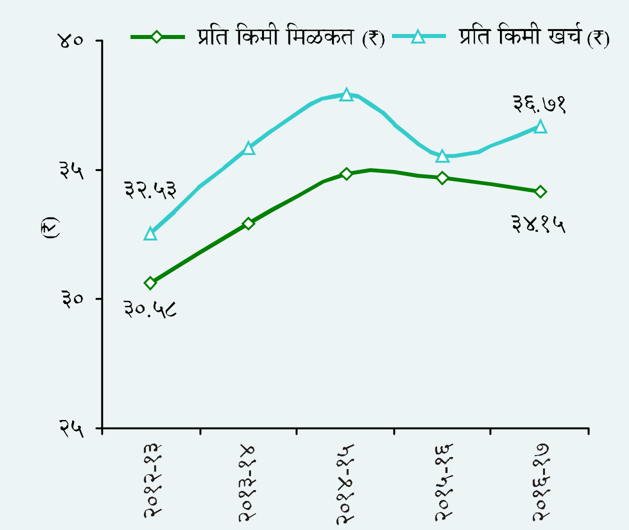

तक्ता ९.२६ मरामाप महामंडळाची वित्तीय स्थिती

(₹ कोटी)

विवरण	२०१५-१६	२०१६-१७$
(अ) जमा		
प्रवासी महसूल	७,०६९.२८	६,७९०.९७
इतर महसूल	२१५.२०	२६५.२५
एकूण (अ)	**७,२८४.४८**	**७,०५६.२२**
(ब) खर्च		
प्रवासी, मोटार वाहने व महापालिका कर व जकात	९१५.४१	८८१.६५
महापालिका कर व जकात		
घसारा	३५४.६६	३०७.४२
इतर	६,१९७.१७	६,३९४.६९
एकूण (ब)	**७,४६७.२४९६**	**७,५८३.७६**
(१) नफा (अ - ब)	(-)१८२.७६	(-)५२७.५४
(२) मागील ताळमेळ	६०.८७	२२.०५
(३) निव्वळ नफा (१ + २)	(-)१२१.८९	(-)५०५.४९

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ $ अलेखापरिक्षित

९.४६ मरामाप महामंडळाने सन २०१५-१६ व २०१६-१७ करिता अनुक्रमे ₹ १२३ कोटी व ₹ १०९ कोटी टोल रक्कम अदा केली. अपघातांची संख्या व मरामाप महामंडळाकडून दिलेली भरपाई तक्ता ९.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२७ अपघातांची संख्या व मरामाप महामंडळाकडून दिलेली भरपाई

विवरण	२०१५-१६	२०१६-१७
अपघातांची संख्या	२,९२०	२,७७२
मृत व्यक्तींची संख्या	४४५	४४५
जखमी व्यक्तींची संख्या	५,२१३	४,७४५
दर लाख किमी मागे अपघात	०.१४	०.१३
घटनास्थळी दिलेली रक्कम (₹ लाख)	५०.५५	३३.३१
अंतिम भरपाई (₹ लाख)	७,१६०.२१	७,८३१.७७

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

शहरी सार्वजनिक प्रवासी वाहतूक

९.४७ सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक व्यवस्था हे शहरातील प्रवासी वाहतुकीचे प्रमुख साधनांपैकी एक साधन आहे. राज्यातील २१ शहरात ही सुविधा उपलब्ध आहे. यापैकी सात शहरात महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (मरामापम), बृहन्मुंबईत बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम (बेस्ट), पुणे व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्रात पुणे महानगर परिवहन महामंडळ (पीएमपीएमएल) आणि उर्वरित ११ शहरात संबंधित महानगरपालिका / नगरपरिषद प्रवासी वाहतूक सेवा पुरवितात. शहरी सार्वजनिक प्रवासी वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२८ शहरी सार्वजनिक प्रवासी वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी

(३१ मार्च रोजी)

वाहतूक सेवा पुरविणारी यंत्रणा	मार्गस्थ वाहनांची प्रतिदिन सरासरी संख्या		प्रतिदिन सरासरी प्रवासी वाहतूक (लाख)		प्रतिदिन सरासरी सार्थ वाहतूक (लाख किमी)		निव्वळ नफा /तोटा (₹ लाख)	
	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७	२०१६	२०१७
मरामापम (शहर वाहतूक)	४८५	४६७	२.४०	२.३५	०.८९	०.८४	(-)२,२७१	(-)३,०८०
बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम	३,४६६	३,२६७	२८.९९	२८.३४	६.४०	५.८६	(-)१,०६,१९२	(-)९९,०१०
पुणे महानगर परिवहन महामंडळ	१,४४७	१,३८२	११.२४	१०.७९	३.१३	२.९९	(-)१५,१८१	(-)२१,०४२
नवी मुंबई महानगरपालिका परिवहन	२५७	३०९	२.३१	२.७९	०.७२	०.८५	(-)४,१५९	(-)४,१४७
नागपूर महानगरपालिका परिवहन	२४०	२२९	१.२४	१.५७	०.४३	०.४६	(-)२,४४०	(-)७#
ठाणे महानगरपालिका परिवहन	१९२	१९५	१.५८	१.२९	०.३६	०.३३	(-)४,३५३	(-)४,७४६
कोल्हापूर महानगरपालिका परिवहन	१०१	१०७	०.६०	०.६६	०.२४	०.२४	(-)६९२	(-)४१८
सोलापूर महानगरपालिका परिवहन	९६	५९	०.७२	०.३१	०.२३	०.१४	(-)५८२	(-)८३७
कल्याण-डोंबिवली महानगरपालिका परिवहन	८३	७५	०. ४६	०.४२	०.१६	०.१३	(-)१,२१६	(-)१,३४८
अमरावती महानगरपालिका परिवहन	३३	२५	०.२८	०.२५	०.०८	०.०४	७	(-)६३
मिरा-भाईंदर महानगरपालिका परिवहन	३०	३२	०.१९	०.२३	०.०५	०.०७	(-)३१०	(-)४६०
अहमदनगर महानगरपालिका परिवहन	१८	१५	०.११	०.०८	०.०२	०.०२	(-)७२	(-)७
अकोला महानगरपालिका परिवहन	-	५	-	०.०२	-	०.०१	-	-
खोपोली नगरपालिका परिवहन	१३	१४	०.०४	०.०५	०.०२	०.०२	१२	१६

एप्रिल, २०१६ ते फेब्रुवारी, २०१७ पर्यंतचा निव्वळ नफा/तोटा वगळून

आधार : मरामाप महामंडळ , बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम, पुणे महानगर परिवहन महामंडळ व संबधित महानगरपालिका / नगरपालिका

रेल्वे

९.४८ रेल्वे ही प्रमुख जन वाहतूक व्यवस्था आहे. प्रवासी व मालवाहतूक हे रेल्वे वाहतूकीचे दोन प्रमुख भाग आहेत. राज्यातील लोहमार्गाची ३१ मार्च, २०१७ रोजी एकूण लांबी ६,१६५ किमी (कोकण रेल्वेच्या ३८१ किमी लांबीसह) भारतातील एकूण (६७,३६८ किमी) लांबीच्या ९.२ टक्के एवढी आहे. पनवेल-पेण ३५ किमी लांबीच्या दुपदरी मार्गाचे काम पूर्ण झाले आहे. राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कामांची सद्यस्थिती तक्ता ९.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२९ राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कामांची सद्यस्थिती

(३० जून,२०१७ रोजी)

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी (किमी)	प्रकल्पाची एकूण किंमत (₹ कोटी)	कामाची भौतिक प्रगती (टक्के)
पेण - रोहा (दुपदरीकरण)	४०	१६३.००	९५
बारामती - लोणंद (नवीन मार्ग)	६४	७३६.४४	५०
बेलापूर - सीवूड- उरण (नवीन मार्ग)	२७	१,७८१.९८	४८
अहमदनगर-नारायणडोह-बीड-परळी-वैजनाथ	२६१	२,२७१.००	४०
भुसावळ-जळगांव तिसरा मार्ग (दुपदरीकरण)	२४	१९९.१२	३१
वर्धा-सेवाग्राम-नागपूर तिसरा मार्ग (दुपदरीकरण)	७६	५४०.०२	१६
टीगाव चिचोंडा तिसरा मार्ग (दुपदरीकरण)	१७	१७५.६६	१३
कल्याण-कसारा तिसरा मार्ग (दुपदरीकरण)	६८	७९२.८९	९
पुसद-यवतमाळ मार्गे वर्धा - नांदेड, (नवीन मार्ग)	२८४	२,४९१.४३	८

आधार : दक्षिण पूर्व, मध्य, दक्षिण मध्य व पश्चिम रेल्वे आणि कोकण रेल्वे महामंडळ

मुंबई उपनगर रेल्वे

९.४९ उपनगरीय रेल्वे हे मुंबईमध्ये जन वाहतूकीचे प्रमुख साधन आहे. मुंबईची उपनगरीय रेल्वे सेवा पश्चिम रेल्वे आणि मध्य रेल्वे या दोन विभागीय रेल्वे द्वारे चालविली जाते. हार्बर व ट्रान्स हार्बर मार्ग हे मध्य रेल्वेचा भाग आहेत. दर दिवशी एकूण २५८ गाड्यांच्या ताफ्याने २,९७९ फेऱ्यांद्वारे सरासरी ७६.५ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली जाते. मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यु व जखमींची (कारणनिहाय) संख्या तक्ता ९.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३० मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यु व जखमींची (कारणनिहाय) संख्या

अपघाताचे कारण	२०१५		२०१६		२०१७	
	मृत्यु	जखमी	मृत्यु	जखमी	मृत्यु	जखमी
रुळ ओलांडतांना	१,८०१	४६८	१,७९८	३७९	१,६५१	३७६
रेल्वे व फलाट दरम्यान पडून	४०	२६	१३	१९	१८	६
रेल्वेमधून पडून	८०६	१,६९७	६५७	१,४९८	६५४	१,४३४
रेल्वेच्या खांबांना धक्का लागून	१३	८९	८	८५	१२	९०
अन्य $	६४४	१,०६९	७२६	१,३८२	६७९	१,४३९
एकूण	**३,३०४**	**३,३४९**	**३,२०२**	**३,३६३**	**३,०१४**	**३,३४५**

$ विजेचा धक्का लागून, आत्महत्या, नैसर्गिक मृत्यु, रासायनिक प्रयोगशाळेकडे संदर्भित केलेली प्रकरणे, इत्यादी.

आधार : मुंबई लोहमार्ग पोलिस आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

९.५० मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्पातील रेल्वे मार्गाची कामे मुंबई रेल्वे विकास महामंडळ, मर्यादित करीत आहे. अंधेरी - गोरेगाव हार्बर मार्गाच्या विस्ताराचे काम पुर्ण झाले आहे. हार्बर मार्गावरील १२ डब्यांच्या गाड्यांसाठी फलाटांची लांबी वाढविण्यात आली व १५३ रेल्वे डब्यांची खरेदी प्रक्रिया पुर्ण झाली आहे. मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन अंतर्गत सुरु असलेल्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती तक्ता ९.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३१ एमयुटीपी टप्पा दोन अंतर्गत सुरु असलेल्या प्रकल्पांची सद्यस्थिती

(३१ जानेवारी,२०१८ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	काम सुरु झाल्याचे वर्ष	मार्गिकेची लांबी (मार्ग किमी)	अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	भौतिक प्रगती (टक्के)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
ठाणे-दिवा (अतिरिक्त पाचवा व सहावा मार्ग)	२००८-०९	९.४४	४४०	२६५.१७	६९	२०१९
मुंबई सेंट्रल-बोरीवली (अतिरिक्त सहावा मार्ग)	२००८-०९	२९.५०	९१९	१९३.३४	१७	२०२१
सीएसटी-कुर्ला (अतिरिक्त पाचवा व सहावा मार्ग)	२००८-०९	१५.३९	८९१	६९.१३	३	२०२१

आधार : मुंबई रेल्वे विकास महामंडळ

मुंबई मेट्रो रेल प्रकल्प

९.५१ मुंबई मेट्रो रेल प्रकल्प हा सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर राबविण्यात येणारा सामुहिक शीघ्र वाहतूक व्यवस्था प्रकल्प आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणा मार्फत सुरु असलेल्या मेट्रो रेल प्रकल्पांची माहिती तक्ता ९.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३२ मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्यस्थिती

(₹ कोटी)

प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च +	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्यस्थिती
अंधेरी (पू.) - दहिसर (पू.) (१६.५ किमी)	२०१६	६,२०८	४४८.०७	२०१९-२०	४० टक्के स्थापत्य कामे पूर्ण
दहिसर - डी. एन. नगर (१८.६ किमी)	२०१६	६,४१०	१२४.२१	२०१९-२०	३२ टक्के काम प्रगतिपथावर
कुलाबा - वांद्रे - सीप्झ (३३.५ किमी)	२०१५	२३,१३६	३,६४४.००	२०२०-२१	स्थापत्य कामे प्रगतिपथावर
डी. एन. नगर-मंडाळे (२३.६ किमी)	२०१७	१०,९८६	५९.६९	२०२०-२१	निविदा प्रक्रिया प्रगतीपथावर
वडाळा - घाटकोपर - ठाणे - कासारवडवली (३२ किमी)	२०१७	१४,५४९	३.८१	२०२१-२२	निविदा प्रक्रिया प्रगतीपथावर

आधार: मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण +ऑक्टोबर, २०१७ अखेर

नवी मुंबई मेट्रो रेल प्रकल्प

९.५२ सिडकोने चार मेट्रोरेल मार्गिकांचा टप्प्या-टप्प्याने विकास करण्याचे निश्चित केले आहे. यापैकी, पहिल्या टप्प्याचे सीबीडी बेलापूर ते पेंधर (११.१० किमी) चे काम प्रगतीपथावर आहे. सदर कामाचा अंदाजित खर्च ₹ ३,०६३.६३ कोटी आहे. ऑक्टोबर, २०१७ अखेर ₹ १,३१५.३७ कोटी खर्च झाला आहे.

नागपूर मेट्रो रेल प्रकल्प

९.५३ नागपूर मेट्रो रेल प्रकल्पामध्ये ३८.२२ किमी लांबी व ३६ स्थानकांचा समावेश आहे. या प्रकल्पाचा संपूर्ण विस्तार उत्तर-दक्षिण मार्ग (१९.६६ किमी व १७ स्थानके) व पुर्व पश्चिम मार्ग (१८.५६ किमी व १९ स्थानके) या दोन मार्गामध्ये विभागला आहे. या प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹ ८,६८० कोटी आहे. या प्रकल्पासाठी ८७.९५ हेक्टर आवश्यक असून त्यापैकी ७९.३९ हेक्टर जमिनीचे संपादन करण्यात आले आहे. डिसेंबर, २०१७ अखेर ₹ २,७८७.३९ कोटी खर्च झाला आहे.

पुणे मेट्रो रेल प्रकल्प

९.५४ पुणे मेट्रो रेल प्रकल्पामध्ये चिंचवड ते स्वारगेट (१६.५९ किमी) व वनाज ते रामवाडी (१४.६६ किमी) असे दोन मार्ग आहेत. या प्रकल्पाचा अंदाजित खर्च ₹ ११,४२० कोटी आहे. सदर प्रकल्प सन २०२१ पर्यंत पुर्ण होणे अपेक्षित आहे. या प्रकल्पासाठी ३१.५७ हेक्टर शासकिय जमिनीसह ४४.२५ हेक्टर जमिन आवश्यक असून त्यापैकी २० हेक्टर शासकिय जमिनीचे संपादन करण्यात आले आहे. डिसेंबर, २०१७ अखेर ₹ २०७ कोटी खर्च झाला आहे.

जलवाहतूक

९.५५ व्यापाराच्या शाश्वत वृद्धीसाठी जलवाहतूक क्षेत्राचा महत्वपूर्ण वाटा आहे. महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण सन २०१६ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या धोरणांतर्गत ७२० किमी सागरी किनाऱ्यावरील उद्योगांना चालना देण्यासह बंदरांचा सर्वांगीण विकास करण्यावर भर आहे. तसेच पायाभूत सुविधांचे उन्नतीकरण करणे, रेल्वे व रस्त्यांची बंदराशी जोडणी करणे व किनारपट्टीवरील जहाज निर्मिती व दुरुस्ती उद्योगांना प्रोत्साहन देणे हे या धोरणात समाविष्ठ आहे.अंर्तगत जलवाहतूक प्रकल्पार्तंगत राज्याने प्रवासी सुविधांचे बांधकाम व अस्तित्वात असलेल्या सुविधांच्या नूतनीकरणा साठी विवीध प्रकल्प हाती घेतले आहेत.

मोठी बंदरे

९.५६ राज्यात मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट द्वारे परिचालित केली जाणारी दोन मोठी बंदरे आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये, मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट यांनी अनुक्रमे ६३०.४८ लाख मे.टन व ६२१.५१ लाख मे.टन मालाची वाहतूक केली. मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३३ मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	मुंबई पोर्ट ट्रस्ट			जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट		
	२०१५-१६	२०१६-१७	शेकडा बदल	२०१५-१६	२०१६-१७	शेकडा बदल
एकूण माल वाहतूक क्षमता (लाख मे.टन)	**५०२.५०**	**५०२.५०**	**०.०**	**७९३.७०**	**८९३.७०**	**१२.६**
कर्मचारी (संख्या)	१०, १६६	९,४४५	(-)७.१	१,६३८	१,६१५	(-)१.४
माल वाहतूक (लाख मे.टन)	**६११.१०**	**६३०.४८**	**३.२**	**६४०.२७**	**६२१.५१**	**(-)२.९**
पैकी अ) आयात	४१२.९४	४२७.२५	३.५	३५०.७५	३४७.५६	(-)०.९
ब) निर्यात	१९८.१६	२०३.२३	२.६	२८९.५२	२७३.९५	(-)५.४
प्रवासी वाहतूक (हजार)	३.१८	१७.४४	४४८.४	लाना	लाना	लाना
बंदरात आलेल्या बोटी (संख्या)	५,१६९	५,४२७	५.०	२,७८०	२,७२०	(-)२.२
परिचालन उत्पन्न (₹ कोटी)	१,४७८.१८	१,४७७.८०	०.०	१,६६५.१०	१,७००.९७	२.२
परिचालन खर्च (₹ कोटी)	१,०७५.६९	१,१११.६७	३.३	६९३.१२	८०४.९७	१६.१
परिचालन अधिक्य (₹ कोटी)	४०२.४९	३६६.१३	(-)९.०	९७१.९८	८९६.००	(-)७.८

आधार : मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट लाना लागू नाही

लहान बंदरे

९.५७ धामणखोल-जयगड, दिघी आणि लवगण-जयगड (आंग्रे बंदर) ही बंदरे कार्यान्वित झाली आहेत. रेवस-आवरे, विजयदुर्ग आणि रेडी या बंदरांची बांधकाम-पूर्व कामे प्रगतीपथावर आहेत. याशिवाय, लहान बंदरांच्या परिसरात अनेक बंदिस्त व बहुउद्देशीय थांबे असून तेथे देखील मालाची वाहतूक केली जाते. लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३४ लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
माल वाहतूक (लाख मे. टन)	**२८८.४९**	**३४८.९४**	**२२७.९२**
पैकी अ) आयात	२४४.७४	२९०.०९	१९४.३३
ब) निर्यात	४३.७५	५८.८५	३३.५९
प्रवासी वाहतूक (लाख)	**१८०.७२**	**१८२.८२**	**११८.३७**
पैकी अ) यांत्रिकी बोटीतून	१६९.८०	१७३.१८	११४.६०
ब) बिगर - यांत्रिकी बोटीतून	१०.९२	९.६४	३.७७

आधार : महाराष्ट्र मेरी टाईम बोर्ड + नोव्हेंबर अखेर

सागरमाला कार्यक्रम

९.५८ बंदरामुळे होणा-या विकासास चालना देणे या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. किमान पायाभूत गुंतवणूकीमधून आयात निर्यात तसेच अंर्तगत व्यापाराच्या वाहतूकीवरिल खर्च कमी करणे या दृष्टीने हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सागरमाला कार्यक्रमार्तगत बंदराचे आधुनिकीकरण, नवीन बंदर विकास, बंदर जोडणी, बंदरविकासाअंर्तगत औद्योगिकीकरण व सामाजिक विकास या प्रमुख बाबी आहेत. मांडवा येथील ब्रेकवॉटर बंधा-याचे बांधकाम, तसेच रो-रो सेवेचे काम प्रगतीपथावर आहे. या कार्यक्रमाअंर्तगत रो-रो सेवेचे बांधकाम गोराई, वसई, भाईंदर, नारंगी, खारवडेश्वरी, मनोरी आणि घोडबंदर या ठिकाणी प्रस्तावित आहे.

मरीना

९.५९ मरीनामुळे अनधिकृत व असंघटीत नांगरवाडयांमुळे जलक्षेत्रामध्ये झालेली दाटी कमी होण्यास मदत होईल. या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ३० बोटी ठेवण्याकरिता पनवेल जवळील बेलापूर खाडी येथे पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात येणार असून हा प्रकल्प डिसेंबर, २०१९ पर्यंत पूर्ण होईल. या मरिनामुळे गेटवे ऑफ इंडिया नजिकच्या समुद्रात नांगरुन ठेवलेल्या यॉटस व स्पीड बोटी मरिनामध्ये सुरक्षित ठेवता येतील. गेटवे ऑफ इंडिया ते बेलापूर,नवी मुंबई येथे १५ मिनीटात पोहचता येईल.

विमान वाहतूक

९.६० मुंबई आंतरराष्ट्रीय विमानतळ मर्यादित यांच्यासह भारतीय विमानतळ प्राधिकरणाने छत्रपती शिवाजी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ, मुंबईच्या आधुनिकीकरणांतर्गत प्रतिवर्ष ४० दशलक्ष प्रवासी वाहतूक हाताळण्याची क्षमता असलेले नवीन टी २ टर्मिनल बांधण्यात आले आहे. राज्यात तीन आंतरराष्ट्रीय व १३ देशांतर्गत विमानतळे आहेत. बारामती, कोल्हापूर, सोलापूर नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर व यवतमाळ येथील प्रवासी व माल वाहतूक नगण्य आहे. ओझर विमानतळ, नाशिक येथून २०१६-१७ व २०१७-१८ मध्ये (डिसेंबर पर्यंत) अनुक्रमे १,७३,१५१ मे.टन आणि १,०१,७८३ मे.टन मालाची वाहतूक केली आहे. निवडक विमानतळनिहाय प्रवासी व मालवाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३५ निवडक विमानतळनिहाय प्रवासी व मालवाहतूक विषयक सांख्यिकी

(३१ मार्च रोजी)

विमानतळ	प्रवासी वाहतूक (लाख)			माल वाहतूक (मे.टन)		
	२०१६	२०१७	शेकडा बदल	२०१६	२०१७	शेकडा बदल
अ) देशांतर्गत	**३७२.१६**	**४१५.०५**	**११.५**	**२,४८,५१३**	**२,७८,०९६**	**११.९**
मुंबई	३००.४६	३२७.१२	८.९	२,०९,००३	२,३४,९१७	१२.४
पुणे	५१.७६	६५.१२	२५.८	३१,७६५	३४,६४५	९.१
नागपूर	१५.२१	१७.८२	१७.२	५,९५८	६,७२६	१२.९
औरंगाबाद	२.९९	३.२४	८.४	१,४०६	१,४३६	२.१
जुहू	१.७४	१.७५	०.६	३८१	३७२	(-)२.४
ब) आंतरराष्ट्रीय	**११९.३८**	**१२८.९१**	**८.०**	**४,९६,६७९**	**५,४७,७९१**	**१०.३**
मुंबई	११६.२४	१२४.४२	७.०	४,९६,२४६	५,४७,३७२	१०.३
पुणे	२.४०	२.५७	७.१	०	०	-
नागपूर	०.७४	१.९२	१५९.५	४३३	४१९	(-)३.२
एकूण (अ + ब)	**४९१.५४**	**५४३.९६**	**१०.७**	**७,४५,१९२**	**८,२५,८८७**	**१०.८**

आधार : भारतीय विमानतळ प्राधिकरण

९.६०.१ नांदेड ते हैद्राबाद दैनंदिन उड्डाण दि.२७ एप्रिल, २०१७ व नांदेड ते मुंबई दि. १६ नोव्हेंबर, २०१७ पासून कार्यान्वित झाली आहेत.

९.६०.२ छत्रपती शिवाजी आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरिल वाहतुकीचा ताण कमी करण्यासाठी नवी मुंबई येथे अतिरिक्त विमानतळाचे काम सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर चार टप्प्यात प्रस्तावित असून ₹ १६,७०४ कोटी खर्च अपेक्षित आहे. हे विमानतळ प्रतिवर्ष ६० दशलक्ष प्रवासी क्षमतेने वाहतूक करण्यासाठी नियोजित असून पहिल्या टप्प्यात किमान १० दशलक्ष प्रवासी प्रतिवर्ष हाताळण्यास विकसित करण्यात येत आहे.

९.६०.३ नागपूर येथील बहुआयामी आंतरराष्ट्रीय प्रवासी व कार्गो हब विमानतळ (मिहान) प्रकल्पामध्ये सध्याच्या विमानतळाचा आंतरराष्ट्रीय प्रवासी व कार्गो हब विमानतळामध्ये विकसीत करण्याचा समावेश आहे. महाराष्ट्र विमानतळ विकास कंपनी मर्यादित व भारतीय विमानतळ प्राधिकरण यांच्या संयुक्त उपक्रमाद्वारे मिहान इंडीया मर्यादित प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आंतरराष्ट्रीय विमानतळ, नागपूर चे उन्नयन व आधुनिकीकरण करण्यासाठी, सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर आरेखन, बांधकाम, वित्तपुरवठा, कार्यान्वयन व हस्तांतरण तत्वाद्वारे प्रस्ताव विनंती तयार करण्यात आली आहे.

दळणवळण

९.६१ टपाल, दूरध्वनी, दृकश्राव्य व माहिती दूरसंचार हे दळणवळण व्यवस्थेचे प्रमुख घटक आहेत. डाक सेवेबाबतची सांख्यिकी तक्ता ९.३६ मध्ये दिली आहे.

९.६२ राज्यात ३० सप्टेंबर, २०१७ रोजी इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या ५.४५ कोटी होती, जी सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वात जास्त आहे

९.६३ सप्टेंबर, २०१७ अखेर राज्यात एकूण दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ४८.३८ लाख होती. दर लाख लोकसंख्येमागे दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या अनुक्रमे ३,९८५ व १,०८,८७४ होती. दूरध्वनी जोडण्या व भ्रमणध्वनींची आकडेवारी तक्ता ९.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३६ डाक सेवेबाबतची सांख्यिकी

(संख्या)

बाब	क्षेत्र	२०१५-१६	२०१६-१७
डाक कार्यालये	ग्रामीण	११,३६८	११,३६६
	नागरी	१,२३३	१,२३६
	एकूण	**१२,६०१**	**१२,६०२**
टपाल पेट्या	ग्रामीण	४०,७२०	३७,३५५
	नागरी	७,६१६	७,५७९
	एकूण	**४८,३३६**	**४४,९३४**
डिलिव्हरी पोस्टमेन (डाक सेवकांसह)	ग्रामीण	२०,०३७	१६,६२६
	नागरी	१४,१८१	७,४४७
	एकूण	**३४,२१८**	**२४,०७३**

आधार : मुख्य डाक कार्यालय, मुंबई

तक्ता ९.३७ दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्या

(लाख)

सेवापुरवठादार	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी
एमटीएनएल	१८.८९	१२.४२	१८.६१	१३.००	१८.३४	१३.९४
बीएसएनएल	१५.३५	५८.५०	१४.१९	६५.०२	१३.२६	६७.९७
भारती	४.२४	१९२.१९	४.३७	२०८.७३	४.३९	२१६.६८
आयडीया/स्पाईस	लाना	२७५.६५	लाना	३०८.५५	लाना	३१३.९९
रिलायंस	३.३३	११३.७१	३.३९	२१४.३३	३.३१	२३९.७३
टाटा	८.१८	९८.८४	८.२९	७८.५३	८.६३	७०.३१
वोडाफोन	०.२७	२७१.३५	०.३७	२८३.७४	०.४०	२८३.८६
एअरसेल-डिशनेट	लाना	५४.६८	लाना	५५.८७	०.०५	४९.४०
टेलिनॉर	लाना	८१.६३	लाना	७७.०३	लाना	६५.८५
एकूण	**५०.२६**	**१,१५८.९७**	**४९.२२**	**१,३०४.८०**	**४८.३८**	**१,३२१.७३**

आधार : भारतीय दूरसंचार विनीयामक प्राधिकरण   लाना लागू नाही   + सप्टेंबर अखेर

* * * * *

परिशिष्ट ९.१

राज्यातील विजेचा पुरवठा व वापर

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१६-१७
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॅट)							
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-							
(१) औष्णिक	४७७$	१,०६५$	२,७७१	६,४६२	८,०७५	९,६६५	२१,४९६
(२) नवीकरणीय ऊर्जा	--	--	--	--	--	३,४०८	७,५३२
(३) जलजन्य	२८२	८४४	१,३१७	१,५५२	२,८७४	३,०६६	३,०६६
(४) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	६७२	१,८२०	२,७१४	३,०७२
एकूण (अ-१)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१२,७६९**	**१८,८५३**	**३५,१६६**
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा हिस्सा							
(१) राष्ट्रीय औष्णि ऊर्जा महामंडळ	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२,०४८@	४,६८६	६,४२४
(२) अणुशक्ती महामंडळ	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१३७	६९०	६९०
एकूण (अ-२)	**उ.ना.**	**उ.ना.**	**उ.ना.**	**उ.ना.**	**२,१८५**	**५,३७६**	**७,११४**
एकूण (अ-१ + अ-२)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१४,९५४**	**२४,२२९**	**४२,२८०**
ब. निर्मिती (दशलक्ष युनिट)							
(१) औष्णिक	१,९०३$	३,३९२	११,४१६	२८,०८५	४९,३७७	५२,७९६	८९,०८४
(२) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	२,७३०	६,९४३	१८,७२९	९,४८१
(३) जलजन्य	१,३६५	४,५३३	६,४४८	५,६१५	४,८८९	६,३७४	५,९७८
(४) नवीकरणीय ऊर्जा #	--	--	--	--	--	५,११८	१०,५०२
एकूण	**३,२६८**	**७,९२५**	**१७,८६४**	**३६,४३०**	**६१,२०९#**	**८३,०१७**	**१,१५,०४६**
क. वापर (दशलक्ष युनिट)							
(१) औद्योगिक	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	३३,८३३
(२) घरगुती	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	२६,८७४
(३)कृषि	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	२८,२७२
(४) वाणिज्यिक	१९८	५४७	९४९	२,०६८	४,१०५	११,५२७	१२,८७२
(५) रेल्वे	३३९	४२१	७६६	९७०	१,५८१	२,१८८	११३
(६) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	३५	१४६	३३०	उ.ना.	१,१९९	१,९८३	२,४९४
(७)सार्वजनिक दिवाबत्ती	२०	७४	१५९	२९१	५५१	८४६	२,०१०
(८) संकीर्ण	--	६२	११८	२६७	३७८	६३३	१,९८७
एकूण	**२,७२०**	**७,६५०**	**१४,०३४**	**२९,९७१**	**४७,२८९**	**८७,३९६**	**१,०८,४५५**
ड. दरडोई विजेचा अंतिम वापर (युनिट)							
(१) औद्योगिक	४६.८	१०५.४	१२९.५	१९५.४	१९१.२	३०७.२	२८२.३
(२) वाणिज्यिक	५.०	१०.९	१५.१	२७.५	४२.७	१०२.९	१११.९

आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण
(२) महानिर्मिती
(३) महावितरण
(४) बेस्ट
(५) टाटा पॉवर
(६) रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर

उ.ना. - उपलब्ध नाही

टीप - (१) उपलब्ध आकडेवारी केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेची आहे.
(२) @ यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगावॅटचा अतिरिक्त हिस्सा समाविष्ट आहे.
(३) # यात बंदिस्त वीज व नवीकरणीय ऊर्जेची (महावितरणला विकलेली) आकडेवारी समाविष्ट आहे.
(४) $ यात तेलजन्य ऊर्जेची आकडेवारी औष्णिक ऊर्जेत समाविष्ट आहे.
(५) टाटा पॉवर व रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर वगळून इतर खाजगी कंपन्यांची स्थापित क्षमता व निर्मिती सीइएच्या वेबसाईट अहवालानुसार दिली आहे.
(६) १ युनिट = एक किलो वॅट तास

परिशिष्ट ९.२
महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी
(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.क्र.	वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	रस्ते			
					प्रमुख जिल्हा	इतर जिल्हा	ग्रामीण	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	१९६५-६६	२,३६४	--	१०,५२८	१२,६२८	८,७४४	१७,५२४	५१,७८८
२	१९७०-७१	२,४४५	--	१४,२०३	१७,६८४	११,०१२	२०,०२०	६५,३६४
३	१९८०-८१	२,९४५	--	१८,९४९	२५,२३३	२५,४०४	६८,६००	१,४१,१३१
४	१९९०-९१	२,९५९	--	३०,९७५	३८,९३६	३८,५७३	६१,५२२	१,७२,९६५
५	२०००-०१	३,६८८	--	३३,२१२	४६,७५१	४३,६९६	८९,५९९	२,१६,९४६
६	२००५-०६	४,३६७	--	३३,५७१	४८,९८७	४५,२२६	९९,२७९	२,३१,४३०
७	२००६-०७	४,३६७	--	३३,६७५	४९,१४७	४५,६७४	१,००,८०१	२,३३,६६४
८	२००७-०८	४,३६७	--	३३,८००	४९,३९३	४५,८८६	१,०२,१४९	२,३५,५९५
९	२००८-०९	४,३६७	--	३३,९३३	४९,६२१	४६,१४३	१,०३,६०४	२,३७,६६८
१०	२००९-१०	४,३७६	--	३४,१०२	४९,९०१	४६,८१७	१,०४,८४४	२,४०,०४०
११	२०१०-११	४,३७६	--	३४,१०३	४९,९३६	४६,८९७	१,०६,४००	२,४१,७१२
१२	२०११-१२	४,३७६	--	३४,१५७	५०,२५६	४७,५२९	१,०६,६०१	२,४२,९१९
१३	२०१२-१३	४,३७६	६,६९४	२७,५२८	५०,२५६	४७,५७३	१,०६,७४५	२,४३,१७२
१४	२०१३-१४	५,८५८	६,३३७	३३,९६३	५०,२३२	५२,७६१	१,१४,५५७	२,६३,७०८
१५	२०१४-१५	४,७६६	६,१६३	३३,८६०	५०,५८५	५८,११५	१,४५,८७९	२,९९,३६८
१६	२०१५-१६	७,४३८	५,१८०	३३,३३०	५०,८४४	५८,११६	१,४५,८८१	३,००,७८९
१७	२०१६-१७	१२,२७५	३,८६१	३०,५८९	५२,६३७	५८,११६	१,४५,८८१	३,०३,३५९

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे .

(२) सन १९६५-६६ ते २०११-१२ करिता राज्य महामार्गात प्रमुख राज्य महामार्गाचा समावेश आहे.

(३) सन २०१२-१३ पासून रस्ते लांबीची विभागणी २००१-२१ रस्ते विकास योजनेनुसार आहे.

परिशिष्ट ९.३

जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण
(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.	जिल्हा	साध्य लांबी २०१५-१६					साध्य लांबी २०१६-१७#				
क्र.	रूंदी (मीटर)	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	बृहन्मुंबई	६०	--	--	--	६०	--	--	--	--	--
२	ठाणे	२५०	२१३	९००	२,११४	३,४७७	२७८	२४८	३५७	७	८९०
३	पालघर	२५५	३९१	३,२५९	२,०६५	५,९७०	३४७	४४८	५९१	६१	१,४४७
४	रायगड	१,२००	२६६	२,२३७	२,४१८	६,१२१	१,३७७	२९१	४९१	१५८	२,३१७
५	रत्नागिरी	४५७	९१४	८,०२१	०	९,३९२	७५९	९११	१,५४६	--	३,२१६
६	सिंधुदुर्ग	१२४	७८८	६,८८९	०	७,८०१	२१९	८१५	१,२१४	--	२,२४८
	कोकण विभाग	**२,३४६**	**२,५७२**	**२१,३०६**	**६,५९७**	**३२,८२१**	**२,९८०**	**२,७१३**	**४,१९९**	**२२६**	**१०,११८**
७	अहमदनगर	७२३	१,२३७	११,२४५	७,५८२	२०,७८७	८७५	२,२५५	२,०४४	१०२	५,२७६
८	नाशिक	१,२२९	१,५४३	११,६५४	४,७१०	१९,१३६	१,१८६	१,६१०	२,१३५	०	४,९३१
९	धुळे	५५०	५३३	५,४३३	८५	६,६०१	५६८	६२८	६३८	०	१,८३४
१०	नंदुरबार	२४८	४९२	४,४७२	१,७९३	७,००५	२२४	५८५	७६३	०	१,५७२
११	जळगाव	५५६	१,२५७	४,४३३	६,४२०	१२,६६६	५८२	१,४२९	२,०५४	६५४	४,७१९
	नाशिक विभाग	**३,३०६**	**५,०६२**	**३७,२३७**	**२०,५९०**	**६६,१९५**	**३,४३५**	**६,५०७**	**७,६३४**	**७५६**	**१८,३३२**
१२	पुणे	१,२७८	१,२४६	१६,४५४	१२०	१९,०९८	१,२८७	१,३२२	३,९५७	११९	६,६८५
१३	सातारा	४५१	९६३	८,८८९	२,१५८	१२,४६१	४६९	१,०५०	१,९२३	३८	३,४८०
१४	सांगली	५७३	१,०५५	६,३५५	४,२४७	१२,२३०	५२२	१,४४८	१,६०८	३	३,५८१
१५	कोल्हापुर	५९०	८६१	३,७४३	३,५००	८,६९४	६१७	९८५	१,१९९	३४	२,८३५
१६	सोलापूर	१,७१०	९२७	११,८५१	२,९०८	१७,३९६	१,५३४	१,००८	३,६३९	३१३	६,४९४
	पुणे विभाग	**४,६०२**	**५,०५२**	**४७,२९२**	**१२,९३३**	**६९,८७९**	**४,४२९**	**५,८१३**	**१२,३२६**	**५०७**	**२३,०७५**
१७	औरंगाबाद	६७१	७८७	७,०६१	२,००६	१०,५२५	५६५	६८७	२,०९३	११४	३,४५९
१८	जालना	२७७	४२४	४,९३७	१,७५६	७,३९४	३३५	३९२	१,४९७	३६	२,२६०
१९	परभणी	१८०	५१३	३,७८९	९२९	५,४११	१६०	३५२	१,२७३	७१	१,८५६
२०	हिंगोली	७५	१६९	३,५०५	१७	३,७६६	१२८	२५१	९१२	२५	१,३१६
२१	नांदेड	३८४	७३३	८,३०६	१,८४६	११,२६९	३११	८८३	३,०६५	१५९	४,४१८
२२	बीड	७८९	५९८	७,५१९	३,४७३	१२,३७९	६९६	५२२	१,९८४	१५५	३,३५७
२३	उस्मानाबाद	३६०	८०१	४,८३१	१,४६७	७,४५९	३७६	९३१	१,२५४	५९	२,६२०
२४	लातूर	२७०	९०१	४,६७१	१,६४०	७,४८२	३२८	८५५	१,२१३	१३३	२,५२९
	औरंगाबाद विभाग	**३,००६**	**४,९२६**	**४४,६१९**	**१३,१३४**	**६५,६८५**	**२,८९९**	**४,८७३**	**१३,२९१**	**७५२**	**२१,८१५**
२५	बुलढाणा	५६१	८२६	२,६३५	१,५८५	५,६०७	३८५	८६१	१,०६४	०	२,३१०
२६	अकोला	३८८	५०३	१,५३३	९३८	३,३९२	२६०	५२२	६३५	०	१,४१७
२७	वाशिम	२८६	४५०	१,११९	१,११९	२,९७४	२४४	५०७	४९३	०	१,२४४
२८	अमरावती	६७७	९६०	१,७९२	४,९०९	८,३३८	५७४	१,०३७	१,७४६	२३२	३,५८९
२९	यवतमाळ	४८७	९९७	४,२४१	२,५१७	८,२४२	६५२	१,०००	१,२८८	१९०	३,१३०
	अमरावती विभाग	**२,३९९**	**३,७३६**	**११,३२०**	**११,०९८**	**२८,५५३**	**२,११५**	**३,९२७**	**५,२२६**	**४२२**	**११,६९०**
३०	वर्धा	२३४	४६९	१,०९२	२,२९८	४,०९३	२२४	६०७	८६१	१६५	१,८५७
३१	नागपूर	७८४	६३१	३,११८	४,२३८	८,७७१	७५७	७८९	१,५३७	१०५८	४,१४१
३२	भंडारा	१३७	३६०	३,६७३	१,०४०	५,२१०	१४३	४१३	६५२	१७५	१,३८३
३३	गोंदिया	१०३	४३३	२,३०१	२,८०३	५,६४०	१०६	५३४	६२३	३९५	१,६५८
३४	चंद्रपुर	४१५	५०८	३,३०९	३,५९३	७,८२५	२३७	५४०	१,६२८	२८४	२,६८९
३५	गडचिरोली	२५२	६९४	२,२५७	२,९१४	६,११७	२४८	८७६	१,३१३	१६७	२,६०४
	नागपूर विभा	**१,९२५**	**३,०९५**	**१५,७५०**	**१६,८८६**	**३७,६५६**	**१,७१५**	**३,७५९**	**६,६१४**	**२,२४४**	**१४,३३२**
	महाराष्ट्र राज्य	**१७५८४**	**२४,४४३**	**१,७७,५२४**	**८१,२३८**	**३,००,७८९**	**१७,५७३**	**२७,५९२**	**४९,२९०**	**४,९०७**	**९९,३६२**

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

सार्वजनिक बांधकाम विभाग यांच्या देखभालीखालील

परिशिष्ट ९.४

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

(१ जानेवारी रोजी)

अ.क्र.	वाहनांचा प्रकार	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१६	२०१७	२०१८*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	८३,९३०	३,४६,८२६	१६,९६,१५७	४४,०९,९०६	१,२०,६०,९९०	१,९८,८१,४९९	२,१३,९०,३०४	२,३०,०८,६९५
२	मोटार गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स्	१,२२,५०८	२,२४,७५२	४,२३,५०५	९,०१,२७८	२३,८२,७८९	३८,५०,५३०	४१,७५,८७८	४५,१४,९२९
३	टॅक्सी कॅब्ज	१७,८०६	३१,३०२	४३,१६८	८६,४३८	१,८२,६७६	२,२४,३०८	२,७०,१६०	२,९५,३२१
४	स्वयंचलित रिक्शा	३,०४९	२९,४७४	१,२६,०४९	४,०७,६६०	६,४४,०३७	७,२६,१२०	७,२०,४३९	७,४७,३३७
५	स्टेज कॅरेजेस्	१०,२५०	१३,७८९	१८,२०३	२७,२८६	३४,०६१	३८,३१८	३५,६८२	३५,७०६
६	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस	--	१,४९८	३,९८०	१३,९७५	३१,४५९	४३,९८५	३६,४०७	४३,२३३
७	मालमोटारी -								
	(१) डिझेल इंजिन	३४,९८७	८७,०७९	१,८०,८८३	३,४१,३४४	८,७८,२३९	१३,८८,२३१	१४,०९,७४९	१५,१३,६७८
	(२) पेट्रोल इंजिन	२१,७९१	१८,००५	१३,७७४	५७,३१७	७७,१८९	२८,५६३	९,४२७	९,२५५
	(३) इतर (सीएनजी, एलपीजी, इ.)	--	--	--	उ.ना.	उ.ना.	५,९७९	५७,६९१	५९,८३३
८	रुग्णवाहिका	४४१	९२५	२,२३३	४,०२५	९,६००	१४,३१५	१२,६८९	१४,९७४
९	शाळेच्या बसेस	४९१	५९४	१,०२५	१,७१४	६,११७	२१,५४१	२२,०५१	२२,८२८
१०	खाजगी प्रवासी वाहने	८१०	२,१७१	४,६२२	५,८१५	९,४२१	११,६२९	२६,९४२	२६,९६३
११	जोड वाहने (ट्रेलर)	७,०७५	२३,१७३	६०,८५८	१,६७,८५६	२,८४,६९६	३,८४,४८२	३,४८,६१९	४,०९,३६५
१२	ट्रॅक्टर्स	७,८२१	२४,०७९	६१,०८८	१,७२,५७८	३,५८,५५६	६,०३,६३२	६,१६,१६०	६,५१,०६९
१३	इतर	८१०	१,३१९	५,०४०	९,८७२	२९,८२९	४६,९९७	५३,६७०	६१,८०५
	एकूण	**३,११,७६९**	**८,०४,९८६**	**२६,४०,५८५**	**६६,०७,०६४**	**१,६९,८९,६५९**	**२,७२,७०,१२९**	**२,९१,८५,८६८**	**३,१४,१४,९११**
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	६१८	१,३०९	३,३५३	७,१८६	१५,११९	२२,९१६	२४,०२४	२५,८५९
	सार्वजनिक बांधकाम व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील असलेल्या दर किमी रस्तेलांबीमागे मोटार वाहनांची संख्या	५	६	१५	३१	७१	९१	९७	१०४
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	०.९	१.५	२.८	४.४	८.५	१२	१०	१२

आधार - परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन   * अस्थायी   उ.ना. उपलब्ध नाही.

10

ºÉÉ¨ÉÉÊVÉEò lÉjÉ

१०. सामाजिक क्षेत्र

१०.१ समाजातील नागरिकांचे विशेषत: दुर्बल व पिडीत घटकांचे जीवनमान उंचावण्याची निश्चिती करणे हा नियोजनबद्ध विकासाचा मुख्य हेतू आहे. आर्थिक विकास अधिक परिणामकारकरित्या होण्यासाठी सक्षम, सुशिक्षित आणि कुशल मनुष्यबळ सहभागी होऊ शकते म्हणूनच सामाजिक क्षेत्राच्या विकासावर जास्त भर देण्यात येतो. जनतेच्या सहभागाने गुणात्मक सेवा मिळून सामाजिक क्षेत्राचा विकास होण्यासाठी उत्तम परिणाम मिळू शकतात. प्रतिकूल परिस्थीतीत असणाऱ्यांना, दिव्यांगांना तसेच, वंचितांना त्यांच्या आवश्यक गरजा भागविण्यासाठी राज्यनियोजनात महत्त्व दिले आहे. मानव विकासातील दुवा, *व्हिजन* २०३० व शाश्वत विकास ध्येये ही सामाजिक विकासाशी निगडीत आहेत.

शिक्षण

१०.२ राज्यातील युवकांना ज्ञान, कौशल्य आणि व्यवसाय प्रशिक्षण देऊन त्यांना उत्पादक रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि पर्यायाने राज्याच्या आर्थिक विकासाला गतिमान करण्यासाठी तसेच, युवकांना सक्षम होण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात बदलत्या गरजांनुसार गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, परवडण्याजोगे व्यावसायिक प्रशिक्षण, उच्च शिक्षणाची संधी, नवे शोध आणि संशोधन ही शिक्षण व्यवस्थेसमोरची आव्हाने आहेत. ही आव्हाने विचारात घेऊन केंद्र व राज्य शासनाच्या संयुक्त विद्यमाने विविध शैक्षणिक कार्यक्रम राबवले जात आहेत. तसेच, तांत्रिक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी राज्यात भारतीय सूचना प्राद्योगिकी संस्था (IIIT), भारतीय प्रबंध संस्था (IIM) यांची स्थापना केली आहे. उच्च शिक्षणाचा शैक्षणिक दर्जा आणि गुणवत्ता वाढविण्यासाठी राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान, निवडप्रधान श्रेयांकन पद्धती, स्वयं-वित्त सहाय्यीत विद्यापीठे यासारख्या योजना शासनाने सुरु केल्या आहेत तसेच जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणांच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी राज्याने नवीन महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापिठ अधिनियम, २०१६ संमत केला आहे.

शालेय शिक्षण

१०.३ राज्यातील ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत आणि सक्तीने शिक्षण देण्यासाठी, शिक्षण हक्क कायदा अधिनियमित करण्यात आला आहे. 'सर्वांसाठी शिक्षण, गुणवत्ता शिक्षण' या धोरणास अनुसरुन सर्व बालकांसाठी शिक्षण हे आवश्यक आहे. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची पुरेशी प्रगती झाली आहे. मूलभूत शिक्षणाची प्रमुख जबाबदारी राज्य सरकारची असली तरी स्थानिक स्वराज्य संस्थादेखील ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागात शालेय शिक्षणाशी निगडीत आहेत. राज्य सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या संयुक्त उपक्रमाद्वारे विविध शैक्षणिक कार्यक्रम, विशेषतः प्राथमिक शिक्षणाचे, राबविले जातात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर शैक्षणिक सेवा पुरविण्यासाठी केल्याने केवळ शिक्षणाच्या गुणवत्तेवरच नव्हे, तर शिक्षण ग्रामीण भागांपर्यंत पोहचणे सहज शक्य होत आहे. सन २०१६-१७ मध्ये राज्य शासनाचा प्राथमिक शिक्षणावरील खर्च ₹ १९,४८६ कोटी होता. प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शैक्षणिक संस्था आणि पटसंख्या तक्ता १०.१ मध्ये तर विभागनिहाय आकडेवारी परिशिष्ट १०.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१ प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शैक्षणिक संस्था आणि पटसंख्या

वर्ष	प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)				
	शाळा (संख्या)	पटसंख्या ('०००')		शिक्षकांची संख्या ('०००)	विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण
		एकूण	पैकी मुली		
२०१६-१७	१,०४,९७१	१५,९८६	७,४९०	५३०	३०.१
२०१७-१८*	१,०६,५२७	१५,९०९	७,४५०	५४२	२९.३

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद * अस्थायी

सर्व शिक्षा अभियान

१०.४ 'सर्व शिक्षा अभियान' हा केंद्र शासनाचा सर्वसमावेशक आणि एकत्रित *फ्लॅगशीप* कार्यक्रम असून यात कालबद्ध पद्धतीने ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीने शिक्षण दिले जाते. सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत नवीन शाळा उघडणे, शाळा व अतिरिक्त वर्गखोल्या बांधणे, शौचालये आणि पिण्याच्या पाण्याची सुविधा पुरविणे, पाठ्यपुस्तके, नियमित प्रशिक्षण, आवश्यक शैक्षणिक साहित्य पुरविणे इ. विविध उपकार्यक्रमांद्वारे सार्वत्रिक उपलब्धता व गुणवत्तापूर्ण शिक्षणामध्ये भरीव प्रगती केली आहे. सर्व शाळांमध्ये *डीजीटल क्लासरूम* स्थापन करण्यासाठी विविध स्त्रोत जसे शासन, व्यावसायिक सामाजिक जबाबदारी, जनतेद्वारे निधी उपलब्ध करुन दिला जात आहे. सर्व शिक्षा अभियानावर २०१६-१७ मध्ये ₹ १९८१.४३ कोटी तर २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १,३४३.५८ कोटी खर्च झाला. प्राथमिक शिक्षणाबाबतचे (इयत्ता १ ली ते ८ वी) काही महत्वाचे निर्देशक तक्ता १०.२ मध्ये देण्यात आले आहेत.

तक्ता १०.२ प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८*
शिक्षणविषयक जिल्हा माहिती प्रणाली (DISE) अंतर्गत नोंदविलेल्या प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या	९८,२१९	१,०४,९७१	१,०६,५२७
ग्रामीण भागातील शाळांची टक्केवारी	७९.७	७८.१	७६.७
दर १० चौ.किमी मागील शाळांची/ तुकड्यांची घनता (अ) प्राथमिक	२.८	३.२	३.२
(ब) उच्च प्राथमिक	१.५	१.७	१.७
दर हजार मुलांच्या लोकसंख्येमागे (६ ते ११ वर्ष) प्राथमिक शाळा/तुकड्यांची संख्या	८	९.७	९.९
दर हजार मुलांच्या लोकसंख्येमागे (११ ते १४ वर्ष) उच्च प्राथमिक शाळा/तुकड्यांची संख्या	७	८.६	९.०
खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी	१२.४	२०.६	२१.१
शाळेतील पटसंख्या (लाखात)	१६०.४	१५९.६	१५९.१
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी	४६.९	४६.९	४६.८
एकूण पटसंख्या प्रमाण (अ) प्राथमिक	१०४.०	१००.०	१००.१
(ब) उच्च प्राथमिक	१०२.६	५९.५	५९.०
सरासरी विद्यार्थी-वर्ग प्रमाण (सर्व शाळा)	३१	३१	३१
शिक्षकांची संख्या (लाखात)	५.२	५.२	५.४
विद्यार्थी -शिक्षक प्रमाण	३१.२	३०.१	२९.३
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी			
पिण्याचे पाणी	९९.७	९९.६	९८.५
संरक्षक भिंत	८२.३	८२.८	८२.७
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय	९९.४	९९.०	९६.८
संगणक	५६.९	६२.९	६८.८
नि:शक्तांसाठी उतरता रस्ता @	८६.१	८५.२	८५.८
खेळाचे मैदान	८७.२	८७.३	८६.३
ग्रंथालय	९६.०	९५.७	९४.९
विद्युत जोडणी	९३.९	९४.०	९४.२
गळतीचे प्रमाण (अ) प्राथमिक	१.२६	०.७०	०.२४
(ब) उच्च प्राथमिक	१.४५	१.०६	१.५७
स्त्री पुरुष असमानता निर्देशांक (अ) प्राथमिक	०.८८	०.८९	०.८७
(ब) उच्च प्राथमिक	०.८८	०.८७	०.८८

टीप : उच्च प्राथमिक - इयत्ता ६ वी ते ८ वी @ आवश्यक व उपलब्ध असलेले * अस्थायी

आधार : १) एलीमेंटरी एज्युकेशन इन इंडिया प्रोग्रेस टुवर्डस युईई फ्लॅश स्टॅटिस्टिक्स रिपोर्ट , भारत सरकार २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

सिस्टिमॅटिक ॲडमिनिस्टेटिव्ह रिफॉर्म्स फॉर ॲचिव्हमेंट *लर्निंग* (सरल)

१०.५ शैक्षणिक वर्षभरात शाळांकडून वेगवेगळया प्रकारच्या सांख्यिकी माहितीची शासनास गरज असते तर *यु-डायस* (U-DISE) *डेटाबेस* मर्यादित शैक्षणिक बाबींची माहिती पुरविते आणि शिक्षकांना *ई-गर्व्हनन्स* अंतर्गत वेळोवेळी आवश्यक असणारी माहिती पुरवावी लागते. त्याकरीता 'सरल' या विशेष प्रणालीमध्ये *ऑनलाइन* माहिती भरण्याचे निर्देश शाळांना देण्यात आले आहेत, ज्यामुळे आवश्यक ती माहिती व्यवस्थापन प्रणाली / सांख्यिकी माहितीचे अहवाल केव्हाही *ऑनलाईन* उपलब्ध होऊ शकतील.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

१०.६ राज्यात सन २०१७-१८ मध्ये माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक २६,८७९ शैक्षणिक संस्था असून त्यामध्ये ६६.४८ लाख पटसंख्या आहे. सन २०१६-१७ मध्ये राज्य शासनाचा माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणावरील खर्च ₹ १६,०८९ कोटी होता. माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) शैक्षणिक संस्था आणि पटसंख्या तक्ता १०.३ मध्ये दिली आहे.

दिव्यांग समावेशक शिक्षण

१०.७ विशेष गरज असलेल्या मुलांना सर्वसाधारण परिस्थितीत सर्वसाधारण मुलांसोबत चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळून त्यांची भावनिक उन्नती होण्यासाठी तसेच त्यांना सामाजिकदृष्ट्या सामावून घेण्यासाठी राज्यात 'दिव्यांग समावेशक शिक्षण' कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमामध्ये विशेष गरज असलेली मुले शोधून व त्यांची वैद्यकीय तपासणी करून आवश्यकतेनुसार *ब्रेल* लिपीतील पुस्तके, चष्मे, श्रवणयंत्रे व उपकरणे, वाचा प्रशिक्षक इत्यादी शैक्षणिक सहाय्यभूत सोईसुविधा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे याचा समावेश आहे. सन २०१६-१७ मध्ये २.५५ लाख मुलांना लाभ दिला असून ₹ ५८.९९ कोटी खर्च झाला तर सन २०१७-१८ मध्ये २.२७ लाख मुलांना लाभ दिला असून ₹ ४०.५७ कोटी खर्च झाला.

तक्ता १०.३ माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) शैक्षणिक संस्था आणि पटसंख्या

वर्ष	माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी)				
	शाळा (संख्या)	पटसंख्या ('०००')		शिक्षकांची संख्या ('०००)	विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण
		एकूण	पैकी मुली		
२०१६-१७	२५,७३७	६,६१५	३,०१३	२१३	३१.१
२०१७-१८*	२६,८७९	६,६४८	३,०४२	२१८	३०.५

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद * अस्थायी

राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान

१०.८ 'राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान' ही योजना सन २००९ मध्ये माध्यमिक शिक्षणातील प्रवेश वाढविण्यासाठी व गुणवत्ता सुधारण्याच्या उद्देशाने सुरू करण्यात आली. सन २०१६-१७ मध्ये या योजनेअंतर्गत ₹ १९.१५ कोटी खर्च झाला तर २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेर ₹ ३६.९९ कोटी खर्च झाला. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचे काही महत्वाचे निर्देशक तक्ता १०.४ मध्ये देण्यात आले आहेत.

तक्ता १०.४ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
शिक्षणविषयक जिल्हा माहिती प्रणाली (U-DISE)अंतर्गत नोंदविलेल्या माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांची संख्या	२४,४९७	२५,०२९	२५,५२९
ग्रामीण भागातील शाळांचे प्रमाण	६३.७	६३.७	६३.०
दर १० चौ. किमी मागील शाळांची/तुकड्यांची घनता (अ) माध्यमिक	०.७	०.८	०.८
(ब) उच्च माध्यमिक	०.३	०.३	०.३
खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी	२८.१	२७.९	२८.४
शाळेतील पटसंख्या (लाखात)	६१.८	६४.२	६६.१
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी	४५.७	४५.५	४५.६
एकूण पटसंख्येचे प्रमाण (अ) माध्यमिक	८९.१	९०.०	९१.७
(ब) उच्च माध्यमिक	६२.१	६७.८	६९.८
सरासरी विद्यार्थी-वर्ग प्रमाण (सर्व शाळा)	५४	५४	५१
शिक्षकांची संख्या (लाखात)	२.१९	२.२०	२.१०
विद्यार्थी -शिक्षक प्रमाण	२८	२९	३१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी			
पिण्याचे पाणी	९९.९	९९.९	९९.९
संरक्षक भिंत	८९.२	८९.२	८७.६
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय	९९.६	९९.८	९९.५
नि:शक्तांसाठी उतरता रस्ता @	८३.९	८६.६	७५.०
खेळाचे मैदान	९६.०	९६.१	९७.०
ग्रंथालय	९७.६	९७.४	९८.३
विद्युत जोडणी	९६.९	९७.१	९७.१
संगणक	९२.०	९३.३	९५.०
संगणक व इंटरनेट	५६.४	६०.२	६४.९
गळतीचे प्रमाण (अ) माध्यमिक	११.२	१२.४	११.६
(ब) उच्च माध्यमिक	१.८	१.८	२.४
स्त्री पुरुष असमानता निर्देशांक (अ) माध्यमिक	०.९६	०.९५	०.९५
(ब) उच्च माध्यमिक	०.९७	०.९७	०.९७

@ आवश्यक व उपलब्ध असलेले

आधार : १) सेकंडरी एज्युकेशन इन इंडिया प्रोग्रेस टुवर्डस युईई फ्लॅश स्टॅटिस्टिक्स रिपोर्ट , भारत सरकार २) महाराष्ट्र माध्यमिक शिक्षण परिषद

प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम

१०.९ शालेय मुलांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी सन २०१५-१६ मध्ये राज्य शासनाने 'प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम' सुरू केला. एकही मूल शैक्षणिकदृष्ट्या अपेक्षेपेक्षा कमी असणार नाही यासाठी मुलांमधील मूलभूत क्षमता ओळखून प्रत्येक विद्यार्थ्याने वयोगटानुरूप अपेक्षित शैक्षणिक क्षमता संपादित केली आहे किंवा नाही याची पडताळणी करण्याकरिता या कार्यक्रमांतर्गत विशेष कृती आराखडा तयार करण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांमधील मूलभूत क्षमता व शैक्षणिक पातळी ओळखण्यासाठी 'राज्यस्तरीय अध्ययन संपादणूक सर्वेक्षण' घेण्यात येते. याकरिता इयत्ता १ ली ते ८ वी च्या विद्यार्थ्यांच्या वर्षातून तीन शैक्षणिक प्रगती चाचण्या घेण्यात येतात. ज्यामध्ये एक पायाभूत चाचणी व सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनामधील संकलित मूल्यमापनाच्या दोन चाचण्या आहेत. या चाचण्या महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद यांचेमार्फत घेण्यात येतात. प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्राचे ध्येय साध्य करण्यासाठी शासनाकडून शिक्षकांना आवश्यकतेनुसार व मागणीनुसार प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. राज्यातील शैक्षणिक सुविधांना उत्तेजन देण्याकरिता शासन कंपन्यांना त्यांचा खाजगी सामाजिक दायित्व निधी (सीएसआर), शालेय प्रणालींमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी प्रोत्साहित करीत आहे आणि सन २०१७-१८ मध्ये ३,६८३ शाळांना याचा लाभ झाला आहे. 'प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमा' ची प्रगती तक्ता १०.५ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५ प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमाची प्रगती

(संख्या)

विवरण	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
प्रगत शाळा	८,७९१	२४,६८७	४७,९७३
डिजिटल शाळा	११,२२८	२७,६८६	६३,४५८
कार्य आधारीत शिक्षण देणाऱ्या शाळा	१२,४०९	१३,४४८	१५,४५२
आयएसओ प्रमाणित शाळा	१,३६८	२,६४६	३,३२५
रचनावादाचा अवलंब करत असलेल्या शाळा	४६,६०८	६३,५९५	६७,७५८
आवश्यकतेनुसार व मागणीनुसार शिक्षकांना देण्यात येणारे प्रशिक्षण	१,८२,४२८	३,३७,३४८	५,०७,४४०
भाषा विषयात विद्यार्थ्यांचे सरासरी साध्य (टक्के)	६७.०	७७.१३	७४.३३
गणित विषयात विद्यार्थ्यांचे सरासरी साध्य (टक्के)	६८.०	७७.०५	७४.३३

आधार : महाराष्ट्र प्रज्ञा प्राधिकरण + जानेवारी पर्यंत

शाळाबाह्य मुले

१०.१० एकही मूल शाळाबाह्य किंवा शिक्षणापासून वंचित राहू नये याकरिता शिक्षण हक्क कायद्यानुसार राज्यातील ६-१४ वयोगटातील सर्व मुलांना शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. यामुळे शाळाबाह्य मुलांचा शोध घेऊन त्यांना शाळेत दाखल करून घेऊन नियमितपणे शिकविण्याची गरज आहे. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ४८,३७९ मुले शाळाबाह्य होती. विशेष प्रशिक्षण ३६,१८५ मुलांना देण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले असून त्यापैकी १५,५२९ मुलांची नोंदणी करण्यात आली आहे आणि उर्वरित मुलांची शाळेत नोंदणी करण्यासाठी प्रयत्न सूरू आहेत.

शिक्षणासाठी प्रोत्साहनपर योजना

१०.११ मुलांना शिक्षणात सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी व पालकांचा आर्थिक भार कमी करण्यासाठी राज्य शासन विविध योजनांद्वारे विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहनपर सवलती देत आहे. शिक्षणासाठी प्रोत्साहनपर निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६ शिक्षणासाठी प्रोत्साहनपर निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ४ थी इयत्तेतील गरीब मुलांना मोफत गणवेश व लेखन साहित्य पुरविणे	९.४०	७.५२	४.६३	३.७०	४.३५@	३.४०$
१ ली ते १० वी च्या शासकीय अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्कात सवलत	२३.५२	३.४५	३०.०५	३.८१	उ.ना.	५.००$
११ वी व १२ वीत शिकणाऱ्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील विद्यार्थ्यांना (मुले) मोफत शिक्षण	१.८९	१.३५	१.९७	१.४३	१.९७@	१.७१$
आदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन	०.०२	०.१०	०.०२	०.०८	उ.ना.	०.१०$

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन $ मंजूर अनुदान @ अपेक्षित उ.ना. उपलब्ध नाही

मुलींचे शिक्षण

१०.१२ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी शासनाकडून विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. ग्रामीण भागातील मुलींना मोफत बस सेवा आणि इयत्ता आठवी ते बारावीमध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून पाच किमी अंतरावर राहणाऱ्या गरजू मुलींना निवडक १२५ तालुक्यांमध्ये महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत सायकलींचे वाटप करण्यात येते. निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७ मुलींच्या शिक्षणासाठीच्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹कोटी)
उपस्थिती भत्ता योजना	४.११	९.०५	३.७३	८.२१	उ.ना.	४.०७$
अहिल्याबाई होळकर योजना	१६.५०	६१.३७	१९.५४	६२.६०	१९.७४@	६३.२०@
११ वी आणि १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण	२.७६	२.०१	२.७८	२.०९	उ.ना.	२.५१$
कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय	०.०४	२२.०९	०.०४	२०.५७	० .०४@	६.६४

$ मंजूर अनुदान @ अंदाजित उ.ना. उपलब्ध नाही + डिसेंबर पर्यंत

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन व महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

शालेय पोषण आहार

१०.१३ इयत्ता १ ली ते ८ वी तील विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी, उपस्थिती वाढविणे व टिकविणे याबरोबरच त्यांना पोषक आहार पुरविणे याकरिता भारत सरकारने 'शालेय पोषण आहार योजना' सुरू केली, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना तयार भोजन पुरविण्यात येते. शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती तक्ता १०.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८ शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती

इयत्ता	उष्मांक पोषण मूल्य (उष्मांक)	प्रथिने पोषण मूल्य (ग्रॅ.)	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
			लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ५ वी	४५०	१२	६४	९१३	६६	६८०	७१	४६३
६ वी ते ८ वी	७००	२०	४१	६७५	४३	५२२	४७	३४५

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

महाराष्ट्र छात्र सेना

१०.१४ विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व, बंधुत्व, खिलाडूवृत्ती, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजसेवा, इ. गुण रुजविणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. इयत्ता ८ वी व ९ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी ही योजना वैकल्पिक आहे. सन २०१५-१६ मध्ये सुमारे १०.६८ लाख विद्यार्थ्यांनी या योजनेमध्ये सहभाग घेतला असून ₹ ३.५८ कोटी खर्च झाला तर सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ३.०७ कोटी खर्च झाला.

शिक्षणाची वार्षिक स्थिती दर्शक अहवाल-२०१७ (*असर*)

१०.१५ 'प्रथम' या संस्थेमार्फत *असर*-२०१७ ही पाहणी संपूर्ण भारतातील २४ राज्यांमधील २८ जिल्ह्यांतील १,६४१ गावांतील २५,७२६ कुटुंबामधून घेण्यात आली. त्यामध्ये १४ ते १८ वर्षे किशोरवयीन वयोगटातील १४,५७४ मुले व १५,९४१ मुली यांचा समावेश होता. *असर*ने यावेळी प्रथमत: किशोरवयीन १४ ते १८ वर्षे या वयोगटावर लक्ष केंद्रित केले आहे. या पाहणीत नमुना निवड करुन प्रत्येक राज्यातुन एक किंवा दोन जिल्ह्यांपर्यंत मर्यादित ठेवण्यात आला असुन राज्यातील अहमदनगर व सातारा या केवळ दोन निवडलेल्या जिल्ह्यांतील १२० गावांतील १,९०० कुटुंबांमधून २,३२९ किशोरवयीनांकडून शैक्षणिक क्रियाशिलता, क्षमता, जागरुकता आणि महत्त्वाकांक्षा या चार प्रमुख घटकांबाबत *असर*-२०१७ मध्ये माहिती घेण्यात आली. या पाहणीचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

अहमदनगर जिल्हा

- एकूण १४-१८ वयोगटातील सुमारे ९०.७ टक्के किशोरवयीन औपचारिक शिक्षणात बारावीपर्यंत शिक्षण घेत आहेत, तर ५ टक्के पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रवेशित असून, ४.३ टक्के किशोरवयीनांनी कोठेही प्रवेश घेतलेला नाही
- औपचारिक शिक्षणात वयानुसार मुला-मुलींच्या पट नोंदणी मध्ये वाढता फरक दिसतो. १४-१६ वयोगटातील किशोरवयीन मुले आणि मुलींमध्ये पटनोंदणीमध्ये फारशी तफावत आढळून येत नाही. परंतु १८ वर्षे वयोगटातील ५.८ टक्के किशोरवयीन मुलांच्या तुलनेत ८.२ टक्के मुलीनी कोठेही प्रवेश घेतलेला नाही
- सुमारे ६.१ टक्के किशोरवयीनांनी व्यावसायिक अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेतलेला असून यात शालेय, महाविद्यालयात पटनोंदणी केलेल्या तसेच कोठेही प्रवेशित नसलेल्या किशोरवयीन मुले व मुलींचा समावेश होतो
- इयत्ता दुसरी स्तराचा मजकूर वाचू शकणाऱ्या किशोरवयीनांची टक्केवारी ८६.० होती
- सोप्या अंकगणिताच्या उदाहरणांद्वारे भागाकार करू शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी ३४ होती तर वजाबाकी करु शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी २६.६ होती
- इंग्रजीत संपूर्ण वाक्य वाचू शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी ६७.१, इंग्रजी शब्द वाचू शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी १७ व तुटक इंग्रजी अक्षरे वाचू शकणाऱ्यांची टक्केवारी १६ होती

सातारा जिल्हा

- एकूण १४-१८ वयोगटातील सुमारे ८७.६ टक्के किशोरवयीन औपचारिक शिक्षणात बारावीपर्यंत शिक्षण घेत आहेत, तर ६.४ टक्के पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रवेशित असून, ६.० टक्के किशोरवयीनांनी कोठेही प्रवेश घेतलेला नाही
- औपचारिक शिक्षणात वयानुसार स्त्री व पुरुषांच्या पट नोंदणी मध्ये फरक वाढतो. १४-१६ वयोगटातील किशोरवयीन मुले आणि मुलींमध्ये पटनोंदणीमध्ये फारसा फरक आढळून येत नाही. परंतु १८ वर्षे वयोगटातील सात टक्के किशोरवयीन मुलांच्या तुलनेत १८.१ टक्के मुलीनी कोठेही प्रवेश घेतलेला नाही
- सुमारे ६.२ टक्के किशोरवयीनांनी काही व्यावसायिक अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेतलेला असून यात शालेय, महाविद्यालयात पटनोंदणी केलेल्या तसेच कोठेही प्रवेशित नसलेल्या किशोरवयीन मुले व मुलींचा समावेश होतो
- इयत्ता दुसरी स्तराचा मजकूर वाचू शकणाऱ्या किशोरवयीनांची टक्केवारी ८७.६ होती
- सोप्या अंकगणिताच्या उदाहरणांद्वारे भागाकार करू शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी ३९.१ होती तर वजाबाकी करू शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी २५.१ होती
- इंग्रजीत संपूर्ण वाक्य वाचू शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी ७३.४, इंग्रजी शब्द वाचू शकणाऱ्या मुलांची टक्केवारी १३.८ व तुटक इंग्रजी अक्षरे वाचू शकणाऱ्यांची टक्केवारी १२.८ इतकी होती

सैनिकी शाळा

१०.१६ राज्यातील ३३ जिल्ह्यांमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तराच्या ४२ सैनिकी शाळा असून त्यापैकी चार शाळा फक्त मुलींसाठी, ३४ शाळा फक्त मुलांसाठी आणि चार सह शिक्षणासाठी आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये या शाळांमधील एकूण पटसंख्या १८,९२४ आहे.

क्रीडा शिक्षण

१०.१७ खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी व क्रीडापटूंचे नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे 'शिव छत्रपती क्रीडापीठाची' स्थापना केली आहे. या क्रीडापीठाकडून ८ ते १४ वर्षे वयोगटातील विद्यार्थ्यांकरिता क्रीडा कौशल्य चाचण्या घेतल्या जातात आणि १७ विविध खेळांसाठी निवडलेल्या विद्यार्थ्यांना सुमारे ८ ते १० वर्षे आवश्यक प्रशिक्षण दिले जाते. या क्रीडापीठा अंतर्गत ११ क्रीडा प्रबोधिनी कार्यरत आहेत. आतापर्यंत क्रीडाप्रबोधिनीतील २५ विद्यार्थ्यांना राज्य शासनाचा 'शिवछत्रपती क्रीडा पुरस्कार' प्राप्त झाला आहे तसेच आंतरराष्ट्रीय क्रीडास्पर्धांमध्ये ७३ क्रीडापटूंनी/ खेळाडूंनी देशाचे प्रतिनिधीत्व केले आहे. शासन दरमहा प्रति प्रशिक्षणार्थी सरासरी ₹ ९,००० खर्च करते. सन २०१७-१८ मध्ये ६२७ प्रशिक्षणार्थींची निवड करण्यात आली आहे. क्रीडा प्रबोधिनीच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांचा तक्ता १०.९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.९ क्रीडा प्रबोधिनीच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेली पदके

वर्ष	एकूण प्रशिक्षणार्थी	आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील पदके				राष्ट्रीय स्तरावरील पदके				राज्य स्तरावरील पदके			
		सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण
२०१४-१५	५६३	२	२	३	७	६६	६३	४६	१७५	१४८	११६	११६	३८०
२०१५-१६	५९३	२	७	९	१८	४९	३४	५४	१३७	२००	१७३	१४५	५१८
२०१६-१७	६०७	११	२	९	२२	२८	२२	३१	८१	१००	७६	७५	२५१

आधार : क्रीडा व युवक सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

प्रौढ साक्षरता

१०.१८ जनगणना-२०११ नुसार राज्यात १.६३ कोटी प्रौढ (१५ वर्ष किंवा त्यापेक्षा जास्त वय असणाऱ्या व्यक्ती) निरक्षर आहेत. ज्या जिल्ह्यांमध्ये स्त्री साक्षरता दर राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे किंवा ५० टक्के पेक्षा कमी आहे अशा जिल्ह्यांमध्ये प्रौढ साक्षरता वाढविण्यासाठी 'साक्षर भारत योजना' राबविण्यात येते. राज्यात ही योजना १० जिल्ह्यांतील ९३ तालुक्यातील ७,३१५ ग्रामपंचायतींमध्ये राबविण्यात येत असून एकूण १४.४ लाख निरक्षरांचे उद्दीष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत प्रौढ निरक्षर व्यक्तीस व्यावहारीक साक्षरतेचे ज्ञान देण्यात येते ज्यामध्ये अक्षर व अंक ओळख तसेच मूलभूत साक्षरता ज्यामध्ये नवसाक्षर व्यक्तीस इयत्ता ३ री, ५ वी किंवा ८ वी च्या स्तरावरील मूलभूत साक्षरता चाचणी देता येते व प्रत्येक उत्तीर्ण व्यक्तीस त्या स्तरानुरूप औपचारिक शिक्षण प्रमाणपत्र दिले जाते. तसेच या योजनेअंतर्गत व्यावसायिक प्रशिक्षणाद्वारे कौशल्य विकासासाठी प्रशिक्षण दिले जाते. एकूण ७,३१५ ग्रामपंचायतींमधील प्रौढ शिक्षण केंद्रात १४,६३० प्रेरक व १३८ समन्वयकांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. ऑगस्ट, २०१७ पर्यंत १५.८९ लाख नवसाक्षरांना औपचारिक शिक्षण प्रमाणपत्र देण्यात आले आहे. प्रौढ साक्षरतेसाठी सामाजिक सहभागाद्वारे काही नाविन्यपूर्ण योजना जसे की, 'शिकवू आपल्या घरी शेजारी', 'साक्षर भारत महोत्सव' राबविण्यात आल्या.

उच्च व तंत्र शिक्षण

१०.१९ सर्वांगिण आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असणारे तांत्रिक व कुशल मनुष्यबळ निर्माण करण्यास उच्च शिक्षण सहाय्य करते. उच्च शिक्षणात कृषि, पशुवैद्यक, वैद्यकीय, औषध निर्माणशास्त्र, अभियांत्रिकी, तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण, इत्यादिंचा समावेश सर्वसाधारण उच्च शिक्षणासह होतो. मूलभूत शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाबरोबरच, उच्च शिक्षणातील संधींचादेखील विस्तार करण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. राज्यात एकूण २२ राज्य विद्यापीठे असून त्यापैकी चार कृषि विद्यापीठे, एक आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, एक पशुवैद्यक विद्यापीठ, एक तंत्रज्ञान विद्यापीठ आणि १५ अन्य सर्वसाधारण विद्यापीठे (ज्यामध्ये केवळ महिलांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, मुंबई, अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक आणि संस्कृत भाषेचा अभ्यास, संशोधन, विकास व प्रसार करण्यासाठी कवी कुलगुरू कालिदास विद्यापीठ, नागपूर) यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, राज्यात २१ अभिमत विद्यापीठे, एक केंद्रीय विद्यापीठ, चार खाजगी विद्यापीठे व पाच *इन्स्टिटयूट ऑफ नॅशनल इंपोर्टन्स* आहेत. विद्याशाखानिहाय एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व सन २०१७-१८ मध्ये प्रथम वर्षात प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या परिशिष्ट १०.२ ते १०.५ मध्ये दिली आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणीवर आधारित उच्च शिक्षणाची राज्याशी संबंधित सांख्यिकी तक्ता १०.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१० राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
विद्यापीठांची संख्या		४५	४५	४९
महाविद्यालयांची संख्या		४,६४६	४,५६९	४,२८६
स्वायत्त संस्थांची संख्या		२,७००	२,५०१	१,९५९
उच्च शिक्षणातील पटसंख्या $ (लाखात)	एकूण	३७.३६	३९.८७	४०.१६
	स्त्रियांची टक्केवारी	४३.३	४३.६	४४.२
विद्यापीठातील व इतर संस्थांतील पटसंख्या	एकूण	७.१५	८.८०	९.४०
	स्त्रियांची टक्केवारी	३७.५	४०.८	४०.२
एकूण पटसंख्येचे प्रमाण	सर्व प्रवर्ग	२७.९	२९.९	३०.२
(१८ - २३ वर्ष)	अजा	२५.६	२९.६	३०.१
	अज	१२.६	१४.७	१४.८
स्त्री पुरुष असमानता निर्देशांक	सर्व प्रवर्ग	०.८६	०.८६	०.८८
(१८ -२३ वर्ष)	अजा	०.८५	०.८५	०.८८
	अज	०.६०	०.६३	०.६५
शिक्षकांची संख्या (लाखात)	एकूण	१.६४	१.६६	१.५१
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	सर्व संस्था	२३	२४	२७

आधार : अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल $ अंदाजित

महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम, २०१६

१०.२० जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणांच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, राज्य शासनाने महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम, २०१६ संमत केला असून, राज्यात मार्च, २०१७ पासून लागू झालेला आहे. राज्यातील ११ सार्वजनिक विद्यापीठे आणि ५,००० पेक्षा जास्त महाविद्यालयांना हा कायदा लागू झालेला आहे. या कायद्याचे मुख्य लक्ष हे शैक्षणिक स्वायत्तता आणि उत्कृष्ट, कौशल्यावर आधारित शिक्षण तसेच, उच्च शिक्षणासाठी लोकशाही प्रक्रियेद्वारे प्रोत्साहन देणे हा आहे. उच्च शिक्षण व विकास याकरिता महाराष्ट्र राज्य उच्च शिक्षण आणि विकास आयोग हे प्रमुख असतील व ते नियोजन, देखरेख, समन्वय व मूल्यमापन याकरिता जबाबदार राहतील. माहिती तंत्रज्ञानाच्या शिक्षणाचे महत्त्व जाणून या कायद्यामध्ये माहिती तंत्रज्ञान मंडळाचा समावेश करण्यात आलेला आहे, ज्यामुळे तंत्रज्ञान, *सॉफ्टवेअर, हार्डवेअर* तसेच, शैक्षणिक, वित्तीय व प्रशासकीय कामात संपर्क साधनांचा सुयोग्य वापर करण्यासाठी एकछत्री संरचना निर्माण करणे व या प्रयोजनासाठी आवश्यक असलेला निधी उभारणे याकरिता माहिती तंत्रज्ञान मंडळ मदत करेल.

राष्ट्रीय विधी विद्यापीठे

१०.२१ शासनाने गुणवत्तापूर्ण विधी शिक्षण देण्यासाठी राज्यात मुंबई, नागपूर आणि औरंगाबाद येथे राष्ट्रीय विधी विद्यापीठांची स्थापना केली आहे. तीन राष्ट्रीय विधी विद्यापीठे असणारे महाराष्ट्र हे एकमेव राज्य असून राष्ट्रीय विधी विद्यापीठ, मुंबई हे वर्ष २०१५ मध्ये स्थापन करण्यात आले. वर्ष २०१६ मध्ये नागपूर येथे व वर्ष २०१७ मध्ये औरंगाबाद येथे राष्ट्रीय विधी विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली आहेत.

स्वयं-वित्त सहाय्यीत विद्यापीठ

१०.२२ उच्च दर्जाचे शिक्षण प्रदान करणे, संशोधन आणि नवीन उपक्रमांसाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण करण्यासाठी शासनाने राज्यात स्वयं-वित्त सहाय्यित विद्यापीठे स्थापन करण्याचे ठरविले होते. आतापर्यंत ११ स्वयं-वित्त सहाय्यित विद्यापीठांची स्थापना झाली आहे. राज्यात *ॲमिटी, सिम्बॉयसिस*, डॉ.डी.वाय.पाटील, इत्यादी सारख्या अनेक प्रसिद्ध शैक्षणिक संस्थांनी शैक्षणिक संकुले स्थापन केली आहेत. खाजगी क्षेत्राचा सक्रिय सहभाग व गुंतवणुकीद्वारे उच्च शिक्षण क्षेत्रातील संधी सुधारण्यासाठी या उपक्रमास मोठ्या प्रमाणात मदत होईल.

निवडप्रधान श्रेयांकन पद्धती

१०.२३ निवडप्रधान श्रेयांकन पद्धती या संकल्पनेत नियमित अभ्यासक्रम शिकत असतानाच विद्यार्थ्यांना विहित अभ्यासक्रमांतून मुख्य विषय, वैकल्पिक अभ्यासक्रम, कौशल्य विकास (*सॉफ्ट स्किल*) अभ्यासक्रम, यासारखे वर्गीकृत केलेले अभ्यासक्रम निवडण्याची संधी मिळते. यामुळे विद्यार्थ्यांना विविध शाखांमधील ज्ञान प्राप्त करुन घेण्यासाठी मदत होते. विद्यार्थी आपल्या पसंतीच्या अभ्यासक्रमांची निवड करू शकतात आणि रोजगारक्षमता वाढविण्यासाठी आवश्यक ते कौशल्य प्राप्त करुन घेऊ शकतात. राज्यातील जवळजवळ सर्व सार्वजनिक विद्यापीठे आणि संबंधित संलग्न महाविद्यालयांमध्ये पदवीपूर्व स्तरावर निवडप्रधान श्रेयांकन पद्धतीची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे व पदव्युत्तर स्तरावर याची अंमलबजावणी करण्याची प्रक्रिया सुरु आहे.

राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान

१०.२४ राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान ही केंद्र पुरस्कृत योजना सन २०१३ मध्ये राज्यातील पात्र उच्च शिक्षण संस्थांना धोरणात्मक निधी पुरविण्याच्या उद्देशाने सुरु करण्यात आली आहे. सदर योजना प्रमाण मानके व फलनिष्पत्तीवर अवलंबून आहे. संधी उपलब्धता, समानता आणि उच्चतम गुणवत्ता धारण करण्यासाठी उच्च शिक्षणात अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि जबाबदारी व प्रतिसाद हा या योजनेचा उद्देश आहे. उच्च शिक्षणामध्ये एकूण पटसंख्या प्रमाण कमी असणाऱ्या राज्यातील सात शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, नवीन आदर्श पदवी महाविद्यालये स्थापन करण्यात आली असून सन २०१७-१८ पर्यंत एकूण ₹ १४३.५० कोटी निधी वितरीत करण्यात आला. राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियानाची काही ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियानासाठी नवीन संशोधन आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण केंद्रे स्थापन करण्याकरिता 'संशोधन, नाविन्यपूर्ण शोध आणि गुणवत्ता वाढ' अंतर्गत ₹ २० कोटी अनुदान मिळालेले महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे
- व्याप्तीवाढ/तंत्रज्ञान हस्तांतरण/व्यावसायिकरण यासाठी १५ निवडक वैयक्तीक संशोधन प्रकल्प निवडण्यात आले असून त्यांना ₹ ४.१० कोटी निधी दिला आहे
- सहा विद्यापीठांमध्ये तंत्रज्ञान विकास व तंत्रज्ञान हस्तांतरणाची सहा केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत

शैक्षणिक संस्थांची स्थापना

१०.२५ तांत्रिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी, भारत सरकारच्या सहाय्याने महाराष्ट्र शासनाने पुणे आणि नागपूर येथे दोन नवीन भारतीय सूचना प्राद्योगिकी संस्था (IIIT) स्थापन केल्या आहेत. या भारतीय सूचना प्राद्योगिकी संस्था माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील नवप्रवर्तन आणि उद्योजकतेची भावना जागृत करणारे ज्ञान व अनुभव देशातील तसेच राज्यातील युवावर्गामध्ये प्रदान करीत आहे. भारतीय प्रबंध संस्था (IIM), नागपूर ही स्वायत्त संस्था मानव संसाधन विकास मंत्रालयाअंतर्गत भारत सरकारतर्फे शैक्षणिक वर्ष २०१५-१६ मध्ये कार्यरत झाली आहे.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना

१०.२६ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना आर्थिकदृष्टया मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यातील विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतील सुमारे ६०५ व्यावसायिक व बिगर व्यावसायिक अभ्यासक्रम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. सन २०१६ मध्ये अर्जदाराच्या कुटुंबांची वार्षिक उत्पन्नाची मर्यादा ₹ एक लाखांवरून ₹ सहा लाखांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. सन २०१६-१७ मध्ये १.५४ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात आला व त्यासाठी ₹ ४७१.३९ कोटी खर्च झाले. सन २०१७-१८ मध्ये अंदाजीत १.६५ लाख विद्यार्थ्यांना लाभ देण्यात येईल व त्यासाठी ₹ ५१० कोटींची तरतूद केलेली आहे.

सार्वजनिक आरोग्य

१०.२७ महाराष्ट्र राज्य आरोग्य सेवा विकसित करण्यामध्ये देशातील अग्रेसर राज्य आहे. सार्वजनिक, खाजगी तसेच स्वयंसेवी क्षेत्रांकडून प्राथमिक ते आधुनिक वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात. विश्वासार्ह, जबाबदार, समाधानकारक, गुणात्मक, प्रतिबंधात्मक व रोगनिवारक आरोग्यसेवा जनतेला पुरविणे हा सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा उद्देश असून माता व बालकांच्या आरोग्यात सुधारणा करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. याशिवाय स्थानिक गरजा विचारात घेऊन विशेषत: आदिवासी व ग्रामीण भागातील जनतेसाठी सार्वजनिक आरोग्य सुविधा पुरविल्या जातात. 'सर्व वयोगटातील लोकांचे कल्याण व निरोगी जीवनाची हमी' हे शाश्वत विकासातील एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. निवडक राज्यांचे आरोग्य निर्देशक तक्ता १०.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.११ निवडक राज्यांचे आरोग्य निर्देशक

निर्देशक	भारत	आंध्र प्रदेश	गुजरात	कर्नाटक	केरळ	मध्यप्रदेश	महाराष्ट्र	राजस्थान	उत्तरप्रदेश
स्थूल जन्म दर$ (२०१६)	**२०.४**	१६.४	२०.१	१७.६	१४.३	२५.१	**१५.९**	२४.३	२६.२
स्थूल मृत्यू दर$ (२०१६)	**६.४**	६.८	६.१	६.७	७.६	७.१	**५.९**	६.१	६.९
जन्माच्या वेळेची आयुर्मर्यादा (वर्षे) (२०११-१५)									
एकूण	**६८.३**	६९.०	६९.१	६९.०	७५.२	६४.८	**७२.०**	६७.९	६४.५
पुरुष	**६६.९**	६७.१	६६.९	६७.२	७२.२	६३.२	**७०.३**	६५.७	६३.४
स्त्री	**७०.०**	७१.२	७१.६	७०.९	७८.२	६६.५	**७३.९**	७०.४	६५.६

आधार: नमुना नोंदणी पद्धती, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय $ दर हजार लोकसंख्येमागे

१०.२८ सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्य शासनाने त्रिस्तरीय पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे यांचा प्राथमिक स्तरावर समावेश होतो. द्वितीय स्तरावर उपजिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तरावर प्रमुख शहरांमधील सुसज्ज वैद्यकीय महाविद्यालये व सुपर स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो. राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा तक्ता १०.१२ मध्ये तर त्यांची तपशीलवार मालिका परिशिष्ट १०.६ मध्ये दिली आहे.

१०.२९ उपकेंद्र हे सर्वात निम्नस्तरावरील सार्वजनिक आरोग्याच्या पायाभूत सुविधा पुरविणारे केंद्र असून त्यामध्ये माता व बालसंगोपन, किरकोळ आजारांवर औषधोपचार, संदर्भ आणि आरोग्य शिक्षण सेवा पुरविल्या जातात. शासन निकषानुसार आदिवासी क्षेत्रासाठी ३,००० लोकसंख्येस व बिगर आदिवासी क्षेत्रासाठी ५,००० लोकसंख्येस एक उपकेंद्र स्थापन केले जाते. तसेच २०,००० लोकसंख्या असलेल्या आदिवासी क्षेत्रासाठी आणि ३०,००० लोकसंख्या असलेल्या बिगर आदिवासी क्षेत्रासाठी एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ८०,००० ते १.२ लाख लोकसंख्येचा अंतर्भाव असलेल्या चार ते पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून एक सामूहिक आरोग्य केंद्र स्थापन केले जाते. सध्या राज्यात आदिवासी क्षेत्रात २,०५७ उपकेंद्रे, ३१५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व ६७ सामूहिक आरोग्य केंद्रे कार्यरत आहेत. निवडक राज्यांमध्ये कार्यरत उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे तक्ता १०.१३ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.१२ राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा

(३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी)

संस्थेचा प्रकार	संख्या
उपकेंद्रे	१०,५८०
प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१,८१४
ग्रामीण रुग्णालये (सामुहिक आरोग्य केंद्रे)	३६०
प्राथमिक आरोग्य पथके	१९३
फिरती आरोग्य पथके	४०
उपजिल्हा रुग्णालये	
अ) ५० खाटा	५८
ब) १०० खाटा	२८
जिल्हा रुग्णालये	२३
वैद्यकीय महाविद्यालयांना संलग्न रुग्णालये	१६
सामान्य रुग्णालये (मालेगाव, खामगाव व उल्हासनगर प्रत्येकी २०० खाटा, मालाड-मालवणी ६० खाटा)	४
स्त्री रुग्णालये	१३
मनोरुग्णालये	४
कुष्ठरोग रुग्णालये	४
क्षयरोग रुग्णालये	४

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता १०.१३ निवडक राज्यांमधील कार्यरत उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामूहिक आरोग्य केंद्रे

(३१ मार्च,२०१७ रोजी)

राज्य	उपकेंद्रे	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	सामूहिक आरोग्य केंद्रे
आंध्र प्रदेश	७,४५८	१,१४७	१९३
गुजरात	९,०८२	१,३९२	३६३
कर्नाटक	९,३८१	२,३५९	२०६
केरळ	५,३८०	८४९	२३२
मध्यप्रदेश	९,१९२	१,१७१	३०९
महाराष्ट्र	**१०,५८०**	**१,८१४**	**३६०**
राजस्थान	१४,४०६	२,०७९	५७९
तेलंगणा	४,७९७	६८९	११४
उत्तरप्रदेश	२०,५२१	३,६२१	८२२
भारत	**१,५६,२३१**	**२५,६५०**	**५,६२४**

आधार : राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान, भारत सरकार

१०.३० वैद्यकीय व्यावसायिक निर्माण करण्यासाठी आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध व होमिओपॅथी (आयुष) अशा अनेक वैद्यकीय व रुग्णसेवेशी संलग्न संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. पदवी प्राप्त केल्यानंतर ॲलोपॅथी वैद्यकीय व्यावसायिकांना (डॉक्टर) महाराष्ट्र वैद्यकीय परिषद, मुंबई यांचेकडे नोंदणी व दर पाच वर्षांनी परवाना नूतनीकरण करावे लागते. जानेवारी २०१८ पर्यंत एकूण १,४०,६१० (त्यापैकी ६२,८९१ पदव्युत्तर) ॲलोपॅथी डॉक्टरांनी नोंदणी केली असून ८६,६७८ डॉक्टरांनी परवाना नूतनीकरण केले आहे. राज्यातील नोंदणीकृत ॲलोपॅथी डॉक्टरांच्या आकडेवारीवर आधारित डॉक्टरांचे लोकसंख्येशी गुणोत्तर अंदाजे १:१,३६५ आहे.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

१०.३१ राष्ट्रीय आरोग्य अभियान हे जनतेला किफायतशीर, विश्वासार्ह आणि दर्जेदार सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा उपलब्ध करुन देण्यासाठी सन २०१३ मध्ये सुरु करण्यात आले आहे. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान हा एक फ्लॅगशिप कार्यक्रम असून त्या अंतर्गत राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य व राष्ट्रीय नागरी आरोग्य या दोन अभियानांचा समावेश आहे. ग्रामीण व नागरी आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण, प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके व पौगंडावस्थेतील मुलामुलींचे आरोग्य, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख घटक आहेत. *व्हिजन*-२०३० अंतर्गत खालील लक्ष्य निर्धारित केले आहेत.

- अर्भक मृत्यूदर १० पर्यंत कमी करणे
- माता मृत्यू प्रमाण १९ पर्यंत कमी करणे
- पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर १५ पेक्षा कमी करणे
- क्षयरोग प्रादुर्भाव दर (दर हजारी लोकसंख्येमागे) ०.३३ पर्यंत कमी करणे
- प्रति लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या १५० पर्यंत वाढविणे
- डॉक्टरांचे लोकसंख्येशी गुणोत्तर १ : १,००० पर्यंत कमी करणे

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान

१०.३१.१ ग्रामीण जनतेस विशेषत: अतिदुर्गम भागातील गरीब कुटुंबांना किफायतशीर व दर्जेदार आरोग्यसेवा सहजपणे उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान एप्रिल २००५ मध्ये सुरु करण्यात आले. प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम-दुसरा टप्पा, हिवताप, अंधत्व, आयोडिन कमतरता, हत्तीरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग व इतर आजार तपासणी इत्यादी आरोग्य व कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत राबविण्यात येत आहेत. स्वच्छता व आरोग्यनिगा, पोषण आणि सुरक्षित पेयजल यासारख्या आरोग्याशी निगडीत सेवांच्या प्रभावी एकत्रिकरणावर राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान भर देत आहे.

१०.३१.१.१ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत राज्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील जनतेसाठी ४० फिरत्या वैद्यकीय पथकांद्वारे आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्यात येतात. या वैद्यकीय पथकात प्रत्येकी एक वैद्यकीय अधिकारी, परिचारिका, रेडीओलॉजिस्ट, लॅब अटेंडन्ट, फार्मासिस्ट , मदतनीस व चालक यांचा समावेश असतो. टेलिमेडीसीन सुविधा २३ जिल्हा रुग्णालये, ३९ उपजिल्हा/ ग्रामीण रुग्णालये व सहा वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध आहे. या कार्यक्रमांतर्गत विशेषज्ञांसह ३,२६२ वैद्यकीय

अधिकारी ४३,९४३ खेडेगावात आरोग्य सुविधा पुरवित असून सुमारे १४५ लाख लोक या योजनेचे लाभार्थी आहेत. या योजने अंतर्गत राज्यात डिसेंबर, २०१७ पर्यंत ६०,५०० आशा स्वयंसेविकांची नियुक्ती केली आहे. राज्यातील सिकल सेल रोगाने प्रभावित २१ जिल्हयांमध्ये सिकल सेल रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

१०.३१.१.२ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये केंद्र शासनाने राज्यासाठी ₹ १,८२८.४६ कोटी रक्कमेचा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंजूर केला असून ₹ १,०६८.३३ कोटी खर्च झाला. सन २०१७-१८ मध्ये ₹ २,२२७.५२ कोटी रक्कमेचा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंजूर केला असून डिसेंबर पर्यंत ₹ ७५५.२२ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत भौतिक प्रगती तक्ता १०.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१४ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत भौतिक प्रगती

(संख्या)

घटक	बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
आयुष	बाह्यरुग्ण	७५,९७,६६०	५४,०६,७१५	३२,५४,२८३
	आंतररुग्ण	१,१५,२९३	१,०३,२८०	५९,५५४
फिरते वैद्यकीय पथक	बाह्यरुग्ण	११,८३,५९८	१३,०४,१८९	११,१७,०३७
	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम (प्रसुतीपूर्व व प्रसुतीपश्चात आरोग्य निगा)	१,३५,६७६	१,५१,७५१	१,३२,०३३
	प्रयोगशाळा तपासणी	६,३१,९९४	६,८९,७९०	५,७२,९७८
	भेटी दिलेली गावे	२०,४६०	२०,९००	१६,४६५
संदर्भ सेवा सुविधा (वाहतूक)	गर्भवती महिला			
	रुग्णालयीन प्रसुती	५,८९,४३०	५,४९,८२३	४,१६,२०१
	निवासस्थान ते रुग्णालय	४,४२,२८३	४,११,९७९	३,४५,५०९
	रुग्णालय ते रुग्णालय	१,४१,२३२	१,३९,९६८	१,३७,९५५
	रुग्णालय ते निवासस्थान	५,६४,१०४	५,०९,२०८	३,९३,०६३
	आजारी बालके			
	आजारी बालके	७३,७६८	७७,०८९	६०,७५७
	निवासस्थान ते रुग्णालय	३७,७६०	३८,८४५	३४,४५५
	रुग्णालय ते रुग्णालय	१७,३६६	१८,३३९	१६,७६६
	रुग्णालय ते निवासस्थान	६०,०५२	५४,११२	४६,३५४
टेलिमेडीसीन	संदर्भित केलेले व तज्ञ सल्ला मिळालेले रुग्ण	३१,९८०	२९,८८३	२१,८०१
सिकल सेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम	एकूण तपासणी	३७,१५,०७०	१३,६३,०३५	१३,६३,०३५
	रुग्ण	१,९१६	९४७	८१६
	वाहक	२५,६९५	११,४५०	१०,३९९
सार्वजनिक खाजगी भागिदारी				
अ) आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र	एकूण कॉल्स	८,३०,३१६	६,६९,५२०	३,४७,७३०
ब) अपस्मार (इपिलेप्सी) कार्यक्रम	आयोजित शिबिरे	९	१०	५
	रुग्ण संख्या	३,२८८	३,२७२	१,७८५
	शिबिरे (ई. ई. जी. सुविधा असलेली)	४२५	४५०	१८५
	ऑक्युपेशन थेरपी/ फिजीओथेरपी / स्पिच थेरपी घेतलेले	९६८	१,२४०	२४३
क) वैद्यकीय व दंत शिबीरे	आयोजित शिबिरे	४९	५०	४
	उपचार केलेले रुग्ण	८२,४६४	८३,२२४	१०,१४७
	शस्त्रक्रियांची संख्या	४,७६२	६,४६७	६७७
ड) उपशमन निगा (पॅलिॲटिव्ह केअर)	रुग्ण संख्या	९९८	८७२	५३३
इ) माहेरघर	लाभार्थी माता	१,८७९	१,९००	२,४३५

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ई.ई.जी. - इलेक्ट्रो इन्सेफेलो ग्राम + डिसेंबर पर्यंत

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम - दुसरा टप्पा

१०.३१.२ प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम - दुसरा टप्पा हा कार्यक्रम बालकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावून व लोकसंख्या स्थिर ठेवून त्याद्वारे माता मृत्यू प्रमाण, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर कमी करण्याच्या उद्देशाने राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत सन २०१५-१६ मध्ये ₹ ४५३.२० कोटी , सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ४५९.०१ कोटी तर सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ २०७.८६ कोटी खर्च झाला आहे. आरोग्यविषयक निवडक निर्देशकांचा कल तक्ता १०.१५ मध्ये व त्यांची मालिका परिशिष्ट १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१५ आरोग्य विषयक निवडक निर्देशकांचा कल

निर्देशक	२००५	२०१०	२०१५	२०१६
अर्भक मृत्यूदर #	३६	२८	२१	१९
नवजात अर्भक मृत्यूदर #	२५	२२	१५	१३
पाच वर्षा खालील बालकांचा मृत्यूदर #	९	३३	२४	२१
एकूण जननदर	२.२	१.९	१.८	१.८
माता मृत्यूप्रमाण @	(२००४-०६)	(२००७-०९)	(२०१०-१२)	(२०११-१३)
	१३०	१०४	८७	६८

आधार : नमुना नोंदणी पद्धती, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय # दर हजार जिवित जन्मामागे @ दर लाख जिवित जन्मामागे

नवसंजीवनी योजना

१०.३१.२.१ आदिवासी भागातील माता मृत्यूप्रमाण व अर्भक मृत्यूदर कमी व्हावेत या उद्देशाने १६ जिल्ह्यांतील ८,४१९ गावांमध्ये नवसंजीवनी योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत १७३ फिरती वैद्यकीय पथके तयार करण्यात आली असून त्यामध्ये एका वैद्यकीय अधिकाऱ्यासह प्रशिक्षित रुग्णसेवक व वाहन यांचा समावेश आहे. हे पथक प्रत्येक गावाला व वस्तीला भेट देऊन कुपोषित व आजारी बालके यांना घरपोच आरोग्य सेवा पुरवतात व आवश्यकता भासल्यास जवळच्या आरोग्य केंद्रात भरती करतात. नवसंजीवनी योजने अंतर्गत मातृत्व अनुदान योजना, दाई सभा, मान्सून पूर्व उपक्रम,अन्न व बुडीत मजूरी पुरविणे इत्यादी योजना राबविल्या जातात.

मातृत्व अनुदान योजना

१०.३१.२.१.१ मातृत्व अनुदान योजना, नवीसंजीवनी योजने अंतर्गत राबविण्यात येत असून आदिवासी भागातील गर्भवती महिलेला प्रसुतीपूर्व नोंदणी, नियमित आरोग्य तपासणी व आवश्यक ती औषधे इत्यादी आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात. या योजने अंतर्गत प्रसुतीपूर्व तपासणीकरीता वैद्यकीय केंद्रात जाण्यासाठी ₹ ४०० रोख देण्यात येतात व ₹ ४०० ची औषधे पुरविण्यात येतात. मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती तक्ता १०.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१६ मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती

वर्ष	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी
२०१५-१६	३.०२	७७,७९७
२०१६-१७	४.३४	७४,५६४
२०१७-१८+	१.२१	२०,९४२

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर पर्यंत

जननी सुरक्षा योजना

१०.३१.२.२ ग्रामीण व नागरी भागात आरोग्य संस्थांमधील प्रसुतीला प्रोत्साहन देऊन दारिद्र्य रेषेखालील, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील माता व बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे हा जननी सुरक्षा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. सर्व प्रसुती कुशल प्रसुती सेवकांमार्फत करण्याची खात्री करुन त्याद्वारे माता मृत्यु प्रमाण कमी करणे हे या योजनेचे ध्येय आहे.आरोग्य संस्थांमध्ये प्रसुती झाल्यानंतर सात दिवसांच्या आत नागरी भागात प्रति लाभार्थी ₹ ६०० व ग्रामीण भागात प्रति लाभार्थी ₹ ७०० लाभार्थ्याला दिले जातात, तर कुशल दाईच्या मदतीने घरी प्रसूत होणाऱ्या ग्रामीण व नागरी भागातील लाभार्थ्यास ₹ ५०० दिले जातात. सिझेरियन शस्त्रक्रियेद्वारे प्रसूती झालेल्या लाभार्थ्यास झालेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीपोटी ₹ १,५०० दिले जातात. जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती तक्ता १०.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१७ जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती

वर्ष	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)
२०१५-१६	४६.९६	३.३९
२०१६-१७	४१.७७	२.८१
२०१७-१८+	३०.३०	१.५६

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम

१०.३१.३ क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, काविळ-ब, गोवर इत्यादी लसीकरणाद्वारे प्रतिबंध करता येण्याजोग्या आजारांमुळे गर्भवती स्त्रिया, अर्भके व विविध वयोगटातील बालके यांच्या मृत्यूचे, रोगग्रस्ततेचे व अपंगत्वाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी उच्च दर्जाच्या लसीकरण सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमावर सन २०१५-१६ मध्ये ₹ ४१.६८ कोटी, सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ३८ कोटी व सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ २७.८८ कोटी खर्च झाला. सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१८ सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमाची प्रगती

(संख्या लाखात)

लस	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
बीसीजी	२०.८७	२०.२१	१९.६७	१९.३६	१९.९१	१५.७६
घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात (डीपीटी) -III	२०.८७	१६.६९	१९.६७	०.२९	ला.ना.	ला.ना.
पोलिओ III	२०.८७	१८.८७	१९.६७	१९.०३	१९.९१	१३.७०
काविळ ब III	२०.८७	१६.५७	१९.६७	०.१९	ला.ना.	ला.ना.
काविळ ब - 0	२०.८७	९.८७	८.५४	८.४०	६.८६	६.२८
गोवर	२०.८७	१९.०५	१९.६७	१९.११	१९.९१	१३.८३
घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात (डीपीटी) - बुस्टर	२०.४६	१८.४८	१९.३३	१८.१६	१९.४९	१२.४६
पोलिओ (बुस्टर)	२०.४६	१८.४७	१९.३३	१८.१७	१९.४९	१२.८३
डीटी (५ वर्ष)	२०.४६	१६.६९	१९.३३	१७.०२	१९.४९	७.५९
धनुर्वात (१० वर्ष)	२०.६७	१८.०४	२५.२४	१८.५७	२५.६६	१२.५९
धनुर्वात (१६ वर्ष)	२२.०३	१८.७०	२२.९१	१८.९६	२३.२१	१३.११
धनुर्वात (गरोदर माता)	२२.१६	१७.३७	२१.६४	१८.२७	२१.९०	१४.३२
पेंटावॅलेन्ट ३	३.४८	२.७८	१९.६७	१९.०२	१९.९१	१३.७३

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन   ला.ना. लागू नाही   + डिसेंबरपर्यंत

पल्स पोलिओ कार्यक्रम

१०.३१.४ पाच वर्षाखालील मुलांना पूर्वी कितीही वेळा पोलिओ डोस दिला असला तरी देशभरात राष्ट्रीय लसीकरणाच्या दिवशी पोलिओ मात्रा देण्यात येते. राज्याने पोलिओ विषाणूचा प्रसार नियंत्रणात ठेवण्यासाठी उत्तम प्रगती केली असून २०१०-११ नंतर पोलिओचा एकही रुग्ण आढळला नाही. पल्स पोलिओ कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१९ पल्स पोलिओ कार्यक्रमाची प्रगती

वर्ष	लसीकरण केलेल्या मुलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०१५-१६	१२०.७८	५.३७
२०१६-१७	१२१.२७	१८.१३
२०१७-१८+	१२१.२०	१.७८

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन   + डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

१०.३१.५ बालकांची आरोग्य तपासणी व आवश्यकतेनुसार वेळीच वैद्यकीय उपचार तसेच संदर्भ सेवा पुरविणे यासाठी राज्यात राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२०   राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची प्रगती

(संख्या)

वर्ष	शाळा/ अंगणवाडी	विद्यार्थी (लाख)			मोठ्या शस्त्रक्रिया	हृदय शस्त्रक्रिया
		तपासलेले	उपचार केलेले	संदर्भित केलेले		
२०१५-१६	८४,४१९	१२३.८४	१३.७७	०.९०	१४,६७१	१,९८७
	१,०४,४७९#	६४.४८	६.१८	०.४०		
	१,०२,६२३##	६५.९९	५.८५	०.४४		
२०१६-१७	८४,८२८	१२३.८३	११.५३	०.९२	१३,१८८	१,९५२
	१,०३,१५८#	६४.९२	५.०९	०.३७		
	१,०४,४३५##	६५.५८	५.३२	०.४०		
२०१७-१८+	८४,४७७	९२.८४	८.४४	०.९७	९,६३२	१,३६६
	१,०३,३४४#	६२.२०	४.६३	०.३७		
	१,०३,३८७##	२६.२६	२.२०	०.२६		

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन   # अंगणवाडी सत्र १   ## अंगणवाडी सत्र २   + डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३१.६   किटकजन्य रोगांचा प्रतिबंध, रोगनिदान, उपचार व नियंत्रणासाठी राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू तक्ता १०.२१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.२१   किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू

(संख्या)

किटकजन्य रोग	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	रुग्ण	झालेले मृत्यू	रुग्ण	झालेले मृत्यू	रुग्ण	झालेले मृत्यू
हिवताप	५३,७४७	५७	२१,८५९	२७	१५,०७६	१४
स्वाईन फ्लू	८,५८३	९०५	८२	२६	६,१४४	७७८
हत्तीरोग	२,३३६	०	२,१४०	०	१,०७३	०
डेंग्यू	५,२९४	३२	६,५८३	३३	७,६४८	५०
मेंदूज्वर	७	०	१२	१	२८	०
चिकुनगुनिया	३०९	०	२,९१२	०	१,३६३	०
एईएस/चंडीपुरा	१	१	२०	४	१	१

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन   एईएस : ॲक्यूट एन्सेफॅलिटीस सिंड्रोम   + डिसेंबरपर्यंत

आयुर्वेद, योगा, निर्सगोपचार, युनानी, सिध्द आणि होमियोपॅथी

१०.३१.७   आयुषद्वारे पुरविल्या जाणा-या आरोग्य सुविधा प्रामुख्याने प्राथमिक आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करतात. खाजगी तसेच ना-नफा क्षेत्रात आंतर रुग्णांसाठी व पंचकर्म सारख्या विशेष उपचारांसाठी अनेक चिकित्सालये, दवाखाने, रुग्णालये आणि शुश्रूषागृहे आहेत. राज्यात ६५ आयुर्वेदिक रुग्णालये, ४६६ आयुर्वेदिक दवाखाने, सहा युनानी रुग्णालये, २५ युनानी दवाखाने आणि ४८ होमिओपॅथी रुग्णालये आहेत. सन २०१७ पर्यंत, ७९,६२३ आयुर्वेदिक डॉक्टरांनी (त्यापैकी ३,५५३ पदव्युत्तर) व ७,०६० युनानी डॉक्टरांनी महाराष्ट्र काउंन्सिल ऑफ इंडियन मेडीसिन यांचेकडे तसेच ६७,२७६ होमियोपॅथी डॉक्टरांनी (त्यापैकी २,०९८ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र होमियोपॅथी परिषदेकडे नोंदणी केली आहे .

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान

१०.३१.८ नागरी भागातील जनतेच्या आरोग्य विषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सन २०१३ मध्ये राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान सुरु करण्यात आले. नागरी भागातील लोकांवर विशेषत: गरिबांवर लक्ष केंद्रित करुन आवश्यक प्राथमिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करुन त्यांचा उपचारावरील खर्च कमी करणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. याकरिता अस्तित्वात असलेल्या आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करुन व झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांवर लक्ष केंद्रीत करुन, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, शालेय शिक्षण इत्यादी आरोग्य निर्धारकांशी निगडीत योजना एकत्रित करुन हे अभियान राबविले जात आहे. हे अभियान प्रामुख्याने ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारी शहरे/नगरे यातील झोपडपट्ट्या व इतर दुर्लक्षित घटक यांचेसाठी राबविले जात आहे. केंद्र शासनाने राज्यासाठी सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ३११.५३ कोटी रक्कमेचा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंजूर केला असुन ₹ ८४.५९ कोटी खर्च झाले. सन २०१७-१८ मध्ये ₹ २११.४३ कोटी रक्कमेचा प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा (मुंबई साठी ₹ ५९.२८ कोटी आणि उर्वरित ९४ शहरे/ नगरांसाठी ₹ १५२.१५ कोटी) मंजूर केले असून डिसेंबर पर्यंत ₹ ६६.८३ कोटी खर्च झाले आहेत.

महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा

१०.३१.९ महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेमार्फत रुग्णांना नजिकच्या रुग्णालयांमध्ये पुढील उपचारार्थ दाखल करण्यासाठी पुर्वरुग्णालयीन आरोग्यसेवेसह जीवरक्षक प्रणालीयुक्त रुग्णवाहिका उपलब्ध करण्यात येतात. अद्ययावत जीवरक्षक प्रणालीयुक्त २३३ रुग्णवाहिका आणि मूलभूत जीवरक्षक प्रणालीयुक्त ७०४ रुग्णवाहिका कार्यरत आहेत. ही आपत्कालीन सेवा १०८ या मोफत दूरध्वनी क्रमांकावर उपलब्ध होऊ शकते. आपत्कालीन सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या तक्ता १०.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२२ आपत्कालिन सेवा पुरविलेले रुग्ण

(संख्या)

प्रकार	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
प्रसुती	४,६११	५,५८०	५,०२८
गर्भवती	१,५९,९४९	२,०७,७४१	१,७५,०६८
वैद्यकीय	१,६७,३७६	२,८१,९६०	२,२२,१३०
अपघाती (वाहनांमुळे)	६०,९३७	७३,८७८	५४,६८२
प्राणघातक हल्ला	७,५३१	१०,३०१	८,४३३
भाजणे	४,२५७	४,५५०	२,६६७
हृदयविकार	२,८२३	२,४१८	१,५३९
पडणे	१६,३६०	२३,०३७	१८,८१३
विषद्रव्यप्राशन/ विषबाधा	२०,८२६	२६,६२९	२४,७६९
मोठी दुर्घटना	४,२२०	३,६४९	३,२१०
आघात	२,४५६	१,६१३	१,०९२
इतर	१६,१६०	६३,४३३	५०,८६३
एकूण	**४,६७,५०६**	**७,०४,७८९**	**५,६८,२९४**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३१.१० क्षयरोग हा संसर्गजन्य रोग असल्याने 'क्षयरोग मुक्त भारत' बनविणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. लागण झालेल्या क्षयरोग रुग्णांची डायरेक्टली ऑब्झवर्ड ट्रिटमेंट शॉर्ट कोर्स (डॉट्स) द्वारे तपासणी करुन ते पूर्ण बरे होईपर्यंत प्रभावीपणे उपचार देण्यात येतात. यामध्ये संपूर्ण कालावधीसाठी औषधांचा खात्रीशीर पुरवठा व औषधोपचाराला रुग्णांचा प्रतिसाद नियमितपणे नोंदविण्याची यंत्रणा आहे. दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या २०१६ मध्ये २०३ होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण ८२ टक्के होते, तर सन २०१७ मध्ये डिसेंबर पर्यंत प्रति लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या २०३ होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण ८४ टक्के होते.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३१.११ मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया आणि शाळेत जाणाऱ्या मुलांची तपासणी करून दृष्टीदोष आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरविण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. अंधत्व येण्याचे प्रमाण सन २०२० पर्यंत १.४ टक्क्यावरून ०.३ टक्क्यापर्यंत कमी करणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. सन २०१६-१७ मध्ये निर्धारित ७.५० लाख मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांपैकी ६.९६ लाख शस्त्रक्रिया तर सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर अखेरपर्यंत तेवढयाच उद्दिष्टापैकी ४.८५ लाख शस्त्रक्रिया पार पाडल्या आहेत.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम

१०.३१.१२ कुष्ठरोगाचे निर्मुलन (सर्व जिल्हयांमध्ये १०,००० लोकसंख्येमागे १ पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी आढळणे) करण्याच्या दृष्टीने कुष्ठरोग बाधित रुग्णाचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबाबतचे भय कमी करणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने या कार्यक्रमाची निर्मिती केली आहे. सन २०१६-१७ मध्ये नवीन व ग्रस्त कुष्ठरुग्णांची संख्या अनुक्रमे १५,०१२ व ९,८८७ होती, तर सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरअखेर तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे १३,६९६ व १३,४०२ होती.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

१०.३१.१३ लोकसंख्या स्थिर करणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नसबंदी आणि दोन अपत्यांच्या जन्मात अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्वाचे पैलू असून हे अंतर राखण्यासाठी तांबी (आययुडी), पारंपारिक संतति प्रतिबंधक साधने, इत्यादींच्या प्रसारावर जास्त भर दिला जातो. कुटुंब कल्याण नसबंदी कार्यक्रमाची माहिती तक्ता १०.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२३ कुटुंब कल्याण नसबंदी कार्यक्रमाची माहिती

('०००)

वर्ष	नसबंदी				तांबी		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य			लक्ष्य	साध्य	
		पुरुष	स्त्री	एकूण			
२०१५-१६	५६५	१४.८	४४६.८	४६१.६ (८१.६)	४६०	३९८.० (८६.५)	२७.८९
२०१६-१७	५६५	१३.९	४३८.८	४५२.७ (८०.१)	४९०	४४३.० (९०.४)	२९.८४
२०१७-१८+	५६५	८.८६	२८३.२	२९२.१ (५२.०)	४९०	३०३.६ (६२.०)	१४.८१

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन टीप : कंसातील आकडे साध्याची लक्ष्याशी टक्केवारी दर्शवितात. + डिसेंबरपर्यंत

महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना

१०.३२ एप्रिल, २०१७ पासून तत्कालीन राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना या नावाने राबविण्यात येत आहे. ही योजना दारिद्र्य रेषेखालील पिवळे शिधापत्रिका धारक, अन्नपूर्णा व अंत्योदय शिधापत्रिका धारक, दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिका धारक आणि शेतकरी आत्महत्याग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर, अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, यवतमाळ व वर्धा) पांढरे शिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबातील रुग्णांना निवडक आजारांवरील उपचारांकरिता रोख रक्कम विरहीत वैद्यकीय सुविधा पुरविण्यासाठी राष्ट्रीय विमा कंपनीच्या सहयोगाने राबविण्यात येते. या योजनेमध्ये ३० निवडक विशेष सेवांतर्गत ९७१ प्रकारचे गंभीर व अधिक खर्चिक शस्त्रक्रिया/ उपचार व १२१ पश्चात सेवांचा समावेश आहे. या योजनें अंतर्गत लाभार्थी कुटुंबातील एक किंवा अधिक व्यक्तींना वार्षिक विमा संरक्षण रक्कम प्रति वर्ष प्रति कुटुंब ₹ १.५ लाख एवढ्या मर्यादेपर्यंत मोफत उपचार अनुज्ञेय असून मूत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी सदर मर्यादा ₹ २.५ लाख आहे. लाभार्थी रुग्णांना ४९२ सूचीबद्ध शासकीय व खाजगी रुग्णालयांमधून रोख रक्कम विरहीत वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करुन देण्यात येतात. सदर योजना पूर्णत: संगणकीकृत असून वैध शिधापत्रिका धारक लाभार्थ्यास फोटो ओळखपत्राच्या आधारे सूचीबद्ध रुग्णालयांमधून उपचार अनुज्ञेय आहेत. या योजनेची विभागनिहाय प्रगती तक्ता १०.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२४ महात्मा ज्योतिबा फुले जीवनदायी जन आरोग्य योजनेची विभागवार प्रगती

(संख्या)

विभाग	वर्ष	शस्त्रक्रिया					खर्च (₹ कोटी)
		मुत्रपिंड	हृदय	मेंदू	कॅन्सर	एकूण	
कोकण	२०१५-१६	२२,८३५	१६,२१२	१,३३८	२१,३०२	६१,६८७	१४३.५१
	२०१६-१७	२५,८६१	१८,००८	१,३९९	२३,२७६	६८,५४४	१६०.२९
	२०१७-१८+	२१,०१६	१४,२१६	१,०९५	२०,२२६	५६,५५३	१२९.३९
नाशिक	२०१५-१६	६,६८८	१३,६०४	१,९८०	१८,८७२	४१,१४४	१०३.००
	२०१६-१७	८,०६५	१६,४१४	२,१४७	२४,११५	५०,७४१	१२९.००
	२०१७-१८+	७,०१४	१३,२६३	१,९३६	२२,९५०	४५,१६३	१०६.९१
पुणे	२०१५-१६	८,४०८	१३,६४२	२,५८९	२१,१०७	४५,७४६	१०७.६९
	२०१६-१७	११,४२२	१६,३९२	२,५६७	३१,४५४	६१,८३५	१४९.१५
	२०१७-१८+	१०,६०४	१३,१४६	१,९३७	२९,१००	५४,७८७	१२२.२०
औरंगाबाद	२०१५-१६	६,८४६	९,०३३	१,९११	२६,५४८	४४,३३८	८८.०८
	२०१६-१७	८,४८४	१०,८९५	२,००६	२९,५२६	५०,९११	११२.१८
	२०१७-१८+	७,४५५	९,१९७	१,७१८	२४,८६९	४३,२३९	९३.४९
अमरावती	२०१५-१६	३,३१४	५,२५४	१,५६९	११,९५३	२२,०९०	४५.७८
	२०१६-१७	४,६३३	६,६७८	१,५७०	१४,४४७	२७,३२८	५७.५४
	२०१७-१८+	४,४०७	५,४७७	१,०४३	१२,३३०	२३,२५७	४८.१६
नागपूर	२०१५-१६	२,५६३	३,२५५	८३५	८,८७२	१५,५२५	३२.११
	२०१६-१७	२,९५०	३,३४३	८९१	१०,५३२	१७,७१६	३४.९०
	२०१७-१८+	२,४२७	२,७८०	७२९	९,३१६	१५,२५२	२८.६१
एकूण	**२०१५-१६**	**५०,६५४**	**६१,०००**	**१०,२२२**	**१,०८,६५४**	**२,३०,५३०**	**५२०.१८**
	२०१६-१७	**६१,४१५**	**७१,७३०**	**१०,५८०**	**१,३३,३५०**	**२,७७,०७५**	**६४३.०७**
	२०१७-१८+	**५२,९२३**	**५८,०७९**	**८,४५८**	**१,१८,७९१**	**२,३८,२५१**	**५२८.७५**

आधार : राज्य आरोग्य हमी सोसायटी, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३३ राज्यात राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे. जनजागृती मोहीम राबवून मार्गदर्शन करणे आणि विशिष्ट गटातील लोकांचे प्रबोधन व देखरेख यावर या कार्यक्रमाचा भर आहे. यामध्ये लैंगिक संसर्गजन्य रोग चिकित्सालयातील रुग्णांची व प्रसुतीपूर्व तपासणीसाठी आलेल्या गर्भवती महिलांच्या रक्ताच्या नमुना तपासणीद्वारे देखरेख केली जाते. एचआयव्ही / एड्सग्रस्त रुग्णांची संख्या तक्ता १०.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२५ एचआयव्ही / एड्स रुग्णांची संख्या

('०००)

बाब	२०१५	२०१६	२०१७
जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	४,६५०	४,८९१	५,३३२
तीन चाचणी पद्धतीवरुन एचआयव्ही बाधित	३६	३२	२९
एचआयव्ही बाधितांचे प्रमाण (टक्के) @	०.७	०.६	०.५
एड्स रुग्ण	१९.५२	१८.८६	१९.७२
एड्सने मृत्यू	३.७३	४.६१	४.०६

आधार : महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था @ तपासणी केलेल्या जोखीम गटातील व्यक्तींशी

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१०.३४ सुरक्षित रक्ताचा व त्याच्या घटकांचा पुरेसा पुरवठा वाजवी दरात करणे हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सन २००० पासून सिकल सेल ग्रस्त बालके तसेच थॅलेसेमिया व हेमोफिलियाने पीडित रूग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो. रक्त संकलनाची माहिती तक्ता १०.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२६ रक्त संकलनाची माहिती

वर्ष	रक्तपेढ्या संख्या	एकूण संकलन (लाख युनिट)	पैकी, स्वेच्छेने केलेले (लाख युनिट)	कार्ड वितरीत केलेल्या रुग्णांची संख्या		
				सिकल सेल	थॅलेसेमिया	हेमोफिलिया
२०१५	३१७	१५.६६	१५.१६	१,७२७	६१२	१०२
२०१६	३२१	१६.१७	१५.७०	९५८	६७८	२८२
२०१७	३३१	१६.०२	१५.६३	१,१६९	६३०	१७७

आधार : राज्य रक्त संक्रमण परिषद, महाराष्ट्र शासन

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३५ या कार्यक्रमांतर्गत कॉलरा, गॅस्ट्रो, अतिसार, काविळ, विषमज्वर, इत्यादी जलजन्य आजारांच्या साथींचा उद्रेक तसेच अधूनमधून उद्भवणाऱ्या आजारांचे संनियंत्रण केले जाते. या आजारांमुळे होणारी लागण व मृत्यू कमी करणे याकरिता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जातात. साथींचा उद्रेक व अधूनमधून उद्भवणाऱ्या आजारांमुळे झालेली लागण व मृत्यूंची संख्या तक्ता १०.२७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.२७ जलजन्य आजारांमुळे झालेली लागण व मृत्यूंची संख्या

आजार	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
कॉलरा	१९५	२	९६३	४	८३	०
गॅस्ट्रो	१,३०,०३७	४	२,३२,९०३	१४	७५,३६०	१
अतिसार	११,६९,३७७	२	९,३२,०२१	७	७,१७,७९०	२
काविळ	७,२०८	६	६,६५५	५	१९,८९५	०
विषमज्वर	७२,५१६	०	१,२३,५७४	०	४०,२९५	०
लेप्टोस्पायरोसिस	२४६	२२	३६७	१३	१३९	७
एकूण	**१३,७९,५७९**	**३६**	**१२,९६,४८३**	**४३**	**८,५३,५६२**	**१०**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

मानवी अवयव प्रत्यारोपण

१०.३६ मानवी उपचारांकरिता मानवी अवयव काढणे, जतन करणे, प्रत्यारोपण करणे तसेच मानवी अवयवांचे व्यापारीकरण रोखणे याबाबत नियमन/नियंत्रण करण्याकरिता केंद्र शासनाने मानवी अवयव प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४ लागू केला आहे. राज्यात १८८ नोंदणीकृत केंद्रे असून त्यापैकी एक अवयव प्रत्यारोपणासाठी १५३ व एकापेक्षा जास्त अवयवांच्या प्रत्यारोपणासाठी ३५ केंद्रे आहेत. नेत्रदान, नेत्रपेढी व बुब्बुळ प्रत्यारोपणासाठी २७८ केंद्रे आहेत. प्रत्यारोपणांची संख्या तक्ता १०.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२८ प्रत्यारोपणांची संख्या

प्रत्यारोपण	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
जीवित			
अ) मूत्रपिंड	६९२	५२९	४६३
ब) यकृत	११८	८१	६७
मृतवत			
अ) मूत्रपिंड	९७	२०४	१८७
ब) यकृत	४१	११७	१०२
क) हृदय	५	३५	५०
ड) फुफ्फुस	०	१	२
ई) बुब्बुळ प्रत्यारोपण	३,२३०	२,९८९	२,६२९

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

महिला व बाल विकास

१०.३७ सक्षम महिला केवळ कुटुंबाच्याच नव्हे तर समाजाच्या उत्पादकतेमध्ये देखील मौलिक भर घालते, ज्यामुळे भावी पिढीचे भवितव्य सुधारण्यास मदत होते. महिलांचे शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक परिस्थिती सुधारल्यानंतर महिला सक्षमीकरण साध्य होईल. महाराष्ट्र हे देशातील महिला धोरण आखणारे पहिले राज्य असून हे धोरण १९९४ मध्ये जाहीर करण्यात आल्यानंतर ते २००१ मध्ये सुधारीत करण्यात आले व सन २०१४ मध्ये तिसरे महिला धोरण राज्याने जाहीर केले. त्याची काही उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- महिलांना सर्व क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करुन देणे
- स्त्री पुरुष जन्मदर समान ठेवण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे
- शासकीय निर्णय प्रक्रियेच्या प्रत्येक स्तरावर समाजातील सर्व महिलांच्या हितांचे व हक्कांचे संवर्धन करणे
- महिलांवर अन्याय करणाऱ्या अनिष्ट प्रथेपासून त्यांची मुक्तता होण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करणे
- अनुसूचित जाती,अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती या जातीतील व अल्पसंख्याक समुदायातील महिलांवर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे
- असंघटीत क्षेत्रातील कार्यरत महिलांच्या हक्कांसाठी प्रयत्न करणे
- स्त्रियांना त्यांच्या क्षमतांचा पुरेपूर उपयोग करता यावा यासाठी घरात तसेच कामाच्या ठिकाणी हिंसाचार विरहीत व सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे

१०.३८ राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या काही महत्वाच्या महिला विकास योजना:

१०.३८.१ **शासकीय महिला वसतिगृहे,महिला आधार गृहे,संरक्षण गृहे,राज्यगृहे :** १६ ते ६० वर्षे या वयोगटातील असहाय्य, निराधार, परित्यक्ता, संकटग्रस्त, अत्याचारीत महिला आणि कुमारीमाता यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, संरक्षण आवश्यक असल्यास वैद्यकीय सुविधा व कायदेविषयक मदत यासारख्या मूलभूत सुविधा आणि रोजगाराच्या संधी पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी या गृहांची स्थापना करण्यात आली आहे. महिला ३० दिवसांपेक्षा अधिक काळ संस्थेमध्ये राहिल्यास तिला सुधारीत 'माहेर' या योजनेतंर्गत दरमहा ₹ १,००० अनुदान दिले जाते. महिला तिच्या लहान मुलांसोबत राहत असल्यास पहिल्या मुलासाठी ₹ ५०० व दुसऱ्या मुलासाठी ₹ ४०० अतिरिक्त अनुदान देण्यात येते. लाभार्थी महिला ९० दिवसांपेक्षा जास्त काळ संस्थेत राहिल्यास तिला शिवणकाम, विणकाम, सौंदर्यशास्त्र, फाईली व मसाले बनविणे, इत्यादी रोजगारासाठी उपयुक्त अशा व्यावसायिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यात येते. अविवाहित किंवा घटस्फोटीत महिलांच्या विवाहासाठी प्रयत्न केले जातात. संस्थेत दाखल झालेल्या महिलेच्या विवाहासाठी ₹ २५,००० अनुदान देण्यात येते. राज्यात २० शासकीय महिला संरक्षण गृहे व स्वयंसेवी संस्थांची नऊ महिला आधारगृहे कार्यरत आहेत. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये १,७४३ लाभार्थ्यांवर ₹ ११.८४ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १,८७५ लाभार्थ्यांवर ₹ ६.४६ कोटी खर्च झाला.

१०.३८.२ **महिला समुपदेशन केंद्रे** : राज्यात ३९ महिला समुपदेशन केंद्रे असून या केंद्रांमधून पीडित महिलांना मानसिक ताणापासून मुक्त होण्यासाठी समुपदेशन सहाय्य पुरविले जाते. याव्यतिरिक्त प्रत्येक जिल्ह्यातील तीन तालुक्यांमध्ये प्रत्येकी एक केंद्र याप्रमाणे ३५ जिल्ह्यांत १०५ समुपदेशन केंद्रे सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. आतापर्यंत ९७ समुपदेशन केंद्रांना मान्यता देण्यात आली आहे. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये १०५ लाभार्थ्यांवर ₹ ३.४४ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १०५ लाभार्थ्यांवर ₹ ३.२१ कोटी खर्च झाला.

१०.३८.३ **शुभ मंगल सामूहिक विवाह योजना :** सदर योजना राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांतील ₹ एक लाखापर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या शेतकरी, शेतमजुर, विधवा आणि निराधार महिलांच्या मुलींसाठी लागू आहे. सामुदायिक विवाह सोहळ्यात अथवा नोंदणी कार्यालयात जाऊन नोंदणी पद्धतीने स्वतंत्र विवाह करणाऱ्या प्रत्येक जोडप्यास ₹ १०,००० अनुदान देण्यात येते. एका स्वयंसेवी संस्थेस वर्षात किमान पाच व कमाल १०० जोडप्यांचा समावेश असलेल्या केवळ दोन सामूहिक विवाह सोहळ्यांकरीता एका जोडप्यामागे ₹ २,००० प्रमाणे अनुदान देण्यात येते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ५४० लाभार्थ्यांवर ₹ ५४ लाख खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १४० लाभार्थ्यांवर ₹ १४ लाख खर्च झाला.

१०.३८.४ **मनोधैर्य योजना :** या योजनेचा मुख्य उद्देश लैंगिक अत्याचार व ॲसिड हल्ल्यास बळी पडलेल्या पीडितांना (महिला व बाल), ₹ तीन लाख पर्यंत किंवा ₹ १० लाख पर्यंत आर्थिक मदत (पीडित व्यक्तीवर गुन्ह्यामुळे झालेल्या मानसिक व शारीरिक परिणामांच्या तीव्रतेनुसार), सर्व शासकीय, निमशासकीय, खाजगी रुग्णालयांत आणि महानगर पालिका व नगरपालिकांच्या रुग्णालयांत मोफत वैद्यकीय सुविधा तसेच या दुर्दैवी घटनांमुळे एच.आय.व्ही./एड्स बाधीत झालेल्या पीडितांना सर्व शासकीय व निमशासकीय रुग्णालयांत मोफत वैद्यकीय सुविधा, प्रशिक्षित ट्रॉमा पथकामार्फत समुपदेशन व कायदेविषयक मदत, व्यावसायिक प्रशिक्षण व रोजगार, इत्यादी सुविधा पुरवून पुनर्वसन करणे हा होय. कागदपत्रे प्राप्त झाल्यापासून सात दिवसांच्या आत पीडित व्यक्तीस वैद्यकीय उपचारांकरीता ₹ ३०,००० अर्थसहाय्य देण्यात येते. जिल्हा किंवा राज्य विधी सेवा प्राधिकरणामार्फत सखोल चौकशी केल्यानंतर १२० दिवसांच्या आत, पीडित व्यक्तीस किंवा पीडित व्यक्तीच्या नातेवाईकांस मंजूर अर्थसहाय्यापैकी २५ टक्के अर्थसहाय्य रोखस्वरुपात (वैद्यकीय उपचारांकरीता दिलेले ₹ ३०,००० वगळून) दिले जाते आणि उर्वरीत ७५ टक्के अर्थसहाय्य पीडित व्यक्तीच्या नावे बँकेत मुदत ठेव म्हणून १० वर्षांच्या कालावधी करीता ठेवण्यात येते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये २,३५६ बाधित व्यक्तींवर ₹ ४३.२२ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ८२३ बाधीत व्यक्तींवर ₹ १६.६५ कोटी खर्च झाला.

१०.३८.५ **कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५ अंतर्गत संरक्षण अधिकारी :** सन २००६ पासून राज्यात, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५ आणि अनुषंगिक नियम, २००६ राबविण्यात येत आहेत. या कायद्यातील तरतुदींनुसार, कौटुंबिक हिंसाचारग्रस्त महिलांना संरक्षण, निवारा, मुलांचा ताबा, आर्थिक मदत आणि झालेल्या हानीसाठी नुकसान भरपाई यांचे आदेश मिळू शकतात. पीडितांना मोफत कायदेविषयक आणि वैद्यकीय मदत, समुपदेशन इ. सुविधा देखील आधारगृह आणि विधी सेवा प्राधिकरण यांच्या मार्फत पुरविल्या जातात. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये १,१८५ बाधित महिलांवर ₹ १३.३० कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १,१८५ बाधित महिलांवर ₹ १४.२५ कोटी खर्च झाला.

१०.३९ राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या महिलांविषयक विविध केंद्र शासन पुरस्कृत योजना:

१०.३९.१ **नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृहे :** या योजनेंतर्गत, एकूण मासिक उत्पन्न महानगरांसाठी ₹ ५०,००० किंवा इतर ठिकाणांसाठी ₹ ३५,००० पेक्षा जास्त नाही अशा नोकरी करणाऱ्या अविवाहित, विधवा, घटस्फोटित, विभक्त, विवाहित परंतु ज्यांचे पती किंवा जवळचे कुटुंबीय त्याच भागात राहत नसणाऱ्या आणि नोकरीसाठी प्रशिक्षण सुरू असलेल्या महिलांसाठी वसतिगृहाची इमारत बांधणे किंवा भाड्याच्या जागेत वसतिगृह चालविणे या बाबींसाठी अर्थसहाय्य पुरविले जाते. वसतिगृहातील महिलांच्या मुलांसाठी दिवसाच्या संगोपन केंद्राची सुविधा हे या योजनेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. वसतिगृहातील महिलांना त्यांच्या निवासासाठी भाडे आकारले जाते. राज्यात अशी ८७ वसतिगृहे कार्यरत आहेत. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ९,४८४ आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ८,३५१ महिलांना लाभ देण्यात आला.

१०.३९.२ **प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रमासाठी आधार :** १६ वर्ष आणि त्यापेक्षा जास्त वयोगटातील गरीब महिलांना रोजगार आणि उद्योजकता यांच्याशी संबंधित व्यावसायिक कौशल्य व क्षमता प्रदान करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेंतर्गत महिलांना कृषी, फलोत्पादन, मत्स्यव्यवसाय, दुग्धव्यवसाय, पशुसंवर्धन, रेशीम निर्मिती, अन्नप्रक्रिया, हातमाग, शिवणकाम, शिलाई, नक्षीकाम, जरी, हस्तकला, संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान संबंधित सेवा, इंग्रजी संभाषण, रत्ने आणि दागिने, प्रवास आणि पर्यटन, आदरातिथ्य, इत्यादी विविध क्षेत्रांतील व्यावसायिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यात येते. राज्यात असे तीन प्रकल्प कार्यरत आहेत. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ११५ महिलांना आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ३० महिलांना लाभ देण्यात आला.

१०.३९.३ **स्वाधार :** या योजनेंतर्गत निराधार, बेघर, विधवा, परित्यक्ता, कुटुंबाने सोडून दिलेल्या, तुरुंगातून सुटका झालेल्या परंतु कुटुंबांचा आधार नसलेल्या महिला कैदी, कुंटणखान्यांतून सुटका केलेल्या महिला, इत्यादी कठीण परिस्थितीतील महिलांचे संरक्षण, निवारा, संगोपन, शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण पुरवून पुनर्वसन करण्यात येते. राज्यात २८ स्वाधारगृहे कार्यरत आहेत. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये १,१२६ महिलांना आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ८६३ महिलांना लाभ देण्यात आला.

१०.३९.४ **उज्वला :** लैंगिक शोषणासाठी केल्या जाणाऱ्या महिलांच्या अवैध तस्करीचा सामना करणे, पीडित महिलांना सुटकेसाठी मदत करणे, त्यांना समाजामध्ये पुन्हा सामावून घेणे आणि संरक्षण, सुरक्षित निवारा, वैद्यकीय मदत, कायदेविषयक मदत, शिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. राज्यात अशा २० संस्था कार्यरत आहेत. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ९०४ महिलांना आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ६०२ महिलांना लाभ देण्यात आला.

१०.३९.५ **प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना :** माता व बाल मृत्यूदर कमी करणे आणि गर्भवती व स्तनदा मातांना पोषणयुक्त आहार घेण्यास प्रोत्साहित करुन माता व नवजात बालकांचे आरोग्य सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेंतर्गत गर्भवती महिलेस तीन हप्त्यांत ₹ ५,००० अर्थसहाय्य दिले जाते.

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

१०.४० केंद्र शासनाने महिलांना स्थानिक संस्थांमध्ये एक-तृतीयांश आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला आहे. तथापि, राज्य शासनाने हे आरक्षण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविले आहे. राज्यातील स्थानिक संस्थांमधील महिलांसाठीच्या राखीव जागांची संख्या तक्ता १०.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२९ राज्यातील स्थानिक संस्थांमध्ये महिलांसाठी राखीव जागा

(३१ डिसेंबर, २०१७ रोजी)

स्थानिक संस्था (संख्या)	एकूण जागा	महिलांसाठी राखीव जागा
महानगरपालिका (२७)	२,७३२	१,३७२
नगरपरिषद (२३६)	५,३३९	२,७४४
नगरपंचायत (१२४)	२,०९१	१,१०७
जिल्हा परिषद (३४)	२,०००	१,००९
पंचायत समिती (३५१)	४,०००	२,०००
ग्रामपंचायत (२७,८५४)$	२,५३,३६१	१,२६,६८०
एकूण	**२,६९,५२३**	**१,३४,९१२**

आधार :राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र शासन, $ ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

१०.४१ स्व-सहाय्यता गटांमार्फत महिलांविषयक विविध विकास योजना राबविण्याकरिता, राज्य शासनाने महिला आर्थिक विकास महामंडळास (माविम) राज्याची नोडल संस्था म्हणून घोषित केले आहे. माविमला विविध योजनांखाली सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ३९.१७ कोटी निधी प्राप्त झाला असून डिसेंबरपर्यंत ₹ २८.२७ कोटी खर्च झाला.

१०.४१.१ **तेजस्विनी** : महिलांच्या सक्रीय सहभागाद्वारे स्व-सहाय्यता गटांची निर्मिती करुन महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याकरिता राज्यात ३३ जिल्ह्यांतील १०,४९५ खेड्यांमध्ये ही योजना सन २००७ पासून राबविली जाते. स्व-सहाय्यता बचत गटांच्या स्थानिक पातळीवरील लोकसंस्था उभारणे, स्व-सहाय्यता बचत गटांना सूक्ष्म पतपुरवठा सेवा उपलब्ध करुन देणे, उपजीविका व उद्योजकता विकास आणि महिला सक्षमीकरण व सामाजिक समानता यांवर सदर कार्यक्रमाचा प्रमुख भर आहे. या कार्यक्रमाद्वारे माविमने गरीब कुटुंबांतील ९,३९,८१६ महिलांचा सक्रिय सहभाग असलेले ७८,३१८ स्व-सहाय्यता गट आणि ३६१ लोक संचालित साधन केंद्रांचे जाळे यशस्वीपणे स्थापन केले आहे. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ४१,६४२ लाभार्थ्यांवर ₹ २०.१२ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ४७,४६० लाभार्थ्यांवर ₹ २२.२३ कोटी खर्च झाला.

१०.४१.२ **अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत महिला सक्षमीकरण** : तेजस्विनी योजनेप्रमाणे उद्दिष्टे असलेली ही योजना अनुसूचित जातीच्या महिलांकरिता राबविली जाते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये १०,३०३ लाभार्थ्यांवर ₹ ६४ लाख खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ८,१२५ लाभार्थ्यांवर ₹ १७ लाख खर्च झाला.

१०.४१.३ महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्व-सहाय्यता गट हे चांगले माध्यम आहे. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत स्व-सहाय्यता गटांची एकूण बचत सुमारे ₹ १३६.४८ कोटी होती तर एकूण अंतर्गत वितरीत कर्ज ₹ २०४.४६ कोटी होते. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत स्व-सहाय्यता गटांना विविध वित्तीय संस्थांकडून ₹ २८३.०८ कोटी कर्ज प्राप्त झाले. महिला स्व-सहाय्यता गटांची माहिती तक्ता १०.३० मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.१ : महिला स्व-सहाय्यता गटांची बचत व त्यांना वितरीत अंतर्गत कर्ज

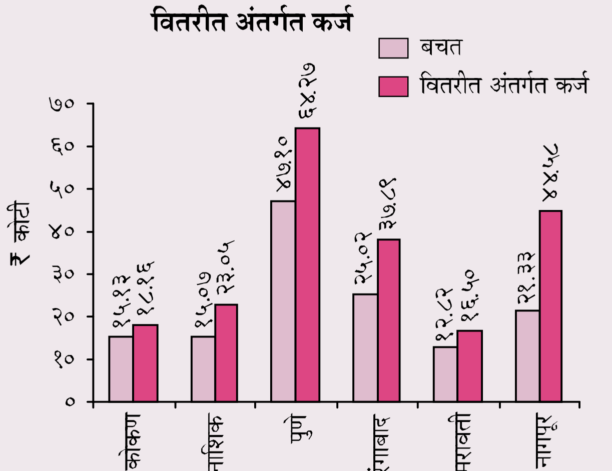

(डिसेंबर, २०१७पर्यंत)

तक्ता १०.३० राज्यातील महिला स्व-सहाय्यता गटांची माहिती

(संख्या)

विभाग	क्षेत्र	गावे/शहरे	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
			स्व-सहाय्यता गट	सदस्य	स्व-सहाय्यता गट	सदस्य	स्व-सहाय्यता गट	सदस्य
कोकण	ग्रामीण	९६८	६,८२७	८१,०४६	९,१९७	१,०४,९६१	९,४९९	१,१५,७०८
	नागरी	२	९४०	१२,९४०	१,२७७	१२,५४२	२,१९५	२५,५६१
	एकूण	-	७,७६७	९३,९८६	१०,४७४	१,१७,५०३	११,६९४	१,४१,२६९
नाशिक	ग्रामीण	१,६००	१०,२८५	१,५४,२४३	८,४७१	१,०४,६५८	८,९०९	१,०७,६२५
	नागरी	१	२४९	३,४१२	९०८	७,७७८	२,०५३	२०,९९८
	एकूण	-	१०,५३४	१,५७,६५५	९,३७९	१,१२,४३६	१०,९६२	१,२८,६२३
पुणे	ग्रामीण	१,०३९	१०,३३५	१,३८,९६५	१०,४९२	१,३१,३५६	१०,९७०	१,५७,०६७
	नागरी	२	४३०	५,९०५	९०२	१०,२६९	१,७४२	२३,७६०
	एकूण	-	१०,७६५	१,४४,८७०	११,३९४	१,४१,६२५	१२,७१२	१,८०,८२७
औरंगाबाद	ग्रामीण	२,५१०	१२,३५५	१,९८,१२२	१२,९८०	१,४६,६००	१३,७५२	१,६५,१४५
	नागरी	३	७३७	१०,१२३	१,५५२	१४,२६८	२,४१४	२८,३६२
	एकूण	-	१३,०९२	२,०८,२४५	१४,५३२	१,६०,८६८	१६,१६६	१,९३,५०७
अमरावती	ग्रामीण	१,९४२	११,१९६	१,४०,८१५	१२,४९५	१,३०,७६०	१६,०३२	१,७४,९०५
	नागरी	१	२१३	२,७५८	६५४	४,८९६	१,३१७	१३,९०१
	एकूण	-	११,४०९	१,४३,५७३	१३,१४९	१,३५,६५६	१७,३४९	१,८८,८०६
नागपूर	ग्रामीण	२,४३६	१५,०७०	२,१९,१८७	१४,५८०	१,७९,२९७	१५,०२३	१,८८,०४५
	नागरी	१	२०१	२,७१४	९१०	७,१५५	१,४९७	१६,२३८
	एकूण	-	१५,२७१	२,२१,९०१	१५,४९०	१,८६,४५२	१६,५२०	२,०४,२८३
प्रादेशिक स्वयंसेवी संस्था	-	-	१२,९५२	१,६०,३९१	१२,८०६	१,४९,१९९	१३,६२१	१,६९,७८१
एकूण	**ग्रामीण**	**१०,४९५**	**७९,०२०**	**१०,९२,७६९**	**८१,०२१**	**९,४६,८३१**	**८७,८०६**	**१०,७८,२७६**
	नागरी	**१०**	**२,७७०**	**३७,८५२**	**६,२०३**	**५६,९०८**	**११,२१८**	**१,२८,८२०**
	एकूण	-	**८१,७९०**	**११,३०,६२१**	**८७,२२४**	**१०,०३,७३९**	**९९,०२४**	**१२,०७,०९६**

आधार : माविम, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

१०.४१.४ **लोक संचालित साधन केंद्र:** १५ ते २० कि.मी. त्रिज्येच्या परिसरात असलेल्या २०० ते २५० स्व-सहाय्यता गटांच्या समुहाची गरज भागविणारी सामुदायिक मालकी व व्यवस्थापन असलेली ही एक नोंदणीकृत संस्था आहे. स्व-सहाय्यता गटांच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या अतिरिक्त सेवा या केंद्रांकडून पुरविल्या जातात. पतपुरवठ्यासाठी बँकांशी दुवा साधण्यासारख्या मूलभूत सेवेपासून सुरूवात करून या केंद्रांनी कृषि सेवा केंद्र, कृषि उपयोगी सामग्री संग्रह केंद्र, पशुखाद्य उत्पादन आणि व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र या सारख्या सामाजिक आस्थापना देखील सुरु केल्या आहेत. गेल्या आठ वर्षात, या केंद्रांनी गरीब महिलांना बँकांशी संपर्क साधून देण्यात आणि ₹ १,६३३ कोटी कर्ज स्व-सहाय्यता गटांना मिळवून देण्यात यश मिळविले आहे. सदर कर्जाच्या परतफेडीचे प्रमाण ९८ टक्क्यांपर्यंत राखण्यात यशस्वी ठरले आहे. बँकांकडून मिळणारे कर्ज व्यवहारावरील कमिशन, स्व-सहाय्यता गटांकरीता विविध विकास कार्यक्रम राबविल्याबद्दल त्यांच्याकडून मिळणारे सेवाशुल्क आणि सामाजिक आस्थापना उपक्रमांतून मिळणारे उत्पन्न या सारख्या आर्थिक स्त्रोतांद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नामुळे माविम ने स्थापन केलेली सुमारे ८० टक्के लोक संचालित साधन केंद्रे आर्थिकदृष्ट्या स्वावंलबी झाली आहेत.

महिलांवरील अत्याचार

१०.४२ महिलांवर प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष शारीरिक किंवा मानसिकरित्या केल्या जाणाऱ्या क्रूर कृत्यांना ‘महिलांवरील अत्याचार’ असे संबोधले जाते. अत्याचार झालेल्या महिलांबाबत नोंदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३१ मध्ये दिले आहेत.

आलेख १०.२ : निवडक राज्यांतील अत्याचार झालेल्या महिलांबाबत नोंदवलेले गुन्हे २०१६

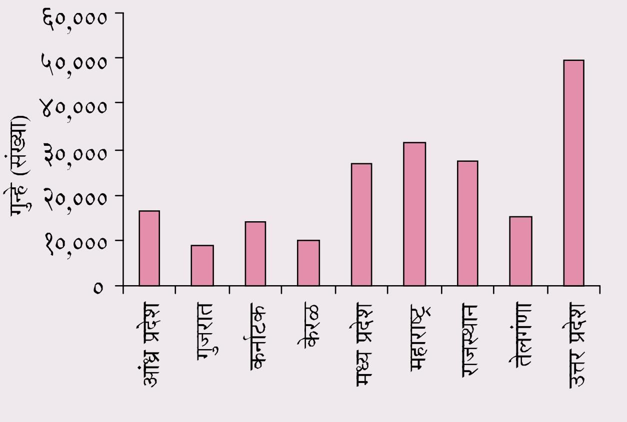

तक्ता १०.३१ अत्याचार झालेल्या महिलांबाबत नोंदवलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्ह्याचा प्रकार	२०१५	२०१६	२०१७*
बलात्कार	४,१४४	४,१८९	४,३५६
अपहरण व पळवून नेणे	५,०९६	६,१६९	७,११३
हुंडाबळी	२६८	२४८	२३४
पती व नातेवाईकांकडून झालेली क्रूर कृत्ये	७,६४०	७,२१५	६,२४२
विनयभंग	११,७१३	११,३९६	१२,२३८
लैंगिक अत्याचार	१,११९	९२४	८६४
अनैतिक व्यापार	३८१	३०३	२८१
इतर	७६५	८३१	७७२
एकूण	**३१,१२६**	**३१,२७५**	**३२,१००**

आधार : गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

१०.४३ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून आयोग नियमितपणे पीडित महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारींवर सुनावण्या / सार्वजनिक सुनावण्या घेते आणि मोफत कायदेविषयक सेवा व समुपदेशन पुरविते. पीडित महिलांना त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व नि:संकोचपणे संवाद साधण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करुन देणे या प्राथमिक उद्दिष्टासाठी विभागवार व जिल्हावार सार्वजनिक सुनावण्यांचे आयोजन करुन ‘महिला आयोग आपल्या दारी’ नावाचा एक अभिनव उपक्रम व्यापकपणे राज्यभर राबविण्यात आला. यामुळे आयोगाला शक्य तितक्या लवकर व मोठ्या संख्येने प्रकरणांचा निपटारा करण्यास मदत झाली आहे. आयोग राज्यात सर्वत्र स्व-संरक्षण कार्यक्रम, लैंगिक समानतेविषयी जागरुकता, कायदेविषयक साक्षरता, सायबर गुन्हे, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम २०१३ यांची अंमलबजावणी, ॲसिड हल्ल्याने पीडित महिलांचे पुनर्वसन, पाळणाघरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे, इत्यादी महिलांसबंधीच्या विविध मुद्यांवर कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि चर्चासत्रे आयोजित करते. या उपक्रमांवर सन २०१६-१७ मध्ये ₹ १.५२ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ १.७९ कोटी खर्च झाला.

बाल विकास

१०.४४ मुले ही देशाचे भवितव्य असेलेली प्रमुख साधनसंपत्ती आहेत. त्यामुळे बाल्यावस्थेत विशेष लक्ष आणि संगोपनाची त्यांना गरज असते. बाल विकासाच्या विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

१०.४४.१ **एकात्मिक बाल संरक्षण योजना :** आधार गृहे, विशेष दत्तक स्त्रोत संस्था, बाल कल्याण समिती, बाल न्याय मंडळ, जिल्हा बाल संरक्षण संस्था, राज्य बाल संरक्षण संस्था, शासकीय/स्वयंसेवी संस्थांची बाल गृहे,निरीक्षण गृहे,अनुरक्षण गृहे इत्यादी कार्यक्रम आता एकात्मिक बाल सरंक्षण योजनेंतर्गत समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या योजनेंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च तक्ता १०.३२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.३२ एकात्मिक बाल विकास संरक्षण योजनेंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च

(₹ लाख)

घटक	संस्थांची संख्या	खर्च २०१६-१७	लाभार्थी संख्या	खर्च २०१७-१८+	लाभार्थी संख्या
खुले निवारा गृह	०३	३९.००	९८	८.६७	१०५
दत्तक संस्था	१७	१२५.८८	१८७	६१.७४	१८७
शासकीय बाल गृहे	२५		३९८		६५९
शासकीय निरीक्षण गृहे	१२	२०६.७१	१९७	६४.०९	२०९
शासकीय अनुरक्षण गृहे	०६		१४४		१२३
स्वयंसेवी संस्थांची निरीक्षण गृहे	४८	१,५०८.०८	१,७२४	१,१२०.८२	१,४५०
एकूण	**१११**	**१,८७९.६७**	**२,७४८**	**१,२५५.३२**	**२,७३३**

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, पुणे + नोव्हेंबरपर्यंत

१०.४४.२ **निरीक्षण गृहे** : विधी संघर्षग्रस्त आणि न्यायिक चौकशीसाठी पोलिसांनी ताब्यात घेतलेली मुले बाल न्याय मंडळांच्या आदेशानुसार निरीक्षण गृहात दाखल केली जातात. राज्यात ११ जिल्ह्यांत १२ शासकीय निरीक्षण गृहे असून त्यांची प्रवेश क्षमता ६०० आहे. याशिवाय स्वयंसेवी संस्थांची ४८ निरीक्षण गृहे (१९ मुलींसाठी व २९ मुलांसाठी) असून त्यांची प्रवेश क्षमता ४,२७५ आहे. शासनाकडून प्रति लाभार्थी दरमहा ₹ ९०० सहाय्यक अनुदान दिले जाते.

१०.४४.३ **बाल गृहे** : संगोपन आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या १८ वर्षांपर्यंतच्या अनाथ, सोडलेल्या, हरवलेल्या, विशेष काळजीची गरज असलेल्या एच.आय.व्ही./एड्स बाधित, संकटग्रस्त आणि अत्याचारित मुलांना बाल गृहांत प्रवेश दिला जातो. त्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत, समुपदेशन, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि मनोरंजन यांसारख्या सुविधा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन केले जाते. राज्यात २५ शासकीय बाल गृहे असून त्यांची प्रवेश क्षमता २,६६५ आहे. याशिवाय स्वयंसेवी संस्थांची ७१,७४७ प्रवेश क्षमता असलेली ८४८ अनुदानित बाल गृहे आणि ३,८४० प्रवेश क्षमता असलेली ६३ विनाअनुदानित बाल गृहे आहेत. शासनाकडून प्रति लाभार्थी दरमहा ₹ १,२१५ व एच.आय.व्ही./एड्स बाधित मुलासाठी दरमहा ₹ १,३०५ याप्रमाणे या बाल गृहांना सहायक अनुदान देण्यात येते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ८,६८९ लाभार्थ्यांवर ₹ २५.६६ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत १०,९८३ लाभार्थ्यांवर ₹ १८.२७ कोटी खर्च झाला.

१०.४४.४ **अनुरक्षण गृहे** : वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यावर बाल गृहातील मुलांना बाल गृह सोडावे लागते. तथापि प्रशिक्षण किंवा शिक्षण अपूर्ण राहिल्यामुळे त्यांच्यापैकी काही मुलांचे पूर्णपणे पुनर्वसन झालेले नसते आणि त्यांना अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची आवश्यकता असते. अशा मुलांचे अनुरक्षण गृहांत पुनर्वसन केले जाते. शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत किंवा रोजगार मिळेपर्यंत प्रवेशितांना अनुरक्षण गृहांत अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, वैद्यकिय सुविधा, समुपदेशन, व्यवसाय मार्गदर्शन, इत्यादी सुविधा पुरविण्यात येतात. राज्यात सहा शासकीय व तीन स्वयंसेवी संस्थांची अनुरक्षण गृहे असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे ६०० व ११० आहे. राज्य शासनाकडून प्रति लाभार्थी दरमहा ₹ १,२१५ सहायक अनुदान या अनुरक्षण गृहांना देण्यात येते.

१०.४४.५ **बाल संगोपन योजना** : राज्यातील अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर मुलांना कौटुंबिक जीवन प्रदान करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यात १३७ स्वयंसेवी संस्थांमार्फत १३,००४ बालकांचे संगोपन केले जाते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये १३,८६३ लाभार्थ्यांवर ₹ ७.७५ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ११,०४३ लाभार्थ्यांवर ₹ १.१९ कोटी खर्च झाला.

१०.४४.६ **चाचा नेहरू बाल महोत्सव योजना** : राज्यातील सर्व मुले आणि प्राधान्याने पुनर्वसनासाठी शासकीय/स्वयंसेवी संस्थांमध्ये दाखल केलेल्या अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर मुलांच्या सुप्तगुणांना वाव देऊन त्यांच्यात बंधुत्व व संघभावना निर्माण व्हावी यासाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव राज्यातल्या ३६ जिल्ह्यांत व सहा प्रादेशिक विभागांत दरवर्षी नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो. क्रीडा, खेळ, वक्तृत्व, इत्यादी विविध प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित केल्या जातात आणि विजेत्यांना बक्षीसे दिली जातात. जिल्हास्तरीय कार्यक्रमासाठी ₹ पाच लाख तर विभागीय स्तरावरील कार्यक्रमाकरिता ₹ ५.८२ लाख अनुदान मंजूर करण्यात येते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ३२.८२ लाख खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ₹ ६१.१३ लाख खर्च झाला.

एकात्मिक बाल विकास सेवा

१०.४५ ग्रामीण,आदिवासी व झोपडपट्टी भागातील शालेयपूर्व बालकांची योग्य वाढ व विकास साधण्यासाठी एकात्मिक पद्धतीने सेवा पुरविणे हे एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे उद्दिष्ट आहे. हा कार्यक्रम ९७,४७५ अंगणवाड्या, १३,०११ मिनी अंगणवाड्या आणि ५५३ बाल विकास प्रकल्पांमार्फत राबविला जातो.

पोषण कार्यक्रम

१०.४५.१ बालके, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांच्या पोषणविषयक किमान गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी पूरक पोषण आहार कार्यक्रम एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेंतर्गत राबविण्यात येतो. समाजातील वंचित घटकांतील सहा वर्षापेक्षा कमी वयाच्या बालकांना पोषण आहार देणे, गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांचे आरोग्य सुधारणे हे पूरक पोषण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. दुर्गम व संवेदनशील भागातील कुपोषण नियंत्रित करुन अर्भक मृत्यू कमी करणे हे सुध्दा या योजनेचे एक उद्दिष्ट आहे. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये, ६५.९८ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ ७८७ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ६२.२० लाख लाभार्थ्यांवर ₹ ४७९ कोटी खर्च झाला.

१०.४५.२ सन २०१०-११ पासून बालकांचे योग्य वजनाची, कमी वजनाची व अतिकमी वजनाची बालके असे वर्गीकरण जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मानकांनुसार करण्यात येते. बालकांची (० ते ५ वर्षे) पोषण श्रेणीनिहाय टक्केवारी तक्ता १०.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३३ बालकांची (० ते ५ वर्षे) पोषणश्रेणीनिहाय टक्केवारी

(टक्के)

वर्ष	क्षेत्र	वजन केलेली बालके (संख्या)	योग्य वजनाची बालके	कमी वजनाची बालके	अतिकमी वजनाची बालके
२०१५-१६	ग्रामीण	४२,९५,९६३	९२.५	६.४	१.०४
	आदिवासी	८,८९,२५१	८२.४	१४.४	३.०८
	नागरी	१०,६८,७२५	८३.८	१५.१	१.०४
	एकूण	**६२,५३,९३९**	**८९.६**	**९.०**	**१.३**
२०१६-१७	ग्रामीण	४१,६३,१७२	९२.९	६.१	१.०
	आदिवासी	८,९२,०६८	८१.७	१५.१	३.२
	नागरी	१०,५६,२१०	८३.८	१५.२	१.०
	एकूण	**६१,११,४५०**	**८९.७**	**९.०**	**१.३**
२०१७-१८+	ग्रामीण	४०,४७,१३३	९२.५	६.५	१.१
	आदिवासी	८,६१,६४४	८१.२	१५.३	३.५
	नागरी	९,९७,३२६	८३.७	१५.४	०.९
	एकूण	**५९,०६,१०३**	**८९.३**	**९.३**	**१.४**

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

१०.४६ राज्यात राबविल्या जाणाऱ्या बालकांविषयक काही महत्वाच्या राज्य व केंद्र पुरस्कृत योजना:

१०.४६.१ **राजीव गांधी किशोर वयीन मुलींचे सक्षमीकरण (सबला) :** ११ ते १८ वर्षे वयोगटातील किशोरवयीन मुलींना आरोग्य, स्वच्छता, पोषण, कुटुंब व बाल संगोपन, पौगंडावस्थेतील प्रजनन व लैंगिक आरोग्य, गृह कौशल्ये, जीवन कौशल्ये व व्यावसायिक कौशल्ये, इत्यादी प्रशिक्षण देऊन त्यांचे सक्षमीकरण करणे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेंतर्गत मुलींना अंगणवाडी केंद्रात सुक्ष्म पोषण तत्वयुक्त घरपोच आहार, लोहयुक्त व जंतनाशक गोळ्या, आरोग्य तपासण्या आणि संदर्भ वैद्यकीय सेवा पुरविल्या जातात. सदर योजना ११ जिल्ह्यांमध्ये २०७ प्रकल्पांमार्फत राबविण्यात येत आहे. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ७.८३ लाख लाभार्थ्यांवार ₹ ६९.७४ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये जानेवारीपर्यंत ८.०४ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ ५९.९२ कोटी खर्च झाला.

१०.४६.२ **किशोरी शक्ती योजना** : सबला योजना राबविण्यात येत नसलेल्या जिल्ह्यांमध्ये ही योजना राबविण्यात येत आहे. ११ ते १८ वर्षे वयोगटातील मुलींना पूरक पोषण आहार, लोहयुक्त गोळ्या व जंतनाशक गोळ्या आणि नियमित आरोग्य तपासण्या पुरविल्या जातात. या मुलींना आरोग्य, स्वच्छता, पोषण, कुटुंब कल्याण, गृहव्यवस्थापन, बालसंगोपन, वैयक्तिक व परिसर स्वच्छता, गृह कौशल्ये व व्यावसायिक कौशल्ये या बाबींचे प्रशिक्षण देखील दिले जाते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये २.०८ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ ४०.३९ लाख खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये जानेवारीपर्यंत १.३४ लाख लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला.

१०.४६.३ **भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना :** अनुसूचित आणि अतिरिक्त आदिवासी घटक कार्यक्रम क्षेत्रात, उष्मांक व प्रथिने यांच्या अभावामुळे निर्माण झालेल्या कुपोषणाच्या समस्येचा सामना करण्याच्या उद्देशाने ही योजना राबविली जात आहे. गर्भधारणेनंतर प्राथमिक आरोग्य केंद्रात आणि जवळच्या अंगणवाडी / मिनी अंगणवाडी केंद्रात नोंदणी केल्यापासून गर्भवती महिला व स्तनदा माता यांना सहा महिने पूर्ण होईपर्यंत आठवड्यातील प्रत्येक दिवशी (रविवार वगळता), एका वेळेचा पूर्ण चौरस आहार देण्यात येतो. अंगणवाडी केंद्रात नाव नोंदविलेल्या सात महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील शाकाहारी मुलास दोन केळी आणि मांसाहारी मुलास एक उकडलेले अंडे आठवड्यात चार वेळा म्हणजेच महिन्यातून १६ दिवस दिले जाते. या योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये ४.८३ लाख गर्भवती व स्तनदा माता आणि २१.९६ लाख मुले यांच्याकरिता ₹ १३२.५८ कोटी खर्च झाला आणि सन २०१७-१८ मध्ये जानेवारीपर्यंत ४.०६ लाख गर्भवती व स्तनदा मातांना आणि २२.३८ लाख मुलांना लाभ देण्यात आला.

१०.४६.४ **राजीव गांधी राष्ट्रीय पाळणाघर योजना :** कुटुंबाचे मासिक उत्पन्न ₹ १२,००० पर्यंत असलेल्या ग्रामीण व नागरी भागातील नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या सहा महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना या योजनेंतर्गत पाळणाघराची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येते. बालकांना दररोज साडे सात तास याप्रमाणे महिन्यातील २६ दिवस या पाळणाघरांत ठेवण्याची सुविधा आहे. त्यांना पूर्वशालेय शिक्षण, पूरक पोषण आहार, आरोग्य तपासणी, लसीकरण, इत्यादी सेवा पुरविण्यात येतात. या योजनेंतर्गत राज्यातील १,६७० पाळणाघरे समाविष्ट आहेत.

१०.४६.५ **बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना :** मुलींच्या जीविताची, सुरक्षिततेची व शिक्षणाची हमी किंवा खात्री देणे आणि लिंगभेदावर आधारीत लिंग निवड प्रथेचे निर्मूलन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. ही योजना बीड, जळगाव, अहमदनगर, बुलढाणा, औरंगाबाद, वाशिम, कोल्हापूर, उस्मानाबाद, सांगली, जालना, हिंगोली, सोलापूर, पुणे, परभणी, नाशिक आणि लातूर या जिल्ह्यांत राबविण्यात येत आहे.

१०.४६.६ **माझी कन्या भाग्यश्री योजना :** मुलींच्या जन्मदरात वाढ करणे, गर्भजल परिक्षण रोखणे, मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन व हमी देणे आणि मुलींच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे असून ही योजना समाजाच्या सर्व घटकांतील मुलगी असलेल्या व कौटुंबिक वार्षिक उत्पन्न ₹ ७.५० लाखापर्यंत असलेल्या कुटुंबाना लागू करण्यात आली आहे. या योजनेतंर्गत एका मुलीच्या जन्मानंतर मातेने/पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यानंतर मुलीच्या नावे ₹ ५०,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव योजनेत गुंतविण्यात येते. दोन मुलींच्या जन्मांनंतर मातेने/पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास प्रत्येक मुलीच्या नावे ₹ २५,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव योजनेत गुंतविण्यात येते. मुलीच्या वयाच्या सहाव्या व बाराव्या वर्षी केवळ सदर रकमेवरील व्याज काढता येते आणि मुलीच्या वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर पूर्ण रक्कम (मुद्दल व व्याज) काढता येते.

बालकांवरील अत्याचार

१०.४७ बालकांवरील अत्याचाराचे जे गुन्हे घडतात किंवा ज्या गुन्ह्यात बालके पीडित असतात असे गुन्हे 'बालकांवरील अत्याचाराचे गुन्हे' म्हणून संबोधले जातात. अत्याचार झालेल्या बालकांबाबत नोंदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३४ मध्ये दिले आहेत.

आलेख १०.३ : निवडक राज्यांतील अत्याचार झालेल्या बालकांबाबत नोंदवलेले गुन्हे २०१६

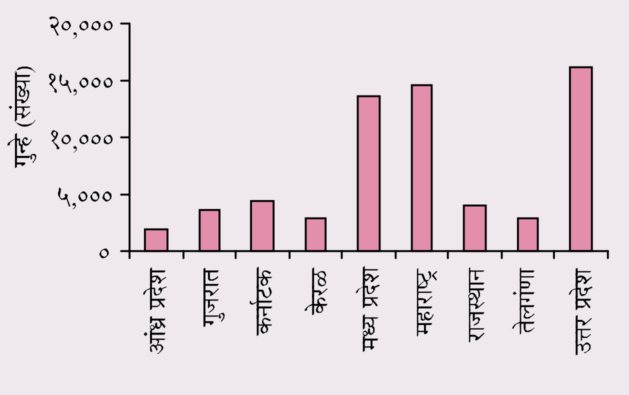

तक्ता १०.३४ अत्याचार झालेल्या बालकांबाबत नोंदवलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्ह्याचा प्रकार	२०१५	२०१६	२०१७*
खून	२१४	१३२	१४७
पैकी,			
गर्भातील जीव	७	४४	२४
इतर	२०७	८८	१२३
बालकांवरील बलात्कार	२,२३१	२,०८६	२,३०५
अपहरण व पळवून नेणे	६,९६०	८,०१६	८,८५०
परित्याग	१३	२६	१२३
इतर	४,५२३	३,३३१	४,१०९
एकूण	**१३,९४१**	**१३,५९१**	**१५,५३४**

आधार : गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

रोजगार व दारिद्र्य

१०.४८ रोजगाराचा स्तर, त्याची संरचना आणि रोजगाराच्या संधीमध्ये वाढ हा अर्थ व्यवस्थेच्या विकास प्रक्रियेचा एक महत्वाचा संकेत आहे. राज्यातील श्रमशक्तीला रोजगाराच्या पुरेशा संधी उपलब्ध होण्यासाठी पोषक वातावरण तयार करणे हे शासनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. 'शाश्वत विकास ध्येये' अंतर्गत सर्व प्रकारची गरीबी नष्ट करणे आणि गुणवत्ता पूर्ण व सुयोग्य रोजगार निर्मिती यावर भर देण्यात आला आहे. उत्पादनशील व निरंतर रोजगाराबरोबर दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम हा नेहमीच शासनाचा आघाडीचा उपक्रम राहिला आहे.

रोजगार

१०.४९ रोजगाराबाबतची स्थिती दर्शविणाऱ्या आकडेवारीचे मुख्य स्त्रोत जनगणना, आर्थिक गणना, श्रम केंद्र यांनी घेतलेल्या 'रोजगार व बेरोजगारविषयक' पाहण्या आणि राष्ट्रीय नमुना पाहण्या हे आहेत. कारखान्यांमधील (कारखाने अधिनियम-१९४८ खालील नोंदणीकृत) रोजगार विषयक माहिती वैधानिक विवरणपत्राव्दारे उपलब्ध होते. याव्यतिरिक्त सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांमधील रोजगार विषयक माहिती रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत गोळा केली जाते.

जनगणना २०११ नुसार रोजगार विषयक माहिती

१०.५० जनगणना २०११ नुसार, राज्यात ४.९४ कोटी कामगार होते, त्यामध्ये स्त्रीयांचे प्रमाण ३४ टक्के आहे. देशाचा कार्य सहभाग दर ३९.८ टक्के आहे. कार्य सहभाग दरानुसार देशातील प्रमुख राज्यांमध्ये आंध्रप्रदेश, तामीळनाडू, कर्नाटक नंतर महाराष्ट्र चौथ्या स्थानावर असून राज्याचा कार्य सहभाग दर ४४ टक्के आहे. महाराष्ट्रात साक्षर व्यक्तींचा कार्य सहभाग दर ४७.९ टक्के तर निरक्षर व्यक्तींचा ३३.७ टक्के आहे. जनगणना २०११ नुसार, कृषी व संलग्न क्षेत्रामध्ये कार्यरत कामगारांची टक्केवारी ४६.१ आहे तर जनगणना २००१ नुसार ती ४५.१ टक्के आहे. जनगणना १९७१ ते २०११ मधील उद्योग प्रकारानुसार कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.३५ मध्ये व शैक्षणिक स्तरानुसार कामगारांचे प्रमाण व कार्य सहभाग दर तक्ता १०.३६ मध्ये दिले आहे. जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण परिशिष्ट १०.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.३५ उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

कामगारांचे वर्गीकरण	१९७१@	१९८१	१९९१	२००१	२०११
मुख्य कामगार	**१००.०**	**९१.०**	**९१.४**	**८४.३**	**८८.५**
अ) **कृषी व संलग्न कार्ये**					
शेतकरी	३५.५	३१.९	३०.०	२४.८	२३.२
शेतमजूर व मासेमारी	३०.९	२६.०	२५.९	२०.३	२२.९
ब) **बिगर कृषी कार्ये**					
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.३	०.३	०.४	०.२
वस्तूनिर्माण (घरगुती व घरगुती उद्योगांव्यतिरिक्त इतर उद्योग)	१३.१	१२.७	१२.१	११.०	१०.५
बांधकाम	१.५	२.०	२.४	३.४	४.१
व्यापार	६.७	६.५	७.८	७.१	६.४
वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	३.०	३.०	३.४	४.३	५.८
इतर	९.०	८.६	९.५	१३.०	१५.५
सीमांतिक कामगार		९.०	८.६	१५.७	११.५
एकूण कामगार (कोटी)	**१.८४**	**२.६७**	**३.३९**	**४.१२**	**४.९४**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय. @ सीमांतिक कामगार असे वर्गीकरण उपलब्ध नाही

तक्ता १०.३६ शैक्षणिक स्तरानुसार राज्यातील कामगारांचे प्रमाण व कार्य सहभाग दर - जनगणना २०११

(टक्के)

शैक्षणिक स्तर	कामगारांचे प्रमाण						कार्य सहभाग दर		
	मुख्य कामगार			सीमांतिक कामगार					
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
निरक्षर	१३.३	३५.४	२०.३	१६.८	३६.०	२७.१	३४.१	३३.५	३३.७
साक्षर	८६.७	६४.६	७९.७	८३.२	६४.०	७२.९	६२.३	२९.९	४७.९
साक्षर परंतु पुर्व शालान्त / माध्यमिक पर्यंत	३८.६	३५.७	३७.७	४३.८	३९.०	४१.२	५४.१	२९.१	४२.३
शालान्त / माध्यमिक परंतु पदवी पुर्व	२८.५	१३.४	२३.८	२५.०	१४.८	१९.६	६७.८	२४.६	५०.२
पदवी समकक्ष नसलेले तांत्रिक पदविका किंवा प्रमाणपत्र	१.४	०.४	१.१	०.९	०.२	०.५	६६.५	३६.१	६०.२
पदवी व पदव्युत्तर - तांत्रिक पदवी व्यतीरिक्त	१०.०	६.५	८.९	५.३	२.९	४.०	८०.३	३५.३	६१.६
तांत्रिक पदवी किंवा पदविका - पदवी किंवा पदव्युत्तर पदवी समकक्ष	२.९	२.३	२.८	१.५	०.७	१.१	७२.४	५०.५	६४.८

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय.

सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार रोजगार विषयक माहिती

१०.५१ सहावी आर्थिक गणना सन २०१३-१४ मध्ये घेण्यात आली. सदर गणनेत पीक उत्पादन व लागवड, लोक प्रशासन, संरक्षण, अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा, घरगुती कामगाराचे मालक म्हणून कुटुंबाचे कार्य, विदेशी संघटना व संस्थाचे कार्य तसेच अनधिकृत कार्ये वगळता सर्व आस्थापनांचा समावेश करण्यात आला होता. राज्यातील आस्थापनांची एकूण संख्या पाचव्या आर्थिक गणने नुसार (२००५) ४१.५३ लाख होती ती वाढून सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार ६१.३७ लाख झाली व ही वाढ ४७.८ टक्के आहे. याच कालावधीमध्ये रोजगारामधील वाढ ३७.९ टक्के आहे. राज्यातील पाचव्या आणि सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार तक्ता १०.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३७ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार

(लाख)

तपशील	पाचवी आर्थिक गणना@	सहावी आर्थिक गणना	टक्केवारीत वाढ
एकूण आस्थापना	४१.५३	६१.३७	४७.८
वेतनी कामगार नसलेल्या आस्थापना	२५.१२	४४.१४	७५.७
किमान एक वेतनी कामगार असलेल्या आस्थापना	१६.४१	१७.२३	५.०
निश्चित संरचना असलेल्या आस्थापना	३४.३६	५२.६४	५३.२
निश्चित संरचना नसलेल्या आस्थापना	७.१७	८.७३	२१.८
एकूण आस्थापनांमधील कामगार	१०५.२७	१४५.१२	३७.९
वेतनी कामगार नसलेल्या आस्थापनांमधील कामगार	३२.०८	५९.०५	८४.१
किमान एक वेतनी कामगार असलेल्या आस्थापनांमधील कामगार	७३.१९	८६.०७	१७.६

@ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेच्या अर्थपूर्ण तुलनेसाठी पाचव्या आर्थिक गणनेतील लोक प्रशासन, संरक्षण व अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा ही कार्ये विचारात घेण्यात आलेली नाहीत.

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

पाचव्या रोजगार व बेरोजगार पाहणीनुसार रोजगार विषयक माहिती

१०.५२ सन २०१५-१६ मध्ये श्रम केंद्र, केंद्र शासन यांनी अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांच्या संयुक्त विद्यमानाने श्रमशक्ती सहभाग संदर्भात राज्यस्तरीय अंदाज तयार करण्यासाठी पाचवी रोजगार व बेरोजगार वार्षिक पाहणी घेतली.

१०.५२.१ राज्यामध्ये नित्य मुख्य कार्यस्थितीनुसार, १५ वर्ष व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती सहभाग दर ५२.७ टक्के, काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येशी प्रमाण ५१.६ टक्के व बेरोजगारीचा दर २.१ टक्के होता. नित्य मुख्य कार्यस्थितीनुसार १५ वर्ष व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती प्रमाण तक्ता १०.३८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.३८ नित्य मुख्य कार्यस्थितीनुसार १५ वर्ष व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींसाठी श्रमशक्ती प्रमाण

(टक्के)

क्षेत्र		नित्य मुख्य कार्यस्थिती		
		श्रमशक्ती सहभाग दर	काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येशी प्रमाण	बेरोजगार दर
ग्रामीण	पुरूष	७६.३	७४.६	२.२
	स्त्री	४६.३	४५.५	१.६
	तृतीयपंथी	५५.४	५५.४	-
	एकूण	६१.६	६०.३	२.०
नागरी	पुरूष	६४.४	६३.३	१.७
	स्त्री	१२.८	१२.१	५.५
	तृतीयपंथी	३७.६	३६.०	४.४
	एकूण	३९.७	३८.८	२.३
राज्य	**पुरूष**	**७१.४**	**६९.९**	**२.०**
	स्त्री	**३३.०**	**३२.२**	**२.२**
	तृतीयपंथी	**४६.७**	**४५.९**	**१.७**
	एकूण	**५२.७**	**५१.६**	**२.१**

आधार: श्रम केंद्र, केंद्र शासन

राष्ट्रीय नमुना पाहणीनुसार रोजगार विषयक माहिती

१०.५३ राष्ट्रीय नमुना पाहणी (रानपा) कार्यालयामार्फत घेण्यात येणाऱ्या पाहण्या हा रोजगार विषयक आकडेवारीचा प्रमुख स्त्रोत आहे. या पाहण्या रानपा कार्यालयाकडून घेण्यात येणाऱ्या पंचवार्षिक कुटूबांची आर्थिक- सामाजिक पाहणी कार्यक्रमाचा भाग आहेत. अर्थव्यवस्थेतील अस्थिरतेचा देशांतर्गत रोजगार क्षेत्रावर बराच परिणाम होतो. त्यामुळे, विविध स्तरावर नियोजन करणे, धोरण आखणे व निर्णय घेणे या करीता वारंवार विविध कालावधीसाठी रोजगार विषयक आकडेवारीची आवश्यकता असते. राष्ट्रीय सांख्यिकी आयोगाने शिफारस केल्यानुसार, भारत सरकारच्या सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाने मासिक वा त्रैमासिक रोजगार आकडेवारी उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीने नमुना आखणीसह पाहणीची कार्यपध्दती विकसित करण्यासाठी नियतकालिक श्रम बल पाहणी बाबत समिती गठित केली होती. समितीच्या शिफारसीनुसार रानपा कार्यालयाने राष्ट्रव्यापी श्रम बल पाहणी सुरू केली आहे. या पाहणीचे क्षेत्रकाम एप्रिल, २०१७ पासून सुरू झाले असून श्रम व रोजगार आकडेवारी नागरी क्षेत्रासाठी त्रैमासिक व ग्रामीण क्षेत्रासाठी वार्षिक कालावधीसाठी उपलब्ध होणार आहे.

कारखान्यातील रोजगार

१०.५४ कारखाना अधिनियम १९४८ मध्ये सुधारणा होवून १ फेब्रवारी, २०१६ पासून कारखाना अधिनियम (महाराष्ट्र सुधारणा, २०१५) अंमलात आला आहे. सन २०१७ मध्ये माहे डिसेंबर पर्यंत कारखाना अधिनियम अंतर्गत नोंदणीकृत एकूण ३४,७६९ कार्यरत कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार सुमारे २५.५५ लाख होता. एकूण कार्यरत कारखान्यांपैकी ५० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण सुमारे २६ टक्के आहे. कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी तक्ता १०.३९ मध्ये दिली आहे. राज्यातील विविध उद्योगातील सरासरी दैनिक रोजगार आणि कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार परिशिष्ट १०.९ व १०.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३९ कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी

उद्योग प्रकार	वर्ष	
	२०१६	२०१७+
ग्राहक वस्तू	२४.७	२४.७
पुर्ननिमाण वस्तू	१९.९	२०.५
भांडवली वस्तू	१३.६	११.९
इतर	४१.९	४२.९
एकूण	१००.०	१००.०

आधार: औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबरपर्यंत

रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम

१०.५५ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगार बाबतची माहिती उपलब्ध करणे तसेच रोजगाराच्या स्थितीतील बदलाची नोंद करणे आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार यांची त्रैमासिक आकडेवारी गोळा करण्यात येते. यामध्ये बृहन्मुंबईसाठी २५ किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असून राज्याच्या इतर भागात १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापना यांचा समावेश आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत वर्ष २०१७ मध्ये सप्टेंबर पर्यंत राज्यातील एकूण रोजगार ६४.४४ लाख होता, त्यापैकी स्त्रियांचे प्रमाण २७.९ टक्के आहे. एकूण रोजगारापैकी २०.८३ लाख इतका रोजगार सार्वजनिक क्षेत्रातील होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराची वर्ष निहाय आकडेवारी तक्ता १०.४० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४० रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगार

('०००)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
२०१३	१,७५८	६८८	२,४४६	२,२७०	१,१६५	३,४३५	४,०२८	१,८५३	५,८८१
२०१४	१,५८६	६५६	२,२४१	२,५१०	१,१८१	३,६९१	४,०९६	१,८३६	५,९३२
२०१५	१,५९५	६४२	२,२३७	२,६२०	१,२००	३,८२०	४,२१५	१,८४२	६,०५७
२०१६#	१,६०३	६४६	२,२४९	२,६२७	१,१९८	३,८२५	४,२३०	१,८४४	६,०७४
२०१७+	१,५१९	५६४	२,०८४	३,१२४	१,२३६	४,३६०	४,६४३	१,८००	६,४४४

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # मार्च पर्यंत + सप्टेंबरपर्यंत

राज्य सेवेमधील रोजगार

१०.५६ दिनांक १ ऑक्टोबर २०१६ रोजी राज्य शासनाच्या सेवेमध्ये (गट अ ते ड) एकूण ७.१३ लाख मंजूर पदे होती व त्यापैकी एकूण रिक्त पदे १.६१ लाख (२२.६ टक्के) होती. राज्य सेवेमधील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदे तक्ता १०.४१ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.४१ राज्य सेवेमधील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदे

(१ऑक्टोबर २०१६ रोजी) (लाख)

गट	पदे (*)		
	मंजूर	भरलेली	रिक्त
अ	०.३८	०.२७	०.११
ब	०.६९	०.४८	०.२१
क	४.७०	३.७९	०.९१
ड	१.३५	०.९७	०.३८
अ ते ड	**७.१३**	**५.५१**	**१.६१**
इ#	**२.४५**	**२.१४**	**०.३०**
एकूण	**९.५७**	**७.६७**	**१.९१**

* अस्थायी

रोजंदारीवरील, मानधनावर काम करणारे, अंशकालीन व वेतन श्रेणी लागू नसलेले कर्मचारी

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे

१०.५७ कामाच्या शोधात असणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगारासाठी समुपदेशन, मार्गदर्शन व मदत करण्यासाठी राज्यात कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यात अशी एकूण ५१ केंद्रे कार्यरत असून, त्यापैकी ३६ जिल्हा स्तरावर, सहा विद्यापीठात, आठ आदिवासींकरिता व एक विशेष केंद्र दिव्यांग व्यक्तींसाठी आहे.

१०.५७.१ या केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २०१७ रोजी नोंद असलेल्या व्यक्तींची संख्या ३८.१९ लाख होती. सन २०१७ मध्ये या केंद्रांत नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ५.३९ लाख होती आणि ४.१३ लाख रिक्त पदे अधिसूचित करण्यात आली, तर २.२२ लाख व्यक्तींना रोजगार पुरविण्यात आला. अधिसूचित रिक्तपदे, भरलेली पदे आणि चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचा शैक्षणिक पात्रतेनुसार तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट १०.११ व १०.१२ मध्ये दिला आहे.

रोजगार प्रोत्साहनाकरिता कार्यक्रम

१०.५८ राज्य शासनामार्फत खालील रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम राबविण्यात येतात.

- **रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम :**शिक्षित बेरोजगार व्यक्तींना प्रत्यक्ष कामाचे प्रशिक्षण अथवा इतर प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देणे
- **शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम :**शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगास प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे
- **उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम :**शिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरीत व प्रशिक्षित करणे

विविध कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या तक्ता १०.४२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४२ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या

(संख्या)

कार्यक्रम	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
रोजगार प्रोत्साहन @	२०,८१९	२४,२६३	२१,७४१
शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण $	५४,०५०	५४,६७३	५०,९८०
उद्योजकता विकास प्रशिक्षण #	३८,०९०	३९,११६	५,९२१

+ डिसेंबरपर्यंत

आधार: @ कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योकजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
$ व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
# उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५८.१ कुशल कामगारांना रोजगाराच्या संधी व त्याद्वारे उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने राज्य शासनामार्फत सन २००९-१० पासून सर्व जिल्ह्यांमध्ये रोजगार मेळावे आयोजित करण्यात येतात. वर्षनिहाय आयोजित केलेले रोजगार मेळावे व त्याद्वारे पुरविण्यात आलेला रोजगार तक्ता १०.४३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.४३ आयोजित रोजगार मेळावे व पुरविण्यात आलेला रोजगार

(संख्या)

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
रोजगार मेळावे	२४४	२६६	१८१
उपस्थित उद्योजक	१,२२६	२,०२६	२,३५९
रोजगार मेळाव्यात उपस्थित असलेले बेरोजगार युवक	८६,१९४	१,९४,८४४	१,०८,७३४
पुरविण्यात आलेला रोजगार	२४,७४२	५१,७२८	४०,५५३

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान

१०.५८.२ "कुशल महाराष्ट्र, रोजगार क्षम महाराष्ट्र" या ध्येयपूर्तीसाठी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटीद्वारे "प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान" राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील काम करणाऱ्या १५-४५ वर्ष वयोगटातील तरुणांना रोजगार व उद्योजकते बाबत संधी निर्माण होणाच्या दृष्टीने कौशल्य विकास प्रशिक्षण देण्यात येते. प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान ही योजना सुरु झाल्यापासूनची प्रगती तक्ता १०.४४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४४ प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियानाची प्रगती

वर्ष	उमेदवारांची संख्या				रोजगार/स्वयंरोजगार प्राप्त झालेले	खर्च (₹ लाख)
	प्रशिक्षण घेत असलेले	प्रशिक्षण पूर्ण केलेले	मूल्यमापन झालेले	एकूण उमेदवार		
२०१५-१६	२,५३७	३,३६६	१३,३४४	१९,२४७	४,३२२	७८.७९
२०१६-१७	१६,९७४	१९,५८३	४१,२९७	७७,८५४	११,६१७	१७१५.६३
२०१७-१८+	२३,२९२	९,२२९	७,२६०	३९,७८१	१,५५१	५०६२.४२

आधार: महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर पर्यंत

१०.५८.३ उद्योगांच्या आवश्यकतेनुसार युवकांना अद्ययावत कौशल्याचे प्रशिक्षण देण्यासाठी, राज्य कौशल्य विकास सोसायटी व ८९ प्रमुख उद्योग समूह यांच्यामध्ये सामंजस्य करार स्वाक्षरीत झाले आहेत. याद्वारे पुढील तीन वर्षात ९.८७ लाख युवकांना कुशल प्रशिक्षण देऊन त्यांना रोजगार मिळवून देण्यात येईल. वर्ष २०१७-१८ मध्ये २.९५ लाख या उद्दीष्टाच्या तुलनेत डिसेंबर २०१७ अखेर एकूण १.८४ लाख युवकांना प्रशिक्षित करण्यात आले. एकूण प्रशिक्षित युवकांपैकी ०.५२ लाख युवकांना रोजगार वा स्वयंरोजगार पुरविण्यात आला.

रोजगार निर्मिती व दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम

१०.५९ केंद्र तसेच राज्य शासनामार्फत दारिद्र्य निर्मूलनाचे प्रमुख उद्देश असलेले रोजगार निर्मिती कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात येत आहेत. यापैकी काही कार्यक्रमांबाबतची माहिती खाली दिली आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

१०.५९.१ राज्यात ३४ जिल्हयांमधील ग्रामीण भागात महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ (सन २००६ मध्ये सुधारीत) राबविण्यात येत आहे. या कायाद्याअंतर्गत खालील दोन योजना राबविण्यात येतात.

१) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना – महाराष्ट्र :- या योजने अंतर्गत ज्या कुटुंबातील प्रौढ व्यक्ती अकुशल काम करण्यास इच्छुक आहे, अशा कुटुंबाला भारत सरकारमार्फत १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते. प्रती कुटुंब १०० दिवस रोजगारावरील खर्चाकरीता केंद्र शासनामार्फत निधी पुरविण्यात येतो. प्रती कुटुंब १०० दिवसापेक्षा जास्त रोजगारावरील खर्चा करीता राज्य शासनामार्फत आर्थिक तरतूद करण्यात येते.

२) राज्य निधी योजना :- महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ कलम (७)(दहा) अंतर्गत नागपूर विभागात ११,००० धडक सिंचन विहीर योजना, मागेल त्याला शेततळे योजना व मागेल त्याला बोडी या वैयक्तिक लाभाच्या योजना राज्याच्या निधीतून राबविण्यात येतात. राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती तक्ता १०.४५ मध्ये तर, राज्य निधी योजनांची प्रगती तक्ता १०.४६ मध्ये दिली आहे. कामाच्या वर्गीकरणानुसार कामांची संख्या व त्यावर झालेला खर्च परिशिष्ट १०.१३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.४५ राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	१२.७५	१४.३३	१३.८६
एकूण खर्च (₹ कोटी)	१,८५३.९७	२,०८९.२२	१,५७९.६७
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	१,१०,४६२	१,५९,७१४	१,३९,२८७
मनुष्य दिवस निर्मिती (कोटी)	७.६३	७.०९	५.४७
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	६०	४९	३९
रोजगारातील हिश्शाची टक्केवारी			
अनुसूचित जाती	९.२	८.८	१०.०
अनुसूचित जमाती	१९.३	२०.३	१८.९
महिला	४४.५	४४.९	४४.७
एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीची किंमत (₹)	२४३	२९५	२८९

आधार: नियोजन विभाग (रोहयो), महाराष्ट्र शासन

\+ ५ जानेवारी , २०१८ रोजी

तक्ता १०.४६ राज्य निधी योजनांची प्रगती

तपशील	स्थिती
मागेल त्याला शेततळे+	
पूर्ण झालेली कामे	६०,२०७
प्रगतीपथावरील कामे	५,९७३
वितरीत अनुदान (₹ कोटी)	२६०.४०
मागेल त्याला बोडी+	
मंजूर कार्यारंभ आदेश	३४२
पूर्ण झालेली कामे	२२०
वितरीत अनुदान (₹लाख)	४४.२१
नागपूर विभागामध्ये ११,००० धडक सिंचन विहिर योजना++	
उद्दीष्ट	११,६१४
मंजूर कार्यारंभ आदेश	११,५९२
बांधकाम सुरू झालेल्या विहिरी	९,९१५
बांधकाम पूर्ण झालेल्या विहिरी	५,०८०
बांधकाम प्रगतीपथावर असलेल्या विहिरी	४,८३५
वितरीत अनुदान (₹ कोटी)	१५७.१३

आधार: नियोजन विभाग (रोहयो), महाराष्ट्र शासन + २५ जानेवारी , २०१८ रोजी ++२९ जानेवारी , २०१८ रोजी

राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

१०.५९.२ राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत राज्यात महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान सन २०११ पासून राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबर पर्यंत एकूण ३२,५९३ स्वसहाय्यता गटांना ₹ ५११.४२ कोटींचा पतपुरवठा करण्यात आला. राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची प्रगती तक्ता १०.४७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४७ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची प्रगती

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
स्थापन झालेले स्वसहाय्यता गट	६२,७२९	५२,४४९	५२,२२०
स्थापन झालेल्या गटांतील एकूण सदस्यांची संख्या	४,७७,४९९	५,३४,२०१	५,७४,४२०
एकूण प्राप्त निधी (₹ कोटी)	२०१.०५	२०८.१४	२०३.१२
एकूण खर्च (₹ कोटी)	१६१.९१	१८७.४९	१४४.२३
पतपुरवठा करण्यात आलेले स्वसहाय्यता गट	३७,७३८	६३,७३२	३२,५९३
एकूण कर्ज पुरवठा (₹ कोटी)	६२७.१५	९६३.४०	५११.४२

आधार : ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबरपर्यंत

दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान

१०.५९.३ राज्यात दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची अंमलबजावणी ऑगस्ट २०१४ पासून करण्यात येत आहे. हे अभियान राज्यामधील ५३ नागरी स्थानिक संस्थांतर्गत राबविण्यात येत आहे. या अभियानामध्ये 'कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे रोजगाराची उपलब्धता' या घटकाची अंमलबजावणी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटीद्वारे करण्यात येते. दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची प्रगती तक्ता १०.४८ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.४८ राज्यातील दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची प्रगती

तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
वितरीत निधी			
केंद्र (₹ कोटी)	१२८.००	०.००	०.००
राज्य (₹ कोटी)	४१.५७	०.००	०.००
कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे रोजगाराची उपलब्धता			
लक्ष्य (लाभार्थ्यांची संख्या)	७६,९५६	४९,६८८	६२,०३०
साध्य (लाभार्थ्यांची संख्या)	१७,२१०	३०,९५९	४७,९९४
खर्च (₹ कोटी)	१२.१८	२७.३०	३२.५०
स्वयंरोजगार कार्यक्रम			
लक्ष्य (लाभार्थ्यांची संख्या)	१९,५००	५,१२०	१४,०३४
साध्य (लाभार्थ्यांची संख्या)	१०,०२८	३,६४१	२,६७४
खर्च (₹ कोटी)	०.३८	०.८४	०.९५
बचत गटांना फिरता निधी			
लक्ष्य (लाभार्थ्यांची संख्या)	२,४८४	३,३१२	१०,६००
साध्य (लाभार्थ्यांची संख्या)	**१,११७**	४,००४	४,२२४
खर्च (₹ कोटी)	**१.१२**	४.०४	४.२२

आधार : नगर परिषद प्रशासन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबरपर्यंत

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

१०.५९.४ पंतप्रधान रोजगार निर्मिती हा केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम राज्यामध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेची शहरी भागात होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी पारंपरिक कारागीर वा बेरोजगार युवकांसाठी स्वयंरोजगार उद्योगांची उभारणी करुन नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व कारागिरांच्या मजुरी मिळविण्याच्या क्षमतेत वाढ करुन रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे ही प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये २,१९२ प्रकल्पांना ₹ ५५.७९ कोटी निधी (मार्जिन मनी) वितरीत करण्यात आला असून त्याद्वारे १७,२३३ इतका रोजगार निर्माण झाला, तर सन २०१७-१८ मध्ये डिसेंबरपर्यंत, १,६६७ प्रकल्पांना ₹ ४२.०५ कोटी निधी (मार्जिन मनी) वितरित करण्यात आला व त्याद्वारे १३,३३६ रोजगार निर्माण झाला.

बीज भांडवल योजना

१०.६० उद्योग, सेवा व व्यापार यासारखे स्वयंरोजगार सुरु करण्याच्या दृष्टीने तारण भागविण्यासाठी वित्तीय संस्थांकडून कमी व्याज दराचे कर्ज पुरवून बेरोजगार व्यक्तींना प्रोत्साहित करण्यासाठी राज्य शासनाद्वारे ही योजना राबविण्यात येते. स्थानिक बेरोजगार व्यक्ती किंवा १८ ते ४५ वर्षे वयोगटातील सातवी उत्तीर्ण व्यक्तींचा गट या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. बीज भांडवल योजनेची यंत्रणा निहाय प्रगती तक्ता १०.४९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४९ यंत्रणानिहाय बीज भांडवल योजनेची प्रगती

(₹ कोटी)

यंत्रणेचे नाव	तपशील	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
उद्योग संचालनालय @	प्रकल्पांची संख्या	२,१०२	१,८६६	२५३
	वितरीत निधी	१७.०५	१५.४८	४.०८
अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ, मर्यादित #	प्रकल्पांची संख्या	७५	१०२	२८
	वितरीत निधी	१०४.३८	१३२.५८	४१.२६

+ डिसेंबरपर्यंत

आधार : @ उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ, मर्यादित

औद्योगिक संबंध

१०.६१ मागील वर्षातील १४४ कामबंद झालेली प्रकरणे (संप व टाळेबंदी) व त्यामुळे प्रभावित झालेल्या ७२,५०८ कामगारांच्या तुलनेत २०१७ मध्ये काम बंद झालेली प्रकरणे (संप व टाळेबंदी) ११८ होती व त्याचा परिणाम ६६,००७ कामगारांवर झाला. सन २०१७ या वर्षातील संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या मनुष्य दिवसांची संख्या १७.०४ लाख होती, तर सन २०१६ मध्ये ती २१.२९ लाख होती. राज्यातील औद्योगिक विवादाबाबतचा तपशील परिशिष्ट १०.१४ मध्ये दिला आहे.

दारिद्र्य

१०.६२ राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालय, भारत सरकार यांच्याकडून दर पाच वर्षांनी व्यापक स्तरावर घेतल्या जाणाऱ्या 'कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबीवरील खर्च' या विषयावरील पाहणीच्या आधारे तत्कालीन योजना आयोगाकडून दारिद्र्यरेषा व दारिद्र्याचे प्रमाण यांचे अंदाज तयार करण्यात येत होते. राष्ट्रीय नमुना पाहणी ६८ व्या फेरीच्या 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च' या पाहणीतील माहितीच्या आधारे तेंडुलकर समितीच्या शिफारशींनुसार, सन २०११-१२ साठी दारिद्र्याचे अंदाज तयार केले.

१०.६२.१ सन २०११-१२ साठी देश पातळीवरील दारिद्र्यरेषा ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ ८१६ आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ १,००० अशी निश्चित करण्यात आली. तर राज्यातील ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ ९६७ आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ १,१२६ निश्चित करण्यात आली. राज्यातील ग्रामीण भागामधील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण २४.२ टक्के तर नागरी भागामधील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण ९.१ टक्के आहे.

१०.६२.२ निवडक राज्यांतील सन २०११-१२ साठी राज्यनिहाय दारिद्र्यरेषा आणि शिरगणती गुणोत्तर तक्ता १०.५० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५० निवडक राज्यातील सन २०११-१२ साठी दारिद्र्यरेषा आणि शिरगणती गुणोत्तर#

राज्य	दारिद्र्यरेषा (₹ दरडोई दरमहा)		शिरगणती गुणोत्तर
	ग्रामीण	नागरी	
आंध्र प्रदेश	८६०	१,००९	९.२
बिहार	७७८	९२३	३३.७
गुजरात	९३२	१,१५२	१६.६
कर्नाटक	९०२	१,०८९	२०.९
केरळ	१,०१८	९८७	७.१
मध्य प्रदेश	७७१	८९७	३१.७
महाराष्ट्र	**९६७**	**१,१२६**	**१७.४**
पंजाब	१,०५४	१,१५५	८.३
राजस्थान	९०५	१,००२	१४.७
तामीळनाडू	८८०	९३७	११.३
उत्तर प्रदेश	७६८	९४१	२९.४
पश्चिम बंगाल	७८३	९८१	२०.०
अखिल-भारत	**८१६**	**१,०००**	**२१.९**

आधार : तत्कालीन नियोजन आयोग, भारत सरकार

तेंडुलकर समितीच्या शिफारशींनुसार

गृहनिर्माण

१०.६३ अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. गृहनिर्माण उपक्रम केवळ निवारा उपलब्ध करुन देत नाही तर रोजगार निर्मिती देखील करतात. विविध सरकारी संस्था समाजातील विविध घटकांना किफायतशीर दरात घरे उपलब्ध करुन देतात. वाढत्या शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील लोक चांगल्या उपजीविकेच्या संधीसाठी शहरी भागांत स्थलांतरीत होत असल्याच्या परिणामी सर्व प्रकारच्या स्थावर मालमत्तांच्या मागणीमध्ये वाढ होत आहे. केंद्र शासनाने स्थावर संपदा (विनियम व विकास) कायदा, २०१६ अधिनियमीत केला असून अंमलबजावणी दिनांक १ मे, २०१७ पासून होत आहे. या कायद्यातंर्गत महाराष्ट्र शासनाने स्थावर संपदा क्षेत्रांचे नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (Maharashtra Real Estate Regulatory Authority) (महारेरा) ची स्थापना केली आहे. हा कायदा म्हणजे स्थावर संपदा क्षेत्र विकासाच्या दिशेने एक पाऊल असून त्यामध्ये पारदर्शकता, केंद्रस्थानी नागरिक, जबाबदारी आणि वित्तिय शिस्त या बाबींचा समावेश आहे. महारेरा अंतर्गत, एकूण १५,२८० प्रकल्पांची नोंदणी फेब्रुवारी, २०१८ अखेर करण्यात आली आहे. एकूण नोंदविण्यात आलेल्या १,७७१ तक्रारींपैकी ७८२ तक्रारींचा निपटारा करण्यात आला.

नागरी गृहनिर्माण

१०.६४ राज्य शासनाने नागरी भागातील गृहविषयक समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) तसेच शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) यांची स्थापना केली आहे. याशिवाय नागरी भागातील झोपडपट्ट्यांचा पुर्नविकास व झोपडपट्टीवासीयांकरिता घरबांधणी यासाठी झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाची स्थापना केली आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना

१०.६५ 'प्रधानमंत्री आवास योजना- सन २०२२ पर्यंत सर्वांसाठी घरे' हा केंद्र शासनाचा महत्त्वाचा (फ्लॅगशीप) कार्यक्रम सन २०१५-१६ मध्ये सुरू केला असून यामध्ये प्रत्येक कुटुंबास पाणी, स्वच्छतागृह, अखंड वीज पुरवठा व पोहोच रस्ते असणारे पक्के घर उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला आहे. सदर योजनेत नागरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट, अल्प उत्पन्न गट व मध्यम उत्पन्न गट यांचा समावेश आहे. या योजनेत राज्यातील ३८२ शहरांचा समावेश करण्यात आला आहे. केंद्रीय मान्यता व संनियंत्रण समिती कडून एकूण ३९ शहरातील जवळपास ७९ प्रकल्पांना मान्यता प्राप्त झाली असून याअंतर्गत १.९३ लाख (१.४१ लाख आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी राखीव) घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट आहे.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास प्राधिकरण

१०.६६ सन १९७७ मध्ये मुंबई तसेच राज्याच्या काही भागात किफायतशीर दरात घरे उपलब्ध करुन देण्याकरिता राज्य शासनाने म्हाडाची स्थापना केली. स्थापनेपासून डिसेंबर, २०१७ पर्यंत म्हाडाने एकूण ४,६८,९४० घरकुलांचे बांधकाम व पुर्नविकास केला आहे. म्हाडाकडून बांधण्यात आलेली घरकुले व मालकीचे भूखंड तक्ता १०.५१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.५१ म्हाडाकडून बांधण्यात आलेली घरकुले व मालकीचे भूखंड

वर्ष	घरकुले (संख्या)							भूखंडांची संख्या	खर्च@ (₹ कोटी)
	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकुण	संक्रमण शिबिरे		
२०१५-१६	८६५	५,२४०	२,९८९	१४	७८२	९,८९०	४३९	०	१,६४०.१७
२०१६-१७	४,१३९	१,१०३	१,१६७	१०२	६६	६,५७७	०	१३८	२२९३.१५
२०१७-१८+	१,१५३	८९८	५४६	२०४	५	२,८०६	३,३३०	०	८१५.५८

आधार: म्हाडा   @ भूखंडांसह   + डिसेंबरपर्यंत

१०.६७ सन २०१६-१७ मध्ये म्हाडाच्या विविध मंडळांमार्फत बांधलेली घरकुले तक्ता १०.५२ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.५२ म्हाडाच्या विविध मंडळांमार्फत सन २०१६-१७ मध्ये बांधलेली घरकुले

म्हाडा मंडळ	घरकुल संख्या						
	आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकूण	संक्रमण शिबिरे
मुंबई	३,८३९	२१३	३४९	१८	२७	४,४४६	०
कोकण	१६४	५५८	१९५	०	०	९१७	०
नाशिक	०	४८	४८	०	२१	११७	०
पुणे	२४	२७४	४८३	८४	१८	८८३	०
औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०
अमरावती	०	१०	०	०	०	१०	०
नागपूर	०	०	९२	०	०	९२	०
मुंबई इमारत दुरूस्ती व पुनर्रचना मंडळ	११२	०	०	०	०	११२	०
एकूण	**४,१३९**	**१,१०३**	**१,१६७**	**१०२**	**६६**	**६,५७७**	**०**

आधार: म्हाडा

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित

१०.६८ सिडको हे सुनियोजित पद्धतीने गृहनिर्माण विकास कार्यक्रम राबवित आहे. स्थापनेपासून (१९७०) ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत सिडकोने एकूण १,८२,९४२ सदनिका बांधल्या आहेत. सिडकोने बांधलेल्या सदनिकांची संख्या तक्ता १०.५३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५३ सिडकोने बांधलेल्या सदनिका

(ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत)

शहर	सदनिका				खर्च (₹ कोटी)
	आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल गट/ अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	एकूण	
नवी मुंबई	६४,४७३	३५,२४५	२८,७३६	१,२८,४५४	२,४४७
औरंगाबाद	१९,५०१	२,१२७	४३२	२२,०६०	५६
नाशिक	२१,३४३	२,६१९	५८२	२४,५४४	४२
नांदेड	७,७५८	१२६	०	७,८८४	९
एकूण	**१,१३,०७५**	**४०,११७**	**२९,७५०**	**१,८२,९४२**	**२,५५४**

आधार: सिडको

जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय शहरी पुनरुत्थान अभियान

१०.६९ जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय शहरी पुनरुत्थान अभियान हा केंद्र शासनाचा महत्त्वाचा (फ्लॅगशीप) शहर आधुनिकीकरणाबाबतचा कार्यक्रम आहे. नागरी गरीबांना सेवा पुरविण्याच्या दृष्टीने झोपडपट्टयांचा एकात्मिक विकास घडविणाऱ्या प्रकल्पातंर्गत निवारा, मूलभूत सेवा आणि इतर संबंधित नागरी सुविधा उपलब्ध करुन देणे हा जवाहरलाल नेहरु राष्ट्रीय शहरी पुनरुत्थान

अभियानातंर्गत असणाऱ्या 'शहरी गरिबांकरिता मूलभूत सुविधा' व 'एकात्मिक गृहनिर्माण व झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम' या दोन घटकांचा मुख्य उद्देश आहे.

१०.६९.१ 'शहरी गरीबांकरिता मूलभूत सुविधा' ही योजना बृहन्मुंबई, मीरा-भाईंदर, ठाणे, नवी-मुंबई, कल्याण-डोंबिवली, उल्हासनगर, पुणे, पिंपरी-चिंचवड, नाशिक, नागपूर, नांदेड या ११ महानगरपालिका आणि अंबरनाथ, कुळगाव-बदलापूर व भगूर या तीन नगरपालिका क्षेत्रामध्ये राबविण्यात येत आहे.

१०.६९.२ 'एकात्मिक गृहनिर्माण व झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम' या योजनेंतर्गत शहरी गरिबांकरिता मूलभूत सुविधा कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेल्या महानगरपालिका वगळून, ८७ शहरांमध्ये ११९ प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. 'शहरी गरिबांकरिता मूलभूत सुविधा' व 'एकात्मिक गृहनिर्माण व झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम' यांची प्रगती तक्ता १०.५४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५४ 'शहरी गरिबांकरिता मूलभूत सुविधा' आणि 'एकात्मिक गृहनिर्माण व झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम' यांची प्रगती

(फेब्रुवारी, २०१८ पर्यंत)

वर्णन	शहरी गरिबांकरिता मूलभूत सुविधा	एकात्मिक गृहनिर्माण व झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम
केंद्र सरकारने मंजूर केलेले प्रकल्प	५३	११९
घरकुल लक्ष्य	९७,१४७	७७,८८५
प्रकल्पांची एकूण किंमत (₹ कोटी)	४,१६९.६०	१,९०३.५४
बांधण्यात आलेली घरकुले	८१,८७२	६०,२४९
बांधकाम प्रगतीपथावर असलेली घरकुले	१२,०१६	९,७३१

आधार : गृहनिर्माण आणि शहरी गरीबी निर्मूलन मंत्रालय, भारत सरकार

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१०.७० झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेतंर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना निवारा पुरविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९९५) डिसेंबर, २०१७ पर्यंत १,७४९ प्रकल्प पूर्ण झाले असून १,८८,१२७ झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांचे पुनर्वसनकेले आहे. या योजनेची प्रगती तक्ता १०.५५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५५ झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेतंर्गत प्रगती

वर्ष	प्रकल्प		सदनिका		पुनर्वसन केलेली कुटुंबे
	मंजूर	पूर्ण	लक्ष्य	पूर्ण	
२०१५-१६	३३	३३	३,४०४	३,५२९	३,५२९
२०१६-१७	७३	११२	१०,३९६	११,४७१	११,४७१
२०१७-१८+	३१	११६	१०,०५६	१३,३३६	१३,३३६

आधार: झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण + डिसेंबरपर्यंत

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित

१०.७१ झोपडपट्टी पुनर्वसनाची कामे जलदगतीने होण्याच्या उद्देशाने शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९९८) ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत एकूण १०,६७२ सदनिका असलेल्या १११ इमारती बांधण्यात आल्या (त्यापैकी १०,३४५ सदनिकांचे वाटप करण्यात आले) व ₹ ४६९ कोटी खर्च झाला.

ग्रामीण गृहनिर्माण

प्रधानमंत्री आवास योजना

१०.७२ या योजनेतंर्गत ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना रक्कम ₹ १.२० लाख आणि नक्षलग्रस्त व डोंगराळ दुर्गम भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख असे अनुदान घरकुल बांधण्यासाठी देण्यात येते. सन २०१७-१८ या वर्षासाठी १.५० लाख घरकुलांचे उद्दिष्ट निर्धारीत केले असून केंद्रशासनाने ₹ १,१३०.१९ कोटी आणि राज्यशासनाने राज्य हिस्सा म्हणून ₹ ७५३.४६ कोटी अशी तरतूद केली आहे. प्रधानमंत्री आवास योजनेची प्रगती तक्ता १०.५६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५६ प्रधानमंत्री आवास योजनेची प्रगती

वर्ष	घरकुल संख्या		खर्च+ (₹ कोटी)
	उद्दिष्ट	पूर्ण+	
२०१५-१६	१,५७,२५९	१,०५,०६३	१,२३५.४७
२०१६-१७	२,३०,४२२	७१,९९०	१,७२९.७२
२०१७-१८	१,५०,९३४	४०४	२५९.००

आधार: ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + फेब्रुवारीपर्यंत

राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२

१०.७३ सदर योजना ही दारिद्र्य रेषेवरील परंतु अल्प उत्पन्न गटातील लोकांकरिता राबविण्यात येते. सदर योजनेतंर्गत प्रति घरकुल ₹ एक लाख किंमत निर्धारित करण्यात आली असून त्याकरिता जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेकडून ₹ ०.९० लाख कर्ज पुरविले जाते व उर्वरित ₹ ०.१० लाख लाभार्थ्याने जमा करावयाचे आहेत. कर्जावरील व्याज अनुदानाच्या स्वरुपात राज्य शासनाकडून दिले जाते. सदर योजनेतंर्गत जानेवारी, २०१८ पर्यंत ₹ ५६.९५ कोटी व्याजाची रक्कम म्हाडामार्फत बँकांना वितरित करण्यात आली आहे.

अनुसूचित जमातींसाठी राज्य घरकुल योजना

१०.७४ शबरी, पारधी व आदिम जमाती आवास योजना या राज्य पुरस्कृत योजना असून ग्रामीण भागातील अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या लोकांकरिता राबविण्यात येतात. या योजनेतंर्गत सामाजिक आर्थिक जात सर्वेक्षण २०११ च्या प्राधान्य क्रम यादीत समाविष्ट नसणाऱ्या व वार्षिक उत्पन्न ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी असणाऱ्या लाभार्थ्याला स्वतःचे घर बांधण्यासाठी ₹ १.२० किंवा ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०१६-१७ करिता शबरी आवास योजनेतंर्गत मंजूर केलेल्या २१,०१४ पैकी ६,९८९ घरकुले बांधण्यात आली, पारधी आवास योजनेतंर्गत मंजूर केलेल्या १,३३३ पैकी ५०९ घरकुले बांधण्यात आली आणि आदिम जमाती आवास योजनेतंर्गत मंजूर केलेल्या १,६२९ पैकी ४२५ घरकुले बांधण्यात आली. सन २०१७-१८ करिता शबरी आवास योजनेतंर्गत २,६९५ घरकुले आणि पारधी आवास योजनेतंर्गत २९ घरकुले यांना फेब्रुवारी अखेर मंजुरी देण्यात आली आहे.

अनुसूचित जाती व नवबौध्दांसाठी राज्य घरकुल योजना

१०.७५ रमाई आवास योजना ही राज्य पुरस्कृत योजना असून ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द समाजातील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या लोकांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेतंर्गत सामाजिक आर्थिक जात सर्वेक्षण २०११ च्या प्राधान्य क्रम यादीत समाविष्ट नसणाऱ्या व वार्षिक उत्पन्न ₹ एक लाखापेक्षा कमी असणाऱ्या लाभार्थ्याला स्वतःचे घर बांधण्यासाठी ₹ १.२० किंवा ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०१७-१८ करिता निश्चित केलेल्या ०.९३ लाख उद्दिष्टांच्या तुलनेत ७,८८९ घरकुलांना फेब्रुवारी अखेर मंजुरी देण्यात आली आहे.

जागा खरेदीसाठी अर्थसहाय्य

१०.७६ प्रधानमंत्री आवास योजना व अन्य ग्रामीण घरकुल योजनेतंर्गत घरकुल पात्र परंतु जागे अभावी घरकुलाच्या लाभापासून वंचित असलेल्या लाभार्थ्यांसाठी 'पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना' सुरू करण्यात आली. या योजनेतंर्गत ५०० चौ.फू. जागा खरेदीसाठी ₹ ५० हजारापर्यंत अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेच्या अंमलबजावणीपासून फेब्रुवारी, २०१८ पर्यंत ८९० लाभार्थ्यांना अर्थसहाय्य देण्यात आले.

पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता

पाणी पुरवठा

१०.७७ राज्यातील जनतेला पिण्याचा पाणी पुरवठा व योग्य स्वच्छता पुरविण्यासाठी शासन विविध योजना राबवित आहे. आरोग्य राखण्यासाठी सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा पुरेशा प्रमाणात पुरवठा होणे ही मुख्य गरजआहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

१०.७८ राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम हा केंद्रशासनाचा फ्लॅगशीप कार्यक्रम असून सदर कार्यक्रम राज्यामध्ये एप्रिल, २००९ पासून राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीण भागात पिण्यायोग्य व पुरेसे पाणी पुरविणे हा आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.५७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५७ राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाची प्रगती

वर्ष	हाताळलेली गावे / वाड्यांची संख्या		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य	
२०१५-१६	१,६११	१,५६६	१,०६८
२०१६-१७	१,८९१	१,२७०	८५४
२०१७-१८+	९७८	२६५	३३०

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

पिण्याच्या पाण्याची शाश्वतता

१०.७८.१ शाश्वत पिण्याचे पाणी हा राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाचा घटक असून पारंपारिक व अपारंपारिक उपाययोजनांद्वारे पाण्याचे संधारण करण्याच्या उद्देशाने ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत पिण्याचे पाणी सातत्याने उपलब्ध होण्यासाठी पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे बळकटीकरण जसे छतावरील पावसाच्या पाण्याची साठवणूक, पावसाचे पाणी साठविण्यासाठी डोंगराळ भागात टाक्या बांधणे, शाफ्ट व खंदकाचे पुनरुज्जीवन, *सिमेंट नाला* बांध, विहीर खोलीकरण इत्यादी उपाययोजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत. या कार्यक्रमांतर्गत पूर्ण झालेल्या उपाययोजना तक्ता १०.५८ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता १०.५८ पिण्याच्या पाण्याची शाश्वतता कार्यक्रमांतर्गत पूर्ण झालेल्या उपाययोजना

वर्ष	गावे /वाडया (संख्या)	पूर्ण झालेल्या उपाययोजना (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
२०१५-१६	६४०	२,६८६	१८.१६
२०१६-१७	८०२	४,३९६	८.९१
२०१७-१८+	२२९	८४३	२.७६

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम

१०.७९ पाणी टंचाईग्रस्त गावे आणि वाड्यांमध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविला जातो. सन २०१४-१५ व २०१५-१६ मध्ये राज्याला दुष्काळाचा सामना करावा लागला होता. वर्ष २०१६-१७ मध्ये मागील वर्षांच्या तुलनेत चांगला पाऊस झाल्याचे दिसून येते. टंचाईची परिस्थिती हाताळण्यासाठी राज्याला सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ५२३.१२ कोटी आणि सन २०१७-१८ मध्ये जानेवारीपर्यंत ₹ १९३.२५ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला. पाणीटंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत विभागनिहाय वितरीत रक्कम तक्ता १०.५९ मध्ये दिला आहे.

१०.७९.१ टंचाईग्रस्त गांवे व वाड्यांमधील टंचाईची परिस्थीती हाताळण्याकरीता राज्याने तात्पुरत्या नळ पाणी योजना, कुपनलिका व इतर पाण्याचे स्त्रोत पुनरुज्जीवित करणे, टँकरने पाणी पुरवठा करणे, इत्यादी सारख्या विविध उपाययोजना हाती घेतल्या. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्यांची संख्या तक्ता १०.६० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५९ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत विभागनिहाय वितरीत रक्कम

(₹ कोटी)

विभाग	वितरीत रक्कम	
	२०१६-१७	२०१७-१८+
कोकण	११.०७	५.६५
नाशिक	७२.२०	२१.२७
पुणे	२८.७३	३६.८२
औरंगाबाद	३२२.५०	४३.५९
अमरावती	७१.१२	४३.५३
नागपूर	१७.५०	४२.३९
एकूण	**५२३.१२**	**१९३.२५**

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

तक्ता १०.६० पाणीटंचाई निवारण कार्यक्रमांतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्यांची संख्या

उपाययोजना / कामे	गावे		वाड्या	
	२०१५-१६@	२०१६-१७+	२०१५-१६@	२०१६-१७+
नवीन विंधण विहिरी	३,४४६	२,४८२	२,२८४	१,५७०
तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा योजनेची विशेष दुरुस्ती	१,९४८	१,२५०	१७७	१४२
विंधण विहिरींची विशेष दुरुस्ती	१,८६९	१,२१५	१,१६१	४४६
तात्पुरती पुरक नळ जोडणी	४९३	३१५	२०	३७
टँकर/बैलगाडीने पाण्याचा पुरवठा	५,९३५	३,७९१	६,६७९	४,५४९
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	८,८९४	६,८४८	१,६५१	१,८९७
विहिरी खोलीकरण/गाळ काढणे	३२३	२६७	१२६	८८
बुडक्या विहिरींचे बांधकाम	२	३	०	०

आधार : पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन @ ऑक्टोबर, २०१५ ते जूलै, २०१६ + ऑक्टोबर, २०१६ ते जून, २०१७

मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

१०.८० राज्यातील ग्रामीण भागात पाणीपुरवठ्यात सुधारणा करुन पुरेसे व शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करुन देण्याकरिता 'मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम' राबविण्यात येणार असून यासाठी सन २०१६-१७ ते २०१९-२० या चार वर्षाच्या कालावधीकरिता ₹ २,५३१ कोटी तरतूद करण्यात आली आहे. पाणी पुरवठ्याच्या नविन योजनांची अंमलबजावणी, बंद असलेल्या प्रादेशिक पाणीपुरवठा योजनांचे पुनरुज्जीवन आणि प्रादेशिक ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांची देखभाल व दुरुस्ती असे या कार्यक्रमाचे तीन घटक आहेत. ₹ १,१७५ कोटी किंमतीच्या ५२० पाणीपुरवठा योजना व बंद असलेल्या १८ प्रादेशिक पाणीपुरवठा योजनांचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी ₹ २४.७३ कोटी रकमेस मंजुरी देण्यात आली आहे. सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ३६० कोटी निधी वितरीत करण्यात आला आणि सन २०१७-१८ मध्ये जानेवारी, २०१८ पर्यंत ₹ ७६.०७ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला. मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमांतर्गत झालेली कामगिरी तक्ता १०.६१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६१ मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमांतर्गत झालेली कामगिरी

(₹ कोटी)

तपशील	२०१६-१७	२०१७-१८+
नवीन पाणी पुरवठा योजना		
वितरीत निधी	२४७.३१	७०.३२
खर्च	७५.९३	३.५७
बंद असलेल्या प्रादेशिक पाणी पुरवठा योजनांचे पुनरुज्जीवन		
वितरीत निधी	३२.६९	-
खर्च	३.९२	-
प्रादेशिक ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांची देखभाल व दुरूस्ती		
वितरीत निधी	८०.००	४५.००
खर्च	८.९२	-

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

जलस्वराज्य - २ कार्यक्रम

१०.८१ जागतिक बँकेने २०१२ साली उद्दिष्टपूर्ती आधारीत कार्यक्रम या नविन अग्रगण्य वित्तिय साधनाची निर्मिती केलेली आहे ज्याचा वापर जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमासाठी केला जाणार आहे. हा कार्यक्रम राबविणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छतेच्या सेवांचे नियोजन, कार्यान्वयन, सनियंत्रण या बाबतीतील कामगीरीचा दर्जा उंचावणे तसेच निमशहरी भागांमध्ये, पाणी गुणवत्ता बाधीत व पाणी टंचाईग्रस्त भागांमध्ये गुणवत्तापूर्ण आणि शाश्वत पाणीपुरवठा सेवा पुरविणे ही या कार्यक्रमाची उद्दीष्टे आहेत. या कार्यक्रमाची एकूण किंमत ₹ १,२८४ कोटी असून यापैकी ₹ ८९९ कोटी (७० टक्के) जागतिक बँकेचा हिस्सा व ३८५ कोटी (३० टक्के) राज्य शासनाचा हिस्सा आहे. जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.६२ दिली आहे.

तक्ता १०.६२ जलस्वराज्य - २ कार्यक्रमाची प्रगती

(₹ कोटी)

वर्ष	वितरीत रक्कम		एकूण खर्च
	जागतिक बँक	राज्य शासन	
२०१४-१५	-	५०.००	८.९९
२०१५-१६	४१.९१	२१.५०	२७.८८
२०१६-१७	३५.२४	९८.८०	९८.८०#
२०१७-१८	-	९१.००	८६.००#
एकूण	**७७.१५**	**२६१.३०**	**२२१.६७**

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन   # अंदाजित रक्कम

अमृत अभियान

१०.८२	नागरी पुनरुज्जीवन व परिवर्तन यासाठी अटल मोहीम असून त्यामध्ये राज्यातील ४४ शहरांचा समावेश असून त्यात राज्यातील नागरी भागातील ७६ टक्के लोक समाविष्ट आहेत. या अभियानाचा हेतू या शहरांना पाणीपुरवठा व मलनि:सारण विषयक पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना प्राधान्याने निधी उपलब्ध करून देणे आहे.

१०.८२.१	या अभियानांतर्गत २०१५-१६ ते २०१७-१८ पर्यंत पाणी पुरवठ्याचे ₹ ४,०५३ कोटी किमतींचे ३६ प्रकल्प ३५ शहरांकरीता मंजुर झाले असून त्यापैकी ₹ १० कोटी किमतींचे प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि ₹ ३,३२४ कोटी किमतींच्या प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत. मलनि:सारणाचे एकूण ₹ २,८६८ कोटी किमतींचे २९ प्रकल्प २९ शहरांकरीता मंजुर झाले असून त्यापैकी फेब्रुवारी, २०१८ पर्यंत ₹ १,१५० कोटी किमतींच्या प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान

१०. ८३	राज्यातील ड वर्ग महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि नगरपंचायती या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान राज्यामध्ये सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहेत. या अभियानांर्तगत ₹ ५,४२३ कोटी किमतींच्या ९८ प्रकल्पांना मंजूरी दिली असून त्यापैकी ३८ पाणीपुरवठा, ३१ रस्ते विकास, २२ मलनि:सारण, तीन पर्जन्य जलवाहिन्या प्रकल्प आणि इतर चार पायाभूत सुविधा प्रकल्प आहेत. यापैकी १६ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि उर्वरित प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

स्वच्छता

१०.८४	वैयक्तिक व सामाजिक आरोग्याचे संरक्षण व संवर्धनासाठी पुरेशा प्रमाणात स्वच्छतेची गरज आहे. स्वच्छतेच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी राज्यशासनाकडून विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान

१०.८५	निर्मल भारत अभियान याचे नामकरण दिनांक २ ऑक्टोबर २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान असे करण्यात आले असून २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंतच्या पाच वर्षांच्या कालावधीकरिता हे अभियान राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात स्वच्छता मोहीम राबविणे, उघडयावर मलविसर्जन करण्यास प्रतिबंध करणे, कुटुंबासाठी वैयक्तिक शौचालय बांधणे व त्याचा वापर करणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. या अभियानाद्वारे प्रत्येक घरासाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत संपुर्ण भारत खुली हागणदारी मुक्त करणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.

१०.८५.१ निर्मल भारत अभियानाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्यातील एकूण २७,९०२ ग्रामपंचायतीमध्ये २ ऑक्टोंबर, २०१२ ते ३१ जानेवारी, २०१३ या कालावधीत पायाभूत सर्वेक्षण (BLS) घेण्यात आले. सर्व्हेक्षणानुसार एकूण १.१० कोटी कुटुंबापैकी ६०.७४ लाख (५५ टक्के) कुटुंबांकडे शौचालय सुविधा उपलब्ध नव्हती. २०१७-१८ मध्ये जानेवारीपर्यन्त १९.९० लाख वैयक्तिक शौचालये बांधण्यात आली असून त्याकरिता ₹ १,३८३ कोटी खर्च झाला. निवडक राज्यातील खुल्या हागणदारी मुक्त झालेल्या ग्रामपंचायतींची माहिती तक्ता १०.६३ मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.४ : खुल्या हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायतींची एकूण ग्रामपंचायतींशी टक्केवारी (३१ जानेवारी, २०१८ पर्यंत)

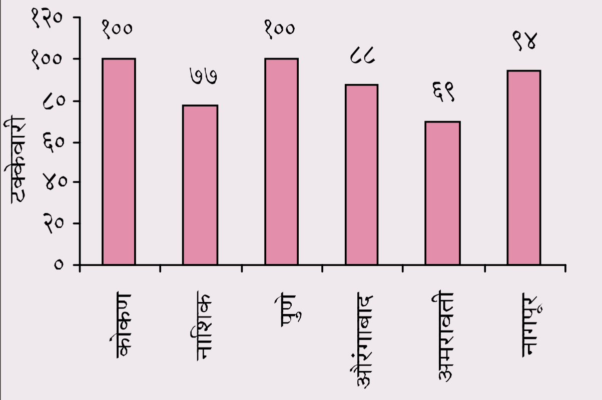

तक्ता १०.६३ निवडक राज्यातील घोषित झालेल्या खुल्या हागणदारीमुक्त ग्रामपंचायती

(संख्या)

राज्य	एकूण ग्रामपंचायती	खुल्या हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायती+	टक्के
आंध्र प्रदेश	१२,८५४	६,१६४	४८
गुजरात	१४,०५७	१४,०५७	१००
कर्नाटक	६,०२२	३,५०८	५८
मध्य प्रदेश	२२,९०७	८,०४७	३५
महाराष्ट्र	**२७,६६८**	**२४,३३८**	**८८**
राजस्थान	९,८९२	९,०४७	९१
तामीळनाडू	१२,५२४	७,६९४	६१
तेलंगणा	८,६७७	३,६२०	४२
उत्तर प्रदेश	५८,७६६	७,८९६	१३
अखिल-भारत	**२,५६,८०३**	**१,३८,७१८**	**५४**

आधार : पेयजल व स्वच्छता मंत्रालय, भारत सरकार + जानेवारीपर्यंत

१०.८५.२ जनगणना २०११ नुसार नागरी भागातील एकूण ८.३१ लाख कुटुंबांना त्यांच्या आवारात शौचालय सुविधा नव्हती. या अभियानांतर्गत डिसेंबर, २०१७ अखेर एकूण ७.३३ लाख शौचालये बांधली असून त्यापैकी ६.३३ लाख वैयक्तिक कुटुंबांकरीता, ०.६२ लाख सामुहिक शौचालये आणि ०.३७ लाख सार्वजनिक शौचालये(बैठका) बांधण्यात आली आहेत. सन २०१५-१६ ते २०१७-१८ कालावधीत या अभियांनांतर्गत ₹ १,२२४ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान

१०.८६ नागरी पाणीपुरवठा व मलनि:सारण, शौचालय बांधकाम व घनकचरा व्यवस्थापनासंदर्भात पर्याप्त, गुणवत्तापूर्ण सेवा, किफायतशीर सेवा शुल्कामध्ये उपलब्ध करुन देणे व विविध तांत्रिक, आर्थिक व व्यवस्थापकीय सुधारणा करणे हा या अभियानाचा उद्देश आहे. अभियानाच्या सुरूवातीपासून (२००८-०९) ते जानेवारी, २०१८ पर्यंत पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाच्या ₹ १,२२५ कोटी किंमतीच्या २५८ कामांना प्रशासकीय मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ८६३.५३ कोटी निधी वितरीत केला आहे. सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ४६ कोटी आणि २०१७-१८ मध्ये जानेवारी,२०१८ अखेर ₹ १७ कोटी खर्च झाला आहे.

पर्यावरण संवर्धन

१०.८७ मानवाच्या विविध गतिविधींमुळे वातावरणात होणाऱ्या भौतिक तसेच रासायनिक बदलाचा परिणाम पर्यावरणावर होतो. वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण, स्थलांतर, शहरीकरण इ. मुळे सातत्याने नैसर्गिक संसाधनांमध्ये घट होत आहे तसेच पर्यावरणाची गुणवत्ता खालावत आहे. वायू, जल, ध्वनी इ. मधिल प्रदूषणांमुळे पर्यावरण संवर्धनाची गरज निर्माण झाली आहे.

१०.८८ राज्यात पर्यावरणासंबंधीचे विविध कायदे व नियमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (मप्रनिमं) यांचे मार्फत करण्यात येते. प्रदूषण कमी करण्यासाठी व नियंत्रित ठेवण्यासाठी संबंधित आकडेवारी व शास्त्रीय माहिती तयार करणे, धोरण निश्चितीसाठी तांत्रिक बाबींची माहिती पुरविणे, स्वच्छ व स्वस्थ पर्यावरणाविषयी सार्वजनिक जागरूकता निर्माण करणे तसेच प्रदूषणासंबंधी सार्वजनिक तक्रारींची दखल घेणे अशा महत्वाच्या भूमिका हे मंडळ पार पाडते.

वायू प्रदूषण

१०.८९ उद्योग, कारखाने व जीवाश्म इंधनाचे ज्वलन या द्वारे सोडण्यात आलेल्या विविध वायू व विषारी द्रव्ये यामुळे वायू प्रदूषण होते. वायू प्रदूषणाचा पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होतो. वायू प्रदूषण प्रतिबंधित, नियंत्रित व कमी करण्यासाठी वायू (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ लागू करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या राष्ट्रीय वायू गुणवत्ता नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत तत्कालिन तसेच संभाव्य वायू प्रदूषणाचे मुल्यांकन वायू गुणवत्ता सर्वेक्षण / संनियंत्रण कार्यक्रमाद्वारे सातत्याने १९ जिल्ह्यांमध्ये विखुरलेल्या विविध ७७ स्थानकांवर केले जाते. वातावरणातील विविध प्रकारच्या प्रदूषकांसाठी उदा. श्वसन प्रवण दूषित कण, सल्फर डाय ऑक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साईड साठी वायू गुणवत्ता नियंत्रण केले जाते. वायू प्रदूषण नियंत्रित ठेवण्यासाठी अल्प प्रमाणात गंधक असलेले डिझेल, शिसेरहीत पेट्रोल, सीएनजी/एलपीजी या पर्यायी इंधनाचा वापर करणे, पीयुसी अनिवार्य करणे, १५ वर्षे झालेल्या वाहनांवर बंदी घालणे आणि आठ वर्षे झालेली वाहने सीएनजी/एलपीजी मध्ये रूपांतरित करणे अशा काही महत्वाच्या उपाय योजना करण्यात येत आहेत. राज्यात ३१ मार्च, २०१७ रोजी सीएनजी / एलपीजी मध्ये रूपांतरित करता येण्याजोग्या एकूण ८०.८५ लाख वाहनांपैकी १.३० लाख (१.६ टक्के) वाहनांना एलपीजी संच आणि ५.८३ लाख (७.२ टक्के) वाहनांना सीएनजी संच बसविण्यात आले तर मागील वर्षी ही संख्या अनुक्रमे १.२८ लाख व ५.५८ लाख होती. प्रमुख संनियंत्रण स्थानकात जानेवारी ते ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत नोंदविलेल्या परिसर वायू गुणवत्तेची सरासरी आकडेवारी तक्ता १०.६४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६४ प्रमुख संनियंत्रण स्थानकात जानेवारी ते ऑक्टोबर, २०१७ पर्यंत नोंदविलेली सरासरी परिसर वायू गुणवत्ता

सनियंत्रण स्थानक	हवा प्रदूषकांचे केंद्रीकरण								
	सल्फर डायऑक्साईड (SO_2)			नायट्रोजन ऑक्साईड्स (NO_x)			श्वसन प्रवण दूषित कण (RSPM)		
	मर्यादा ८० $\mu g/m^3$			मर्यादा ८० $\mu g/m^3$			मर्यादा १०० MPN		
	किमान	कमाल	सरासरी	किमान	कमाल	सरासरी	किमान	कमाल	सरासरी
मुंबई – शीव	३	२२	१२	१७	१९७	८२	११	३८७	१४७
	(३)	(३४)	(१०)	(९)	(२१८)	(७१)	(३१)	(३७४)	(१५०)
पुणे – स्वारगेट	८	३७	२०	२०	१७९	६९	१६	२२०	८२
	(१०)	(४४)	(२३)	(२६)	(३२३)	(७५)	(१७)	(१९०)	(७९)
नाशिक –	७	२५	१५	१२	३०	२४	४०	२०८	९०
मनपा इमारत	(५)	(३०)	(१६)	(९)	(४१)	(२६)	(२२)	(२१८)	(९१)
औरंगाबाद –	५	२४	१०	२४	५५	३३	२६	१५८	८४
कडा कार्यालय	(६)	(२८)	(१५)	(२३)	(६०)	(४१)	(१७)	(१६९)	(७३)
अमरावती - शास.	४	१५	११	४	१७	१२	२१	११३	६९
अभि. महाविद्यालय	(६)	(१४)	(११)	(९)	(१५)	(१२)	(४१)	(९३)	(७१)
चंद्रपूर-	४	६	४	९	५९	३०	२२	१८९	८६
एमआयडीसी	(१)	(३३)	(६)	(१५)	(९७)	(३३)	(२०)	(१९२)	(८१)
नागपूर - मप्रनिमं	४	८२	९	१४	४६	२८	३७	१८१	६९
चे प्रादेशिक कार्यालय	(६)	(१५)	(९)	(१५)	(५६)	(२६)	(३४)	(८६)	(४८)

आधार: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ टिप : कंसातील आकडे जाने.ते ऑक्टो, २०१६ करिता परिसर वायू गुणवत्ता दर्शवितात. $\mu g/m^3$ मायक्रोग्रॅम प्रति घन मीटर

जल प्रदूषण

१०.९० पाण्याच्या भौतिक, रासायनिक आणि जैविक गुणधर्मांमध्ये कुठल्याही बदलाने त्याचा सजीवांवर घातक परिणाम होत असल्यास, त्यास जल प्रदूषण असे म्हणतात. जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ हा जल प्रदूषण प्रतिबंधित व नियंत्रित करून जल गुणवत्ता राखणे आणि पूर्ववत करण्यासाठी लागू करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ जागतिक पर्यावरण संनियंत्रण प्रणाली व राष्ट्रीय जलस्रोत सनियंत्रण प्रकल्प राबवित आहे. या प्रकल्पातंर्गत नियमितपणे २५० स्थानकांपैकी भूपृष्ठावरील २०० (यामध्ये १५५ नद्या, ३४ खाड्या/समुद्र, १० नाले, एक धरण) तसेच भूपृष्ठाखालील ५० (यामध्ये २४ बोअर वेल, २४ विहिरी, एक हँडपंप, एक टयूब वेल) जल गुणवत्ता संनियंत्रण स्थानकात पाण्याचे नमुने तपासले जातात. भूपृष्ठावरील पाण्याच्या नमुन्याचे दरमहा आणि भूर्गभिय नमुन्याचे सहामाही गुणवत्ता संनियंत्रण केले जाते. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील गोदावरी, कृष्णा, पंचगंगा आणि भीमा या नद्यांच्या ३९ स्थानांवरील सन २०१६-१७ मधील जल गुणवत्ता तक्ता १०.६५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६५ नद्यांच्या ३९ स्थानांवरील सन २०१६-१७ मधील जल गुणवत्ता

प्रमाणके							
pH मूल्य		जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी		विरघळलेला प्राणवायू		फिकल कॉलिफॉर्म	
६.० ते ९.०#		३ मि ग्रॅ / लि#		४ मि ग्रॅ / लि#		एमपीएन / १०० ml#	
कक्षा	स्थाने	कक्षा	स्थाने	कक्षा	स्थाने	कक्षा	स्थाने
५.५ - ६.५	०	२.५ - ५.५	२६	३ - ५	४	० - १००	३७
६.५ - ७.५	२	५.५ - ८.५	८	५ - ७	२८	१०० - २००	०
७.५ - ८.५	३७	८.५ - ११.५	२	७ - ९	७	२०० - ३००	१
८.५ - ९.५	०	११.५ आणि त्यापेक्षा अधिक	३	९ आणि त्यापेक्षा अधिक	०	३०० आणि त्यापेक्षा अधिक	१

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

केंद्रिय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ चे जल गुणवत्तेचे निकष वर्ग क

१०.९१ सन २०१६-१७ मध्ये २७ महानगरपालिका क्षेत्रांमध्ये प्रति दिन अंदाजित ६,२६५ दशलक्ष लिटर्स सांडपाण्याची निर्मिती झाली असून त्यापैकी अंदाजे ३,८९७ (६२.२ टक्के) दशलक्ष लिटर्स सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. मप्रनिमं राज्यातील नद्यांच्या काठावरील शहरामध्ये सांडपाणी प्रक्रीया यंत्रणा प्राध्यान्याने उभारित आहे. मप्रनिमं कोणत्याही उद्योगास विनाप्रक्रीया सांडपाण्याचा विसर्ग करण्यास परवानगी देत नाही. सन २०१६-१७ मधील राज्यातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या क्षेत्रातील सांडपाण्याची निर्मिती व प्रक्रियेबाबतची माहिती तक्ता १०.६६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६६ सन २०१६-१७ मधील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रियेची माहिती

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या संस्था	सांडपाणी निर्मिती (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	सांडपाणी प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रिया टक्के वारी
महानगर पालिका	२७	६,२६५	३,८९७	६२.२
अ वर्ग नगर पालिका	१२	१८९	९७	५१.३
ब वर्ग नगर पालिका	५१	३६८	२५	६.७
क वर्ग नगर पालिका	१५८	४२१	२१	५.०
कटक मंडळे	६	३९	७	१८.०
नगर पंचायत	६	१६	३	१८.८
एकूण	**२६०**	**७,२९८**	**४,०५०**	**५५.५**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.९२ महापालिका घन कचरा प्रक्रियेमध्ये यांत्रिकी व जैविक प्रक्रियेचा समावेश केला आहे. नागरी भागात निर्माण होणाऱ्या एकूण सांडपाणी व घन कचरा पैकी ८६ टक्के ची निर्मिती राज्यांच्या महानगरपालिका क्षेत्रात होते व उर्वरित १४ टक्के सांडपाणी व घनकचरा निर्मिती उर्वरित नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रात होत असल्याने राज्यतील २७ महानगरपालिकांना त्यांच्या वार्षिक अंदाजपत्रकाच्या २५ टक्के रक्कमेची तरतूद सांडपाणी व नागरी घनकचरा व्यवस्थापनासाठी करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. राज्यातील सन २०१६-१७ मधील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रियेची माहिती तक्ता १०.६७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६७ सन २०१६-१७ मधील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रियेची माहिती

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या संस्था	घन कचरा निर्मिती (प्रति दिन मे.टन)	घन कचरा प्रक्रिया (प्रति दिन मे.टन)	प्रक्रिया टक्केवारी
महानगर पालिका	२७	२०,३३४	७,१२०	३५.०
अ वर्ग नगर पालिका	१६	८९०	१४०	१५.७
ब वर्ग नगर पालिका	५४	१,०४९	१३३	१२.७
क वर्ग नगर पालिका	१५०	१,०३१	९७	९.४
नगर पंचायत/कटक मंडळे	१५	१४६	५४	३७.०
एकूण	**२६२**	**२३,४५०**	**७,५४४**	**३२.२**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

ध्वनी प्रदूषण

१०.९३ ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम-२००० नुसार क्षेत्रनिहाय ध्वनी स्तर मर्यादा प्रमाणके तक्ता १०.६८ मध्ये दिले आहेत.

१०.९४ महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत ध्वनी प्रदूषणाचा परिणाम तपासण्याकरिता प्रमुख शहरांमध्ये सलग दोन दिवस (एक कामकाजाचा व एक सुट्टीचा दिवस) ४८ तासांच्या कालावधीकरिता परिसर ध्वनी-स्तर संनियंत्रण कार्यक्रम दरवर्षी आयोजित केला जातो. दोन्ही दिवशी त्याच ठिकाणी समान कालावधीकरिता ध्वनी-स्तर मोजला जातो. निवडक शहरांमधील दिवस-रात्रीचे ध्वनी-स्तराचे प्रमाण तक्ता १०.६९ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.६८ क्षेत्रनिहाय ध्वनी स्तर मर्यादा प्रमाणके

(डेसिबल)

क्षेत्र संकेतांक	क्षेत्राचा प्रकार	मर्यादा	
		दिवसा	रात्री
अ	औद्योगिक	७५	७०
ब	वाणिज्यिक	६५	५५
क	निवासी	५५	४५
ड	शांतता प्रभाग	५०	४०

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

तक्ता १०.६९ निवडक शहरांमधील दिवस-रात्रीचे ध्वनी-स्तराचे प्रमाण

(डेसिबल)

ठिकाण	सुट्टीचा दिवस २४-१२-२०१७		कामकाजाचा दिवस २६-१२-२०१७	
	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री
मुंबई (शिवाजी पार्क – दादर)	७२.१	६९.३	८५.५	७०.२
मुंबई (वाशी नाका – चेंबूर)	७३.२	७४.२	८२.२	६३.२
ठाणे (गोखले रोड)	६९.८	५६.२	८२.७	६२.९
ठाणे (वागळे इस्टेट)	७२.२	६४.८	८१.७	५९.९
पुणे (स्वारगेट)	७७.५	५८.७	७७.६	५९.४
पुणे (हडपसर)	७७.७	५९.९	७७.४	६०.४
नाशिक (द्वारका सर्कल)	७४.९	६६.६	७४.२	६७.१
नाशिक (उद्योग भवन, सातपुर)	६९.३	५९.१	७१.४	६१.९
औरंगाबाद (निराला बजार)	७१.९	६०.५	६६.०	५४.१
नांदेड- वाघोला (विष्णुपुरी)	६९.२	५९.७	७०.१	५२.६
नागपूर (सीताबर्डी पोलीस स्टेशन)	७२.५	५८.०	७४.३	६४.१
चंद्रपूर (जटपुरा गेट)	७४.०	७१.१	७८.१	६३.९
अमरावती (राजकमल चौक)	७२.९	६०.६	७४.३	६२.२
अकोला (जिल्हाधिकारी कार्यालय)	६९.०	५०.०	७०.१	४८.६

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

औद्योगिक प्रदूषण

१०.९५ मार्च, २०१७ अखेर, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या अख्यत्यारित एकूण ८५,८८२ उद्योग होते. सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र योजने अंतर्गत लघु उद्योगांमध्ये निर्माण होणाऱ्या घातक घनकचऱ्यावर प्रक्रिया करणे आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे बसविण्यासाठी आर्थिक मदत दिली जाते. सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे २५ औद्योगिक वसाहतीतील ७,९२७ कारखान्यांसाठी कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये प्रति दिन सरासरी २१५.८५ दशलक्ष लिटर्स सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने सन २०१६-१७ मधील उद्योगांचे प्रदूषण निर्देशांकानुसार केलेले वर्गीकरण तक्ता १०.७० मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७० प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित सन २०१६-१७ मधील उद्योगांचे वर्गीकरण

(संख्या)

नियंत्रण मंडळाचे विभाग	उद्योग								
	लाल			नारंगी			हिरवा		
	मोठा	मध्यम	लहान	मोठा	मध्यम	लहान	मोठा	मध्यम	लहान
मुंबई	२३१	५९	५४७	४२१	३००	६६३	-	२७	१,८४६
ठाणे	२०४	३३	९७६	२५१	२४	४५१	१	१३	१,२७३
कल्याण	१४१	१०९	१,७८४	७९	५८	९३२	-	२२	१,४७२
नवी मुंबई	१८३	३३	१,१३३	१३६	१७८	९५४	६	५९	१,५४२
रायगड	१७५	३१	४२८	८८	३४	३५५	-	२०	४४७
पुणे	१,१८५	२३८	३,४०३	१,०८३	५०९	४,४३१	८५	२६५	६,७२०
कोल्हापूर	२५०	७५	१,६८८	३२	४८	३,६५६	१	२२	९,१०६
नाशिक	४३२	८५	३,२४९	१०९	५५	२,३१५	४४	३५	६,११८
औरंगाबाद	२०४	७३	८८१	३४	७०	२,००४	११	१४	५,३९१
अमरावती	५५	१३	३२१	८	१०	१,९३३	-	४	४,३१५
नागपूर	४१३	१८	१,८९८	६२	२१	२,२१८	३	३	१,६६६
चंद्रपुर	१५६	-	२६८	१५	-	४१०	-	२	४३०
एकूण	**३,६२९**	**७६७**	**१६,५७६**	**२,३१८**	**१,३०७**	**२०,३२२**	**१५१**	**४८६**	**४०,३२६**

लाल - ६० किंवा अधिक प्रदूषण निर्देशांक असलेल्या उद्योगांची संख्या नारंगी - ४१ ते ५९ च्या दरम्यान प्रदूषण निर्देशांक असलेल्या उद्योगांची संख्या

हिरवा - २१ ते ४० च्या दरम्यान प्रदूषण निर्देशांक असलेल्या उद्योगांची संख्या

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

घातक कचरा

१०.९६ राज्यात ६,४९६ उद्योगातून घातक कचरा तयार होतो. राज्यातील ठाणे येथील तळोजा व महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे ठाणे खाडी किनारपट्टीवरील औद्योगिक क्षेत्र, पुणे येथील रांजणगाव आणि नागपूर येथील बुटीबोरी या चार प्रमुख ठिकाणी घातक कचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी सामायिक सुविधा असणाऱ्या केंद्रांची उभारणी करण्यात आली आहे. सामायिक सुविधा केंद्रामध्ये प्रक्रिया केलेल्या घातक कचऱ्याबाबतची माहिती तक्ता १०.७१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७१ सामाईक सुविधा केंद्राव्दारे प्रक्रिया केलेल्या घातक कचऱ्याबाबतची माहिती

(लाख मे टन)

वर्ष	प्रक्रियेचा प्रकार			एकूण
	थेट जमिनीत पुरणे	प्रक्रिया केल्यानंतर जमिनीत पुरणे	भस्मीकरण करण्याजोगे	
२०१४-१५	०.८९	१.१९	०.४९	२.५९
२०१५-१६	०.७९	१.६०	०.५८	२.९८
२०१६-१७	१.२२	१.७३	०.५५	३.५१

आधार: महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

१०.९७ घातक कचरा वाहून नेणाऱ्या वाहनांचा मागोवा घेण्यासाठी वाहनांवर ग्लोबल पोझिशनिंग सिस्टीम (जीपीएस) स्थापित करणे राज्यात अनिवार्य करण्यात आले आहे. डिसेंबर, २०१७ अखेर महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने १२७ घातक कचरा वाहतूकदारांना प्राधिकृत केले आहे.

ई-कचरा

१०.९८ ई-कचऱ्याचे व्यवस्थापन ही जागतिक चिंतेची बाब आहे. सन २०१६-१७ मध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ई-कचऱ्याची पुर्नप्रक्रिया करता यावी यासाठी ६४ ई-कचरा संकलन केंद्रांना आणि ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६ नुसार पर्यावरणास अनुकुल पुर्नप्रक्रिया / विघटन तंत्रज्ञान असलेल्या ६४ उद्योगांना मान्यता दिली असून त्यांची एकूण क्षमता प्रतिवर्ष ७४,६५० मे. टन आहे.

जैव-वैद्यकीय कचरा

१०.९९ जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम-२०१६ नुसार महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने आरोग्य सेवा आस्थापनांना जैव-वैद्यकीय कचरा विल्हेवाट करण्याचे प्राधिकार प्रदान करण्यास सुरुवात केली आहे. राज्यात एकूण ५२,७०४ आरोग्य सेवा आस्थापना आहेत. या आस्थापनांमध्ये निर्माण होणारा जैव-वैद्यकीय कचऱ्यावर राज्यात एकूण ३४ सामुहिक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रकिया व विल्हेवाट केंद्रांद्वारे प्रक्रिया केली जाते त्यापैकी ३२ केंद्रे भस्मीकरण व उर्वरीत केंद्रे जमिनीत खोलवर पुरणे या पद्धतीची आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये सरासरी प्रति दिन ७१,५१२ किलो जैव-वैद्यकीय कचऱ्यावर प्रक्रिया करुन विल्हेवाट लावण्यात आली.

प्लास्टिक कचरा

१०.१०० प्लास्टिक उत्पादने ही दैनिक जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. प्लास्टिक कचऱ्याचा अयोग्य संग्रह, विभक्तीकरण व विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धतीमुळे अनेक पर्यावरणविषयक समस्या निर्माण होतात असे निदर्शनास येते. सन २०१६-१७ मध्ये, दरमहा अंदाजित १,२८५ मे.ट. प्लास्टिक कचरा निर्माण झाला होता. महाराष्ट्र प्लास्टिक कॅरी बॅग (निर्माण व वापर) नियम-२००६ आणि प्लास्टिक कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम-२०११ अन्वये २७६ उद्योग घटकांची महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडे नोंदणी झालेली आहे. या नियमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने १२ प्रादेशिक अधिकाऱ्यांचे दक्षता पथक तयार केले असून प्लास्टिक कॅरीबॅग उत्पादकांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. नोंदणीकृत नसलेल्या ८८ उद्योगांना नोटीस निर्गमित करण्यात आली. महाराष्ट्र प्लास्टिक कॅरी बॅग (निर्माण व वापर) नियम-२००६ अन्वये कॅरी बॅगची कमीत कमी जाडी ५० μ असणे बंधनकारक आहे.

पर्यावरणविषयक मान्यता

१०.१०१ पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ अंतर्गत केंद्र शासनाने महाराष्ट्र तटीय क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरण (१९९८), राज्य स्तर पर्यावरण प्रभाव मूल्यमापन प्राधिकरण (२००८) व राज्य स्तर तज्ञ मूल्यांकन समिती अनुक्रमे तटीय नियमन क्षेत्र व पर्यावरणविषयक मान्यता प्रदान करण्यासाठी गठीत केल्या आहेत. राज्यामध्ये पर्यावरणविषयक मान्यतेच्या कामांना गती येण्यासाठी तीन राज्यस्तरीय तज्ञ मूल्यांकन समिती स्थापित करण्यात आल्या आहेत.

१०.१०२ पर्यवरणविषयक मान्यता जानेवारी, २०१६ पासून ऑनलाईन सेवेद्वारे प्रदान करण्यात येते. डिसेंबर, २०१७ पर्यंत १६१ प्रकरणांना शासनाने ऑनलाईन प्रक्रीयेद्वारे पर्यवरणविषयक मान्यता देण्यात आल्या आहेत. सन २०१७-१८ मध्ये महाराष्ट्र तटीय व्यवस्थापन प्राधिकरणाकडून सागरी किनारपट्टी नियमन क्षेत्र (सीआरझेड) अधिसूचना, २०११ नुसार ३०१ प्रकल्पांना डिसेंबर, २०१७ पर्यंत शिफारसी देण्यात आल्या आहेत.

सरोवर संवर्धन योजना

१०.१०३ तलावांची अवनती रोखणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. तलावांची अवनती रोखण्यासाठी राज्य शासनाने " राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजना - अवनत तलावांसाठी " अंतर्गत सन २००७ पासून ५१ तलावांचा समावेश केला आहे. सदर तलावांच्या संवर्धनासाठी सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ६३० लाख निधी मंजूर करण्यात आला असून ₹ ४८५ लाख निधी डिसेंबर, २०१७ अखेरपर्यंत संवितरीत करण्यात आला आहे.

कांदळवन संवर्धन

१०.१०४ कांदळवन हे समुद्र व जमिन यांना जोडणारा भाग आहे. जगभरातील किनारपट्टीला वाढणाऱ्या जागतिक तापमानामुळे किनारपट्टूची होणारी धूप तसेच वाढणारी समुद्र पातळी ह्या गंभीर समस्या भेडसावत आहे. कांदळवने फक्त मातीची झीजच रोखतात असे नाही तर जमिनीचा भागाचे समुद्रात रूपांतर होण्यापासून बचाव करण्यासाठी उत्प्रेरकाचे काम करतात. वातावरणातील बदलांशी लढा देण्यासाठी तसेच चांगल्या राहणीमानासाठी सागरी किनारपट्टीवरील वन संसाधनाचे शाश्वत व्यवस्थापनात कांदळवन संवर्धनाचे महत्वपूर्ण योगदान आहे.

१०.१०५ भारतीय वन सर्वेक्षण- २०१७ च्या अहवालानुसार महाराष्ट्राच्या ७२० कि.मी. च्या सागरी किनारपट्टीपैकी ३०४ चौ. कि.मी. वर कांदळवनाचे आच्छादन आहे. महाराष्ट्रातील सागरी किनाऱ्यावर कांदळवनाच्या वीस दुर्मिळ प्रजाती आढळून आल्या आहेत. कांदळवने अनेक सागरी जीव त्यातही व्यावसायीकदृष्ट्या महत्वाच्या कोलंबी, खेकडा, मासे इ. च्या पैदास व वाढीसाठी महत्वपूर्ण आहे. यास्तव कांदळवनाच्या हानीमुळे फक्त अप्रत्यक्षरित्याच प्रभाव पडतो असे नाही तर मत्स्य उद्योगातील नुकसानीमुळे अर्थव्यवस्थेवरही परिणाम होतो.

१०.१०६ सन २०१७-१८ मध्ये शासनाने ₹ २४ कोटी निधीची तरतूद कांदळवनावर आधारित उपजीविकेची कार्ये विकसित करण्यासाठी केली आहे. कांदळवनाच्या शाश्वत संवर्धनासाठी खेकडा पालन शेती, कालव व शिंपले मशागत याद्वारे कांदळवनातून उत्पन्न कमाई क्षमता वाढविण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. भारतीय वन सर्वेक्षण-२०१७ नुसार, राज्यातील कांदळवनाच्या क्षेत्रात २०१५ च्या तुलनेत ३७ टक्के वाढ दिसून आली आहे.

समृद्ध गाव - ग्राम विकास योजना

१०.१०७ पर्यावरणाचे संवर्धन, जतन व संरक्षण करून समृद्ध व संपन्न गावाची निर्मिती करण्यासाठी शासनाने पर्यावरण संतुलित "समृद्ध ग्राम - ग्राम विकास योजना" सन २०१०-११ मध्ये सुरू केली. पर्यावरणाचे संतुलन राखून गावांचा शाश्वत विकास हा या योजनेचा उद्देश आहे. २०१६-१७ मध्ये ह्या योजनेअंतर्गत ३५१ ग्रामपंचायतींची निवड करण्यात आली व सदर ग्रामपंचायतींसाठी सन २०१७-१८ मध्ये पुरस्कार, प्रचार व प्रसिद्धी साठी शासनाने ₹ ४०.२० कोटी निधी संवितरीत केला.

सामाजिक न्याय

१०.१०८ सामाजिक न्याय म्हणजे सर्व समावेशक समाजाच्या निर्मितीची संकल्पना असून अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग, अल्पसंख्यांक, दिव्यांग व जेष्ठ नागरीक इत्यादी या निर्धारित समूहाच्या विकासासाठी आवश्यक सहाय्य करुन त्यांना उत्पादनक्षम, सुरक्षित आणि सन्माननीय जीवन जगण्यास मदत करणे होय. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यावर आधारित समाजाची रचना करणे हे समाजिक न्यायाचे तत्व आहे. भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट असलेल्या राज्य धोरणाच्या निदेशक तत्त्वांनुसार दुर्बल घटकांना समाजातील इतर घटकांच्या समान पातळीवर आणण्यासाठी विविध शैक्षणिक,आर्थिक व सामाजिक विकास कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. राज्य शासनाने 'अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम' व 'आदिवासी घटक कार्यक्रम' असे दोन कार्यक्रम तयार केले आहेत.

अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम

१०.१०९ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत विकास क्षेत्रनिहाय नियतव्यय व खर्च तक्ता १०.७२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७२ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमांतर्गत विकास क्षेत्रनिहाय नियतव्यय व खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८	
	नियतव्यय	खर्च	नियतव्यय	खर्च	नियतव्यय	खर्च +
अ) राज्यस्तरीय योजना	**४,०९०.००**	**१,५५७.७६**	**४,३२५.६५**	**२,५९३.९८**	**४,५३१. ००**	**१,५९४.८२**
कृषि व संलग्न कार्ये	६१.३०	५४.८६	१२८.४०	५५.७१	१९८. ०६	५७.०८
ग्राम विकास	२०.००	१४.५६	६९.५६	७२.८७	१३९. ९२	१५.०८
उद्योग व खनिजे	३०.०३	३०.००	०	०	३२. ११	८९.३३
सामान्य आर्थिक सेवा	०	०	२३.३७	९.५४	६. २०	१.५०
सामाजिक व सामूहिक सेवा	३,९७८.६६	१,४५८.३२	५०.०२	३२.७४	४,१५४.७१	१,४३१.८३
सामान्य सेवा	०	०	४,०५४.२९	२,५२०.२८	०	०
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**२,४००.००**	**२,२९८.५६**	**२,४००.००**	**२,३४७.५६**	**२,७००.००**	**१,१७९.७३**
कृषि व संलग्न कार्ये	२९३.९८	७९.७५	३०५.१९	२८१.६३	२७९.१४	१५०.४१
ग्राम विकास	०	०	०	०	२६३.८२	१८०.३९
ऊर्जा	७६.६८	२१२.३२	९२.५६	९२.५६	१२२.०६	६७.७५
उद्योग व खनिजे	११.९९	११.४३	१२.२२	१०.३३	१२.५१	१.८७
वाहतूक	५५.५९	४७.६४	५४.९५	५७.८३	५९.४७	२४.८३
सामाजिक व सामूहिक सेवा	१,९६१.७३	१,९४७.३९	१,९३५.०७	१,९०५.२०	१,८८२.००	७५४.४६
तीन टक्के नाविन्यपूर्ण योजना	०	०	०	०	८१.००	०
एकूण (अ + ब)	**६,४९०.००**	**३,८५६.३२**	**६,७२५. ६५**	**४,९४१.५४**	**७,२३१.००**	**२,७७४.५५**

टिप: आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत. + डिसेंबर अखेर

आधार : सामाजिक न्याय विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना

१०.११० अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी महाराष्ट्र शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. सदर योजनेंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये १३२ लाभार्थ्यांना ₹ २२.२६ कोटी वितरित करण्यात आले असून सन २०१७-१८ मध्ये जानेवारी पर्यंत ७० लाभार्थ्यांना ₹ १४ कोटी वितरित करण्यात आले आहेत.

विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग आणि विशेष मागासवर्गीय यांचे कल्याण

१०.१११ विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग आणि विशेष मागास प्रवर्ग या समाजातील लोकांच्या कल्याणासाठी शासनाने स्वतंत्र विभाग स्थापन केला आहे. या सर्व दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी विविध विकास कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये ₹ २,६३३ कोटी नियतव्यय उपलब्ध करून देण्यात आला असून ₹ २,५०८ कोटी खर्च झाला आहे. सन २०१७-१८ करिता ₹ १,९०७ कोटी नियतव्यय उपलब्ध करुन दिला असून डिसेंबर अखेर ₹ १,१४५ कोटी खर्च झाला आहे.

विकास महामंडळे

१०.११२ अनुसूचित जाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी महाराष्ट्र शासनाने विविध विकास महामंडळे स्थापन केली असून त्याद्वारे विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या महामंडळाद्वारे वीस टक्के अनुदान, बीज भांडवल, पन्नास टक्के अनुदान, मुदत कर्ज, सूक्ष्म वित्तपुरवठा, महिला समृद्धी, शैक्षणिक कर्ज इत्यादी विविध योजना राबविल्या जातात. राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त व विकास महामंडळ, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त व विकास महामंडळ, राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ, इत्यादी महामंडळांच्या विविध योजना राबविण्यासाठी या महामंडळांना राज्याची अधिकृत यंत्रणा म्हणून प्राधिकृत केले आहे. विकास महामंडळांमार्फत वितरित केलेली रक्कम तक्ता १०.७३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७३ विकास महामंडळांमार्फत वितरित रक्कम

(₹ लाख)

विकास महामंडळ	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम
संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्या.	१,४८०	१७०.३९	१,८५४	२३१.०३	२९९	२७.७०
साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्या.	३,४८७	२,४४२.१४	२,१०७	१,३१२.३५	१,२२५	३४५.४३
महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्या.	९,२०५	२,३५२.२५	४,३३७	१,४२४.९२	२,१४०	८९३.६९
वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळ मर्या.	६,४६२	१,८८२.००	२७६	३५४.७२	निरंक	निरंक
महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्या.	१,६७३	७४०.८०	१,५३८	४८७.१५	७१३	२०७.५३

आधार : संबंधित महामंडळे + डिसेंबर अखेर

अनुसूचित जाती आणि विमुक्त जाती, भटक्या जमातीसाठी वस्ती / क्षेत्र विकास योजना

१०.११३ राज्यात वस्ती/ क्षेत्र विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. वस्ती/ क्षेत्र विकासाच्या प्रमुख योजनांचा नियतव्यय व खर्च तक्ता १०.७४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७४ वस्ती/ क्षेत्र विकासाच्या प्रमुख योजनांचा नियतव्यय व खर्च

(₹ कोटी)

योजना	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८	
	नियतव्यय	खर्च	नियतव्यय	खर्च	नियतव्यय	खर्च +
अनुसूचित जाती व नव बौध्द घटकांच्या वस्तीचा विकास करणे ++	७५३.४६	७५३.४६	७५६.४५	७५६.४५	७६४.४१	३५९.८३
तांडा/वस्ती सुधार #	२१.००	१४.६९	२५.००	१९.९८	४७.००	३.१६
नागरी दलित वस्ती सुधार @	४६७.७६	४४३.९९	४७२.६६	३४१.४१	०	०
नागरी आदिवासी वस्ती सुधार @	६.००	४.२०	७.००	५.६०	६.००	०

+ डिसेंबर अखेर

आधार: ++ सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन # विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन @ नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

आदिवासी घटक कार्यक्रम

१०.११४ सन २०१७-१८ करिता ₹ ६,७५४ कोटी नियतव्यय उपलब्ध करुन देण्यात आला असून त्यापैकी अनुसूचित क्षेत्रांवरील पंचायत विस्तारअंतर्गत (पेसा) ग्रामपंचायतींसाठी ₹ २६७.८८ कोटी, राज्यस्तरीय योजनांकरिता ₹ ३,४३२.२१ कोटी तर जिल्हास्तरीय योजनांकरिता ₹ ३,०५३.८९ कोटी आहे. सन २०१७-१८ मध्ये आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत एकूण ३२५ योजना (८४ राज्यस्तरीय, १८९ जिल्हास्तरीय व ५२ केंद्र पुरस्कृत योजना) राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी समाजाला थेट लाभ होणाऱ्या तसेच वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविल्या जातात. आदिवासी उपयोजनेंतर्गत क्षेत्रनिहाय अर्थसंकल्पीय तरतूद व खर्च तक्ता १०.७५ मध्ये व आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत विभागनिहाय नियतव्यय व खर्च तक्ता १०.७६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७५ आदिवासी उपयोजनेंतर्गत क्षेत्रनिहाय अर्थसंकल्पीय तरतूद व खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१५-१६		२०१६-१७	
	अर्थसंकल्पीय तरतूद	खर्च	अर्थसंकल्पीय तरतूद	खर्च
कृषी व संलग्न कार्ये	३१८.२९	३११.०६	२९२.०५	२८१.१४
ग्राम विकास	९१५.०८	८७२.४८	६३८.५४	५७९.३५
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	२१०.१२	१५०.५५	१७६.१०	१७७.८२
ऊर्जा	२६०.६४	२४९.२४	१०९.१४	१०७.०९
उद्योग व खनिजे	१.४५	१.२०	१.५०	१.३९
वाहतूक	५४५.१४	५३५.०२	५३२.२७	६९२.१५
सामान्य आर्थिक सेवा	१७.२२	१३.९७	१.८८	१.६३
सामाजिक व सामूहिक सेवा	३,५८४.०६	३,०७५.३९	३,३२४.१५	२,८२८.९१
इतर कार्यक्रम	५१.२५	३५.२०	५०.४२	४४.२३
एकूण	**५,९०३.००**	**४,९९४.८७**	**४,४८७.५१**	**४,७९१.७१**

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता १०.७६ आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत विभागनिहाय नियतव्यय व खर्च

(₹ कोटी)

विभाग	२०१७-१८	
	नियतव्यय	खर्च +
महसूल व वन	५१.४१	१७.२९
कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय	१९६.५५	६४.५२
शालेय शिक्षण	१५७.८४	८८.८९
नगर विकास	२१.२५	११.४७
सार्वजनिक बांधकाम	२०७.४३	२७.८१
जलसंपदा	५०.४०	०
उद्योग, ऊर्जा व कामगार	१३९.९७	३२.४०
ग्रामविकास व जलसंधारण	६७५.८०	२८६.६०
सार्वजनिक आरोग्य	२६६.९३	८३.८४
वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये	०.८०	०.५०
आदिवासी विकास	४,५९७.६४	२,२४०.०८
सहकार व वस्त्रोद्योग	५.०१	१.८७
उच्च व तंत्र शिक्षण, रोजगार व स्वयंरोजगार	६२.६३	१९.२४
महिला व बालविकास	२४४.६४	१११.४९
पाणी पुरवठा व स्वच्छता	७५.७०	१२.३१
एकूण	**६,७५४.००**	**२,९९८.३१**

आधार: आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी अखेर

शासकीय आश्रमशाळा

१०.११५ राज्यातील डोंगरी आणि दुर्गम भागात आदिवासी मुलांसाठी शासनामार्फत निवासी आश्रमशाळा चालविण्यात येतात. सन २०१७-१८ पासून विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक साहित्य तसेच साधनसामग्री खरेदीकरिता आवश्यक रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जात आहे. सन २०१७-१८ करिता ₹ ८५९.७९ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ ५८२.१७ कोटी खर्च झाला.

अनुदानित आश्रमशाळा

१०.११६ अनुदानित आश्रमशाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सवलती मोफत उपलब्ध करून देण्यात येतात. राज्यात ५५६ अनुदानित आश्रमशाळा कार्यरत आहेत. सन २०१७-१८ करिता ₹ ८०५.१३ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ ६६७.७६ कोटी खर्च झाला.

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृह

१०.११७ आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्याकरिता प्रोत्साहित करण्यासाठी विभाग, जिल्हा व तालुका स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा पुरविण्यात येते. या वसतिगृहांमध्ये विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सवलती मोफत पुरविण्यात येतात. राज्यात ४९५ शासकीय वसतिगृहे कार्यरत असून त्यांमध्ये एकूण ५६,९१८ विद्यार्थ्यांना (३५,१५८ मुले व २१,७६० मुली) प्रवेश देण्यात आला आहे. सन २०१७-१८ पासून बिछाना, पुस्तके, शैक्षणिक साहित्य, इत्यादी विकत घेण्याकरिता विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यावर निधी थेट जमा करण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ करिता ₹ ३६४.८७ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ १७५.१४ कोटी खर्च झाला.

इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये शिक्षण

१०.११८ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या निवासी शाळांमध्ये शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक व निवासी सुविधा पुरविण्यात येतात. सन २०१७-१८ मध्ये सुमारे ९,००० विद्यार्थ्यांना अश्या शाळेत प्रवेश देण्यात आला असून, आजतागायत सुमारे ५४,५०० विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. सन २०१७-१८ करिता ₹ ३१० कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ २४४.५४ कोटी खर्च झाला.

पंडित दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम् योजना

१०.११९ या योजनेतर्गत आदिवासी विकास विभागाच्या शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना इयत्ता बारावी नंतरच्या उच्च शिक्षणा दरम्यान शैक्षणिक तसेच भोजन व निवासाच्या सुविधा उपलब्ध करून घेण्यासाठी आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात येते. सन २०१७-१८ करिता ₹ ८० कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ एक कोटी खर्च झाला.

पेसा ग्रामपंचायतींना थेट निधी

१०.१२० पेसा कायदा अंमलबजावणी अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विकासाची कामे करण्यासाठी आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या एकूण नियतव्ययाच्या ५ टक्के नियतव्यय वितरीत करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. या करिता ग्रामपंचायतींना थेट निधी उपलब्ध करुन देणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. या निधीतून मूळ पायाभूत सुविधा, वनहक्क व पेसा कायद्याची अंमलबजावणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, वन्य जीव संवर्धन, जलसंधारण, वनीकरण, वन्य जीव पर्यटन व वनउत्पादने या प्रकारची कामे ग्रामसभांना घेता येतात. सन २०१७-१८ करिता ₹ २६७.८८ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ २१४.३० कोटी खर्च झाला.

डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

१०.१२१ अनुसुचित क्षेत्रातील १६ जिल्ह्यांमध्ये अनुसुचित जमातीच्या गरोदर स्त्रिया व स्तनदा माता यांना ‘ एक वेळचा चौरस आहार’ पुरविण्याकरिता राज्याने ही योजना सुरु केली आहे. तसेच सदर योजनेंतर्गत ७ महिने ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना सुद्धा आठवड्यातून चार वेळा अंडी किंवा केळी देण्यात येतात. सन २०१७-१८ करिता ₹ १८४.१० कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ ९८.८७ कोटी खर्च झाला.

ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम

१०.१२२ या योजनेंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रामध्ये लहान व कायमस्वरुपी सामूहिक विकास सुविधा निर्माण करण्यात येतात. सन २०१७-१८ करिता ₹ १६३ कोटी अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी अखेर ₹ १०.२० कोटी खर्च झाला.

दिव्यांग व्यक्तींचे कल्याण

१०.१२३ दिव्यांग व्यक्तींच्या क्षमता ओळखणे, त्यांचा कौशल्य विकास करणे, समान संधी देणे, अधिकारांचे रक्षण करून सक्षमीकरण करणे, तसेच त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे यासाठी राज्य शासनाकडून विविध योजना राबविल्या जात आहेत. सन २०१६-१७ मध्ये ₹ २५.८३ कोटी नियतव्ययाच्या तुलनेत ₹ २३.१९ कोटी खर्च झाला आहे. सन २०१७-१८ करिता ₹ ५५९.३३ कोटी नियतव्यय उपलब्ध करण्यात आला असून माहे जानेवारी अखेर ₹ ३६१.६८ कोटी खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२४ दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी राज्यात महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय अपंग वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी अधिकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५० कोटी असून, भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ४७.५१ कोटी आहे. या महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती तक्ता १०.७७ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

तक्ता १०.७७ महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती

(₹ लाख)

योजना	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम
थेट कर्ज	१,५२६	३०५.२०	२२	४.४०	६	१.२०
मुदत कर्ज	७८७	१,६५६.१९	८९४	१,८०५.२२	१९१	३२९.४३

आधार : महाराष्ट्र राज्य अपंग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित +डिसेंबर अखेर

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२५ राज्यातील आर्थिकदृष्टया मागास प्रवर्गातील सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५० कोटी असून भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ५० कोटी आहे. सन २०१५-१६ या वर्षात ७५ लाभधारकांना ₹ १०४.३९ लाख वितरित करण्यात आले तर सन २०१६-१७ या वर्षात १०२ लाभधारकांना ₹ १३२.५८ लाख वितरित करण्यात आले. सन २०१७-१८ मध्ये सप्टेंबर अखेर २८ लाभधारकांना ₹ ४१.२६ लाख वितरीत करण्यात आले.

अल्पसंख्यांक विकास

१०.१२६ अल्पसंख्याकांच्या विकासासाठी विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१६-१७ मध्ये ₹ ४०५.०५ कोटी नियतव्ययच्या तुलनेत ₹ ३१०.८६ कोटी खर्च झाला आहे. सन २०१७-१८ मध्ये ₹ ४०७ कोटी नियतव्यय उपलब्ध करण्यात आला असून जानेवारी अखेर ₹ ८५.३२ कोटी खर्च झाला.

मौलाना आझाद अल्पसंख्यांक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२७ अल्पसंख्यांकांच्या कल्याणासाठी मौलाना आझाद अल्पसंख्यांक आर्थिक विकास महामंडळाची राज्यात स्थापना करण्यात आली आहे. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५०० कोटी असून भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ४००.६९ कोटी आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक विकास व वित्त महामंडळाची राज्यासाठी अधिकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. या महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती तक्ता १०.७८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७८ मौलाना आझाद अल्पसंख्यांक आर्थिक विकास महामंडळामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या प्रमुख योजनांची प्रगती

(₹ लाख)

योजना	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	लाभार्थ्यांची संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थ्यांची संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थ्यांची संख्या	वितरित रक्कम
थेट कर्ज	२,८३७	१,१३४.४०	४२	१८.९७	०	०
शैक्षणिक कर्ज	२,१४१	१,६१५.६४	३,०३८	२,३७२.०९	१,१९३	८८४.०३
इतर कर्ज (स्वय सहाय्यता गट)	१५४	२९३.२०	०	०	०	०
मुदत कर्ज	३६८	३४७.९९	३७	३५.१५	१	०.९५

आधार : मौलाना आझाद अल्पसंख्यांक आर्थिक विकास महामंडळ + ऑक्टोबर अखेर

अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती / क्षेत्र विकास योजना

१०.१२८ राज्यात अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती / क्षेत्र विकासासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/ क्षेत्र विकासाच्या प्रमुख योजनांचा नियतव्यय व झालेला खर्च तक्ता १०.७९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७९ अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/ क्षेत्र विकासाच्या प्रमुख योजनांचा नियतव्यय व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

योजना	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८	
	नियतव्यय	खर्च	नियतव्यय	खर्च	नियतव्यय	खर्च +
अल्पसंख्यांक बहुल नागरी क्षेत्रविकास कार्यक्रम	६२.५०	३२.१२	२५.००	१९.९९	२५.००	१.६०
अल्पसंख्यांक बहुल ग्रामीण क्षेत्रविकास कार्यक्रम	६२.५०	४९.८८	३५.५५	३४.६९	३५.५०	६.१३

आधार : अल्पसंख्यांक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी अखेर

सामाजिक सुरक्षेच्या महत्त्वपूर्ण योजना

१०.१२९ राज्य सामाजिक सुरक्षेच्या विविध योजना राबविते. महत्त्वाच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांचे लाभार्थी व झालेला खर्च तक्ता १०.८० मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८० महत्वाच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांचे लाभार्थी व झालेला खर्च

योजना	२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
	लाभार्थ्यांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थ्यांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थ्यांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
संजय गांधी निराधार अनुदान	८.६०	६३७.१८	९.०५	७०५.८७	८.९७	५३५.५१
श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन	१९.२९	१,०९२.००	१९.८२	१,१७०.०८	१९.६२	८९२.७४
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्दापकाळ निवृत्तीवेतन	११.९३	२९०.९२	११.७०	२८५.०२	१०.८४	२०१.०१
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन	०.४८	११.२६	०.५१	१३.०७	०.५७	११.०५
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय अपंग निवृत्तीवेतन	०.०७	१.५६	०.०७	१.६८	०.०७	१.६५
राष्ट्रीय कुटुंब लाभ	०.१८	३६.१८	०.०९	३०.५६	०.०८	१८.४६
आम आदमी विमा	५२.३४	२५.३५	५२.३४	११.४४	५२.३४	१.००

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबर अखेर

मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये

१०.१३० नागरिक आपली क्षमता विकसित करतील, त्यांच्या गरजा व आवडीनुसार सृजनशील व सर्जनशील जीवन जगतील आणि समाजाच्या कल्याणासाठी निर्णय प्रक्रियेत भाग घेतील, अशा प्रकारची वातावरण निर्मिती म्हणजेच मानव विकास होय. मानव विकास निर्देशांक (माविनि) हा आरोग्यदायी व दीर्घायुष्य, ज्ञानार्जनाची संधी व दर्जेदार राहणीमान या तीन मानव विकासाचे दीर्घकालीन प्रगतीचे मोजमाप करुन मूल्यांकन करण्याचा संयुक्त निर्देशांक आहे. मानव विकास अहवाल-२०१६ हा संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम यांनी प्रकाशित केला असून 'सर्वासाठी मानव विकास' या मध्यवर्ती संकल्पनेवर आधारित आहे. त्यानुसार नॉर्वे माविनि (०.९४९) सह यादीत प्रथम स्थानावर, तर भारत माविनि (०.६२४) सह १३१ व्या स्थानावर आहे. दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहकार्य संघटना (सार्क) देशांमध्ये श्रीलंका (०.७६६) व मालदीव (०.७०१) हे भारताच्या पुढे आहेत.

१०.१३१ भारत मानव विकास अहवाल-२०११ नुसार केरळ (०.७९०) प्रथम स्थानावर असून महाराष्ट्र (०.५७२) सहाव्या स्थानावर आहे.

१०.१३२ राज्याने प्रकाशित केलेल्या महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल-२०१२ नुसार मुंबई (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित) माविनि (०.८४१) सह पहिल्या क्रमांकावर, त्यापाठोपाठ पुणे (०.८१४) तर, नंदुरबार माविनि (०.६०४) सह शेवटच्या क्रमांकावर आहे. जिल्हानिहाय माविनि - २०११ परिशिष्ट १०.१५ मध्ये दिले आहे.

महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम

१०.१३३ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील अतिमागास १२५ तालुक्यांमधील ग्रामीण भाग व त्या तालुक्यातील 'क' वर्ग नगरपालिकांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत शिक्षण, आरोग्य व उत्पन्न यांचा स्तर उंचविणाऱ्या योजना राबविण्यात येतात. तालुक्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक परिस्थिती आणि स्थानिक गरजांनुसार जिल्हा/तालुका विवक्षित योजना तयार करण्यात येतात. तालुक्यासाठी मिळणाऱ्या एकूण निधीच्या २० टक्के निधी याकरिता राखून ठेवण्यात येतो. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०१७-१८ साठी ₹ ३५५ कोटीची अर्थसंकल्पीय तरतुद करण्यात आली असून डिसेंबरपर्यंत ₹ १३७.७० कोटी खर्च झाला आहे. महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमातंर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची भौतिक व आर्थिक प्रगती तक्ता १०.८१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८१ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची भौतिक व आर्थिक प्रगती

(संख्या)

योजना	लाभार्थ्यांचा प्रकार	भौतिक प्रगती		
		२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८+
शिक्षण				
अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील अभ्यासिका (२,८८९ अभ्यासिका)	विद्यार्थी	१,४१,५४१	१,१६,४१८	१,१८,७४६
ब) ग्रामीण भागातील मुलींना मोफत बस सेवा (८६९ बस)	मुली	९६,९४६@	९३,९८९@	९७,७०९#
क) बालभवन विज्ञान केंद्र (१२४ केंद्रे)	भेट दिलेले विद्यार्थी	२,१०,९३२	२,००,०६१	१,३४,३०१
ड) कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजनेची व्याप्ती इयत्ता १० वी पर्यंत वाढविणे (३९ शाळा)	मुली	१,८७९	१,९३४	१,९३७
ई) इयत्ता आठवी ते बारावी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून पाच किमी अंतरापर्यंत राहाणाऱ्या गरजू मुलींना सायकलींचे वाटप	मुली	३३,०११	३४,२९६	९,०४५
फ) अंगणवाड्यांचे बांधकाम				६१९$
आरोग्य				
अ) गर्भवती महिला, स्तनदा माता व ० ते ६ महिने वयोगटातील बालकांकरिता आरोग्य शिबिरे	गर्भवती महिला, स्तनदा माता व बालके	३,७८,०५६	७,१५,२५२	६,५२,०८२
ब) किशोरवयीन मुलींना आरोग्यविषयक प्रशिक्षण	किशोरवयीन मुली	१,६९,९५४	१,२६,६३८	##
क) अजा, अज, दारिद्र्य रेषेखालील गर्भवती महिलांना बुडीत मजूरी देणे	गर्भवती महिला	९६,६२५	१,३९,६९९	६२,३३६
ड) आरोग्य उपकेंद्रांचे बांधकाम				२१$
उत्पन्न निर्मिती				
अ) माती परिक्षण फिरती प्रयोगशाळा	मातीचे तपासलेले नमुने	३१,३३१	४१,१३१	३०,९१०
ब) गौण वनोपजे गोळा करणे/मत्स्य व्यवसायासाठी ग्रामसभेला बीज भांडवल देणे	ग्रामसभेचे प्रस्ताव	३२८	४५६	१०७
		आर्थिक प्रगती		
तरतूद (₹ कोटी)		२०२.००	३०२.००	३५५.००
खर्च (₹ कोटी)		१३५.४२	२६६.८३	१३७.७०

$ योजनेच्या अंमलबजावणी पासून बांधकाम पूर्ण
सन २०१६-१७ पासून योजना अंमलबजावणी बंद.
माहे डिसेंबरकरिता
@ माहे मार्चकरिता
+ डिसेंबरपर्यंत

आधार : आयुक्तालय, महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम

ॲक्शन रूम टू रिड्यूस पॉवर्टी

१०.१३४ मानव विकास कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील १२५ तालुक्यांपैकी निवडक २७ तालुक्यांमध्ये मुख्यत्वे उपजीविका, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण व आरोग्यसेवा यावर लक्ष केंद्रीत करून सार्वत्रिक विकास करण्यासाठी '*ॲक्शन रूम टू रिड्यूस पॉवर्टी*' स्थापन करण्याच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्रे व राज्य शासन यांच्यात ऑगस्ट, २०१७ मध्ये सामंजस्य करार करण्यात आला. यामुळे जिल्हा व तालुक्यापर्यंत शाश्वत विकासाची ध्येये साध्य करण्यासही मदत होईल. कृषी व्यवसाय, सामाजिक क्षेत्र, माहिती विश्लेषण आणि शाश्वत विकासाची ध्येये सनियंत्रण आणि मुल्य साखळी या चार क्षेत्रातील तज्ज्ञांच्या सहाय्याने संयुक्त राष्ट्रे *ॲक्शन रूम*ला मदत करतील. कृषी व संलग्न कार्ये, हस्तकला, पर्यावरणपूरक पर्यटन, इ. विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी मार्गदर्शन व मदत करणे हे *ॲक्शन रूम*चे मुख्य उद्दीष्ट आहे. या निवडक २७ तालुक्यामध्ये 'भविष्यासाठी कौशल्य' ही संकल्पना विचारात घेऊन रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी विविध संस्था व राज्य यंत्रणांचे समन्वयन व सनियंत्रण करण्यासही हा *ॲक्शन रूम* सहाय्य करेल.

शाश्वत विकास ध्येये

१०.१३५ संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य देशांनी सप्टेंबर, २०१५ मध्ये पार पडलेल्या सर्वसाधारण शिखर परिषदेत 'आपल्या विश्वाचे परिवर्तन' असा ठराव पारीत केला. या विषय पत्रिकेत समावेश असलेल्या शाश्वत विकासाची १७ ध्येये आणि १६९ उद्दिष्ट्ये २०३० पर्यंत साध्य करावयाची असून, त्याची सुरूवात जानेवारी, २०१६ पासून झाली आहे. शाश्वत विकासाची ध्येये आणि त्याची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने *व्हिजन २०३० डॉक्युमेंट* तयार केले आहे. कृषी व संलग्न कार्ये, उद्योग, पायाभूत सुविधा, सामाजिक क्षेत्र व सुशासन हे *व्हिजन* २०३० चे मुख्य आधारस्तंभ आहेत. *व्हिजन* २०३० नुसार काही महत्वाच्या आरोग्य निर्देशकांबाबतची सद्यस्थिती व उद्दिष्टे तक्ता १०.८२ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.८२ *व्हिजन* २०३० नुसार काही महत्वाच्या आरोग्य निर्देशकांबाबतची सद्यस्थिती व उद्दिष्टे

(संख्या)

निर्देशक	२०१६-१७ ची स्थिती	उद्दिष्टे	
		२०२०	२०३०
सामाजिक			
मानव विकास निर्देशांक	०.७५२$	०.८	०.९
जन्माच्या वेळेची आयुर्मर्यादा (वर्षांमध्ये)	७१.६#	७२	७७
अर्भक मृत्यू दर	२१#	१७	१०
माता मृत्यू प्रमाण	६८@	३०	१९
५ वर्षाखालील मृत्यू दर	२४	२२	<१५
नवजात मृत्यू दर	१५	१५	<१०
जन्मत: मृत्यू दर	४	<४	<४
क्षयरोग प्रादुर्भाव दर (दर हजारी)	१.६७	१.१७	०.३३

आधार : व्हिजन २०३० डॉक्युमेंट $ २०११ # २०१५ @ २०११-१३

* * * * *

परिशिष्ट १०.१

विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या

बाब	वर्ष	विभाग						एकूण
		कोकण	पुणे	नाशिक	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)								
शाळांची संख्या	२०१५-१६	१८,८१५	२०,२९५	१६,९१९	१९,५२७	१०,६७४	११,९८९	९८,२१९
	२०१६-१७*	२०,४५९	२१,९६८	१७,७७५	२०,८१०	११,३१३	१२,६४५	१,०४,९७०
	२०१७-१८*	२०,७१४	२२,१६१	१७,९९३	२१,२६३	११,५९३	१२,८०३	१,०६,५२७
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१५-१६	३,८६९.६	३,१८१.२	२,८४२.०	३,०७८.६	१,५६४.३	१,५०८.४	१६,०४४.०
	२०१६-१७*	३,८४०.८	३,१९७.४	२,८४८.१	३,०५७.०	१,५४८.१	१,४९४.४	१५,९८५.७
	२०१७-१८*	३,८६०.७	३,२११.५	२,८२०.८	३,०१६.५	१,५२४.३	१,४७५.३	१५,९०९.१
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१५-१६	१,८३२.१	१,४७१.९	१,३११.९	१,४३८.६	७४०.२	७२७.७	७,५२२.३
	२०१६-१७*	१,८१७.१	१,४८१.०	१,३१६.५	१,४२४.२	७३२.२	७१९.०	७,४९०.०
	२०१७-१८*	१,८२८.२	१,४८६.९	१,३०४.०	१,४०१.३	७२०.४	७०९.५	७,४५०.२
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१५-१६	१११.३	१०६.३	८२.२	१०१.५	५४.४	५९.७	५१५.३
	२०१६-१७*	११६.०	१०९.७	८४.४	१०४.८	५५.६	६०.०	५३०.५
	२०१७-१८*	११९.३	११२.३	८६.६	१०७.२	५६.३	६०.६	५४२.४
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१५-१६	३४.८	२९.९	३४.६	३०.३	२८.८	२५.३	३१.२
	२०१६-१७*	३३.०	२९.०	३३.६	२९.०	२७.७	२४.८	३०.१
	२०१७-१८*	३२.४	२८.६	३२.६	२८.१	२७.१	२४.३	२९.३
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)								
शाळांची संख्या	२०१५-१६	५,०५२	५,१५९	३,९८०	४,८६८	२,८६९	३,१०१	२५,०२९
	२०१६-१७*	५,१८८	५,३३६	४,०७०	५,०४४	२,९४१	३,१५८	२५,७३७
	२०१७-१८*	५,५४५	५,५७२	४,२३०	५,२६०	३,०४२	३,२३०	२६,८७९
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१५-१६	१,५३१.८	१,३२७.३	१,०४१.७	१,१२०.७	६७०.१	७३२.२	६,४२३.७
	२०१६-१७*	१,५६६.९	१,३५८.४	१,०६९.१	१,१९२.४	६८८.०	७३९.८	६,६१४.७
	२०१७-१८*	१,५७०.७	१,३७५.२	१,०९१.३	१,२१४.३	६७६.४	७१९.७	६,६४७.६
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१५-१६	७२२.६	५९३.१	४५८.२	४८०.९	३११.९	३५७.४	२,९२४.०
	२०१६-१७*	७३६.८	६०८.६	४७१.७	५१८.३	३१८.९	३५८.६	३,०१३.०
	२०१७-१८*	७४०.९	६१९.४	४८४.०	५३५.०	३१४.९	३४८.१	३,०४२.२
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१५-१६	५०.५	४८.१	३३.६	३८.७	२१.८	२७.३	२२०.०
	२०१६-१७*	४७.४	४६.७	३३.२	३८.१	२१.२	२६.३	२१२.८
	२०१७-१८*	४९.२	४८.०	३४.५	३९.१	२१.१	२६.२	२१८.०
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१५-१६	३०.३	२७.६	३१.०	२९.०	३०.८	२६.८	२९.२
	२०१६-१७*	३३.०	२९.१	३२.२	३१.३	३२.५	२८.१	३१.१
	२०१७-१८*	३१.९	२८.७	३१.६	३१.१	३२.१	२७.५	३०.५

आधार: महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई * अस्थायी

परिशिष्ट १०.२

सन २०१७-१८ मधील आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
ॲलोपॅथी												
पदवी	२२	३,१००	३,०८०	१	१००	१००	१६	१,९०८	१,९०२	३९	५,१०८	५,०८२
पदव्युत्तर	२०	१,८६८	१,७२५	१	७२	५०	१५	४३५	३२१	३६	२,३७५	२,०९६
आयुर्वेदीक												
पदवी	४	३५०	३५०	१६	८८०	८७९	४९	३,११०	३,१०८	६९	४,३४०	४,३३७
पदव्युत्तर	४	१९८	१९०	९	१५७	१५४	२५	९५६	८९२	३८	१,३११	१,२३६
होमिओपॅथी												
पदवी	--	--	--	--	--	--	४८	३,७९५	३,३५८	४८	३,७९५	३,३५८
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१६	३४७	२९५	१६	३४७	२९५
युनानी												
पदवी	--	--	--	३	१८०	१८०	३	१६०	१६०	६	३४०	३४०
पदव्युत्तर	--	--	--	१	१७	१६	०	०	०	१	१७	१६
दंतचिकित्सा												
पदवी	४	२६०	२४२	--	--	--	२५	२,३५०	२,२४६	२९	२,६१०	२,४८८
पदव्युत्तर	५	७६	६९	--	--	--	२१	४३७	३७७	२६	५१३	४४६
फिजीओथेरपी												
पदवी	४	९०	८७	--	--	--	२७	१,१२०	१,०६८	३१	१,२१०	१,१५५
पदव्युत्तर	५	५०	५०	--	--	--	१७	१७६	१७२	२२	२२६	२२२
ऑक्युपेशनल थेरपी												
पदवी	४	९०	६५	--	--	--	--	--	--	४	९०	६५
पदव्युत्तर	५	२९	२६	--	--	--	--	--	--	५	२९	२६
ऑडीओलॉजी व स्पीच लँग्वेज पॅथोलॉजी												
पदवी	२	५३	३८	--	--	--	--	--	--	२	५३	३८
पदव्युत्तर	१	२०	१९	--	--	--	--	--	--	१	२०	१९
प्रोस्थेटीक्स व ऑरथोटीक्स												
पदवी	१	३०	१८	--	--	--	--	--	--	१	३०	१८
पदव्युत्तर	१	४	१	--	--	--	--	--	--	१	४	१
नर्सिंग												
पदवी	६	२९०	२६३	--	--	--	७६	३,१८०	२,७४७	८२	३,४७०	३,०१०
पदव्युत्तर	२	३७	३५	--	--	--	१७	२६६	१४१	१९	३०३	१७६
बी.पी.एम.टी.												
पदवी	१८	१,२७९	८४६	--	--	--	२	१४९	११	२०	१,४२८	८५७

आधार: महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, नाशिक

परिशिष्ट १०.३

सन २०१७-१८ मधील तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अभियांत्रिकी												
पदविका	४३	१८,५१०	१४,३५७	१७	४,५९०	३,१९१	३८७	१,१९,६१९	४४,३३६	४४७	१,४२,७१९	६१,८८४
पदवी	८	३,०४०	२,९१८	१२	३,३५७	३,२०९	३४०	१,३१,८२९	७५,६०९	३६०	१,३८,२२६	८१,७३६
पदव्युत्तर	५	९०७	८३१	१०	१,३७२	१,०९६	२०३	१४,२८०	६,१०४	२१८	१६,५५९	८,०३१
वास्तुशास्त्र												
पदवी	--	--	--	२	१६७	१६७	७९	५,०८८	४,३५४	८१	५,२५५	४,५२१
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१६	४२०	३३६	१६	४२०	३३६
व्यवस्थापन शास्त्र												
एमएमएस / एमबीए	२	१८०	१५८	१३	१,०८०	८३५	३१४	३३,६०३	२९,०२८	३२९	३४,८६३	३०,०२१
पीजीडीएम	१	६०	६०	--	--	--	०	०	०	१	६०	६०
हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान												
पदविका	२	१२६	१२५	--	--	--	१	६३	५९	३	१८९	१८४
पदवी	--	--	--	१	४२	२४	८	४५२	४३६	९	४९४	४६०
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१	२४	४	१	२४	४
औषध निर्माणशास्त्र												
पदविका	४	२१०	२१०	२०	१,२४०	१,२२९	२५१	१५,५०३	१५,४८८	२७५	१६,९५३	१६,९२७
पदवी	४	२२०	२०७	७	३३०	३०८	१७७	१२,८०३	१२,५३९	१८८	१३,३५३	१३,०५४
पदव्युत्तर	३	७३	७२	६	२६४	२५०	९८	३,१४३	२,१७४	१०७	३,४८०	२,४९६
फार्मा. डी.	२	६०	५५	--	--	--	४	१२०	४०	६	१८०	९५
मास्टर इन कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन	२	९०	८९	९	५१०	३४५	८८	६,७४०	३,८७८	९९	७,३४०	४,३१२
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था	४१७	९३,४८१	८६,२११	--	--	--	४६४	४२,९०५	३२,३८४	८८१	१,३६,३८६	१,१८,५९५

आधार: १) तंत्र शिक्षण संचालनालय, मुंबई
२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई

परिशिष्ट १०.४

सन २०१७-१८ मधील कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कला*												
पदवी		१,७१९	१,३६२		२,६९,०८८	२,२७,९०७		६५,२०१	४४,३५२		३,३६,००८	२,७३,६२१
पदव्युत्तर		१,४७०	९३७		७८,५९७	३४,५६०		३,६७१	१,५१८		८३,७३८	३७,०१५
विज्ञान*												
पदवी		२,०४३	१,५७७		१,६७,९७९	१,४३,९६४		५८,४५७	३६,७२०		२,२८,४७९	१,८२,२६१
पदव्युत्तर		६८८	५९८		२६,६५०	२१,०६२		४,६३०	३,०२३		३१,९६८	२४,६८३
वाणिज्य*												
पदवी	१५	१,०८०	१,०१०	१,०८०	२,२७,४३०	१,९१,८३३	१,१२६	१,०४,६४४	७४,७५५	२,२२१	३,३३,१५४	२,६७,५९८
पदव्युत्तर		१८०	६९		३२,३३५	२५,१४१		४,५८६	२,३७४		३७,१०१	२७,५८४
नॉन- एआयसीटीई अभ्यासक्रम*												
पदवी		--	--		१६,७४९	१२,२९३		२२,०५१	१३,०९०		३८,८००	२५,३८३
पदव्युत्तर		--	--		७१५	१७४		१,३९०	१५८		२,१०५	३३२
विधी*												
पदवी	१	२४०	२४०	४५	६,६३३	४,७७८	७४	४,४२०	३,०२१	१२०	११,२९३	८,०३९
पदव्युत्तर	--	--	--		१,५१७	८६१		४९०	२६९		२,००७	१,१३०
शिक्षणशास्त्र*												
डी.एड	४८	२,७०१	५३२	९७	४,५४५	२,००५	८०४	५१,८६०	१५,११०	९४९	५९,१०६	१७,६४७
बी.एड	१२	५७१	४३०	४३	२,५४८	१,९६०	४९५	२५,१५८	१६,१४२	५५०	२८,२७७	१८,५३२
एम.एड		२००	२७		४५०	१२७		१,७७३	५१२		२,४२३	६६६
ललितकला												
पदविका	३	११५	१०९	३१	१,९३०	१,४९४	१७२	११,३८५	३,५३८	२०६	१३,४३०	५,१४१
पदवी	४	३००	२९५	--	--	--	--	--	--	४	३००	२९५
पदव्युत्तर	४	१३०	५३	--	--	--	--	--	--	४	१३०	५३

आधार : १) उच्च शिक्षण संचालनालय, पुणे.
२) कला संचालनालय, मुंबई
३) महाराष्ट्र विद्या प्राधिकरण, पुणे

* अस्थायी

परिशिष्ट १०.५

सन २०१७-१८ मध्ये कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी[@]
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कृषि												
पदवी	१६	१,७०८	१,७७७	२	२४४	२४३	७५	७,९५०	७,८९९	९३	९,९०२	९,९१९
पदव्युत्तर	११	८८५	९३०	--	--	--	--	--	--	११	८८५	९३०
आचार्य पदवी	४	१६६	१२५	--	--	--	--	--	--	४	१६६	१२५
फलोत्पादन												
पदवी	४	२००	१९८	--	--	--	१०	५६०	५६०	१४	७६०	७५८
पदव्युत्तर	१०	१३४	१२७	--	--	--	--	--	--	१०	१३४	१२७
वन संवर्धन												
पदवी	२	६४	६४	--	--	--	--	--	--	२	६४	६४
पदव्युत्तर	२	२१	२१	--	--	--	--	--	--	२	२१	२१
मत्स्य विज्ञान												
पदवी	३	११६	१०२	--	--	--	--	--	--	३	११६	१०२
पदव्युत्तर	१	२८	२७	--	--	--	--	--	--	१	२८	२७
आचार्य पदवी	१	११	१	--	--	--	--	--	--	१	११	१
अन्न तंत्रज्ञान												
पदवी	१	६४	६४	--	--	--	२५	१,५२०	१,४३०	२६	१,५८४	१,४९४
पदव्युत्तर	१	१५	१७	--	--	--	--	--	--	१	१५	१७
आचार्य पदवी	१	२	३	--	--	--	--	--	--	१	२	३
जैव तंत्रज्ञान												
पदवी	२	८०	७९	--	--	--	१६	१,०००	९९४	१८	१,०८०	१,०७३
पदव्युत्तर	१	८	८	--	--	--	३	२४	२३	४	३२	३१
आचार्य पदवी	१	३	०	--	--	--	--	--	--	१	३	०
कृषि अभियांत्रिकी												
पदवी	४	२४७	२५३	--	--	--	१५	८८०	८२७	१९	१,१२७	१,०८०
पदव्युत्तर	४	७०	६७	--	--	--	--	--	--	४	७०	६७
आचार्य पदवी	४	३०	९	--	--	--	--	--	--	४	३०	९
गृह/सामाजिक विज्ञान												
पदवी	१	४०	३८	--	--	--	--	--	--	१	४०	३८
पदव्युत्तर	१	१२	८	--	--	--	--	--	--	१	१२	८
आचार्य पदवी	१	२	१	--	--	--	--	--	--	१	२	१
कृषि व्यवसाय व्यवस्थापन												
पदवी	--	--	--	--	--	--	१२	६००	५८६	१२	६००	५८६
पदव्युत्तर	१	३५	२४	--	--	--	२	६०	६०	३	९५	८४
पशुसंवर्धन शास्त्र												
पदवी	--	--	--	--	--	--	१	३०	३०	१	३०	३०
काढणी पश्चात तंत्रज्ञान												
पदव्युत्तर	१	३०	१६	--	--	--	--	--	--	१	३०	१६
पशुविज्ञान शास्त्र												
पदवी	५	४०५	३६७	--	--	--	--	--	--	५	४०५	३६७
पदव्युत्तर	६	२५४	१५१	--	--	--	--	--	--	६	२५४	१५१
आचार्य पदवी	६	९१	१०[$]	--	--	--	--	--	--	६	९१	१०[$]
दुग्ध तंत्रज्ञान												
पदवी	२	७६	६६	--	--	--	--	--	--	२	७६	६६
पदव्युत्तर	१	८	$	--	--	--	--	--	--	१	८	$

आधार - १) महाराष्ट्र कृषी व संशोधन परिषद, पुणे. २) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठ, नागपुर. $ - प्रवेश प्रक्रिया सुरु आहे. @ नियमांनुसार

परिशिष्ट १०.६

राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा
(सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालये)

अ. क्र.	वर्ष	रुग्णालये (संख्या)	दवाखाने (संख्या)	उपकेंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये(संख्या)	संस्थांतील@@ खाटा (संख्या)	दर लाख @ लोकसंख्येमागे खाटा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	१९७१	२९९	१,३७२	उ.ना.	३८८	१	७२	४३,८२३	८८
२	१९८१	५३०	१,७७६	उ.ना.	४५४	४००	९०	७१,३८५	११४
३	१९९१	७६८	१,८९६	उ.ना.	१,६७२	८१	१,९७७	१,०९,२६७	१४४
४	२००१	९८१	१,६२९	उ.ना.	१,७६८	१६९	२,५२०	१,०१,६७०	१०५
५	२०११	१,३६८	३,०१२	१०,५८०	१,८१६	१९१	२,५२०	१,१८,११६	१०३
६	२०१२	१,३९३	३,०८७	१०,५८०	१,८१६	१९३	२,५२०	१,१९,३५५	१०६
७	२०१३	१,३९५	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२०,५७६	१०७
८	२०१४	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२१,०६६	१०८
९	२०१५	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६६ ##	१,२१,१०८	१०८
१०	२०१६	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०९१ ##	१,२१,१०८	१०८

आधार - (१) राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, महाराष्ट्र शासन — उ.ना. - उपलब्ध नाही

(२) आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(३) राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

@@ फक्त सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

क्षयरोग रुग्णालये, केंद्रे, उपचार पथके, इ. सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचा यात समावेश आहे.

परिशिष्ट १०.७

राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर

वर्ष	जन्मदर			मृत्युदर			अर्भकमृत्युदर			एकूण जननदर		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९७१	३३.७	२९.०	३२.२	१३.५	९.७	१२.३	१११	८८	१०५	४.९	३.९	४.६
	(३८.९)	(३०.१)	(३६.९)	(१६.४)	(९.७)	(१४.९)	(१३८)	(८२)	(१२९)	(५.४)	(४.१)	(५.२)
१९८१	३०.४	२४.५	२८.५	१०.६	७.४	९.६	९०	४९	७९	४.०	३.०	३.७
	(३५.६)	(२७.०)	(३३.९)	(१३.७)	(७.८)	(१२.५)	(११९)	(६२)	(११०)	(४.८)	(३.३)	(४.५)
१९९१*	२८.०	२२.९	२६.२	९.३	६.२	८.२	६९	३८	६०	३.४	२.५	३.०
	(३०.९)	(२४.३)	(२९.५)	(१०.६)	(७.१)	(९.८)	(८७)	(५३)	(८०)	(३.९)	(२.७)	(३.६)
२००१	२१.१	२०.२	२०.७	८.५	५.९	७.५	५५	२८	४५	२.६	२.२	२.४
	(२७.१)	(२०.३)	(२५.४)	(९.१)	(६.३)	(८.४)	(७२)	(४२)	(६६)	(३.४)	(२.३)	(३.१)
२००७	१८.७	१७.३	१८.१	७.३	५.७	६.६	४१	२४	३४	२.२	१.८	२.०
	(२४.७)	(१८.६)	(२३.१)	(८.०)	(६.०)	(७.४)	(६१)	(३७)	(५५)	(३.०)	(२.०)	(२.७)
२००८	१८.४	१७.२	१७.९	७.४	५.६	६.६	४०	२३	३३	२.१	१.७	२.०
	(२४.४)	(१८.५)	(२२.८)	(८.०)	(५.९)	(७.४)	(५८)	(३६)	(५३)	(२.९)	(२.०)	(२.६)
२००९	१८.१	१६.९	१७.६	७.६	५.५	६.७	३७	२२	३१	२.१	१.७	१.९
	(२४.१)	(१८.३)	(२२.५)	(७.८)	(५.८)	(७.३)	(५५)	(३४)	(५०)	(२.९)	(२.०)	(२.६)
२०१०	१७.६	१६.४	१७.१	७.५	५.३	६.५	३४	२०	२८	२.०	१.७	१.९
	(२३.७)	(१८.०)	(२२.१)	(७.७)	(५.८)	(७.२)	(५१)	(३१)	(४७)	(२.८)	(१.९)	(२.५)
२०११	१७.३	१५.८	१६.७	७.३	५.१	६.३	३०	१७	२५	१.९	१.६	१.८
	(२३.३)	(१७.६)	(२१.८)	(७.६)	(५.७)	(७.१)	(४८)	(२९)	(४४)	(२.७)	(१.९)	(२.४)
२०१२	१७.४	१५.५	१६.६	७.३	५.०	६.३	३०	१७	२५	२.०	१.६	१.८
	(२३.१)	(१७.४)	(२१.६)	(७.६)	(५.६)	(७.०)	(४६)	(२८)	(४२)	(२.६)	(१.८)	(२.४)
२०१३	१७.२	१५.४	१६.५	७.१	५.०	६.२	२९	१६	२४	१.९	१.६	१.८
	(२२.९)	(१७.३)	(२१.४)	(७.५)	(५.६)	(७.०)	(४४)	(२७)	(४०)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१४	१६.८	१६.०	१६.५	६.८	४.८	६.०	२७	१४	२२	१.९	१.७	१.८
	(२२.७)	(१७.४)	(२१.०)	(७.३)	(५.५)	(६.७)	(४३)	(२६)	(३९)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१५	१६.६	१५.९	१६.३	६.६	४.७	५.८	२६	१४	२१	२.०	१.६	१.८
	(२२.४)	(१७.३)	(२०.८)	(७.१)	(५.४)	(६.५)	(४१)	(२५)	(३७)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१६	१६.३	१५.५	१५.९	६.९	४.६	५.९	२४	१३	१९	१.९	१.६	१.८
	(२२.१)	(१७.०)	(२०.४)	(६.९)	(५.४)	(६.४)	(३८)	(२३)	(३४)	(२.५)	(१.८)	(२.३)

आधार - नमुना नोंदणी पाहणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली

टीप - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत (२) * जम्मू व काश्मिर वगळून

(३) जन्मदर व मृत्युदर दर हजार लोकसंख्येमागे (४) अर्भकमृत्युदर दर हजार जीवित जन्मामागे आहेत

परिशिष्ट १०.८

काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २०११ नुसार आर्थिक वर्गवारी

(हजार)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी	मुख्यत: / सीमांतिक / एकूण	महाराष्ट्र			भारत #		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) काम करणारे							
१. शेतकरी	मुख्यत:	७,१८१	४,२९७	११,४७८	७३,०१८	२२,८२३	९५,८४१
	सीमांतिक	४११	६८०	१,०९१	९,६८९	१३,१६३	२२,८५१
	एकूण	७,५९२	४,९७७	१२,५६९	८२,७०७	३५,९८६	१,१८,६९२
२. शेतमजूर	मुख्यत:	५,८४७	५,२२२	११,०६९	५५,२५५	३०,९१२	८६,१६७
	सीमांतिक	९२८	१,४८९	२,४१७	२७,४८५	३०,६७८	५८,१६३
	एकूण	६,७७५	६,७११	१३,४८६	८२,७४०	६१,५९०	१,४४,३३०
३. घरगुती उद्योगातील	मुख्यत:	६०७	३८५	९९१	७,५४०	४,७९१	१२,३३१
	सीमांतिक	८४	१५०	२३४	२,२३६	३,७६९	६,००५
	एकूण	६९१	५३५	१,२२५	९,७७६	८,५६०	१८,३३६
४. इतर	मुख्यत:	१६,३५५	३,८७०	२०,२२५	१,३७,३३६	३०,७७१	१,६८,१०७
	सीमांतिक	१,२०४	७१८	१,९२२	१९,३०७	१२,९७१	३२,२७८
	एकूण	१७,५५९	४,५८८	२२,१४७	१,५६,६४३	४३,७४२	२,००,३८५
एकूण (अ)	मुख्यत:	२९,९८९	१३,७७४	४३,७६३	२,७३,१४९	८९,२९७	३,६२,४४६
	सीमांतिक	२,६२८	३,०३७	५,६६५	५८,७१७	६०,५८०	१,१९,२९७
	एकूण	३२,६१७	१६,८११	४९,४२८	३,३१,८६६	१,४९,८७७	४,८१,७४३
(ब) काम न करणारे	एकूण	२५,६२६	३७,३२०	६२,९४६	२,९१,२५६	४,३७,५७०	७,२८,८२६
एकूण (अ + ब)		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**६,२३,१२२**	**५,८७,४४७**	**१२,१०,५६९**

आधार - महानिबंधक व गणना आयुक्त, केंद्र शासन

मणिपूर राज्याच्या सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

परिशिष्ट १०.९

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार

(शंभर)

अ.क्र.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार								
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(अ)	**ग्राहक वस्तू उद्योग**	**५,०२०**	**५,१६८**	**४,५३५**	**४,५३३**	**५,१६४**	**५,६५१**	**५,७९१**	**५,९३६**	**६,३१४**
१.	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	९२१	९६५	१,३३०	१,६६२	१,९९१	२,३४४	२,४२७	२,६१९	२,८०४
२.	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरुन)	३,५१६	३,५५४	२,५२७	२,१६७	२,१८२	२,२८४	२,२९९	२,४१३	२,५५४
३.	लाकूड व लाकडाची उत्पादने	७५	७५	१५२	१५४	२१७	२१२	२२५	२७५	२८४
४.	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन, इत्यादि	४९४	५४९	४९१	५२५	७३६	७६०	७८५	५६०	५८८
५.	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	१४	२५	३५	२५	३८	५१	५५	६९	८६
(ब)	**मध्यम तयार माल उद्योग**	**२,४३५**	**३,१९३**	**३,४२१**	**३,४६२**	**६,६४८**	**७,३२५**	**७,५५३**	**४,७७३**	**५,२४२**
६.	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७६०	१,०५९	१,२१५	१,२९९	१,८०२	१,९९९	२,०१०	१,७६०	१,८८३
७.	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	३४९	४२१	४८२	५३५	१,०८७	१,२२२	१,२०६	१,०७५	१,१७०
८.	अधातू खनिज उत्पादने	४०२	४०३	४२३	३१७	४६५	५६१	४८५	४९५	५२६
९.	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	९२४	१,३१०	१,३०१	१,३११	३,२९४	३,५४४	३,८५२	१,४४३	१,६६३
(क)	**भांडवली वस्तू उद्योग**	**२,११०**	**२,८९८**	**२,७१२**	**३,१४०**	**५,०३३**	**५,४६८**	**५,४४८**	**३,२६२**	**३,०३५**
१०.	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन यंत्रसामग्री वगळून)	१,३२२	१,७८६	१,६१४	१,७२०	२,४०७	२,५३३	२,५३३	१,४०१	१,३५४
११.	परिवहन यंत्रसामग्री	६०८	९०३	८६७	१,०२५	१,७८५	१,९८३	१,९७२	३९८	३८९
१२.	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	१८०	२०९	२३१	३९५	८४१	९५३	९४२	१,४६३	१,२९२
(ड)	**इतर**	४१२	६६३	१,०१६	८७०	१,३०१	१,८०१	१,७९८	१०,०६३	१०,९५७
	एकूण	**९,९७७**	**११,९२२**	**११,६८४**	**१२,००५**	**१८,१४६**	**२०,२४५**	**२०,५९०**	**२४,०३४**	**२५,५४८**

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात समाविष्ट करण्यात आली

परिशिष्ट १०.१०

महाराष्ट्रातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार

रोजगार ('०००)

वर्ष	बाब **	कलम २ एम (i)			कलम २ एम (ii) व कलम ८५			सर्व कारखाने		
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण सर्व कारखाने
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९७१	कारखाने	६,३४१	२,७०१	९,०४२	८५६	३४३	१,१९९	७,१९७	३,०४४	१०,२४१
	रोजगार	१२३	८२४	९४७	१५	३६	५१	१३८	८६०	९९८
१९८१	कारखाने	१०,२३८	३,१३२	१३,३७०	३,१५४	७०	३,२२४	१३,३९२	३,२०२	१६,५९४
	रोजगार	१८३	९८३	१,१६६	२०	६	२६	२०३	९८९	१,१९२
१९९१	कारखाने	१३,१३९	३,१९९	१६,३३८	७,७४३	३८	७,७८१	२०,८८२	३,२३७	२४,११९
	रोजगार	२१५	९१०	१,१२४	४०	४	४४	२५४	९१४	१,१६९
२००१	कारखाने	१५,९७७	३,९२९	१९,९०६	८,३९३	२५	८,४१८	२४,३७०	३,९५४	२८,३२४
	रोजगार	२६६	८९१	१,१५७	४२	२	४४	३०८	८९३	१,२०१
२००९	कारखाने	१८,६६८	६,११२	२४,७८०	९,२६३	१७	९,२८०	२७,९३१	६,१२९	३४,०६०
	रोजगार	३४५	१,१०३	१,४४८	५०	२	५२	३९५	१,१०५	१,५००
२०१०	कारखाने	१९,१७३	६,५१७	२५,६९०	९,१८३	१५	९,१९८	२८,३५६	६,५३२	३४,८८८
	रोजगार	३६३	१,२३१	१,५९४	५२	१	५३	४१५	१,२३३	१,६४७
२०११	कारखाने	१९,४१०	७,३७३	२६,७८३	९,०६७	२६	९,०९३	२८,४७७	७,३९९	३५,८७६
	रोजगार	३६७	१,३९४	१,७६१	५१	३	५४	४१८	१,३९७	१,८१५
२०१४	कारखाने	१८,१२६	८,०१५	२६,१४१	१०,६३४	२८	१०,६६२	२८,७६०	८,०४३	३६,८०३
	रोजगार	४०२	१,५६३	१,९६५	५७	३	५९	४५९	१,५६६	२,०२५
२०१५	कारखाने	१७,९१७	७,९०८	२५,८२५	१०,३७७	८७	१०,४६४	२८,२९४	७,९९५	३६,२८९
	रोजगार	४०४	१,५८४	१,९८९	६०	१०	७०	४६४	१,५९५	२,०५९
२०१६	कारखाने	२०,८२३	९,३१७	३०,१४०	५,१५९	४८	५,२०७	२५,९८२	९,३६५	३५,३४७
	रोजगार	४४९	१,९१०	२,३५९	४०	४	४४	४८९	१,९१४	२,४०३
२०१७	कारखाने	१६,८९३	९,१०८	२६,००१	८,६९८	७०	८,७६८	२५,५९१	९,१७८	३४,७६९
	रोजगार	४६६	२,०१४	२,४८०	६८	८	७६	५३३	२,०२२	२,५५५

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) अंदाजित रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे

(२) आकडेवारी १९४८ च्या कारखाना अधिनियमांखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधी आहे

(३) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

** कारखाने - कार्यरत कारखान्यांची संख्या   रोजगार - रोजगाराची दैनिक सरासरी

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे

परिशिष्ट १०.११

राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

(हजार)

वर्ष	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९१	५९१.८	६४.८	३०.३	३,१५९.८
१९९२	५९६.६	५५.९	२९.१	३,३२०.५
१९९३	५९९.७	५५.४	२४.१	३,३४९.६
१९९४	६३५.८	५२.१	२४.७	३,४३९.२
१९९५	७२०.१	४९.७	१८.७	३,६३४.३
१९९६	६८८.७	५३.७	२२.६	३,७८७.२
१९९७	६९२.८	४७.४	२२.९	३,९३३.१
१९९८	७२९.३	३७.९	१६.८	४,१०९.६
१९९९	८६१.१	५०.९	१६.२	४,१८३.८
२०००	७५०.८	४३.९	१८.१	४,३४८.८
२००१	६२३.२	३२.३	१२.५	४,४१९.७
२००२	६२२.७	३०.९	९.५	४,२०३.३
२००३	८१९.१	५९.६	१६.४	४,०४४.१
२००४	८८०.३	४३.४	१५.१	४,१०५.७
२००५	६४५.२	४४.२	१३.९	४,०००.३
२००६	६०८.१	६८.३	१४.८	३,६०८.५
२००७	६१६.७	९७.५	९.२	३,२१३.८
२००८	७२१.५	९९.२	११.८	३,००७.२
२००९	६९८.३	१७६.६	१७.२	२,८७५.९
२०१०	८९२.९	३७८.८	३५३.९	२,६८२.४
२०११	७४७.५	३४६.२	१९१.०	२,५९६.२
२०१२	६१२.३	२५९.२	१३४.२	२,४०४.०
२०१३	६३०.३	११८.९	११४.६	३,०३४.८
२०१४	५३६.४	८४१.१	८४.७	३,५७१.५
२०१५	४६१.९	५७१.४	७०.४	३,४०१.५
२०१६	४६०.०	५७६.८	१४४.०	३,३५६.७
२०१७	५३९.३	४१३.१	२२२.६	३,८१९.६

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१२

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ३१ डिसेंबर, २०१७ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या

अ. क्र.	शैक्षणिक पात्रता	एकूण व्यक्ती	पैकी, स्त्रिया	स्त्रियांची टक्केवारी	एकूण बेरजेशी व्यक्तींची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरुन)	३,९८,७५२	१,५०,०६०	३७.६	१०.४
२.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१०,९०,६०७	२,१७,७१७	२०.०	२८.६
३.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१०,९४,४३१	२,५३,६९७	२३.२	२८.७
४.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	२,२८,३१५	२२,६१४	९.९	६.०
५.	पदविकाधारक				
	५.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	७१,४६०	१७,१९५	२४.१	१.९
	५.२ वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व औषधनिर्माण	१८,१३०	६,८००	३७.५	०.५
	५.३ इतर	१,३४,८१६	६२,९५१	४६.५	३.५
	एकूण (५.१ ते ५.३)	**२,२४,४०६**	**८६,९४६**	**३८.७**	**५.९**
६.	पदवीधर				
	६.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	७२,५९६	१८,९६४	२६.१	१.९
	६.२ वैद्यकीय	२,८५७	१,३२७	४६.५	०.१
	६.३ इतर	५,९६,१३९	१,९०,७६४	३२.०	१५.६
	एकूण (६.१ ते ६.३)	**६,७१,५९२**	**२,११,०५५**	**३१.४**	**१७.६**
७.	पदव्युत्तर पदवीधर				
	७.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	३,९३९	१,०८८	२७.६	०.१
	७.२ वैद्यकीय	३३३	१४३	४२.९	०.०
	७.३ इतर	१,०७,२३५	४१,२२४	३८.४	२.८
	एकूण (७.१ ते ७.३)	**१,११,५०७**	**४२,४५५**	**३८.१**	**२.९**
	एकूण बेरीज	**३८,१९,६१०**	**९,८४,५४४**	**२५.८**	**१००.०**

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - वरील तपशिलात एकापेक्षा जास्त शैक्षणिक पात्रता नोंदविलेल्या उमेदवारांची त्यांच्या प्रत्येक नोंदीनुसार स्वतंत्र गणना करण्यात आली आहे

परिशिष्ट १०.१३

महाराष्ट्रातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या विविध कामांच्या प्रकारानुसार संख्या व त्यावरील खर्च

(₹ लाख)

अ. क्र.	कामाचा प्रकार	२०१३-१४		२०१४-१५		२०१५-१६		२०१६-१७		२०१७-१८+	
		कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	ग्रामीण जोड रस्ते	२,८६७	९,४८६.७४	४,५७६	३३,८३२.२८	५,८७०	२४,८९७.१९	७,५८७	१९,१०९.४७	४,१०९	४,५६६.६४
२	पूरनियंत्रण व पूर संरक्षण	२१३	८४९.७९	२५२	२,४५१.६०	३०९	३,७७०.६४	५५१	४,०९४.५३	४८१	१,४७९.६०
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	१०,६४६	७,९६०.६०	१६,११६	२१,७६४.८१	१९,५७३	२८,०४५.९६	२१,४३२	१८,९१५.७२	९,६९८	३,९८८.६१
४	दुष्काळ प्रतिबंधक काम	१४,७५१	५,९१४.६५	१५,२१९	२२,३२२.३३	१६,७४६	१४,५८९.५८	२५,७५७	५,९५९.३०	१०,९२४	१,२०८.६६
५	सूक्ष्म जलसिंचन	५३८	२८२.६३	५७७	५५०.६७	४५८	९६१.३३	३७४	४३४.०४	१९८	१३३.३६
६	अनुसूचित जाती / जमाती व भूधारकांना सिंचन सुविधा	११,७६५	८,८९७.५४	२०,६७१	२०,०६९.७६	३४,९२०	३४,८६२.०९	४७,४४०	३२,५३५.३५	७७,०९७	१३,२७५.७५
७	पारंपारिक जलस्त्रोतांचे नुतनीकरण	२,३४१	१,७८५.१४	२,०१८	३,७०३.१५	२,४३०	५,७६८.०५	३,३१०	४,५१५.९६	१,४७५	१,६२९.३०
८	भूविकास	२,१००	१,७९८.५४	२,१४९	४,१२०.१६	४,३२५	५,४८०.६३	७,८६७	४,६३२.९९	२,५७७	१,२०४.१२
९	राजीव गांधी सेवा केंद्र	७२	२०१.३७	७९	६२२.८०	१२९	२०४.०५	१७७	२९८.००	५१	२८.९८
१०	इतर कामे	३३,५१४	२,३८४.९६	१,००,१४४	६,९९५.५६	२५,७०२	२,०५१.०१	४५,२१९	४,२६५.८४	३२,६७७	२,३६९.७६
	एकूण	**७८,८०७**	**३९,५६१.९६**	**१,६१,८०१**	**१,१६,४३३.१२**	**१,१०,४६२**	**१,२०,६३०.५३**	**१,५९,७१४**	**९४,७६१.२०**	**१,३९,२८७**	**२९,८८४.७८**

आधार - नियोजन विभाग,(रोहयो) महाराष्ट्र शासन

\+ ५ जानेवारी , २०१८ पर्यंत

परिशिष्ट १०.१४

महाराष्ट्रातील औद्योगिक विवाद**

(भाग घेतलेले कामगार शंभरात व वाया गेलेले श्रमदिन लाखात)

बाब	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. कापड गिरण्या --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६६	१०	१२	७	१५	८	४	१८	१३
(ब) भाग घेतलेले कामगार	५६४	६१	८६	२६	५२	२४	८९	७०	१६
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	४७.३६	२.३७	४.५३	१.७३	१.३८	०.६	२.३२	१.८०	०.४१
२. अभियांत्रिकी कारखाने -									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	११९	५९	२८	८	४२	३५	५१	६०	४८
(ब) भाग घेतलेले कामगार	४१२	११०	६५	७१	४६९	४३७	४३८	१४७	१३८
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	१६.२१	१४.४६	२५.७९	१२.९०	१२.१७	११.३६	१०.७५	३.८१	३.६५
३. संकीर्ण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	४५१	१४८	१९	१८	१३३	१४९	१६०	६६	५७
(ब) भाग घेतलेले कामगार	१,०३१	४२३	८५	३८	४४०	४९८	६६९	५०८	५०७
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	३१.४९	२९.६६	१५.९०	७.८०	११.२४	१३.००	१७.०३	१५.६७	१२.९८
४. एकूण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६३६	२१७	५९	३३	१९३	१९२	२१५	१४४	११८
(ब) भाग घेतलेले कामगार	२,००७	५९४	२३७	१३५	९६२	९५९	१,१९६	७२५	६६०
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	९५.०५	४६.४९	५२.३१	२२.४३	२४.७८	२४.९९	३०.१०	२१.२९	१७.०४

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) बाब क्रमांक ४ (ब) व ४ (क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही

(२) ** राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील

(३) माहिती जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंत

परिशिष्ट १०.१५

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११

जिल्हा	एकूण साक्षरता दर (२०११)	एकूण पटसंख्या प्रामाण (२०११-१२)	अर्भक मृत्यु दर (२००७-०८)	दरडोई जिल्हा स्थूल उत्पन्न स्थिर किंमतीनुसार (१९९९-२०००) (₹)	मानव विकास निर्देशांक (माविनि) २०११	माविनि स्थिती
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
नंदूरबार	६३.०	६७.७	७५	१९,१५६	०.६०४	अल्प
गडचिरोली	७०.६	८०.७	६३	१४,९१३	०.६०८	
वाशिम	८१.७	८८.०	४६	१४,८८५	०.६४६	
हिंगोली	७६.०	७८.७	५०	१८,२८६	०.६४८	
उस्मानाबाद	७६.३	८१.९	५०	१७,८४७	०.६४९	
नांदेड	७६.९	८०.३	३०	१८,१५५	०.६५७	
जालना	७३.६	८३.७	४८	२०,५६५	०.६६३	
लातूर	७९.०	९१.१	५३	१७,६७४	०.६६३	
धुळे	७४.६	८३.७	४४	२१,४४२	०.६७१	
बीड	७३.५	९०.४	३३	२१,०१३	०.६७८	मध्यम
परभणी	७५.२	८६.३	५१	२३,१४६	०.६८३	
बुलढाणा	८२.१	८७.६	३४	१९,४८७	०.६८४	
यवतमाळ	८०.७	८४.९	४७	२४,११८	०.७००	
गोंदिया	८५.४	८७.२	६७	२३,०९१	०.७०१	
अमरावती	८८.२	८६.०	५९	२१,८०४	०.७०१	
भंडारा	८५.१	८९.३	६०	२५,७३५	०.७१८	
चंद्रपूर	८१.४	८८.९	७४	२८,७३०	०.७१८	
अहमदनगर	८०.२	८७.९	४१	२७,३९२	०.७२०	उच्च
अकोला	८७.६	८५.६	२८	२४,०५५	०.७२२	
वर्धा	८७.२	८७.९	६२	२६,१३०	०.७२३	
जळगाव	७९.७	८८.२	४८	२८,९३९	०.७२३	
औरंगाबाद	८०.४	८२.२	४४	३०,६९०	०.७२७	
सोलापूर	७७.७	८९.५	२३	२८,८२८	०.७२८	
रत्नागिरी	८२.४	८९.०	२५	२७,६८५	०.७३२	
सातारा	८४.२	८५.७	२७	२९,११६	०.७४२	
सांगली	८२.६	८७.९	३३	३३,७१३	०.७४२	अति उच्च
नाशिक	८१.०	८२.२	४६	३५,५४५	०.७४६	
सिंधुदुर्ग	८६.५	८७.५	३५	३१,५६३	०.७५३	
रायगड	८३.९	८८.९	३५	३४,३७७	०.७५९	
कोल्हापूर	८२.९	८८.४	१३	३६,१७८	०.७७०	
नागपूर	८९.५	९२.६	४०	३७,९९५	०.७८६	
ठाणे $	८६.२	७८.५	३४	५०,४०८	०.८००	
पुणे	८७.२	८८.२	२८	५०,१५८	०.८१४	
मुंबई @	९०.३	८५.५	१८	५८,८१८	०.८४१	
महाराष्ट्र राज्य	**८२.९**	**८५.४**	**४४**	**३५,०३३**	**०.७५२**	

आधार - महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

टीप - @ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित $ पालघरसह

11

Ê´É¶É¹É +¦ªÉÉoÉ

११. विशेष अभ्यास

प्रास्ताविक

११.१ केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयामार्फत निरनिराळ्या सामाजिक व आर्थिक विषयांवर नियमितपणे देशव्यापी सर्वेक्षण घेण्यात येतात. राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या (रानपा) ७५ वी फेरी अंतर्गत 'कुटुंबाचा उपभोग्य बाबींवरील खर्च', 'कुटुंबाचा सामाजिक उपभोग: आरोग्य' आणि 'कुटुंबाचा सामाजिक उपभोग: शिक्षण' या विषयावर जुलै, २०१७ ते जून, २०१८ या कालावधीमध्ये सर्वेक्षण घेण्यात येत आहे. राज्य या सर्वेक्षणात अनुरुप नमुना तत्वावर सहभागी आहे. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन यांचेमार्फत जुलै, २०१७ ते डिसेंबर, २०१७ या कालावधीमध्ये रानपा ७५ व्या फेरीसोबत 'शैक्षणिक स्थिती, शिधापत्रिकेवर मिळणारे अन्नधान्य व केरोसिन, शौचालय सुविधेची उपलब्धता व पिण्याच्या पाण्याचा स्त्रोत' या विषयावर शीघ्र सर्वेक्षण घेण्यात आले. राष्ट्रीय नमुना पाहणी ७५ व्या फेरीच्या पहिल्या व दुसऱ्या उपफेरीसाठी राज्य नमुन्याकरिता निवडलेले घटक या शीघ्र सर्वेक्षणासाठी नमुना घटक म्हणून वापरण्यात आले.

सर्वेक्षण पद्धती

११.२ प्रपत्र तयार करुन अन्वेषकांमार्फत माहिती संकलित करण्यात आली. या सर्वेक्षणा अंतर्गत २५४ गावे व ४६० नागरी घटकांमध्ये सर्वेक्षण घेण्यात आले. लोकसंख्येनुसार मोठी गावे व नागरी घटकांचे (लोकसंख्या १,२०० पेक्षा जास्त असलेल्या) अनुक्रमे वाडीसमूह अथवा उप घटकात विभाजन करून रानपाच्या प्रचलित पद्धतीनुसार सर्वेक्षणासाठी दोन वाडीसमूह अथवा उप घटकांची यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली. निवड झालेल्या ग्रामीण भागातील गावे अथवा वाडीसमूह व नागरी भागातील नागरी घटक वा उप घटकात घरयादी तयार करताना माहिती संकलित करण्यात आली.

११.३ या सर्वेक्षणासाठी कुटुंब म्हणजे सर्वसाधारणपणे एकत्र राहणाऱ्या आणि एकाच स्वयंपाकघरातून जेवण घेणाऱ्या व्यक्तींचा समूह. या मध्ये कुटुंबाच्या तात्पूरत्या स्वरूपात अन्यत्र राहणाऱ्या व्यक्तीचा (ज्याचा कुटुंबातील अनुपस्थितीचा एकूण कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी आहे) समावेश आहे तथापी, कुटुंबाकडे तात्पुरत्या स्वरूपात निवास असलेल्या अभ्यागत अथवा पाहुण्या व्यक्ती (ज्यांचा कुटुंबातील वास्तव्याचा कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी आहे) यांना सर्वेक्षणातून वगळण्यात आले. निश्चित संरचनेमध्ये वास्तव्यास असणाऱ्या कुटुंबांची सर्वेक्षणात माहिती संकलित करण्यात आली.

११.४ या सर्वेक्षणात ग्रामीण भागातील ५०,०९० कुटुंबे आणि नागरी भागातील ६१,१८० कुटुंबे अशा एकूण १,११,२७० कुटुंबांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. या सर्वेक्षणामध्ये कुटुंबातील ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांची शैक्षणिक स्थिती, १५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या व्यक्तींची शैक्षणिक स्थिती याविषयी माहिती घेण्यात आली. त्याबरोबरच कुटुंबाला शिधापत्रिकेवर मिळणारे अन्नधान्य व केरोसिन, शौचालय सुविधेची उपलब्धता व पिण्याच्या पाण्याचा स्त्रोत ही पूरक माहिती संकलित करण्यात आली. ग्रामीण भागात निवड केलेल्या प्रत्येक गावातील सरासरी २०० कुटुंबे आणि नागरी भागात निवड केलेल्या प्रत्येक नागरी घटकातून सरासरी १३० कुटुंबांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. कुटुंबाचा सरासरी आकार ग्रामीण भागात ४.६ व नागरी भागात ४.० असल्याचे आढळून आले.

११.५ कुटुंबातील सदस्याने दिलेल्या तोंडी माहितीवरून या सर्वेक्षणाचे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. सांख्यिकीय पद्धतीनुसार नमुना निवड असली तरी नमुना निवड पद्धतीतील मूळ मर्यादा व त्रुटी, इत्यादीचा प्रभाव या निष्कर्षामध्ये असु शकतो.

शैक्षणिक स्थिती

११.६ वय वर्षे सहा व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींच्या शैक्षणिक स्थितीबाबत प्राप्त माहितीच्या आधारे काढण्यात आलेले काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

- राज्यात ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील ९९.३ टक्के मुले शाळेत जातात
- शाळेत जात नसलेल्या मुलांपैकी ०.३ टक्के मुले कधीच शाळेत गेलेली नाहीत तर ०.४ टक्के मुलांचे शाळेत नाव नोंदविले आहे परंतू सध्या शाळेत जात नाहीत
- वय वर्षे १५ व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या सुमारे ४७ टक्के व्यक्ती दहावी उत्तीर्ण आहेत
- वय वर्षे १५ व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या दहावी अनुत्तीर्ण व्यक्तींपैकी चार टक्के व्यक्तींनी अनौपचारीक, व्यावसायिक अथवा तांत्रिक शिक्षण घेतले आहे

आलेख ११.१ : सामाजिक गटनिहाय १० वी व त्यावरील उत्तीर्ण व्यक्तींची टक्केवारी

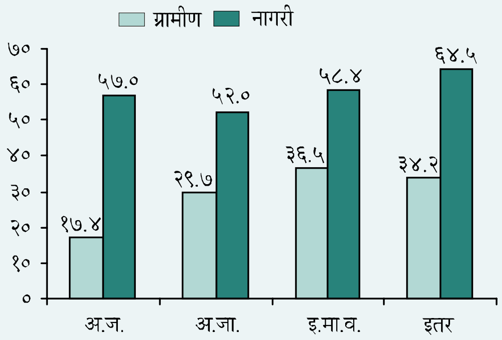

तक्ता ११.१ शैक्षणिक स्थिती

(टक्के)

बाब	ग्रामीण			नागरी			राज्य		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
वय वर्षे ६-१४ वयोगटातील मुले									
शाळेत जाणारी	९९.३	९९.०	९९.२	९९.६	९९.२	९९.४	९९.४	९९.१	९९.३
शाळेत न जाणारी									
कधीही शाळेत न गेलेली	०.३	०.३	०.३	०.२	०.३	०.३	०.२	०.३	०.३
नाव नोंदविलेली पण शाळेत न जाणारी	०.४	०.६	०.५	०.३	०.४	०.३	०.३	०.५	०.४
वय वर्षे १५ व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या व्यक्ती									
दहावी उत्तीर्ण व त्यापेक्षा अधिक	३८.९	२५.७	३२.४	६५.८	५६.२	६१.१	५३.०	४१.४	४७.४
दहावी अनुत्तीर्ण परंतू औपचारिक, व्यवसायिक अथवा तांत्रिक शिक्षण घेतेलेले	१.८	१.२	१.५	८.९	७.२	८.०	४.५	३.५	४.०

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

११.७ स्वस्त धान्य दुकानातून धान्य व केरोसीन कुटुंबांना वेळेवर उपलब्ध होते किंवा कसे याबाबतची माहिती सर्वेक्षणात घेण्यात आली. त्यावरील काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

- सुमारे ९१ टक्के ग्रामीण कुटुंबांकडे आणि ६८ टक्के नागरी कुटुंबांकडे शिधापत्रिका उपलब्ध आहे
- स्वस्त धान्य मिळण्यास पात्र असणाऱ्या कुटुंबांपैकी सुमारे ७९ टक्के ग्रामीण भागातील कुटुंबांनी व ४४ टक्के नागरी भागातील कुटुंबांनी वेळेवर धान्य मिळत असल्याचे नोंदविले

तक्ता ११.२ शिधापत्रिका प्रकारानुसार मिळणारे धान्य, केरोसीन व वेळेवर उपलब्धता

(टक्के)

बाब	ग्रामीण				नागरी			
	अंत्योदय	दारिद्र्य रेषेखालील	अन्नपूर्णा	केशरी	अंत्योदय	दारिद्र्य रेषेखालील	अन्नपूर्णा	केशरी
शिधापत्रिका धारण केलेली कुटुंबे (संख्या)	४,८७८	१४,२५३	११५	२४,९८६	७०३	४,४०४	३०१	२७,६०६
प्राप्त होत असलेली कुटुंबे								
गहू	९९.१	९६.५	६८.७	६६.०	८८.८	८२.८	९२.४	३६.५
तांदूळ	९६.७	९६.६	६९.६	६६.२	७६.०	८२.४	९२.७	३७.०
साखर	६६.०	४१.१	७.८	७.७	३६.६	२४.३	२.०	३.२
केरोसीन	७०.१	४७.२	१२.२	२३.८	३९.४	२२.८	५७.५	६.१
धान्य वेळेवर मिळत असल्याचे नोंदविलेली कुटुंबे	९६.८	९४.१	६२.६	६७.५	७९.७	७७.७	९१.०	३७.०
धान्य घेत नसलेली कुटुंबे	०.१	०.१	१३.०	६.३	२.८	२.०	२.०	९.६

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

शौचालय सुविधेची उपलब्धता

११.८ कुटुंबासाठी उपलब्ध असलेल्या स्वच्छता विषयक सुविधेबाबत माहिती सर्वेक्षणा दरम्यान घेण्यात आली. सर्वेक्षणात कुटुंबासाठी वैयक्तिक शौचालय, इमारतीमधील एक अथवा अधिक कुटुंबांचे सामाईक शौचालय अथवा सार्वजनिक शौचालय उपलब्ध आहे किंवा कोणत्याही प्रकारची शौचालय सुविधा उपलब्ध नाही याबाबतची माहिती संकलित करण्यात आली. त्यावर आधारित काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

- ग्रामीण भागातील सुमारे ७२ टक्के आणि नागरी भागातील सुमारे ७४ टक्के कुटुंबांना वैयक्तिक शौचालय उपलब्ध आहे
- ग्रामीण भागातील सुमारे १० टक्के कुटुंबांना आणि नागरी भागातील सुमारे १५ टक्के कुटुंबांना ते रहात असलेल्या परिसरात सामाईक शौचालय उपलब्ध आहे
- ग्रामीण भागातील सुमारे दोन टक्के आणि नागरी भागातील सुमारे १० टक्के कुटुंबे सार्वजनिक शौचालयाचा वापर करतात
- सुमारे १६ टक्के ग्रामीण आणि दोन टक्के नागरी कुटुंबांनी कोणत्याही प्रकारची शौचालय सुविधा उपलब्ध नसल्याचे नोंदविले

आलेख ११.२ : शौचालयांची उपलब्धता

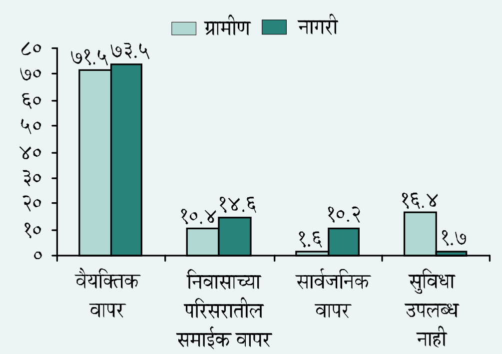

तक्ता ११.३ कुटुंबासाठी उपलब्ध शौचालय सुविधा

(टक्के)

क्षेत्र	वैयक्तिक शौचालय	निवासाच्या परिसरातील सामाईक शौचालय	सार्वजनिक शौचालय	शौचालय सुविधा उपलब्ध नाही
ग्रामीण	७१.५	१०.४	१.६	१६.४
नागरी	७३.५	१४.६	१०.२	१.७
राज्य	**७२.६**	**१२.७**	**६.३**	**८.३**

आधार- अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

पिण्याच्या पाण्याचा स्त्रोत

११.९ कुटुंबास मिळणाऱ्या पिण्याच्या पाण्याचा स्त्रोत व पिण्याच्या पाण्याची पुरेशी उपलब्धता याबाबत माहिती सर्वेक्षणात संकलित करण्यात आली. त्यातील काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

- ग्रामीण भागातील सुमारे ६१ टक्के कुटुंबांकडे आणि नागरी भागातील ८० टक्के कुटुंबांकडे त्यांच्या निवासी परिसरात नळ पाणीपुरवठा सुविधा उपलब्ध आहे
- सुमारे १८ टक्के ग्रामीण आणि १३ टक्के नागरी भागातील कुटुंबांना त्यांच्या निवासी परिसराबाहेर नळ पाणीपुरवठा सुविधा उपलब्ध आहे
- ग्रामीण भागातील सुमारे २० टक्के कुटुंबे व नागरी भागातील सहा टक्के कुटुंबे कुपनलिका अथवा बोअरवेल यांचा पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयोग करतात
- ग्रामीण भागातील ९२ टक्के आणि नागरी भागातील सुमारे ९५ टक्के कुटुंबांनी वर्षभर पिण्याचे पाणी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत असल्याचे नोंदविले

तक्ता ११.४ पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतानुसार कुटुंबांचे वर्गीकरण

(टक्के)

क्षेत्र	पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोत						वर्षभर पुरेसा पाणीपुरवठा उपलब्ध होत असल्याचे नोंदविलेली कुटुंबे
	निवासी परिसरात नळ पाणीपुरवठा उपलब्ध असणारी कुटुंबे	निवासी परिसराबाहेर नळ पाणीपुरवठा उपलब्ध असणारी कुटुंबे	कूपनलिका अथवा बोअरवेल (परिसरात वा परिसराबाहेर)	टँकरद्वारे पाणीपुरवठा	इतर	एकूण	
ग्रामीण	६०.५	१७.८	१९.६	०.७	१.४	१००	९२.०
नागरी	८०.०	१२.६	५.७	०.८	०.८	१००	९४.९
राज्य	**७१.२**	**१५.०**	**१२.०**	**०.८**	**१.१**	**१००**	**९३.६**

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळणार नाहीत

आलेख ११.३ : पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांनुसार कुटुंबांची टक्केवारी

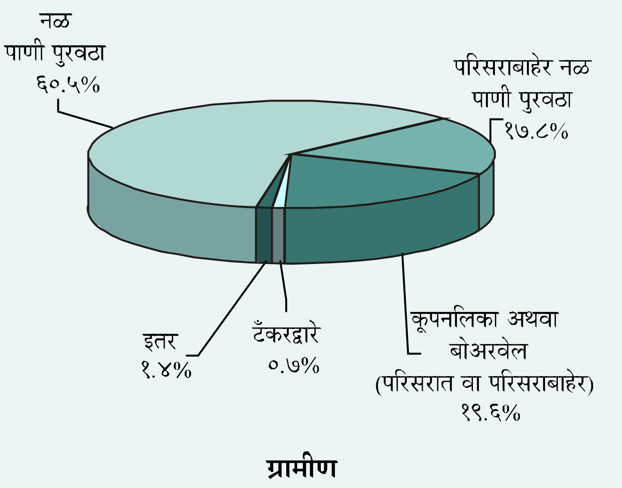

आलेख ११.४ : पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांनुसार कुटुंबांची टक्केवारी

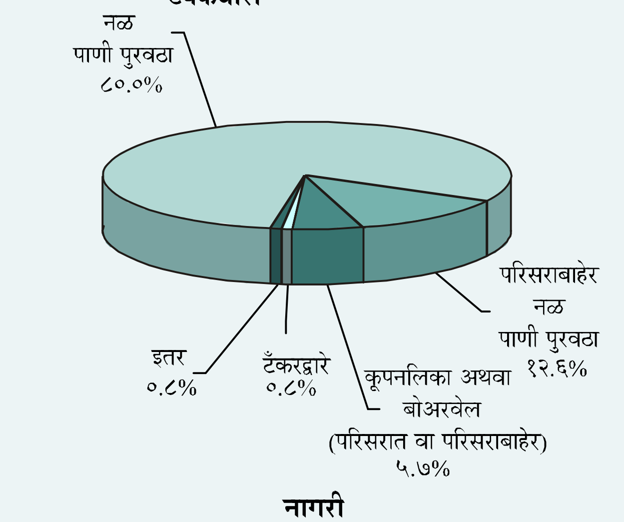

* * * * *

व्याख्या सूची

लोकसंख्या

बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्ष) : लोकसंख्येतील '० ते ६ वयोगटातील मुलींची त्याच वयोगटातील दर १००० मुलांच्या तुलनेत असलेली संख्या' अशी बालकांमधील मुलामुलींच्या प्रमाणाची व्याख्या करण्यात आली आहे. हे प्रमाण ० ते ६ वयोगटातील मुलींचे ० ते ६ वयोगटातील दर १००० मुलांच्या तुलनेत व्यक्त केले जाते.

$$\text{बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्ष) : } \frac{\text{० ते ६ वयोगटातील मुलींची संख्या}}{\text{० ते ६ वयोगटातील मुलांची संख्या}} \times \text{१०००}$$

संस्थात्मक कुटुंब : 'संस्थात्मक कुटुंब' म्हणून अशी संस्था विचारात घेतली जाते, ज्या संस्थेत सामायिक स्वयंपाकगृहातील भोजन घेणा-या परस्पर असंबंधित व्यक्तींचा समूह वास्तव्य करतो. या प्रकारच्या कुटुंब संस्थेत बोर्डींग गृह, खानावळी, वसतिगृहे, हॉटेल्स, बचाव गृहे, निरीक्षण गृहे, भिकारींचे गृह, कारागृह ,आश्रम, वृद्धाश्रम, पाळणाघरे, अनाथालये इ. चा समावेश होतो.

कुटुंब प्रमुख : जनगणनेच्या हेतूने, कुटुंबप्रमुख म्हणजे कुटुंबाकडून कुटुंबाचा प्रमुख म्हणून ओळखली जात असलेली व्यक्ती होय. तो किंवा ती सामान्यपणे अशी व्यक्ती असते जी कुटुंबाच्या कारभाराचे व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीने मुख्य जबाबदारी घेते तसेच कुटुंबाच्या वतीने निर्णय घेते. 'कुटुंबप्रमुख' हा सर्वात वयस्कर पुरुष सदस्य किंवा कमविणारा सदस्य असण्याची आवश्यकता नाही, तर स्त्री किंवा तरुण-तरुणींपैकी कोणताही सदस्य असू शकतो.

मुख्य कामगार : संदर्भ कालावधीत ६ महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या कामगारांना मुख्य कामगार असे म्हणतात.

सीमांतिक कामगार : संदर्भ कालावधीत ६ महिन्यांपेक्षा कमी दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या कामगारांना सीमांतिक कामगार असे म्हणतात.

कामाच्या शोधात/कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती : ज्या व्यक्तीकडे काम नाही, काम केलेले नाही तथापि रोजगार विनिमय केंद्र, मध्यस्थ, मित्र अथवा नातेवाईक यांच्यामार्फत किंवा संभाव्य नियोक्त्यांना अर्ज करुन सद्य:स्थितीतील उपलब्ध काम व त्याचा मेहनताना विचारात घेऊन कामाची मागणी करीत आहे, काम करण्याची इच्छा किंवा कामासाठी उपलब्धता दर्शविली आहे, अशी व्यक्ती.

श्रमशक्ती : काम करणाऱ्या (रोजगार असलेल्या) व कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध असणाऱ्या (बेरोजगार) व्यक्ती मिळून श्रमशक्ती तयार होते.

कार्यशक्ती (रोजगार असलेले) : आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या (रोजगार असलेल्या) व्यक्ती मिळून कार्यशक्ती तयार होते.

कार्य सहभाग दर : एकूण काम करणाऱ्यांचे (मुख्य + सीमांतिक) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर होय.

$$\text{कार्य सहभाग दर : } \frac{\text{एकूण काम करणारे (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times \text{१००}$$

(जनगणना २०११ मधील व्याख्येनुसार)

श्रमशक्ती सहभाग दर : दर हजार व्यक्तींपैकी श्रमशक्तीतील (ज्यामध्ये काम करणारे व बेरोजगार या दोन्हींचा समावेश होतो) व्यक्तींची संख्या म्हणजे श्रमशक्ती सहभाग दर होय.

$$\text{श्रमशक्ती सहभाग दर :} \quad \frac{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १०००$$

काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येशी प्रमाण : दर हजार व्यक्तींपैकी काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या म्हणजे काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येशी प्रमाण होय.

$$\text{काम करणाऱ्यांचे लोकसंख्येशी प्रमाण:} \quad \frac{\text{काम करणा-या व्यक्तींची संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १०००$$

(श्रम केंद्र, भारत सरकार यांनी वापरलेल्या संज्ञेनुसार)

बेरोजगार दर : श्रमशक्तीतील दर हजार व्यक्तींमधील बेरोजगार व्यक्तींची संख्या म्हणजे बेरोजगार दर होय.

$$\text{बेरोजगार दर :} \quad \frac{\text{बेरोजगार व्यक्तींची संख्या}}{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या)}} \times १०००$$

नित्य मुख्य कार्य स्थिती : पाहणीच्या दिवसापूर्वी मागील ३६५ दिवसात एखादी व्यक्ती तुलनेने ज्या कार्यस्थितीवर जास्त वेळ कार्यरत असते त्यास नित्य मुख्य कार्य स्थिती असे संबोधले जाते.

लोकवित्त

अनिवार्य खर्चामध्ये समाविष्ट :

१) महत्वाचा मूळ आस्थापनाविषयक खर्च : वेतन, निवृत्तीवेतन, व्याज प्रदाने, इत्यादी.

२) इतर अनिवार्य खर्च : पूर्णपणे बांधील खर्च जसे, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वैधानिक अधिनियमांतर्गत द्यावयाचा निधी, नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणार्थ खर्च, जसे की, -

- २.१) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना वर्ग केला जाणारा निधी, उदा. मुद्रांक शुल्क
- २.२) नगरपालिकांना दिला जाणारा निधी
- २.३) स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कराच्या भरपाईसाठी दिला जाणारा निधी
- २.४) नैसर्गिक आपत्तीच्या निवारणार्थ द्यावयाचा निधी
- २.५) इतर अनिवार्य खर्च

कार्यक्रम खर्चामध्ये समाविष्ट :

१) पूर्वीच्या योजनांतर्गत कार्यक्रमांवरील खर्च

२) पूर्वीच्या योजनेतर कार्यक्रमांवरील खर्च

३) अर्थसंकल्पामध्ये नव्याने समाविष्ट केल्या जाणा-या नवीन कार्यक्रमांवरील खर्च

जन्म-मृत्यु सांख्यिकी

जन्म दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या

मृत्यू दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील मृत्यूंची संख्या

अर्भक मृत्यू दर : दर हजार जीवित जन्मांमागे अर्भकांच्या (एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान) मृत्यूंची संख्या

नवजात मृत्यू दर : चालू वर्षातील जीवित जन्मांमागे २८ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशुंच्या मृत्यूंची संख्या

५ वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर : दर हजार जीवित जन्मांमागे ५ वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या

माता मृत्यू : कोणत्याही स्त्रीचा मृत्यू गरोदरपणात किंवा गरोदरपणाची समाप्ती झाल्यानंतर ४२ दिवसांच्या आत, गर्भधारणेची जागा किंवा गरोदरपणाच्या कालावधीचा विचार न करता गरोदरपणाशी संबंधित कारणाने किंवा ज्याची गरोदरपणामुळे किंवा त्याच्या व्यवस्थापनामुळे तीव्रता वाढेल अशा कारणाने झालेला मृत्यू परंतु अपघाती व प्रासंगिक कारणे यामधून वगळण्यात यावीत.

माता मृत्यू प्रमाण : संबंधित वर्षामध्ये गरोदरपणाची गुंतागुंत किंवा प्रसुती दरम्यान गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे प्रति १,००,००० जीवित जन्मांमागे त्या वर्षातील स्त्रियांच्या मृत्युंची संख्या

$$\text{माता मृत्यू प्रमाण : } \frac{\text{एका ठराविक कालावधीमध्ये झालेले एकूण माता मृत्यू}}{\text{त्याच कालावधीमध्ये झालेले एकूण जिवंत जन्म}} \text{ X १,००,०००}$$

एकूण जनन दर : स्त्रीच्या संपुर्ण प्रजनन कालावधीमध्ये स्त्रीला होणारी सरासरी मुले

शिक्षण

$$\textbf{एकूण प्रवेश प्रमाण : } \frac{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तरामधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या}}{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तराकरिता अधिकृत वयोगटातील लोकसंख्या}} \text{ X १००}$$

$$\textbf{स्त्री-पुरूष असमानता निर्देशांक : } \frac{\text{मुलींच्या एकूण प्रवेशाचे प्रमाण}}{\text{मुलांच्या एकूण प्रवेशाचे प्रमाण}}$$

विशेष गरजा असलेली मुले : विशेष गरजा असलेली मुले म्हणजे दृष्टीदोष, श्रवणदोष, हालचाल दोष, आकलनदोष, सेरेब्रल पाल्सी किंवा मतिमंदत्व यांसारख्या रोगाने पिडीत असलेली सर्व मुले होय.

वार्षिक सरासरी गळतीचे प्रमाण : वार्षिक सरासरी गळतीचे प्रमाण हे २०१४-१५ व २०१५-१६ या वर्षांची इयत्तानिहाय पटसंख्या व इयत्तानिहाय २०१५-१६ या वर्षाची पुन:परीक्षार्थ्यांची संख्या विचारात घेऊन यु-डीआयएसईमध्ये परिगणित करण्यात आले आहे.

शिक्षण विकास निर्देशांक परिगणित करण्याकरीता वापरलेले चल

घटक	*निर्देशक*
उपलब्धता	दर दहा चौकिमी मागील शाळांची घनता
	दर हजार मुलांच्या संख्येमागे शाळांची उपलब्धता
	प्राथमिक शाळांचे उच्च प्राथमिक शाळांशी/तुकड्यांशी प्रमाण
पायाभूत सुविधा	विद्यार्थी-वर्गखोल्या यांचे प्रमाण : प्राथमिक >३० आणि उच्च प्राथमिक > ३५ असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	वर्गखोल्या-शिक्षक यांचे प्रमाण : १ :१ असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	पिण्याच्या पाण्याची सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	मुलांसाठी स्वच्छतागृहे असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	मुलींसाठी स्वच्छतागृहे असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	नि:समर्थासाठी उतार आवश्यक व उपलब्ध असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	स्वयंपाकघर असलेल्या शाळांची टक्केवारी (शासकीय/अनुदानित शाळा)
शिक्षक	शिक्षिका असलेल्या शाळांची टक्केवारी (दोन किंवा अधिक शिक्षक असलेल्या शाळांमध्ये)
	विद्यार्थी-शिक्षक यांचे प्रमाण : प्राथमिक > ३० आणि उच्च प्राथमिक > ३५ असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	एकच शिक्षक असलेल्या शाळांची टक्केवारी
	व्यावसायिक शैक्षणिक अर्हता नसलेले शिक्षक
फलनिष्पत्ती	सरासरी अध्यापन दिवसांची संख्या
	शिक्षकांचे सरासरी शिकवणी तास
	शासकीय शाळांतील मागील वर्षाच्या तुलनेत प्रवेशित विद्यार्थ्यांमधील शेकडा बदल
	स्थूल प्रवेश प्रमाण
	अनुसूचित जातींच्या मुलांचा सहभाग : अनुसूचित जाती लोकसंख्येची टक्केवारी (२०११ जनगणनेनुसार)- अनुसूचित जाती पटसंख्या टक्केवारी
	अनुसूचित जमातींच्या मुलांचा सहभाग : अनुसूचित जमाती लोकसंख्येची टक्केवारी (२०११ जनगणनेनुसार)- अनुसूचित जमाती पटसंख्या टक्केवारी
	मुस्लिम मुलांचा सहभाग : मुस्लिम लोकसंख्येची टक्केवारी (२०११ जनगणनेनुसार)- मुस्लिम पटसंख्या टक्केवारी
	मुलींच्या प्रवेशाचे मुलांच्या प्रवेशाशी प्रमाण
	गळतीचे प्रमाण
	प्राथमिक स्तरामधून उच्च प्राथमिक स्तरामध्ये संक्रमण दर

आर्थिक

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न : कोणत्याही भौगोलिक सीमांकित क्षेत्रातील विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे (द्विरुक्ती टाळून) चलनाच्या स्वरुपात केलेले मोजमाप. सर्वसाधारणपणे भौगोलिक क्षेत्र म्हणजे देश. जर भौगोलिक क्षेत्र राज्य असेल तर त्यास स्थूल राज्य उत्पन्न आणि जर भौगोलिक क्षेत्र जिल्हा असेल तर त्यास स्थूल जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते.

स्थूल मूल्यवृद्धी (मूळ किंमतींनुसार) : कर्मचाऱ्यांची भरपाई + व्यवस्थापन अधिक्य / मिश्र उत्पन्न + स्थिर भांडवलाचा घसारा + उत्पादन कर वजा उत्पादन अर्थसहाय्य

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (बाजार किंमतींनुसार) : प्रत्येक उद्योगापासून तयार करण्यात आलेल्या मूळ किंमतींनुसार स्थूल मूल्यवृद्धी + आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर वजा उत्पादनावरील अनुदान

निव्वळ उत्पन्नाची जसे **देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न, निव्वळ राज्य उत्पन्न व निव्वळ जिल्हा उत्पन्न** परिगणना करतांना संबंधित स्थूल उत्पन्नातून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करण्यात येतो.

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न : देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात विदेश व्यवहारातील देवाण-घेवणातील फरकाचा समावेश करुन स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नामधून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करुन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. यास राष्ट्रीय उत्पन्न असेही संबोधले जाते.

दरडोई उत्पन्न (राष्ट्रीय दरडोई उत्पन्न, राज्य दरडोई उत्पन्न आणि जिल्हा दरडोई उत्पन्न) हे संबंधित भौगोलिक क्षेत्राच्या निव्वळ उत्पन्नाला मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते.

आगाऊ अंदाज म्हणजे उपलब्ध अनुरुप/प्रतिनिधिक निर्देशक वापरुन केलेले अंदाज.

ग्राहक वस्तू : स्वत:च्या व कुटुंबाच्या वापरासाठी ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू.

मध्यम तयार माल : दुसऱ्या वस्तू तयार करण्याकरिता वापरात येणाऱ्या वस्तू.

भांडवली वस्तू : वस्तू तयार करण्यात येणारी यंत्रे, इत्यादि.

स्थूल उत्पादन : लेखा वर्षात उत्पादित झालेली उत्पादने व उप उत्पादने यांचे प्रत्यक्ष करविरहित मूल्य (म्हणजे विक्रीवरील कर व शूल्क वगळून आणि असल्यास अनुदान समाविष्ट करुन) आणि अर्ध निर्मित वस्तूंचे मूळ मूल्य, स्वत:साठी केलेल्या बांधकामाचे मूल्य, पूरविण्यात आलेल्या औद्योगिक व विना-औद्योगिक सेवांमुळे प्राप्त जमा, प्रकल्प यंत्रसामुग्री व इतर स्थायी मालमत्ता यांचे भाडे, मुळ स्थितीत खरेदी केलेल्या वस्तुंच्या विक्रीद्वारे मिळणारी निव्वळ शिल्लक आणि निर्माण करुन विक्री केलेल्या विजेचे मूल्य यांचा स्थूल उत्पादनामध्ये समावेश होतो.

निव्वळ मूल्यवृध्दी : स्थूल उत्पादनातून एकूण निविष्टी मूल्य व घसारा वजा केल्यावर निव्वळ मूल्यवृध्दी प्राप्त होते.

सर्वसाधारण

ग्रामीण विद्युतीकरण (विद्युतीकरण केलेले खेडे) : ज्या खेड्यात (१) वस्ती असलेल्या भागात तसेच दलित वस्ती/ वाडी अस्तित्वात असल्यास तेथे वितरण रोहित्र आणि वितरण तारमार्ग यांसारख्या पायाभूत सुविधा पुरविल्या असल्यास, (अक्षय ऊर्जा स्रोतांद्वारे विद्युतीकरणासाठी वितरण रोहित्राची आवश्यकता असेलच असे नाही); (२) शाळा, पंचायत कार्यालय, आरोग्य केंद्रे, दवाखाने, समाजमंदिर, इ. सारख्या सार्वजनिक ठिकाणी वीज पुरविली असल्यास आणि (३) गावातील एकूण कुटुंबांच्या संख्येपैकी वीजपुरवठा केलेल्या कुटुंबांची संख्या किमान १० टक्के इतकी असल्यास; त्या खेड्यास विद्युतीकरण झालेले खेडे घोषित करता येईल.

(उर्जा मंत्रालय, भारत सरकारने ग्रामीण विद्युतीकरण धोरण-२००६ अंतर्गत निश्चित केलेली व्याख्या)

दरडोई विजेचा अंतिम वापर : विजेचा अंतिम वापर / मध्यावधी लोकसंख्या
विजेचा अंतिम वापर म्हणजे ग्राहकांनी प्रत्यक्षात वापरलेली वीज (किंवा ग्राहकांना विकलेली वीज) होय.

उर्जा - एकके :

१ मे.वॅ. = १ मेगावॅट = १,००० किलोवॅट = १०,००,००० वॅट

१ युनिट = १किलो-वॅट-तास

१ दशलक्ष युनिट्स = १०,००,००० युनिट्स = १०,००,००० कि.वॅ.तास

१ एमव्हीए = १ दशलक्ष व्होल्ट ॲम्पिअर

वाहन उत्पादकता : प्रति वाहनाने वाहतूक केलेले प्रतिदिन सरासरी किलोमीटर.

चालक वाहक उत्पादकता : चालक व वाहकांनी किलोमीटरमध्ये केलेले प्रतिदिन सरासरी काम.

लोड फॅक्टर टक्के : $\frac{\text{प्रत्यक्ष प्रवासी उत्पन्न}}{\text{अपेक्षित प्रवासी उत्पन्न}} \times १००$

राज्य व जिल्हा मानव विकास निर्देशांक मापनासाठी पद्धती (राज्य मानव विकास अहवाल-२०१२) :

आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न या घटकांचे निर्देशांक खालील सुत्राने परिगणित करण्यात आले आहेत.

$$I_x = \text{'X' घटकाचा निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य (value) - लघुत्तम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}$$

शिक्षणाच्या निर्देशांकाची परिगणना साक्षरतेला २/३ व पटनोंदणी दराला १/३ इतका भारांक (weight) देऊन करण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक काढल्यानंतर जिल्ह्यांच्या मानव विकास निर्देशांकासाठी घटक निर्देशांकाची साधी सरासरी घेण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक अनुमानित करण्यासाठी खाली दिल्याप्रमाणे महत्तम व लघुत्तम मूल्ये ठरविण्यात आली.

घटक	महत्तम	लघुत्तम
अर्भक जीवितत्व दर	१,०००	०
साक्षरता दर	१००	०
सकल पटनोंदणी दर	१००	०
दरडोई निव्वळ अंतर्गत उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार)	१,५०,०००	१०,०००

टीप : अर्भक जीवितत्व दर = १,००० — अर्भक मृत्यू दर, उत्पन्नासाठी लॉग ट्रान्स्फॉर्मेशन वापरला आहे.

पिकांची सघनता : एकूण पिकांखालील क्षेत्राचा निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी दर

कृषि विपणन व शेतकरी अनुकूल सुधारणा निर्देशक :

निती आयोगाद्वारे तयार करण्यात आलेला हा निर्देशांक प्रत्येक राज्य व केंद्रशासित प्रदेश यांनी (i) कृषि विपणनाच्या पध्दतीत केलेल्या सुधारणा, (ii) शेतजमिनीच्या दिर्घमुदतीच्या करारांत सहभाग व मुक्तता ही प्रक्रीया सोयीस्कर व सुलभ करणे (iii) खाजगी जमिनीवर वाढलेली झाडे पाडणे व त्यांची वाहतूक यासाठीच्या नियमनांमधील शिथिलीकरण याबाबत केलेल्या कार्यवाहीवर आधारीत आहे. विपणन सुधारणा कृषि-व्यवसाय करण्याची सुलभता आणि उत्पादकांना त्यांच्या मालाच्या विक्रीसाठी निवड व पर्यायांची उपलब्धता निर्देशित करतात. एकूण १०० गुणांची विभागणी (i) कृषि पणन मधील संस्थात्मक सुधारणा, नाविन्य आणि कर आकारणी, (ii) जमिनीचे दिर्घमुदतीचे करार/पट्टा, (iii) खाजगी जमिनीवर वाढलेली वन उत्पादने पाडणे व विकण्याची मोकळीक अशा तीन परिमाणांत करण्यात आली आहे. शेतजमिनीवर वनांसाठी पोषक वातावरण निर्मितीसाठी १० भार दिला आहे. दिर्घमुदतीच्या करारांच्या पध्दतीतील सुधारणेसाठी १६ भार दिला आहे. उर्वरीत ७४ भार हा विपणन सुधारणांसाठी देण्यात आला असून विपणन सुधारणांतर्गत कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांच्या कार्यपध्दतीत सुधारणा तसेच बाजार शुल्क, ई-नाम आणि फळे व भाजीपाला विपणनासाठी विशिष्ट पध्दतीचा अवलंब अशा १० वेगवेगळ्या परिमाणांसाठी समान प्रमाणात म्हणजे प्रत्येकी ७.४ प्रमाणे विभागण्यात आला आहे. या निर्देशांकामध्ये समाविष्ट असलेले चल त्यांवरील भार आणि गुण खालीलप्रमाणे आहेत.

कृषि विपणन व शेतकरी अनुकूल सुधारणा निर्देशकामध्ये समाविष्ट असलेले चल, त्यांचे भार आणि गुण

(टक्के)

परिमाण/चल	भार	गुण			
		एकुण गुण	कायद्यात सुधारणा करणे	कायद्याची अधिसूचना काढणे	कोणतीही कार्यवाही नाही
कृषि विपणन	७४				
संस्थात्मक सुधारणा					
खाजगी बाजार		७.४	३.७	३.७	०.०
थेट विपणन		७.४	३.७	३.७	०.०
करार शेती		७.४	३.७	३.७	०.०
ई-ट्रेडींग		७.४	३.७	३.७	०.०
एक खिडकी शुल्क/लेव्ही		७.४	३.७	३.७	०.०
शेतकऱ्यांकडून ग्राहकांना थेट विक्री		७.४	३.७	३.७	०.०
एकच व्यापार परवाना		७.४	३.७	३.७	०.०
ई-नाम मध्ये सहभाग		७.४			०.०
फळे व भाजीपाला यासाठी विशेष व्यवस्था		७.४	३.७	३.७	०.०
प्राथमिक बाजारातील कर/शुल्क/लेव्ही		७.४			०.०
जमिनीचे दिर्घमुदतीचे करार	१६				
अंशतः अनुमती		८.०			
मॉडेल निती कायद्याचा स्विकार		१६.०			
बंदी		०.०			
वने: झाडे पाडणे व वाहतुक नियमन शिथिलीकरण	१०				
अंशतः		५.०			
पुर्णपणे		१०.०			
निर्बंधित		०.०			

स्रोत: निती आयोग, भारत सरकार

वार्षिक चक्रवाढ वृध्दीदर : $\left\{ \left[\dfrac{\text{पदमालेतील शेवटचे मूल्य}}{\text{पदमालेतील पहिले मूल्य}} \right]^{(१/\text{वर्षांची संख्या}-१)} \right\} - १$

दूरध्वनीची घनता : संदर्भ क्षेत्रामधील दर शंभर लोकसंख्येमागे दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या

स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळचे सरासरी वय : दिलेल्या संदर्भ वर्षामध्ये लग्न केलेल्या स्त्रियांचे अंदाजित सरासरी वय

$$\text{स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळेचे सरासरी वय} : \frac{\sum_{10}^{49} \text{संदर्भ वर्षामध्ये होणाऱ्या व विवाहित स्त्रीचे वय i असणाऱ्या विवाहांची संख्या} \times i}{\sum_{10}^{49} \text{संदर्भ वर्षामध्ये होणाऱ्या व विवाहित स्त्रीचे वय i असणाऱ्या विवाहांची संख्या}}$$

i म्हणजे लग्नाच्या वेळेचे पूर्ण झालेले वय

* * * * *

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

क. भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ.किमी.)	लोकसंख्या (लाख)	लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.किमी.)	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	राज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के)	स्त्री -पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्ष वयोगट)	एकूण कुटुंबे (लाख)
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२००१-११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
आंध्र प्रदेश	२.७५	८४५.८१	३०८	३३.३६	७.००	१०.९८	९९३	९३९	२१०.२३
तेलंगणा ^	--	--	--	--	--	--	--	--	--
अरुणाचल प्रदेश	०.८४	१३.८४	१७	२२.९४	०.११	२६.०३	९३८	९७२	२.७१
आसाम	०.७८	३१२.०६	३९८	१४.१०	२.५८	१७.०७	९५८	९६२	६४.०६
बिहार	०.९४	१,०४०.९९	१,१०६	११.२९	८.६०	२५.४२	९१८	९३५	१८९.१४
झारखंड	०.८०	३२९.८८	४१४	२४.०५	२.७२	२२.४२	९४९	९४८	६२.५५
दिल्ली	०.०१	१६७.८८	११,३२०	९७.५०	१.३९	२१.२१	८६८	८७१	३४.३६
गोवा	०.०४	१४.५९	३९४	६२.१७	०.१२	८.२३	९७३	९४२	३.४४
गुजरात	१.९६	६०४.४०	३०८	४२.६०	४.९९	१९.२८	९१९	८९०	१२२.४८
हरियाणा	०.४४	२५३.५१	५७३	३४.८८	२.०९	१९.९०	८७९	८३४	४८.५८
हिमाचल प्रदेश	०.५६	६८.६५	१२३	१०.०३	०.५७	१२.९४	९७२	९०९	१४.८३
जम्मू व काश्मीर	२.२२	१२५.४१	१२४	२७.३८	१.०४	२३.६४	८८९	८६२	२१.२०
कर्नाटक	१.९२	६१०.९५	३१९	३८.६७	५.०५	१५.६०	९७३	९४८	१३३.५७
केरळ	०.३९	३३४.०६	८६०	४७.७०	२.७६	४.९१	१,०८४	९६४	७८.५४
मध्य प्रदेश	३.०८	७२६.२७	२३६	२७.६३	६.००	२०.३५	९३१	९१८	१५०.९३
छत्तीसगड	१.३५	२५५.४५	१८९	२३.२४	२.११	२२.६१	९९१	९६९	५६.५१
महाराष्ट्र	**३.०८**	**१,१२३.७४**	**३६५**	**४५.२२**	**९.२८**	**१६.००**	**९२९**	**८९४**	**२४४.२२**
मणिपूर	०.२२	२८.५६	१२८	२९.२१	०.२४	२४.५०	९८५	९३०	५.५८
मेघालय	०.२२	२९.६७	१३२	२०.०७	०.२५	२७.९५	९८९	९७०	५.४८
मिझोराम	०.२१	१०.९७	५२	५२.११	०.०९	२३.४८	९७६	९७०	२.२३
नागालँड	०.१७	१९.७९	११९	२८.८६	०.१६	-०.५८	९३१	९४३	३.९६
ओडिशा	१.५६	४१९.७४	२७०	१६.६९	३.४७	१४.०५	९७९	९४१	९६.३८
पंजाब	०.५०	२७७.४३	५५१	३७.४८	२.२९	१३.८९	८९५	८४६	५५.१३
राजस्थान	३.४२	६८५.४८	२००	२४.८७	५.६६	२१.३१	९२८	८८८	१२७.११
सिक्कीम	०.०७	६.११	८६	२५.१५	०.०५	१२.८९	८९०	९५७	१.२९
तामीळनाडू	१.३०	७२१.४७	५५५	४८.४०	५.९६	१५.६१	९९६	९४३	१८५.२५
त्रिपूरा	०.१०	३६.७४	३५०	२६.१७	०.३०	१४.८४	९६०	९५७	८.५६
उत्तर प्रदेश	२.४१	१,९९८.१२	८२९	२२.२७	१६.५०	२०.२३	९१२	९०२	३३४.४८
उत्तराखंड	०.५३	१००.८६	१८९	३०.२३	०.८३	१८.८१	९६३	८९०	२०.५७
पश्चिम बंगाल	०.८९	९१२.७६	१,०२८	३१.८७	७.५४	१३.८४	९५०	९५६	२०३.८०
भारत$	**३२.८७**	**१२,१०८.५५**	**३८२**	**३१.१४**	**१००.००**	**१७.७०**	**९४३**	**९१८**	**२,४९५.०२**

$ केंद्रशासित प्रदेश धरुन ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेली कुटुंबे (लाख)	शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	पिण्याच्या स्वच्छ पाण्याची सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	नि:समर्थ लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	झोपडपट्टीतील लोकसंख्येची (सर्व शहरे) नागरी लोकसंख्येशी टक्केवारी	मुख्यत: काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर
(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)
३१.२७	६४.९२	९०.५	२३.४१	२.६८	३६.१०	३९.०६	५९.५१	३६.१६
--	--	--	--	--	--	--	--	--
०.३५	३.०३	७८.६	६८.७९	१.९३	४.९०	३४.६०	५७.६७	३५.४४
८.५३	४०.६२	६९.९	१९.६०	१.५४	४.४८	२७.८४	४९.३५	२२.४६
१९.७५	७१.९६	९४.०	१७.२०	२.२४	१०.५३	२०.५२	७३.५५	१९.०७
६.८२	३८.१५	६०.१	३८.२९	२.३३	४.७०	२०.६७	६२.९९	२९.१०
३.९५	०.३३	९५.०	१६.७५	१.४०	१०.९१	३१.६१	१.३०	१०.५८
०.८०	०.३१	८५.७	११.९८	२.२६	२.८९	३२.६४	१०.०७	२१.९२
१२.३५	५४.४८	९०.३	२१.५०	१.८१	६.५३	३३.७०	४९.६१	२३.३८
५.६६	२४.८१	९३.८	२०.१७	२.१६	१८.८०	२७.६७	४४.९६	१७.७९
३.०५	२०.६२	९३.७	३०.९०	२.२६	८.९०	३०.०५	६२.८५	४४.८२
२.०४	१२.४५	७६.८	१९.२८	२.८८	१९.२८	२१.०८	४१.४८	१९.११
२२.६९	६५.८१	८७.५	२४.१०	२.१७	१३.९३	३८.३०	४९.२८	३१.८७
१९.८३	६.७०	३३.५	१०.५५	२.२८	१.२७	२७.९३	१७.१५	१८.२३
१५.०४	९८.४४	७८.०	३६.७१	२.१४	२८.३५	३१.२६	६९.७९	३२.६४
७.३५	४०.०५	८६.३	४३.४४	२.४५	३१.९८	३२.२६	७४.६८	३९.७०
३१.३६	**१२५.६९**	**८३.४**	**२१.१७**	**२.६४**	**२३.३२**	**३८.९४**	**५२.७१**	**३१.०६**
०.८३	५.७४	४५.४	४४.२९	१.८९	लागु नाही	३३.२६	५२.८१	३९.८८
१.२७	४.९५	४४.७	८६.७३	१.४९	९.६४	३१.०६	५८.४५	३२.६७
०.३७	२.३०	६०.४	९४.५४	१.३८	१३.७४	३७.८३	५५.७६	३६.१६
०.५३	५.३८	५३.८	८६.४८	१.५०	१४.४२	३७.४६	६१.६६	४४.७४
१२.०२	४१.०४	७५.३	३९.९८	२.९६	२२.२८	२५.५१	६१.८२	२७.१६
७.९६	१९.३५	९७.६	३१.९४	२.३६	१४.०४	३०.४६	३५.५९	१३.९१
११.७७	१३६.१९	७८.१	३१.३१	२.२८	१२.१३	३०.७२	६२.१०	३५.१२
०.१७	१.१७	८५.३	३८.४३	२.९८	२०.४३	३७.७३	४६.५३	३९.५७
२९.६५	४२.४८	९२.५	२१.११	१.६४	१६.६१	३८.७३	४२.१३	३१.८०
१.२१	२.९६	६७.५	४९.५९	१.७५	१४.५४	२९.३२	४४.२०	२३.५७
४०.०७	१९०.५८	९५.१	२१.२७	२.०८	१४.०२	२२.३४	५९.२५	१६.७५
३.९३	१५.८०	९२.२	२१.६६	१.८४	१६.००	२८.४६	५१.२३	२६.६८
२६.१५	५१.१७	९२.२	२९.३२	२.२१	२२.०६	२८.१४	४४.०४	१८.०८
३२७.८३	**१,१८८.०९**	**८५.५**	**२५.२७**	**२.२१**	**१७.३७**	**२९.९४**	**५४.६१**	**२५.५१**

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक									मानव विकास निर्देशांक
	साक्षरतेची टक्केवारी ††			जन्माच्या वेळेची आयुर्मर्यादा (वर्षे)		जन्म दर	मृत्यु दर	अर्भक मृत्यू दर @	चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न * (₹)	
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११-१५)	(२०११-१५)	(२०१६)	(२०१६)	(२०१६)	(२०१६-१७)	(२०११)
(१)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
आंध्र प्रदेश	७४.८८	५९.१५	६७.०२	६७.१	७१.२	१६.४	६.८	३४	१,२२,३७६	०.४७३
तेलंगणा ^	--	--	--	--	--	१७.५	६.१	३१	१,५८,३६०	--
अरुणाचल प्रदेश	७२.५५	५७.७०	६५.३८	उ.ना.	उ.ना.	१८.९	६.२	३६	१,३०,९६२	उ.ना.
आसाम	७७.८५	६६.२७	७२.१९	६३.५	६६.२	२१.७	६.७	४४	६५,६९८	०.४४४
बिहार	७१.२०	५१.५०	६१.८०	६८.५	६८.३	२६.८	६.०	३८	३५,५९०	०.३६७
झारखंड	७६.८४	५५.४२	६६.४१	६७.०	६७.५	२२.९	५.५	२९	६४,८२३	०.३७६
दिल्ली	९०.९४	८०.७६	८६.२१	७२.५	७५.४	१५.५	४.०	१८	३,०३,०७३	०.७५०
गोवा	९२.६५	८४.६६	८८.७०	उ.ना.	उ.ना.	१२.९	६.७	८	४,२५,७४९	०.६१७
गुजरात	८५.७५	६९.६८	७८.०३	६६.९	७१.६	२०.१	६.१	३०	१,५६,६९१	०.५२७
हरियाणा	८४.०६	६५.९४	७५.५५	६६.९	७१.९	२०.७	५.९	३३	१,८०,१७४	०.५५२
हिमाचल प्रदेश	८९.५३	७५.९३	८२.८०	६९.१	७५.२	१६.०	६.८	२५	१,४७,२७७	०.६५२
जम्मू व काश्मीर	७६.७५	५६.४३	६७.१६	७१.२	७६.१	१५.७	५.०	२४	७७,९१८	०.५२९
कर्नाटक	८२.४७	६८.०८	७५.३६	६७.२	७०.९	१७.६	६.७	२४	१,५७,४७४	०.५१९
केरळ	९६.११	९२.०७	९४.००	७२.२	७८.२	१४.३	७.६	१०	१,६२,६४७	०.७९०
मध्य प्रदेश	७८.७३	५९.२४	६९.३२	६३.२	६६.५	२५.१	७.१	४७	७२,५९९	०.३७५
छत्तीसगड	८०.२७	६०.२४	७०.२८	६३.६	६६.८	२२.८	७.४	३९	९१,७७२	०.३५८
महाराष्ट्र	**८८.३८**	**७५.८७**	**८२.३४**	**७०.३**	**७३.९**	**१५.९**	**५.९**	**१९**	**१,६५,४९१**	**०.५७२**
मणिपूर	८२.२७	७२.३७	७९.२१	उ.ना.	उ.ना.	१२.९	४.५	११	५९,९६०	उ.ना.
मेघालय	७५.९५	७२.८९	७४.४३	उ.ना.	उ.ना.	२३.७	६.६	३९	८४,८९१	उ.ना.
मिझोराम	९३.३५	८९.२७	९१.३३	उ.ना.	उ.ना.	१५.५	४.२	२७	१,२५,१०७	उ.ना.
नागालँड	८२.७५	७६.११	७९.५५	उ.ना.	उ.ना.	१४.०	४.५	१२	८९,२२८	उ.ना.
ओडिशा	८१.५९	६४.०१	७२.८७	६५.६	६८.३	१८.६	७.८	४४	७५,२२३	०.३६२
पंजाब	८०.४४	७०.७३	७५.८४	७०.३	७४.२	१४.९	६.०	२१	१,२८,८२१	०.६०५
राजस्थान	७९.१९	५२.१२	६६.११	६५.७	७०.४	२४.३	६.१	४१	९०,४४७	०.४३४
सिक्कीम	८६.५५	७५.६१	८१.४२	उ.ना.	उ.ना.	१६.६	४.७	१६	२,५७,१८२	उ.ना.
तामीळनाडू	८६.७७	७३.४४	८०.०९	६९.१	७३.०	१५.०	६.४	१७	१,५३,२६३	०.५७०
त्रिपूरा	९१.५३	८२.७३	८७.२२	उ.ना.	उ.ना.	१३.७	५.५	२४	उ.ना.	उ.ना.
उत्तर प्रदेश	७७.२८	५७.१८	६७.६८	६३.४	६५.६	२६.२	६.९	४३	५१,९२०	०.३८०
उत्तराखंड	८७.४०	७०.०१	७८.८२	६८.९	७४.९	१६.६	६.७	३८	१,६०,७९५	०.४९०
पश्चिम बंगाल	८१.६९	७०.५४	७६.२६	६९.४	७१.८	१५.४	५.८	२५	उ.ना.	०.४९२
भारत$	**८०.८८**	**६४.६३**	**७२.९८**	**६६.९**	**७०.०**	**२०.४**	**६.४**	**३४**	**१,०३,८७०**	**०.४६७**

$ केंद्रशासित प्रदेश धरुन ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट * अस्थायी उ.ना. - उपलब्ध नाही †† साक्षरतेची टक्केवारी सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे @ छोट्या राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे अर्भक मृत्यु दर हे २०१४-१६ या तीन वर्षांच्या कालावधीवर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

वित्तविषयक निर्देशक								
राज्याची दरडोई महसूली जमा (₹)	एकूण महसूली जमेतील राज्याच्या स्वत:च्या कर महसूलाचा हिस्सा (टक्के)	केंद्रिय करांतील दरडोई हिस्सा (₹)	केंद्राकडून प्राप्त दरडोई अनुदान (₹)	एकूण खर्चातील विकास खर्चाचा हिस्सा (टक्के)	योजनांतर्गत खर्चाची एकूण खर्चाशी टक्केवारी	महसूली तूट (+) / आधिक्य (-) ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	वित्तीय तूट (+) / आधिक्य (-)ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	राज्य शासनाच्या थकित दायित्वांची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी
(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(३१-३-२०१७)
(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)
२३,६८१	४७.९	४,३४७	४,६६४	६७.६	३६.६	०.७	२.९	२३.०
--	५४.४	--	--	७८.४	५१.९	-०.६	३.६	१७.२
९६,५९६	५.२	५९,५२३	२८,०३१	६७.४	४६.६	-१०.०	१.७	२३.२
२०,२५५	२३.६	५,७९६	७,८८४	६९.०	३८.९	-१.५	२.७	१९.०
११,९११	२३.९	५,५७९	३,२६४	७०.१	५०.०	-३.३	३.७	३०.०
१६,४४१	३०.६	५,४४८	३,४८०	७३.०	५८.४	-२.८	२.२	२५.२
१९,१२०	८८.२	उ.ना.	१,७८८	७२.०	४४.२	-०.९	०.५	५.९
५३,४४०	४६.२	१०,८३३	३,८०४	७०.५	४५.०	-०.२	५.१	२६.८
१८,३९४	६१.३	२,९२७	२,२२१	६५.६	४५.९	-०.३	२.१	२१.४
२२,७१९	६३.९	२,२३३	२,९८०	७२.४	४४.३	२.२	४.६	२६.३
३६,८४९	२८.४	६,०७९	१७,९५३	६२.६	२३.७	नगण्य	३.३	३६.५
४०,३८१	१८.३	७,६०२	२२,१८५	६८.१	उ.ना.	-४.८	९.२	५०.८
२०,८५१	६४.१	४,३०२	२,१८४	७०.०	४३.९	नगण्य	२.३	१७.५
२३,६४०	५६.३	३,९९०	३,१७४	५०.८	२०.८	२.१	३.८	२९.५
१६,०५५	३६.९	५,५६१	३,१११	७२.८	४५.४	-०.५	३.९	२३.१
२३,५६३	३५.८	७,१५४	५,१३७	७७.३	५९.२	-१.७	२.८	१५.८
१८,२६२	**६५.३**	**२,६२१**	**२,०६५**	**६३.४**	**२६.१**	**०.२**	**१.६**	**१७.५**
३५,९१४	७.१	१३,६५२	१८,९६३	६२.०	४२.६	-४.३	३.५	४०.९
३२,१६३	१४.१	१३,१४०	१२,८१३	७१.२	५१.९	-१.४	३.५	३०.३
७१,६८२	४.३	२४,५५३	४१,४४९	६१.८	३८.५	-७.८	०.१	४७.१
४४,१३४	४.९	१२,५९४	२८,२९१	५५.०	३४.०	-४.३	२.६	४०.७
१८,३०६	२९.७	६,२२५	४,३४३	७४.०	४८.९	-१.०	३.८	१७.९
१७,१४६	६०.९	३,०७७	२,३३१	५१.६	२०.३	१.९	३.१	३४.६
१६,७६३	४३.२	४,२८१	३,३१७	७४.१	५१.१	१.२	५.८	३१.१
७५,११५	१३.२	३२,१८०	२७,३७४	६७.५	४७.६	-१.४	३.२	२४.३
२१,२८७	६१.२	३,३०७	३,५५४	६१.०	३४.४	१.२	३.१	१९.७
३३,४७२	११.२	११,१६३	१७,७९०	६१.९	४३.४	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
१२,७९२	३६.०	४,७९९	२,२९१	६४.६	३६.९	-२.२	३.९	३५.९
३०,१३७	३७.५	५,६१५	१०,५९८	६४.९	४०.३	नगण्य	३.१	२३.०
१३,७७५	३९.२	४,४५२	३,६३८	६०.६	३६.३	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.
लागू नाही	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**लागू नाही**

उ.ना. उपलब्ध नाही

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका					प्रधानमंत्री मुद्रा योजना		वार्षिक कर्ज योजना # (₹ कोटी)	वार्षिक पर्जन्य (मिमी)	वहिती जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)
	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या@	दरडोई ठेवी @ (₹)	दरडोई पतपुरवठा@ (₹)	पतपुरवठ्याचे ठेवीशी प्रमाण (टक्के)	प्राधान्य क्षेत्राच्या पतपुरवठ्याचा एकूण पतपुरवठ्यामधील हिस्सा (टक्के)	खात्यांची संख्या (हजारात)	वितरीत रक्कम (₹ कोटी)			
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(३१-०३-२०१७)	(३१-०३-२०१७)	(३१-०३-२०१७)	(३१-०३-२०१७)	(३१-०३-२०१७)	(२०१६-१७)	(२०१६-१७)	(२०१७-१८)	(२०१६)	(२०१०-११)
(१)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)	(४८)
आंध्र प्रदेश	१३.२	७२,६६६	७२,५३१	९९.८	४१.५	५८८	५,७३२	८७,४७१	७६०.४	१.०८
तेलंगणा ^	--	--	--	--	--	४८३	३,७८०	५४,१९९	१,०४३.४	--
अरुणाचल प्रदेश	११.५	९०,९४१	२१,६६८	२३.८	३०.०	६	७९	१२८	२,७०६.९	३.५१
आसाम	६.९	३७,२७७	१४,८६६	३९.९	५१.२	१,२५६	४,८२५	१०,७८६	२,१४०.५	१.१०
बिहार	६.३	२८,१६२	८,६५०	३०.७	५५.४	३,७५७	११,५८६	४९,०००	११५८.०	०.३९
झारखंड	८.५	५४,९४६	१४,६७४	२६.७	५१.९	१,०२४	३,९०९	७,६८२	१२६४.०	१.१७
दिल्ली	१६.२	५,०३,५७४	४,४५,७४०	८८.५	१२.८	२२५	३,७०१	७,९४३	५६७.९	१.४५
गोवा	३३.६	३,०८,३२२	७८,७८४	२५.६	४७.८	३१	३७३	१,०१०	३,०६५.१	१.१४
गुजरात	१२.१	९६,०००	६५,०९१	६७.८	४६.८	१,१०३	७,६९२	६५,५५४	६०४.९	२.०३
हरियाणा	१६.९	१,११,४९१	६४,४२४	५७.८	५३.९	७१७	३,६९८	७१,००४	३९२.९	२.२५
हिमाचल प्रदेश	२१.६	१,११,०५५	३२,५६८	२९.३	६१.८	८३	१,२१४	८,३१७	९२१.५	०.९९
जम्मू व काश्मीर	१३.७	७४,७४९	२९,७१३	३९.८	५१.५	९०	१,६६४	७,७००	९०२.८	०.६२
कर्नाटक	१५.८	१,२४,३५४	८३,१९७	६६.९	३८.८	३,९३४	१७,२९१	८६,७०९	८४९.९	१.५५
केरळ	१७.७	१,१४,९९०	६८,६६३	५९.७	५३.६	९८२	६,१४०	५८,०८३	१,८७०.९	०.२२
मध्य प्रदेश	८.०	४०,८८७	२४,१७७	५९.१	५९.९	२,६८३	१०,१९२	९५,०५२	१,२०३.२	१.७८
छत्तीसगड	९.२	४६,०४८	२८,४९०	६१.९	४२.३	८८५	३,२१०	१६,७७०	१,३१५.८	१.३६
महाराष्ट्र	**१०.०**	**१,७८,०६५**	**१,८९,२५२**	**१०६.३**	**२७.६**	**३,३४४**	**१६,९७७**	**७७,२०७**	**१,२७२.८**	**१.४४**
मणिपूर	६.०	२९,७५२	११,४६९	३८.५	६६.०	२२	१४२	२९५	१,७७७.४	१.१४
मेघालय	१२.२	७३,९०९	१८,९१०	२५.६	३१.६	२४	१८६	६७८	२,८९१.५	१.३७
मिझोराम	१७.२	६७,२०२	२४,२३७	३६.१	३३.६	७	९०	२७३	२,२३३.५	१.१४
नागालँड	६.६	३९,५३४	१२,३३९	३१.२	३३.५	११	१०४	३८४	१,३६४.९	६.०२
ओडिशा	११.०	५७,६९४	२१,५६४	३७.४	४४.६	२,६०७	७,६०१	३१,२०८	१,२५३.५	१.०४
पंजाब	२१.६	१,१४,६२९	६८,९७१	६०.२	६०.७	७०६	४,५१२	५६,५३७	४४४.०	३.७७
राजस्थान	९.४	४२,६२६	२८,४६१	६६.८	६४.७	१,२०५	८,८२३	१,०७,८८४	५७४.४	३.०७
सिक्कीम	२०.१	१,०७,६३२	२९,१४८	२७.१	५३.२	२०	९७	२२४	२,७५६.६	१.४२
तामीळनाडू	१४.९	९६,३३७	१,०२,६४२	१०६.५	४४.२	५,३१०	१७,७५६	१,१४,८१५	५३४.६	०.८०
त्रिपूरा	११.४	५३,५८३	१९,०२५	३५.५	४७.७	२५४	९६९	२,११७	२,३८१.९	०.४९
उत्तर प्रदेश	७.५	४०,२१८	१५,८५०	३९.४	५५.१	३,३३८	१४,७५४	१,४२,१२१	८०१.७	०.७६
उत्तराखंड	१८.७	१,०६,८६५	३६,०४८	३३.७	५८.६	२८७	१,९१४	१८,४६८	१,३०८.६	०.८९
पश्चिम बंगाल	८.३	७३,०२०	४२,२७१	५७.९	३१.६	४,५६७	१५,४८०	५९,०९८	१,७०२.६	०.७७
भारत$	**१०.७**	**८३,७६०**	**६१,७५६**	**७३.७**	**३७.०**	**३९,७०१**	**१,७५,३१२**	**१२,४१,६५७**	**१,०८३.१**	**१.१५**

$ केंद्रशासित प्रदेश धरुन ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट @ १ मार्च २०१७ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या # कृषी व संलग्न कार्ये याकरिता लक्ष्य

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

प्रति हेक्टर उत्पादन (किलोग्रॅम)						दरडोई अन्नधान्यांचे उत्पादन (कि.ग्रॅ)	दर हेक्टर पिकांखालील क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि.ग्रॅ)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी	प्रति शेतकरी निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर)	निव्वळ पेरणी क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
एकूण तृणधान्ये	एकूण कडधान्ये	एकूण अन्नधान्ये	एकूण तेलबिया	कापूस (रुई)	ऊस (टन)					
त्रैवार्षिक सरासरी (२०१२-१३ ते २०१४-१५)						(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)
(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)	(५७)	(५८)	(५९)
३,२३६	९०५	२,५७०	६८८	५०९	७६	२०१.५	२२६.१	५०.५	१.६	३८.३
३,२६७	७७२	२,८११	१,३०५	४७६	८७	--	२२१.५	४७.६	--	३९.०
१,८५०	१,१८०	१,८१८	९४६	--	२०	३१६.३	०.०	१८.७	०.७	२.७
२,०४१	६८०	१,९६६	६३१	नगण्य	३६	१७१.०	७०.२	९.२	०.७	३६.०
२,२१४	९८५	२,११६	१,१३१	--	५२	१२९.२	१७५.४	६८.७	०.७	५६.१
२,१५३	१,०२१	१,८७९	७०५	--	६९	१४४.७	७३.८	१४.३	०.४	१७.४
३,९६९	१,७९८	३,९६०	१,२६५	--	--	५.८	२४२.४	८२.१	०.७	१४.८
२,८३४	९८३	२,५२२	२,२८४	--	५६	६६.२	२८.७	२४.६	४.१	३४.९
२,२७२	९१२	२,०२७	१,७५१	६४४	७१	११५.१	१३१.८	४७.१	१.९	५२.५
३,७४८	७६५	३,६५७	१,६०२	६७५	७४	५६६.०	१९९.४	८९.१	१.४	७९.७
१,९२१	१,४६९	१,९०३	५१५	नगण्य	२३	२०४.२	५७.८	२१.०	०.३	९.९
१,७५२	४८२	१,७१७	७८९	--	१	९९.७	९३.४	४२.८	०.६	३.४
२,०७३	५९९	१,५९९	७२३	४५७	८९	१९७.२	१४९.६	३४.२	१.५	५२.४
२,६५१	१,०३७	२,६३३	१,०२६	नगण्य	९८	१५.९	७९.८	१७.९	३.०	५२.६
२,१८३	९०३	१,७१२	१,०६१	५७७	४३	३७६.१	७५.५	४३.३	१.६	४९.८
१,६७३	६९७	१,५०१	६५४	नगण्य	३	२९३.६	१०५.७	३१.२	१.२	३४.६
१,२५३	**७०३**	**१,०७८**	**१,०९५**	**३१९**	**८०**	**९५.८**	**११९.९**	**उ. ना.**	**१.४**	**५६.४**
१,८५१	९३९	१,७२७	८११	--	५८	१६७.५	३९.५	१८.०	०.८	१७.१
२,३४७	१,१८४	२,३०६	९३२	नगण्य	--	१२९.६	०.०	३७.१	०.६	१२.८
१,६६५	१,३१५	१,६२३	१,११४	नगण्य	१३	७१.९	०.०	१४.५	०.६	६.९
२,१४३	१,१२२	२,०१७	१,०४८	नगण्य	४४	२७७.३	५.२	२१.२	०.७	२३.२
१,८६४	५२७	१,६५२	७०८	५०६	६८	२१३.८	९६.६	२८.७	१.१	२८.७
४,३२८	८४७	४,३००	१,३१७	७०२	७४	९२९.०	२१८.६	९८.७	२.१	८१.८
१,७७६	५९२	१,४४८	१,२११	५४०	७२	२७४.१	५३.६	४२.०	१.३	५१.२
१,६३३	९२२	१,५६५	८८०	--	--	१६०.४	०.०	८.९	०.७	१०.९
२,९९९	६७३	२,४६८	२,२८०	५८१	१०३	१३९.७	१६९.३	५६.६	१.१	३७.१
२,८०८	७१४	२,७२५	६८६	नगण्य	५१	२०२.२	३९.६	२४.०	०.९	२४.४
२,५३८	७७८	२,३३३	८०२	नगण्य	६१	१८५.६	१६३.४	८०.२	०.९	६८.९
२,००५	८४३	१,९२३	१,०८१	--	६०	१५५.७	१५५.३	४९.५	०.४	१३.१
२,७८७	९१२	२,७१२	१,१६८	नगण्य	१११	१७८.९	१५१.४	५८.८	१.०	५९.०
२,४१४	**७६०**	**२,०९२**	**१,१३७**	**४८६**	**७०**	**२०२.०**	**१२८.९**	**४८.६**	**१.२**	**४२.६**

उ.ना.   उपलब्ध नाही.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	पिकांची सघनता	वनांनी आच्छादलेल्या क्षेत्राची + एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	झाडांनी आच्छादलेल्या क्षेत्राची ++ एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	वार्षिक उद्योग पाहणी: कारखान्यांची संख्या	वार्षिक उद्योग पाहणी: कामगार ('०००)	वार्षिक उद्योग पाहणी: प्रति कामगार स्थूल उत्पादन (₹'०००)	वार्षिक उद्योग पाहणी: प्रति कामगार निव्वळ मूल्यवृद्धी (₹'०००)	रोजगार असलेल्या व्यक्तींची टक्केवारी #: ग्रामीण	रोजगार असलेल्या व्यक्तींची टक्केवारी #: नागरी	बेरोजगारीचा दर @: ग्रामीण	बेरोजगारीचा दर @: नागरी
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(२०१४-१५)	(२०१७)	(२०१७)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१५)	(२०१५)	(२०१५)	(२०१५)
(१)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)	(६६)	(६७)	(६८)	(६९)	(७०)
आंध्र प्रदेश	१२३.३	१७.३	२.३	१६,०१२	४२४	५,९४०	६६२	६७	४३	३.८	४.४
तेलंगणा ^	१२१.५	१८.२	२.४	१४,४२७	५८५	२,७२९	४९२	६२	४६	१.३	६.२
अरुणाचल प्रदेश	१३२.८	८०.०	१.०	१२४	३	४,६११	१,१६१	५१	३८	९.३	५.२
आसाम	१४४.४	३५.८	१.९	३,७१७	१६३	३,७८१	५०१	४६	४५	५.५	१०.१
बिहार	१४५.४	७.८	२.४	३,५२९	१२६	४,६८०	४६४	४६	४०	५.९	७.४
झारखंड	११२.२	२९.५	३.७	२,७३८	१४४	८,४३३	१,४७६	४९	४०	७.३	९.४
दिल्ली	१६१.५	१३.०	७.६	३,८६८	८१	७,८६०	९८५	४५	४०	४.५	३.३
गोवा	१२२.०	६०.२	८.७	६३५	४५	१०,३३०	३,०३७	४४	४५	१५.०	५.८
गुजरात	१२४.०	७.५	४.१	२३,४३३	१,१०३	११,५१३	१,५३८	५२	४२	१.०	०.७
हरियाणा	१८५.६	३.६	३.२	८,२४३	५८१	६,३२६	८४०	४३	३९	४.३	५.७
हिमाचल प्रदेश	१६७.०	२७.१	१.५	२,७८४	१४८	८,३३६	२,०९९	४०	४३	११.७	२.३
जम्मू व काश्मीर	१५५.३	१०.५	३.५	९६५	५२	४,६२५	९९७	३६	३८	८.३	३.६
कर्नाटक	१२१.९	१९.६	३.०	१२,५६६	७४८	६,१७२	७६२	५८	५०	१.३	१.९
केरळ	१२८.५	५२.३	७.६	७,३२०	२९४	४,३७१	४०७	४४	४३	१२.५	१२.६
मध्य प्रदेश	१५५.१	२५.१	२.६	४,२४०	२५७	७,१०४	८३६	४६	३७	४.४	४.०
छत्तीसगड	१२२.४	४१.१	२.८	२,८०९	१४३	८,३८८	१,२७१	७२	४५	१.१	६.८
महाराष्ट्र	**१३५.३**	**१६.५**	**३.२**	**२८,६०१**	**१,३०५**	**८,५७७**	**१,६००**	**६०**	**३९**	**२.०**	**२.३**
मणिपूर	१००.०	७७.७	१.०	१६०	७	५७५	१०६	५१	४८	४.९	७.०
मेघालय	१२०.०	७६.४	२.९	१०९	१२	३,६३८	५२८	६०	५१	२.८	१३.४
मिझोराम	१००.०	८६.३	२.२	उ ना.	उ ना.	उ ना.	उ ना.	६९	५४	१.५	४.९
नागालँड	१३०.३	७५.३	२.३	१९७	५	९२७	२५२	६२	४६	६.९	१४.१
ओडिशा	११५.६	३३.०	२.६	२,८०३	२१५	६,१०६	७७७	४८	४२	५.१	४.७
पंजाब	१९०.८	३.६	३.२	१२,४१३	४६८	४,०५९	४३९	४०	३९	५.९	६.२
राजस्थान	१३८.३	४.८	२.४	८,९८६	३७६	५,८९२	८६८	४८	३८	७.७	४.३
सिक्कीम	१७६.०	४७.१	०.५	६७	११	७,२२५	३,९८६	४६	४६	१८.४	१६.८
तामीळनाडू	१२४.४	२०.२	३.६	३७,८७८	१,७४१	४,०२२	५०५	६३	४५	४.५	३.६
त्रिपूरा	१८९.३	७३.७	२.१	५४८	२६	५७८	१८०	४५	४७	२०.३	१७.२
उत्तर प्रदेश	१५७.५	६.१	३.१	१४,८६७	६७३	६,२८३	६५०	४३	३६	७.६	६.७
उत्तराखंड	१५६.७	४५.४	१.४	२,९८७	२९५	६,४३१	१,४१०	४४	३९	८.१	३.२
पश्चिम बंगाल	१८५.०	१९.०	२.४	९,११२	५०४	५,२३३	३६५	५०	४४	४.७	५.६
भारत$	**१४१.६**	**२१.५**	**२.९**	**२,३०,४३५**	**१०,७५५**	**६,४००**	**९०७**	**५०**	**४१**	**५.१**	**४.९**

$ केंद्रशासित प्रदेश धरुन ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट उ.ना. उपलब्ध नाही. + मालकी व विधीचा दर्जा लक्षात न घेता १० टक्क्यांपेक्षा जास्त झाडांच्या छताच्या घनतेसहीत एक हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन (फळबाग, बांबू व पाम समाविष्ट). ++ किमान नकाशाच्या क्षेत्रापेक्षा (१ हे.) कमी व वन क्षेत्राव्यतिरिक्त अभिलिखीत वनक्षेत्राबाहेरील झाडांचे पट्टे. # रोजगार-बेरोजगार पाहणी अहवाल-२०१५-१६, श्रम व रोजगार मंत्रालय, श्रम केंद्र, भारत सरकार यावर आधारित, केंद्रिय नमुना. एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी (नित्य मुख्य कार्य स्थिती) @ रोजगार-बेरोजगार पाहणी अहवाल- २०१५-१६, श्रम व रोजगार मंत्रालय, श्रम केंद्र, भारत सरकार यावर आधारित, केंद्रिय नमुना. एकूण श्रमशक्तीशी टक्केवारी (नित्य मुख्य कार्य स्थिती)

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

श्रमशक्ती सहभाग दर #		एकूण संघटित क्षेत्राच्या रोजगारामधील महिला रोजगारांची टक्केवारी	आर्थिक गणना				दर लाख लोकसंख्येमागे विजेची स्थापित क्षमता (मे.वॅ.)	दरडोई विद्युत निर्मिती (किलो वॅट तास)	पारेषण व वितरण हानी (%)
			दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या	वार्षिक चक्रवाढ वृद्धीदर (%)				
ग्रामीण	नागरी				आस्थापना	रोजगार			
(२०१५)	(२०१५)	(३१-३-२०१२)	सहावी आर्थिक गणना	सहावी आर्थिक गणना	(पाचवी आर्थिक गणना-सहावी आर्थिक गणना)		(३१-०३-२०१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)
(७१)	(७२)	(७३)	(७४)	(७५)	(७६)	(७७)	(७८)	(७९)	(८०)
६९.२	४४.८	२१.२	७,४८४	१६,७०३	६.११	३.५२	२६.४८	७३७.६०	१६.१६
६२.५	४९.१	--	--	--	--	--	--	--	१६.४८
५५.८	४०.३	उ.ना.	२,६३२	७,८७३	३.६७	३.५४	७.९९	१४.११	५०.६०
४९.०	४९.७	३३.०	६,५०५	१२,६६९	९.५९	८.३१	१.५२	६०.७४	२५.२०
४९.०	४३.१	५.१	१,६४०	३,११६	४.३९	५.२६	०.३८	१.६०	४२.८२
५२.८	४४.५	७.६	१,९३६	४,४०६	३.५६	४.१०	६.६६	२६१.४१	१६.९९
४७.३	४१.६	१५.९	५,२१४	१७,९८८	१.८७	-१.४७	११.७७	१७६.५२	१९.५८
५१.५	४७.२	१६.८	६,६२२	१९,७९२	३.६३	३.९६	२.४३	०.००	१८.०४
५२.६	४२.१	१४.५	६,५७३	१५,८९७	६.५७	६.५३	४१.२५	१,४९४.०५	१९.१०
४४.९	४१.१	१५.६	४,५९५	१२,७६७	४.४४	५.५२	२३.८२	८४५.३९	३१.६१
४५.०	४४.१	१९.३	६,००५	१४,२३५	६.०५	६.९८	४१.३७	१,५४३.२१	१८.७५
३९.१	३९.७	१०.७	४,००२	८,७३५	५.९०	६.७१	१२.५८	३७८.०९	५०.०६
५८.२	५०.८	३२.९	४,७१५	११,६९६	१.७६	२.२९	२५.२५	८०२.०३	१०.५१
५०.७	४९.३	४१.२	१०,०४३	२०,७११	२.३७	२.९८	७.१४	२००.२७	११.५८
४८.०	३८.८	१४.१	२,९६४	६,२६२	३.०४	२.७३	१८.७९	८४९.१८	२८.६१
७२.९	४७.८	१४.२	३,०२९	७,२८६	२.७४	३.५१	५३.७२	१,७२९.७२	३०.७८
६१.६	**३९.७**	**१९.७**	**५,४६२**	**१२,९१४**	**५.००**	**४.०९**	**२६.९३@**	**९५२.०९$**	**१९.८९**
५३.५	५१.६	२४.१	८,९४२	१५,९३६	१०.४२	८.६१	१.६०	०.००	४४.४५
६१.५	५९.२	३१.१	३,५५८	९,७५५	३.३२	४.७१	११.२९	३३५.७१	३२.३२
७०.१	५६.८	२५.५	५,२३९	११,१४०	२.६८	४.८८	३.४४	२६.११	३६.११
६६.१	५३.२	२४.१	३,०८०	८,१७९	७.५२	३.९१	१.२९	३७.४५	२९.८९
५०.३	४४.१	१६.१	४,९७७	१०,२८७	१.८४	२.७९	१८.०४	६७८.४४	३९.१०
४२.६	४१.८	१९.२	५,४५४	१३,१४५	४.५३	४.६७	३७.०६	१,१४४.५२	१८.५५
५१.७	३९.५	१७.७	४,२२३	९,१३६	५.२५	५.७४	२१.०८	७५९.७२	२९.१३
५६.०	५५.७	उ.ना.	६,०९६	१४,९५०	९.०६	७.१४	३८.१९	८३६.०६	२६.५२
६५.८	४६.८	३४.९	६,९७१	१६,२१०	१.८३	२.५७	२९.५२	७३८.२९	१०.८५
५६.०	५६.५	२०.१	६,४४५	१०,९९७	३.१०	२.४८	४.९८	१९८.९२	३०.५६
४६.६	३८.०	१२.६	३,३४५	७,०६६	६.६५	७.६२	६.३६	२२६.७३	२४.५१
४७.८	४०.५	१५.०	३,९०८	१०,४१६	२.६८	५.७३	२२.६२	७१६.३५	२५.६०
५२.६	४६.२	१३.९	६,४७०	१३,०४१	४.४२	२.७३	९.६०	३८३.९०	२२.१६
५३.०	**४३.५**	**२०.५**	**४,८३२**	**१०,८४६**	**४.४६**	**४.१२**	**२३.८९**	**९१८.९०**	**२१.८१**

उ.ना. उपलब्ध नाही # रोजगार-बेरोजगार पाहणी अहवाल-२०१५-१६, श्रम व रोजगार मंत्रालय, श्रम केंद्र, भारत सरकार यावर आधारित, केंद्रिय नमुना. एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी (नित्य मुख्य कार्य स्थिती) @ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि.(महानिर्मिती), टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर, महावितरण, महाऊर्जा, केन्द्रिय विद्युत प्रधिकरण / डब्ल्युआरपीसी $ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), टाटा पॉवर, रिलायन्स इन्फ्रास्ट्रक्चर, महावितरण, केन्द्रिय विद्युत प्रधिकरण/ डब्ल्यु आरपीसी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक दरडोई वीजेचा अंतिम वापर (किलो वॅट तास)				ग्रामीण विद्युतीकरणाची टक्केवारी !	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहनांची संख्या	प्रति शंभर चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी (कि.मी.)	प्रति शंभर चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे लोहमार्गाची लांबी (कि.मी.)
	एकूण	घरगुती	औद्योगिक	कृषि				
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(३१-३-२०१६)	(३१-३-२०१६)	(३१-३-२०१७)
(१)	(८१)	(८२)	(८३)	(८४)	(८५)	(८६)	(८७)	(८८)
आंध्र प्रदेश	९७२.३३	२४३.३५	२९६.८३	२६०.६९	१००.०	१९,७९७	१०७	२.३४
तेलंगणा ^	--	--	--	--	--	--	११०	१.६३
अरुणाचल प्रदेश	२८६.३९	१२५.२९	६७.७१	०.००	७३.३	२०,२७५	३७	०.०१
आसाम	१९१.९८	९६.५०	४५.९३	१.०५	९२.३	८,७२४	४२०	३.११
बिहार	१२८.०९	५२.८९	१९.७२	३.३३	९७.५	५,३००	२१९	३.९४
झारखंड	५२४.२५	१२५.०४	३३५.२९	२.९३	९४.०	७,४०२	८४	३.०८
दिल्ली	१,२२०.०७	६०९.९१	१४९.०५	१.४१	१००.०	४६,१५९	उ ना.	१२.३५
गोवा	१,७२१.४२	५१२.६९	९९६.०४	९.१४	१००.०	५८,६३३	४३४	४.७४
गुजरात	१,२३२.०५	२१३.९८	७०४.६६	१७९.२१	१००.०	३२,५६५	९१	२.६८
हरियाणा	१,२८४.४९	२५४.३६	३६७.७२	३४७.९५	१००.०	३१,६०२	११०	३.८७
हिमाचल प्रदेश	१,१२५.५७	२७४.७१	६५१.१८	७.३१	९९.८	१६,६२९	१००	०.५३
जम्मू व काश्मीर	५७७.५२	२३६.६६	३८.४३	२४.६६	९८.३	११,०४४	२२	०.१३
कर्नाटक	९२०.८८	१८२.०७	२५४.८९	३१०.८९	९९.९	२६,२१८	१८०	१.९२
केरळ	५५६.९९	२८२.८७	११५.९२	८.०९	१००.०	२८,५७४	५१७	२.६९
मध्य प्रदेश	५९९.२०	१४१.६८	१२३.९८	२४३.७४	९९.५	१४,३९२	९४	१.६६
छत्तीसगड	७३३.४७	१९३.६७	२७८.४८	१५६.३२	९६.६	१८,६८३	७१	०.९०
महाराष्ट्र	**९६५.२४**	**२३३.६८**	**२८६.३७**	**२३७.६१**	**१००.०**	**२३,३२०**	**१९९**	**२.००**
मणिपूर	१८४.१०	११५.८३	९.२३	०.६९	९१.६	११,८६०	१११	०.०६
मेघालय	४६४.९२	१५३.२६	२२२.३४	०.००	८५.९	२०,२१०	९७	०.०४
मिझोराम	३१९.३४	२०५.४२	८.६५	०.०२	९४.०	१६,१६३	३८	०.०१
नागालँड	२३१.८४	१३८.२१	२२.९६	०.००	९४.१	१६,०४१	२१८	०.०७
ओडिशा	३७९.१५	१४६.९३	१४३.०६	६.२८	९५.३	१३,७७७	१८५	१.६७
पंजाब	१,४०७.८९	४०८.८१	४३२.८८	३९६.८९	१००.०	३१,२४४	२१५	४.५१
राजस्थान	६९३.९३	१४५.६३	१७७.२७	२७५.१६	९९.३	१८,७८६	७४	१.७२
सिक्कीम	५५३.८४	२०२.००	२११.७३	०.००	१००.०	७,६०९	११६	०.००
तामीळनाडू	१,१५६.४४	३४५.५४	४३५.१०	१६६.७६	१००.०	३४,९५०	२०१	३.१०
त्रिपूरा	२१३.४०	११५.४३	५.६२	८.९०	९८.०	८,३७५	३७५	१.९३
उत्तर प्रदेश	३२७.४७	१३०.४७	७७.३६	५८.४७	९९.८	११,०४५	१७५	३.८०
उत्तराखंड	९७३.३६	२२६.०१	५१५.५७	१३.३३	९९.५	१७,८४७	११४	०.६३
पश्चिम बंगाल	४५५.९७	१४४.५३	१७१.४०	१६.३५	१००.०	६,९६२	३५७	४.६६
भारत$	**६८३.६१**	**१८९.१४**	**२२६.२२**	**१३७.१३**	**९८.१**	**१८,२१४**	**१४३**	**२.०७**

$ केंद्रशासित प्रदेश धरुन ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट ! गावांची संख्या जनगणना २०११ नुसार उ.ना. उपलब्ध नाही

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

दूरध्वनीची घनता		एकूण खनिज उत्पादनाच्या किंमतीमधील राज्याचा हिस्सा	दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील पटांवरील विद्यार्थ्यांची संख्या	स्थूल पटसंख्येचे प्रमाण — प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (वर्ग १ ते ८)			मुलींच्या संख्येचे मुलांच्या संख्येशी गुणोत्तर		
तारी	बिनतारी			मुले	मुली	एकूण	प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (वर्ग १ ते ८)	माध्यमिक स्तर (वर्ग ९ ते १०)	उच्च माध्यमिक स्तर (वर्ग ११ ते १२)
(३०-९-२०१७)	(३०-९-२०१७)	(२०१६-१७)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)
(८९)	(९०)	(९१)	(९२)	(९३)	(९४)	(९५)	(९६)	(९७)	(९८)
१.७६	९५.३८	१.१२	१४७	८३.४६	८३.११	८३.२९	०.९३	०.९४	०.९५
--	--	६.९२	--	९७.५६	९८.०४	९७.७९	०.९४	०.९८	१.०४
१.७९	१०४.४०	०.०६	२८८	१२७.४७	१२८.१४	१२७.८०	०.९७	०.९४	०.९८
०.४४	६७.१०	५.५३	१९८	९८.८२	१०४.५६	१०१.६२	१.०१	१.०७	०.९१
०.१४	५८.९०	नगण्य	२६०	१०२.४०	११३.७२	१०७.७४	०.९९	०.९९	०.८७
०.३७	६५.०८	११.४७	२२६	१०४.९४	१०९.३६	१०७.०८	०.९७	०.९८	०.८९
१४.०९	१७२.७२	०.००	१७६	१११.८२	१२२.६०	११६.६१	०.८८	०.८७	०.९३
५.७६	१२०.८७	०.५६	१२५	९९.३४	१०३.१३	१०१.१२	०.९२	०.९०	१.०१
२.०२	१०६.५०	६.४०	१७३	९५.२७	९८.३१	९६.६६	०.८७	०.७०	०.७९
१.३४	११६.५३	०.००	१६९	८८.९८	९५.३७	९१.७७	०.८३	०.७८	०.७९
१.८६	१५०.५१	०.११	१७१	१००.०१	१०१.८८	१००.८९	०.९१	०.८६	०.९०
०.९७	९९.५९	०.०२	१७७	७८.८१	८१.५४	८०.०९	०.९१	०.८८	०.८४
३.५९	१११.४९	२.९२	१६३	९८.९६	९९.८३	९९.३८	०.९४	०.९२	१.०५
५.६१	११४.४५	०.०२	१४४	९५.१०	९५.७६	९५.४२	०.९५	०.९४	१.०९
१.०१	६७.८६	८.०३	१९९	९३.५३	९५.१८	९४.३१	०.९१	०.८६	०.८२
०.७३	६६.२९	१२.२१	२१२	१००.७०	१०१.०५	१००.८७	०.९६	१.०३	०.९८
३.८६	**१०५.९४**	**३.९३**	**१६५**	**९७.७०**	**९८.९८**	**९८.३०**	**०.८८**	**०.८३**	**०.८५**
०.८३	१०३.८६	०.००	२२८	१२८.३१	१३२.९१	१३०.५५	०.९८	०.९६	०.९२
०.६५	८१.०१	१.१६	३१९	१३४.९०	१४४.०४	१३९.३९	१.०३	१.१४	१.१५
१.५१	११४.७७	०.००	२४२	१२८.२६	१२४.७८	१२६.५६	०.९३	०.९९	१.०५
०.५०	७४.५२	०.००	१७३	९८.२७	१०२.६५	१००.३७	०.९६	१.००	०.९६
०.६४	८०.१५	१५.३५	१७९	१०१.१६	९९.२०	१००.२०	०.९४	०.९९	०.९७
२.५१	१२०.४३	०.००	१६७	९७.९९	१०३.६०	१००.४४	०.८२	०.७६	०.८१
०.९२	८९.६८	१४.०९	२०२	९७.७७	९६.६४	९७.२४	०.८६	०.७४	०.६९
१.०४	११२.१५	०.००	२०६	११९.४९	११८.०४	११८.७८	०.९५	१.०९	१.२३
३.३९	१२८.२५	४.०८	१६६	९९.०१	१००.९४	९९.९४	०.९५	०.९६	१.१२
०.५९	८८.५७	०.६३	१८७	११३.३८	११५.३२	११४.३२	०.९६	०.९९	०.८५
०.३६	७५.७४	०.९७	२००	८१.३०	९१.८३	८६.१५	०.९७	०.८८	०.८९
१.०२	११२.२७	नगण्य	१९९	९३.९३	९५.३१	९४.५८	०.९०	०.९१	०.९७
१.१७	९१.८५	४.४१	१६८	१०१.२०	१०७.३१	१०४.१६	१.००	१.१८	१.०१
१.८३	**९१.५६**	**१००.००**	**१८७**	**९४.५३**	**९९.५९**	**९६.९१**	**०.९४**	**०.९१**	**०.९०**

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण				वार्षिक सरासरी गळतीचे प्रमाण					
	प्राथमिक स्तर (वर्ग १ ते ५)	उच्च प्राथमिक स्तर (वर्ग ६ ते ८)	माध्यमिक स्तर (वर्ग ९ ते १०)	उच्च माध्यमिक स्तर (वर्ग ११ ते१२)	प्राथमिक स्तर (वर्ग १ ते ५)		उच्च प्राथमिक स्तर (वर्ग ६ ते ८)		माध्यमिक स्तर (वर्ग ९ते १०)	
					मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)	(२०१४-१५)
(१)	(९९)	(१००)	(१०१)	(१०२)	(१०३)	(१०४)	(१०५)	(१०६)	(१०७)	(१०८)
आंध्र प्रदेश	२१	१६	२०	७१	६.५७	६.८९	५.०९	५.३२	१५.८१	१५.६०
तेलंगणा ^	२३	१५	२२	४७	२.२१	१.९४	२.४३	२.१७	१६.५४	१४.५०
अरुणाचल प्रदेश	१२	७	२२	३७	११.५१	१०.०९	५.३१	८.०८	१८.३३	१५.८१
आसाम	२१	१३	१४	२०	१६.०७	१४.६५	१०.४५	१०.५६	२४.६४	२९.२८
बिहार	३६	२४	६६	५९	०.३५	--	४.१४	४.०१	२५.२१	२६.६२
झारखंड	२७	१९	६२	७८	५.९१	५.०३	९.०१	८.९६	२३.४५	२४.५६
दिल्ली	२४	१७	३०	२१	--	--	०.९५	०.५५	१३.५५	९.८०
गोवा	२०	१६	१३	१८	०.६३	०.८४	--	०.२१	१४.१५	७.६८
गुजरात	१९	१३	३४	२९	०.८२	०.९८	४.६५	८.५४	२६.२९	२३.२४
हरियाणा	२०	१३	१५	१५	५.५४	५.६९	५.५०	६.१८	१६.३५	१५.३०
हिमाचल प्रदेश	१२	१०	१८	१४	०.४६	०.८३	०.५०	१.२७	६.३१	५.८०
जम्मू व काश्मीर	९	६	१५	२९	६.९८	६.५९	४.९८	५.९५	१६.९७	१७.६५
कर्नाटक	१९	१३	१६	३०	२.०३	२.०१	३.४६	४.२७	२७.७१	२४.५२
केरळ	१८	१४	१७	२१	--	--	--	०.००	१४.९६	९.५२
मध्य प्रदेश	२०	१८	३९	३८	६.४८	६.७२	७.७८	१०.७०	२३.७१	२५.९७
छत्तीसगड	२०	१७	३३	२७	३.०८	२.७४	६.४७	५.२२	२२.६२	१९.९२
महाराष्ट्र	**२४**	**१७**	**२३**	**४४**	**१.२६**	**१.२५**	**०.८९**	**२.८३**	**१३.११**	**१२.५८**
मणिपूर	१२	८	१२	१९	९.५०	९.८३	३.६१	४.८०	१२.९४	१५.८६
मेघालय	२१	१३	१२	२१	१०.३५	८.५६	६.७७	६.३०	२०.८०	२०.२७
मिझोराम	१४	६	९	१५	१०.१७	१०.०३	५.४६	४.०६	२३.०२	२०.७३
नागालँड	१०	६	१५	२१	६.१८	५.०२	७.८७	७.९७	१७.९८	१८.४७
ओडिशा	१७	१४	२०	४५	२.९१	२.८१	४.११	३.४९	२९.७४	२९.३७
पंजाब	१८	१२	१६	२६	२.८९	३.२५	२.९५	३.५५	९.२२	८.३९
राजस्थान	१७	१०	२१	३२	५.०२	५.०२	२.५४	३.७३	१३.५४	१३.४०
सिक्कीम	५	५	१७	१५	३.७५	०.६२	२.०७	१.०८	१७.५८	१४.३९
तामीळनाडू	१८	१५	२१	२५	--	--	--	--	११.६७	४.३६
त्रिपूरा	१०	८	२८	११	१.३७	१.१९	२.३७	१.६१	२८.०३	२८.८३
उत्तर प्रदेश	३९	३१	५६	९७	९.०८	८.०४	०.७८	४.६१	९.८९	१०.६०
उत्तराखंड	१८	१७	१६	२५	४.३७	३.६७	०.७९	१.६२	११.२६	९.४६
पश्चिम बंगाल	२५	२७	३९	५७	२.१३	०.७९	५.८४	२.८८	१६.३३	१९.०६
भारत$	**२३**	**१७**	**२७**	**३७**	**४.३६**	**३.८८**	**३.४९**	**४.६०**	**१७.२१**	**१६.८८**

$ केंद्रशासित प्रदेश धरुन   ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरावरील संयुक्त शैक्षणिक विकास निर्देशांक	शिक्षकांची प्रति शाळा सरासरी संख्या	स्त्री शिक्षकांची टक्केवारी	संपूर्ण लसीकरण झालेल्या बालकांची टक्केवारी	स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळेचे सरासरी वय	एकूण जनन दर	माता मृत्यु दराचे प्रमाण #	महिलांवरील अत्याचार (संख्या)	बालकांवरील अत्याचार (संख्या)	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भाव धान्य / शिधावाटप दुकानांची संख्या	दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारी
(२०१४-१५)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१५-१६)	(२०१६)	(२०१६)	(२०११-१३)	(२०१६)	(२०१६)	(३१-१२-२०१७)	(२०११-१२)
(१०९)	(११०)	(१११)	(११२)	(११३)	(११४)	(११५)	(११६)	(११७)	(११८)	(११९)
०.५७८	४.६	४६.३९	६५.३	२१.९	१.७	९२	१६,३६२	१,८४७	५१	९.२०
०.५८५	५.६	४८.४१	६८.१	२२.१	१.७	--	१५,३७४	२,९०९	--	--
०.५७३	५.४	४२.३१	३८.२	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	३६७	१३३	१३०	३४.६७
०.४९२	४.६	३५.२८	४७.१	२२.२	२.३	३००	२०,८६९	३,९६४	११६	३१.९८
०.४९८	५.८	३३.६०	६१.७	२१.५	३.३	२०८	१३,४००	३,९३२	३९	३३.७४
०.४८५	३.८	३३.७२	६१.९	२१.५	२.६	--	५,४५३	७१७	६८	३६.९६
०.७१६	२४.१	७२.३१	६६.४	२३.४	१.६	उ.ना.	१५,३१०	८,१७८	१०	९.९१
०.६११	७.८	७८.२०	८८.४	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	३७१	२३०	२२	५.०९
०.६८१	७.४	५१.६८	५०.४	२२.०	२.२	११२	८,५३२	३,६३७	२७	१६.६३
०.६३६	९.२	५६.०१	६२.२	२२.३	२.३	१२७	९,८३९	३,०९९	३४	११.१६
०.६९६	५.३	४७.३०	६९.५	२३.३	१.७	उ.ना.	१,२२२	४६७	६९	८.०६
०.५४४	५.५	४४.२८	७५.१	२४.७	१.७	उ.ना.	२,८५०	२२२	४७	१०.३५
०.६९६	५.१	५४.११	६२.६	२२.५	१.८	१३३	१४,१३१	४,४५५	३२	२०.९१
०.६६१	१४.८	७६.६०	८२.१	२३.१	१.८	६१	१०,०३४	२,८७९	४०	७.०५
०.४८६	३.७	४२.७२	५३.६	२१.६	२.८	२२१	२६,६०४	१३,७४६	२८	३१.६५
०.५६४	४.२	४२.९८	७६.४	२१.६	२.५	--	५,९४७	४,७४६	४७	३९.९३
०.६५५	**६.८**	**४२.६७**	**५६.३**	**२२.४**	**१.८**	**६८**	**३१,२७५**	**१३,५९१**	**४३**	**१७.३५**
०.६०२	८.०	४९.२२	६५.८	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	२५३	१३४	८२	३६.८९
०.५३७	३.३	५४.१८	६१.५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	३७२	२४०	१६५	११.८७
०.६३५	६.०	४४.४०	५०.५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१२०	१८८	११५	२०.४०
०.५४८	१०.८	५०.६८	३५.७	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१०५	७८	७०	१८.८८
०.५९८	४.६	४२.६०	७८.६	२२.१	२.०	२२२	१७,८३७	३,२८६	३१	३२.५९
०.६७४	८.७	७३.९३	८९.१	२३.३	१.७	१४१	५,१०५	१,८४३	५६	८.२६
०.५८८	६.१	३४.८४	५४.८	२१.५	२.७	२४४	२७,४२२	४,०३४	३५	१४.७१
०.६७९	११.८	५४.६३	८३.०	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१५३	११०	२१६	८.१९
०.६८९	९.७	७३.९१	६९.७	२३.०	१.६	७९	४,४६३	२,८५६	५०	११.२८
०.५९६	९.६	२९.१५	५४.५	उ.ना.	उ.ना.	उ.ना.	१,०१३	२७४	४६	१४.०५
०.४६३	४.१	३९.२६	५१.१	२२.३	३.१	२८५	४९,२६२	१६,०७९	३६	२९.४३
०.६२५	४.६	४६.८४	५७.७	२२.३	१.९	--	१,५८८	६७६	८५	११.२६
०.५१४	५.९	४२.६४	८४.४	२१.२	१.६	११३	३२,५१३	७,००४	२१	१९.९८
-	**५.६**	**४६.९८**	**६२.०**	**२२.२**	**२.३**	**१६७**	**३,३८,८४१**	**१,०५,९९०**	**४१**	**२१.९२**

उ.ना. उपलब्ध नाही # झारखंड, छत्तीसगड व उत्तराखंड या राज्यांसाठी माता मृत्यु दराचे प्रमाण पूर्वीच्या अविभाजित राज्यांमध्ये दर्शविले आहे

gettyimages